

ДР. СТАНИСЛАВ ДНІСТРЯНСЬКИЙ.

ЗАГАЛЬНА НАУКА ПРАВА І ПОЛІТИКИ.

І. Т О М.

П Р А Г А.

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ.

ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ.

1 9 2 3.

ДР. СТАНИСЛАВ ДНІСТРЯНСЬКИЙ.

ЗАГАЛЬНА НАУКА ПРАВА І ПОЛІТИКИ.

І. ТОМ.

П Р А Г А .

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ.

1 9 2 3 .

ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ.

*Застерігається всі авторські права,
зосібна права перекладу.*

ПРИСВЯЧУЮ МОЇЙ ДРУЖИНІ
СОФІЇ ДНІСТРЯНСЬКІЙ.

ПЕРША КНИГА.

ГЕНЕЗА ТА ОСНОВИ ПРАВА.

Право є нормою суспільного життя — політика методом, як ним кермувати; вони стоять в нерозлучному зв'язку зі собою. Хто хоче бути керманичем суспільного життя, мусить знати норми, яким воно підлягає. Основи права є тісамі, що основи політики: політика можлива тільки там, де є правні норми і де їх треба даліше розвивати; з другого боку право є вислідом політичних змагань минулої доби. Всеж таки вихідною точкою є тільки право: мусять уже існувати правні норми суспільного життя, коли хочеться приступити до них з мірилом політика, що орудує тим, що є, та змагає до нового, ліпшого.

Право та
політика.

Тому й наука права є першою та головною основою політики, як науки: з загальною наукою права вяжеться загальна наука політики. Справжнім ученим політиком може бути тільки той, хто є справжнім ученим правником; загальний науковий матеріал є в праві та в політиці той самий; політика може тільки дошукуватися дальших наукових висновків на підставі сього матеріалу, який подає загальна наука права.

Але що се таке: „загальна наука права?“ Та чи дослід права є взагалі наукою?

Наука вчить чоловіка пізнати світ і все, що до нього належить, чи на ньому діється. Відомо, що науки діляться на природничі й духові; природничі досліджують природу, духові духове життя у світі. Наука права належить до наук про життя чоловіка в суспільності; вона, значить, належить до духових наук, які займаються не природою чоловіка, але витвором людського духа, що складає суспільне життя людства в норму.

Право
як наука.

Право єсть без сумніву предметом наукового досліду.

Відповідно до різних категорій суспільного ладу є різні роди науки права: державне й міжнародне право, карне право й карний процес, цивільне право й цивільний процес, торгівне та векселеве право ітд.

Переглядаючи наукові системи різних родів права, бачимо, що в науці здобули собі право громадянства: загальна наука про державу, загальна теорія карного права та загальні частини цивільного права — збираючи загальні висновки поодиноких правничих доктрин в одну загальну, теоретичну систему.

Але тих загальних систем не можемо вважати загальною наукою права. Загальна наука права мусить подати в загальних рисах все, що торкається права, подаючи загальні контури, розвиткові тенденції, та загальні висновки для зрозуміння того правного стану, що був і того стану, що єсть; політика приходить на основі того до висновків на будуче. Загальна наука права й політики повинна піти шляхами історичної і сучасної соціальної синтези, шляхами, на які в історичному розвитку впроваджує її суспільне життя.

Зосібна: загальна наука права повинна приглянутися точно до того, в чім лежить суть права в історії людського суспільства, яке є його значіння в розвитку народів, та яке його відношення до суспільности, зокрема до держави. Вона не повинна обмежитися ні на постановках римського права, ні на постановках якогонебудь обов'язуючого права, вона мусить перевести повну аналізу головних правних систем і представити характеристику та провідні ідеї в історії розвитку правних норм. Але загальна наука права не може зупинитися на цьому відношенні права до суспільности; вона мусить звернути також свою бачну увагу на своє відношення до економіки, на відношення до економічного життя чоловіка. Представивши все те, загальна наука права мусить витворити загальну ідеологію юриста, з якою він повинен приступити до праці над поодинокими правними питаннями, та загальне наукове підготування для політика, який з тим матеріалом може приступити як слід до визначення провідних шляхів своєї доктрини.

Коротко кажучи: загальна наука права повинна дати правникам загальну підставу, щоби присвоївши собі загальні норми суспільного порядку, вони знайшли й провідний шлях, яким повинні піти далше, переймаючи кермування суспільним життям у всіх його галузях.

Пригляньмося ближче тим доктринам, які мають подібну мету, як загальна наука права в повищому розумінні, або торкаються бодай одної частини тих завдань, що їх має сповнити загальна наука права.

Зосібна: філософію права можна вважати тільки одною із частин загальної науки права. Філософія права досліджує, яка є суть права, та обмірковує різні наукові системи більше чи менше визначних філософів; але обмежуючися тільки на самі абстрактні міркування не обіймає всего того, що повинна дати наука права взагалі, значить не тільки в своїх філософічних висновках, але й в тих різноманітних формах, в яких право виступає в історії.

Відношення до філософії права.

Побіч філософії права загальна наука права мусить звернути увагу на історію права, і то не тільки на історію правових систем одного чи кількох народів, але взагалі всіх тих народів, які мають вагу для нинішнього устрою цивілізованих держав світа та для правових приписів усіх галузів права. Се повинна бути історія правової культури від початків культури аж до останніх днів. Така історія права повинна дати правникам і політикам щойно сей матеріал, на основі якого вони зможуть прийти до загальних філософічних висновків про суть права.

Відношення до історії права.

Правнича література знає назву: „загальної науки права“. В Англії повстала навіть школа, що залюбки послуговувалася сею назвою для заснування нової правничої теорії. На чолі сеї школи стояв *Austin*. Він звернув у своїх творах („*The province of jurisprudence determined*“, „*Lectures on jurisprudence*“) увагу на те, що факти, якими право орудує, хоч вони не ідентичні у всіх цивілізованих народів, є так анальоґічні, що можна їх звести до спільного знаменника та підпорядкувати під спільні правні ідеї і проблеми. Одначе школа *Austin*-а не вийшла далеко поза рамці загальних абстракцій, що їх зберігли новітні романісти (с. т. приклонники римського права), тому й не могла виповнити як слід сих завдань, які повинна сповнити загальна наука права.

Загальна наука права в літературі.

Значно більше значіння для сеї науки має тому новітна школа порівнюючої науки права (пор. на пр. *Kohler*). Вона звернула увагу на правові системи різних країн, народів та часів і поширила горизонт пізнання правових інституцій та їхньої історії. Порівнююча наука права дала емпіричну основу для загальної науки права, та велика її заслуга в тому, що приняла індуктивний метод досліду, вказуючи на розвиткові тенденції ідеї

Відношення до порівнюючої науки права.

права від первісних початків людського роду аж до теперішньої доби. Але попри тих вислідів, які дає порівнюючий метод юриспруденції, загальна наука права мусить мати ще іншу, питому собі мету, а саме: якщо досліджено історичний розвиток найважливіших правних систем, чи публичного чи приватного права, треба зібрати ті висновки до спільного знаменника, та всі вони мусять завершуватися в правдивому понятті права, в його значінні та призначенні для людства. Поняття права може бути шойно тоді правдиве, якщо воно вийде не як чиста абстракція теоретичних міркувань, але як квінтесенція дійсних правних систем в історії людської культури. Вкінці порівнюючий метод науки права може обмежуватися тільки на самі правничі питання, міжтим коли загальна наука права не може позабути про відношення права до економіки і якраз тому питанні мусить присвятити бачну увагу. Тому загальна наука права мусить вийти поза обсяг порівнюючого методу.

„Енциклопедія права“.

В новіших часах появилися в правничій літературі збірні видання т. зв. „Енциклопедії права“. Вони поміщують побіч системи філософії права також історію важливіших правних систем та системи позитивного права. Ті збірні видання підходять найблизше під сю систему, яку повинна прийняти „загальна наука права“. Та про те є дві основні різниці, які вже виступають супроти порівнюючого методу права: одна різниця в тому, що збірне видання монографій різних учених не може давати одної спільної синтези, та не може перестерігати одної провідної лінії; а друга різниця виходить із того, що згадані енциклопедії не займаються загальним питанням людських економічних потреб у правній системі.

Загальний зміст цього підручника.

З найновішої літератури зближується найбільше до сеї ідеї загальної науки права, як її зазначено, оден твір німецького професора, що вийшов доси в 2 томах (1920, 1922). Автор називається *Артур Баумгартен* (Baumgarten), а його твір: „Die Wissenschaft vom Recht und ihre Methode.“ Праця, заложена на великі монографічні розміри, розважає влучним науковим методом головні основні питання загальної науки права. Але всеж таки і форма і загальні межі тої наукової праці є інші, ніж сього підручника.

Сей науковий підручник, що стоїть перед нами, подає перш за все в звязкій формі науковий матеріал, уложений у відповідну синтетичну систему; наукові міркування та висновки сліднують шойно при помочі сього матеріалу. Тому він присвячує значну

частину самій історії публичного та приватного права, а різниться від усіх видавництв цього роду тим, що в особній книзі займається відношенням економіки до права і що старатимеся з загальною наукою права получить загальну науку політики.

Так обмірковуємо весь матеріал у відношенні права до суспільности (в перших 5 книгах), у відношенні до економіки (в 6. книзі), та по загальним провідним ідеям політики (в 7. книзі). Зосібна-ж обіймати-ме:

- I. книга: „Генезу та основи права“.
- II.-IV. книги: „Загальну історію права“.
- V. книга: „Філософію права“.
- VI. книга: „Економічні проблеми в праві“.
- VII. книга: „Політику“.

Поділ на
7 книг.

§ 1. СУСПІЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ. *)

Арістотель називає чоловіка $\xi\omega\nu\ \pi\omicron\lambda\iota\tau\iota\kappa\acute{o}\nu$. Чоловік живе в суспільности й для суспільности. Право, що нормує життя чоловіка, є тому *соціальним* витвором.

Право як
соціальний
твір.

Се признавали вже Римляне, хоч їхнє цивільне право мало індивідуалістичну закраску (пор. погляди Ульпіана на мету права: „*neminem laedere*“, „*suum cuique tribuere*“); та суть права не змінилася в нічому, хоча від прийняття Христової віри увага християнського світа звернулася головно на внутрішнє життя чоловіка; натомісць дуже різко зазначився соціальний характер права в течіях реформації; та вкінці виборів собі загальне й повне признання у французькій революції.

Ми знаємо чоловіка тільки як соціальне ество, та маємо важливі причини сумніватися, чи чоловік існував колинебудь інакше, ніж у суспільному звязку з другими людьми. Для чоловіка, ізольованого від світа, не треба права.

Се стверджує історія культури. Право виступає щойно там, де існують *суспільні звязки*.

*) Література всіх питань, які сюди належать, є велика — тому неможливо її як слід вичерпати. На сьому місці обмежуся на тому, що ціла перша книга про генезу та основи права вийшла з моєї оригінальної концепції, зазначеної вже в давніших моїх монографіях про „Звичаєве право і соціальні звязки“ і т. д. Провідну теорію прийняв незалежно від мене проф. Ehrlich у своєму творі „*Soziologie des Rechts*“ — тому послуговуюся ним не раз у своїх міркуваннях.

Творення
суспільних
зв'язків.

а) органічні,

Питомі потреби кожної одиниці склонюють її до спільного життя з другими. Так творяться суспільні зв'язки, з початку примітивні, опісля щораз більше складні. Вони виходять перш за все із самої суспільності. Се перша категорія суспільних зв'язків. Називаємо їх *орґанічними* зв'язками, бо немов органічно та природно вони витворюються із самої суспільності. Сюди належать: родина, рід, племя, держава й народ.

б) організаційні.

Крім сього історія культури знає ще другу категорію суспільних зв'язків, які можна назвати *орґанізаційними*. Суспільність організує сама ті зв'язки для означених суспільних цілей. Такі зв'язки можна поділити знова на два роди: а) такі, що формують суспільність в особі суспільні групи; про них можна сказати, що вони повстають не із суспільності, не внутрішньою силою самої суспільності, але всетаки через суспільність, яка сама докладає всіх трудів, щоби зорґанізуватися в якусь групу; б) такі, що основуються на приступленні тих, що хочуть до них належати, з них користати, або в них працювати; вони повстають ні із суспільності, ні через суспільність, але всеж таки для суспільних цілей. До першого роду (а) зачисляємо зосібна: церкву, стани й класи, політичні партії і т. д. До другого (б) роду належать товариства, стоварищення, заклади та оборотові підприємства. Всі ті зв'язки є джерелами права.

а) ОРґАНІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ.

Характер
родини
в початках
людства.

I. Суспільність ґрунтується на родині. *Родина* є першим органічним зв'язком, від якого суспільність бере свій почин. Характер сього зв'язку є від самого початку людства двоякий: *родовий*, себ-то опертий на полових зносинах чоловіка й жінки, значить на подружжю — і *економічний*, значить: з метою безпеки економічного існування своїх членів.

Погляди
про
первісну
родину
в літературі.

Про первісну родину та первісну систему подружжя і родинного життя не знаємо нічого певного. Можна робити тільки більш або менш тривкі висновки на основі двояких джерел, а саме: 1) на основі тих даних, які подає історія з початку історичної доби; 2) на основі тих матеріалів, які зібрано про подружжя та родинне життя серед некультурних, мовляв „диких“ племен, які живуть у сучасності. Але при ставленні сих висновків треба бути дуже обережним, зосібна тому, що не можна мати повної певності, чи так само, як було на початку історичної доби чи пізніше у поодиноких племен, було також і в первіснім устрою тих самих племен, а ще менше можна узагальнювати те, що сконстатовано в деяких племенах, та відносити се безкритично до цілого людства. Зокрема перестерігаю перед тим, що робиться чимало в літературі нашого питання, — щоби із поодиноких звичаїв деяких племен не

робити висновків на цілу систему правового устрою (на пр.: із звичаю, що назвиска й почеси переходили на матірну лінію, із звичаю адопції власних дітей через батька і т. д. виснувано теорію, що в первісних часах існувало т. зв. громадне подружжя і що т. зв. матірне право випередило в історії людства патріархат), бо щось іншого єсть правний устрій, як вираз загального порядку, а знова цілком що іншого є місцеві звичаї чи появи на полі полових зносин. Подруге треба дуже критично відноситися до тих матеріалів, які збираються про подружнє і родинне життя сучасних „диких“ племен (ad б), бо місіонарі, які збирали їх, руководилися радше оглядом на успіхи своєї місії, ніж на наукову точність досліду, а другі дослідники, що старалися *sine ira et studio* вглянути в суть подружного й родинного життя тих племен, зустрічалися з дуже великими труднощами і ледви чи їм вдалося дослідити в багатьох випадках дійсних основ сього життя.

Тому теорію Morgan-а, Bachofen-а і др. про систему родинного життя у первісних племен треба подати в рішучий сумнів (Morgan, *Systems of consanguinity and affinity of the human family*; — Bachofen, *Das Mutterrecht*; — Lennan, *Primitive marriage*; — Lubbock, *Die Entstehung der Zivilisation*). Провідні думки сеї дуже розповсюдженої теорії є такі: Первісно жили родини одинично, себ-то одна віддільно від другої; але дуже рано прийшло до лучби поодиноких родин у т. зв. громадні подружжя та громадні родини. Дві родини побиралися між собою, а саме н. пр. 10 чоловіків одної родини дружилися спільно з 10 жінками другої родини, та стояли з усіма тими жінками *promiscue* в постійних полових зносинах (Тому сей рід подружжя знаний також під назвою *promiscuальности*, або *promiscuального подружжя*). Так, мовляв, із сполуки поодиноких родин у громадні подружжя повстали — роди. Де були такі громадні подружжя, а в слід за ними родова спільнота родин, там матір обіймала керму родинного життя, бо звичайно годі було знати, хто є батьком дитини, а навіть коли що до сього не було сумніву, то батько зникав скоро та рідко вертав назад. Лишалися при матері ті мушчини, які з нею разом вирости, себ-то її брати. Се був мовляв загальний період т. зв. матірнього права, та на час сього права мали дядьки значніший вплив на виховання дітей, між батьки. Щойно пізнійше почався по сій теорії розвиток із громадного до одиничного подружжя. Сей розвиток мав іти декуди шляхом поліандрії, яка виступала мабуть у тих первісних племен, що убивали в родині всі жінки крім одної, з котрою женилися опісля всі мушчини другої родини; головнo одначе шляхом нового звичаю, добувати собі жінку рабунком. Добув собі чоловік жінку рабунком, то вважав її як свою добичу, котрою орудовав немов здобутою річю. Так мав помалу довершитися перехід не лише до одиничного подружжя, але й до патріархату, значить до влади чоловіка над жінкою, а вслід за тим до влади батька над дітьми.

Сю теорію оспорюють однак між новітніми письменниками: Bastian, Starcke, головнo фінляндський учений Westermarck. Вони вказують на те, що моногамічний устрій лежить у людській природі, коли зважимо, що на світ приходить майже те саме число мушчин що жінок, а до того ще візьмемо на увагу, що й у багатьох звірів панує загальна система моногамії. Дальше вони піддають під розвагу, що життєві відносини, головнo потреба охорони й економічної безпеки членів ро-

дини давала по всі часи чоловікові перевагу над жінкою, батькові перевагу над дітьми. Вкінці вони відкидають конструкцію громадного подружжя, покликуючися на се, що всі докази, на яких теорія оперла сю конструкцію, ґрунтуються тільки на браку довіри до вірності жінки супроти чоловіка, а не дають ніяких тривких основ до того, начеб громадні подружжя та матріархат були загальною проявою подружного життя первісних племен.

Якнебудь дивитися на обі теорії, всеж таки годі на теорії Morgan-а про громадне подружжя оперти *цілу систему первісного суспільного ладу*. Можна що правда припускати, що в різних періодах часу проявлявся у первісних часах матріархат, але до оправдання матріархату, як справжнього факту, не треба особної конструкції громадного або проміскупального подружжя. Сам звичай, який міг проявлятися у первісних племен, що чоловіки покидали часто свої оселі, виходячи на добичу, міг дати привід до *фактичної* керми жінки, не тільки у веденні домашнього господарства але й у виховуванні дітей. Таксамо й до творення родів не треба особної концепції громадного подружжя, бо природно творилися роди так, що поодинокі члени родини вступали в окремі подружні звязки і творячи нові родини стояли в звязках з родинами всіх членів. (Пор. під. II). Вкінці годі припускати, що чоловіки надумалися щойно тоді добувати жінки силою, себ-то рабунком, коли їм сприяло жити в вільній любові у громадному подружжю і що якраз ся форма мала дати почин не тільки до переходу до одиничного подружжя, але й до заступлення матірнього права патріархатом. Силою добував собі первісний чоловік своє існування; щож природнішого, що вже в самім початку людства добував собі силою свою дружину?

Взагалі теорія Morgan-а Bachofen-а, і др. оглядаєся замало на *економічну* підставу всего первісного життя. Ще й сьогодні бачимо, що навіть там, де прийнято систему поліамії, по звичаю користуються нею лише ті, що мають відповідні матеріальні засоби. А з того, що молодий вік завсе був більше схильний до свободи у сексуальному житті, і що надживав не раз сеї свободи, годі вносити, що *стала життєва норма* подружного життя опиралася колинебудь на проміскупалізм. Тільки в дуже малому числі племен находимо сьогодні завмираючі сліди полового проміскупалізму, але якраз через те вони находяться не в стадії свого нормального розвитку, тільки в стадії повного родового занепаду та звироднілости. Годі тому припустити, щоби те, що очевидно зупиняє та нищить родовий племінний розвиток, могло становити колись, хочби в початках людства, загальну систему родинного життя.

Розваживши всі ті моменти, приходимо для загальної науки права до ось яких дальших вислідів:

Добування
жінки
рабунком.

Первісний чоловік борєся з природою, щоби добути собі засобів поживи, уживає сили, щоби заспокоїти потреби свого щоденного життя. Тому й жінку він здобуває силою — *рабунком* — не лише для постійних половых зносин, але й для помочі в постійній боротьбі о „хліб насущний“. Так починаються первісні *подружжя* з подвійною метою: заспокоєння половых потреб з одного боку, а охорони та економічної помочі з дру-

гого боку. Всі природні признаки промовляють за тим, що первісні подружжя були *моногамічні*, так як при первісній тяжкій боротьбі з природою чоловік ледви чи мав можливість вижити побіч себе кілька жінок а опісля й діти від усіх жінок. Подружжя могли лише там і тоді ставати полігамічними, де полегшала боротьба з природою о засоби поживи, а чоловіки могли без труднощі удержати побіч себе більше жінок.

Моно-
гамічність
подруж.

Але годі сумніватися, що побіч подружньої системи існували завсе також довільні полові зносини між особами обох полів, головню між молодими, але ці зносини мали характер тільки половий, а не економічний, і тому вони при своїй довільності не змінювали характеру подружжя, як такого.

Натомісць треба дуже сумніватися, чи існували колинебудь т. зв. громадні подружжя в тому розумінні, щоби більше число муцин і жінок вязалося разом зі собою шляхом постійних проміскуальних полових зносин в одну спільну родово-економічну сполуку, яку ми назвали подружем. Проміскуальність полових зносин, або т. зв. вільна любов могла існувати тільки при довільних полових зв'язках, але трудно припустити її при системі подружжя, хочби в як далеких від цивілізації часах. Сьому не противиться, що й подружки входили нераз в поза-подружні полові зносини, або що чоловік по якімсь часі змінював свою дружину, — але все те не нарушувало тої природної економічної єдності, яка представлялася в подружжю.

Громадні
подружжя?

Наслідком довільних полових зносин можна було з огляду на діти лише те невно знати, хто є матір'ю дитини; Римляне кажуть: *mater semper certa est*. Се має очевидно свою відворотну сторону з огляду на батька; Римляне кажуть: *pater semper incertus est*. Але він міг бути *incertus* лише настільки, наскільки ходило виключно о означення *природного* походження одної особи від другої, а не там, де ходило о відношення батька до дітей в *системі подружжя*. Подружжя було, як сказано, також економічною сполукою, тому вже в первісних віках ходило о те, чи дитина має належати до сеї економічної сполуки, чи ні. Тоді не залишалося нічого іншого, як чоловіка матері вважати батьком дитини, доки він сам тому не противився. Так і зрозуміємо, що пізнійший правний здогад римського права: *pater est, quem nuptiae demonstrant*, відноситься уже до подружжя з первісної доби цілого людства.

Mater
semper
certa est.

Pater
semper
incertus est.

Pater
est, quem
nuptiae
demon-
strant.

Як сказано, первісний чоловік добував собі дружину рабунком, та вважив її як свою добичу, котрою орудував, немов

Влада
чоловіка
над
жінкою.

здобутою річю. Вона ставала неначе його невільницею, віддана йому на життя й смерть. Се почин влади чоловіка над жінкою. Але годі позабути, що жінка була чоловікові в подружжю також дружиною в усьому економічному житті, за чим пішло небаром приділення осібної економічної сфери інтересів, зв'язаної з домівством. Дружина почала набувати щораз більшого значіння в подружжю, зосібна тоді, коли чоловік мусів покинути свою сім'ю на довший час, щоби придбати добичу, або коли його не стало, а треба було покищо удержати економічну єдність родини.

Матірне
право.

І так бувало нераз, що матір заступала в родині батька, виконуючи *de facto* сі права, які звичайно прислугували батькові. Тому лише в тому розумінні можна говорити про *матірне право*, як загальну правну появу; натомісць всякі інші припущення, що мовляв матірне право існувало самотійно, ще заки повстало батьківське право над дітьми, не мають тривкої основи, та противляться природно-економічному характерові подружжя.

Окуп.

Добування дружини шляхом рабунку викликувало ворожнечу між чоловіком а родиною жінки, але небаром виробився звичай, що ся ворожнеча кінчилася мирною полагодою справи, а саме окупом. За тим пішло, що пізніше умовлявано окуп між родинами, а рабунок залишився тільки спомином у формі відповідних весільних церемоній. Такі церемонії осталися ще до нинішніх часів, хоч наслідком культурного поступу знесено окуп, а на місце його поставлено форму церковного або державного вінчання. Те, що довершувалося у первісних людей шляхом одностороннього рабунку, довершається тепер згідною заявою волі (консенсом) обох подругів у точно приписаній формі.

Консенс.

Метамор-
фоза
влади чоло-
віка над
жінкою.

Таксамо система влади чоловіка над жінкою залишилася щоправда до сьогодні, але прибрала згодом щораз більше культурні форми, та з огляду на значіння жінки для економічного устрою домівства, витворився в германському праві звичай, що дружині признано в господарстві окрему „ключну власть“, (*Schlüsselgewalt*, значить власть орудувати домашнім господарством, якої символом були ключі), та крім батьківського права над дітьми витворився окремий округ т. зв. спільного родового права батьків (*Elterngewalt*), що рівно прислугує батькові, як і матері. Сьогодні прибрала в модернім праві влада чоловіка над жінкою форму зверхньої опіки. (Близчі досліди пор. низче в книзі IV.)

Подружжя є основою *родини*; позаподружні полові зносини не могли оснувати родини, як осібної родово-економічної одиниці. Неправесні діти були або поза родиною, або приймала їх та родина, до котрої належала матір.

До родини належали батьки, діти й далші потомки. Се *родовий* бік сього поняття, який стрічаємо в усіх віках. Але що родина опирається на подружжя, та через те крім родової має також *економічну* основу, то зрозуміємо, чому „familia“ в значінні старинного римського права обіймала з одного боку не тільки дітей і внуків *patris familias*, але й дружини тих потомків, та з другого боку не всі діти, тільки ті, що жили у спільному домівстві і ще не заснували окремої родини. Сини, внуки й далші потомки, що заснували вже осібні, самостійні родини, не належали первісно до родини свого батька чи діда, вони не стояли під його *patria potestas*, але самі ставали *patres familias* других родин.

Економічна
основа
родини.

Кожна родина становила про себе осібну економічну одиницю та провадила осібне *господарство*. Первісно належали до сього „господарства“ тільки члени рідні та й подруги тих членів; однак з тою хвилею, коли „господарство“ почало поширюватися та втягнуло або членів інших родин, або невільничу челядь, поширилося й первісне економічне поняття родини та обняло й сих чужих членів. В джерелах старинного римського права добачуємо також те найширше поняття „familia“, яке обіймало не лише рідню, але й інших *домівників*, котрі належали до спільного „господарства“ родини.

Члени
родинного
„госпо-
дарства“.

Первісна родина потребує як осібна економічна одиниця *охорони на зверх*, чи супроти сил природи, чи супроти других людей, других родин. Так виринула потреба відмежити економічну область родини на зверх, і коли в рільничій добі проявилася загальне змагання до сталої оселі, то родина оселялася стало та ставляла границі своєї економічної області, відмежуючися від других родин. Се був початок „загороди“.

Охорона
родини.

В дальшому економічному розвитку родина змінила свій первісний вигляд, бо суспільний оборот урухомив і родину, та члени родини розбрилися по широкому світу. Тому годі було вдержати тісний *економічний* зв'язок між членами родини, та згодом мусів скріпитися *родовий* характер родини, обіймаючи всіх членів *правними* зв'язками, без огляду на економічну самостійність поодиноких членів. І так опиралося напр. римське право насліддя первісно на *агнації* (*agnatio*), значить на родині в значінні еко-

Уру-
хомлення
родини.

номічно-родової єдності під властю *patris familias*; але воно перейшло пізніше до системи споріднення (*cognatio*), признаючи тільки сам родовий чинник основою права до дідовщини, без огляду на те, чи рідняки залишилися під *patria potestas* покійника чи ні. А всеж таки якраз римське право задержало по своїй суті сліди давньої економічної злуки в тім, що право дідовщини являється як *successio in universum ius defuncti* (пор. низче). Сей принцип перейшов і до модерних законів, та родина являється й сьогодні про всяку рухомість поодиноких членів родини сполукою родового принципу з економічним.

Гене́за
ба́тьківсь-
кої вла́сти.

Родина потребувала завсіди *охорони* на зверх, та й *порядку* в нутрі. Ми назвали се „господарством“. Господарство потребує „господаря“. Якщо первісний чоловік здобував собі дружину рабунком та підчинював її фізичною силою своїй волі, таксамо він ставав природним володарем над своїми дітьми, природним господарем у своїй родині — кажучи по римському праву: *pater familias*. Він забезпечував своїй родині охорону на зверх та дбав про се, щоби родина мала потрібні засоби до життя — тому він мусів кермувати всіми ділами, що торкалися обох тих проблемів. Він був природним головою родинного господарства; він заводив сей *порядок* в родині, який давав можливість забезпечити економічне й суспільне життя в родині. Так являється *patria potestas* першою основою суспільного ладу, та коли зважимо, що родина є першим завязком суспільного життя взагалі, то можемо сказати, що в родині виступають перші *норми* суспільного життя, та що джерелом сих норм є *patria potestas*.

Хара́ктер
ба́тьківсь-
кої вла́сти.

Patria potestas обіймає весь загальний питань, які відносяться до щоденного життя в родині, вона нормує се життя, вона визначає особисте відношення членів родини, наладжує весь економічний апарат родинного „господарства“, розділює майно поміж членів, рішає спори в родині ітд. — Можна сказати, вона вже з самого почину сповняє в мініятурі такі завдання, які опісля у великому сповнює держава.

Сей характер батьківської влади залишився й нині, хоч родина має сьогодні відмінний вигляд, ніж перевісно. Єсть власть, яка кермує справами зверхньої охорони та внутрішнього ладу в родині. Головним репрезентантом сеї влади є *pater familias*; але так як згодом абсолютна влада чоловіка над жінкою перейшла в опіку, так і *patria potestas* наблизилася своїм змістом до опіки над дітьми, а з другого боку побіч батька, що перевісно сам виконував сю власть, набула й матір в родині важливий

вплив, чи шляхом т. зв. ключної влади, чи шляхом спільних прав подругів супроти своїх дітей (Пор. вище). В новітніших часах відіграє велику роль в родинних справах т. зв. *родинна рада*, як збір старших членів родини. Сим чином і в родині стрічаємо побіч монархістичного режиму також демократичний. Почин до сеї зміни дала система старогерманського права, яке поставило родинну владу на основі співділання всіх членів родини.

Але мусимо зазначити, що кожна родина має свій питомий устрій, свій питомий режим. Вона веде своє власне „господарство“ на своїх питомих нормах. Кожна родина творить і береже свої власні суспільні норми. Се початок суспільного ладу.

Вище поставлена теорія початку суспільного ладу, себ-то права в родині, опирається на природних економічних та соціальних основах, не торкаючи питання, чи та оскільки на повстання права в родині мали вплив *сакральні*, себ-то релігійні моменти. Та хоч не може бути сумніву, що серед багатьох племен та народів *сакральні чинники* мали великий вплив на *форму* суспільного ладу, на *форму* того, що становило суть *права* в первісному житті — то всеж таки невірна є та теорія, яка добачує саму *суть* первісного права в згаданих сакральних моментах, бо весь правний лад мав уже від самого початку економічні й соціальні основи, які не залежали від того, чи *форма* правних норм була усвячена сакральними поглядами, чи иншим зверхнім авторитетом (суду або інших правних інституцій).

II. Уже в первісній добі вступають одні родини з другими в дружні зносини: член одної родини заключає подружжя з членом другої родини і основує нову родину, та через таке розгалуження родового звязку твориться новий суспільний звязок, який називаємо *родом*.

II. Рід.

Рід є родова сполука більшого числа родин для спільної оборони на зверх та для спільної помочі в добуванні економічних потреб. Се немов одна велика родина, що складається з кількох родин, та сповнює у великому тісамі завдання, що родина в малому. Тому рід є по суті таксамо *родово-економічною* сполукою, як родина.

На чолі роду стоїть звичайно *родоначальник*, немов патріарх цілого роду. Йому з роду та по звичаю припадає се становище; він, як в родині *pater familias*, управляє цілим родом. Він держить *керму суспільного ладу* в роді. Але ся верховна управа не відбирає батькам родин їхньої *patria potestas*; в родині залишається *patria potestas*, та прислугує тим, котрим спершу прислугувала. Верховна влада роду не торкає внутрішньої самостійності родин, та родини зберігають, сказавши по модерному, свою *автономію*. Але побіч сеї авто-

Становище
родо-
начальника.

номії та поверх неї зберігає новий суспільний зв'язок, себ-то рід, свої окремі, всім спільні цілі. Ті цілі обіймають не тільки спільну оборону, але й спільну організацію економічного життя цілого роду.

Рід, як
вищий
зв'язок ніж
родина.

Тим то рід стає суспільним зв'язком *вищого ступня*, який підпорядковує родини в спільних справах, а саме для збереження особливих родових інтересів, окремим нормам. Се норми *суспільного порядку* в роді. Чого вимагають спільні, вищі інтереси роду, сему мусять піддатися родини та й члени всіх родин.

Городища
й замки.

Коли настала рільнича доба, відмежувалися одні роди від других і повставали *городища*, як заборона проти наступу чи наїзду ворожих родів. Родоначальники старалися о окрему безпеку своєї оселі на визначних, з далека видимих місцях, та по їхніх *замках* залишалися ще по нинішній день сліди давних оборонних кріпостей.

Устрій
родів.

Родоначальниками були батьки найвизначнішої родини в роді. Якщо довершалася родова злука поодиноких родин, висувалася звичайно одна з тих родин, чи одна особа на передній плян, та їй вдавалося чи могутністю фізичної сили, чи могутністю духа взяти в руки провід цілого суспільного життя в роді. Тоді й суспільний лад концентрувався біля сеї родини, чи особи. Але бувало й таке, що поодинокі родини вязалися зі собою на основі родового принципу, не передаючи керми ніодній з тих родин, ніодній фізичній особі зпоміж себе. Поодинокі родини сходилися тоді на наради, обговорювали вільно спільні справи на основі взаємного порозуміння і так вони кермували шляхом спільних рішень спільними справами роду.

Так бачимо й в родах побіч монархічного устрою також демократичний.

Згодом затратив родовий зв'язок свій первісний характер, та шляхом урухомлення суспільного обороту відпала економічна основа роду, але всетаки залишилася родова сполука, яка й в теперішній добі задержала велике значіння в суспільності. Роди придержуються й сьогодні своїх питомих родових норм, значить тих, які видав рід для своїх членів.

„Задруга“.

Сліди колишнього роду, як родово економічної сполуки, залишилися дотепер у звичаєвому праві Південних Славян.

Задруга — се велика родина, що складається з кількох родин, які мешкають побіч себе, де число членів доходить чимало до 60 а навіть до 100. Родоначальник називається „го-

сподар“, його дружина „господаріца“. Вони мешкають в осібній хаті зі своєю близькою родиною. Хто з родини подружиться, має свою окрему хату — але якщо не всім хатам вистачає дров на паливо, то приладжуються на зиму спільні кімнати, котрі опалюються для всіх, де більше число членів задруги може приміститися. „Господар“ розділює спільні діла між членів мужеського роду, „господаріца“ між членів жіночого роду. Жіноцтво цілої задруги займається спільним домашнім господарством; на кожну жінку приходить черга, коли веде домашнє господарство.

(Про значіння *сакральних форм* в роді пор. примітку під I.)

III. Дуже рано зіткнулися роди з родами. Спершу вони вели боротьбу зі собою, але що зайшла потреба поширення подружних зносин поза межами родів, то деякі роди увійшли в близькі *сусідські* зносини зі собою, що закріплялися раз за разом подружними зв'язками. Так пов'язалися на більших просторах одні роди з другими, між тим коли супроти інших родів не переставала ворожнеча. Сим довершувалася сполука родів на платформі спільної оборони проти інших родів. Сама природа об'єднувала на значнійших просторах відповідне число родів зі собою, та щоби забезпечити набуті багатства перед наїздом ворогів і забезпечити користування сими багатствами для заспокоєння власних потреб, витворилися щораз тісніші зв'язки між родами, і так повстали нові суспільні зв'язки вищого ступня, *племєна*.

III. Племя.

Тому й племя є суспільним зв'язком на *родових* основах, тільки в значно ширшому розмірі, між родина чи рід.

Але будучи великим суспільним зв'язком, племя потребувало більшої та складнішої оборони на зверх. *Військова організація* бере свій почин від племен. Творяться *військові осередки* сеї організації: *городи*. Городи, так названі від огороження проти чужого наїзду, концентрують у себе цілу зовнішню оборону, і тому біля городів починає обертатися головне суспільне життя. Побіч городів повстають *пригороди*.

Військова
організація
в племенах.
Городи.

Через те, що в племені треба було пристроїти оборону в постійну форму з означеним та доцільним *порядком*, було природно, що військова сила надавала свою характерну при- знаку цілому племені. Провід перенимав той, хто успів витворити біля себе військову силу та стати на чолі військової влади. Якщо найшовся такий ватажок, що зібрав відповідне число молодих сил, придатних до воєнного діла, та вийшовши

Ватажки.

на добичу не тільки зумів оборонити своє плем'я від ворожої небезпеки, але й придбати йому нові землі та нові багатства, — то не було нічого лекшого, як стати йому на чолі цілого племені та передати своїй ватазі чи дружині упривілеєне становище в цілому суспільному житті.

Так ставали ватажки головами своїх племен. Маючи військову підпору, вони виконували абсолютну владу, та користуючися тим, що первісне людство привязувало велику вагу до релігії, вони зуміли виробити у населення погляд, що їх власть походить мовляв від Бога. Сим чином вони витворили особистий культ, біля якого оберталося усе суспільне життя в племені. Все, що торкалося племені, брало свій почин від ватажка; ціле майно племені вважалося його майном, яким він міг довільно запоряджувати, відбираючи одним, а приділюючи другим. Його окружував неначе надлюдський німб, особисті зносини з ним вважалися чимсь надзвичайним, начеб він сам був божищем. Але про те все кожний ватажок мусів числитися зі старими звичаями, зі старими родами та визначними родинами, бо від них і залежало, чи вони вважати муть його даліше ватажком, чи покличуть кого іншого. Тому вони не порушували в нічому давних звичаїв, не порушували внутрішньої самостійності (автономії) родин та родів, а коли й вмішувалися в отсі внутрішні сфери, то звичайно лише на стільки, скільки могли покликатися на се, що того вимагають спільні потреби цілого племені.

Натомісць щоб удержатися при влади, ватажки старалися дати племенам тривкі основи *внутрішнього суспільного життя*; вони мусіли переводити сильною рукою суспільний лад у племені. Вони причинилися багато до поширення культури і суспільного порядку своїх племен, та організуючи тривку владу, збільшували своє значіння а побіч сего й своє майно. Маючи на думці одно й друге, вони в значній мірі причинилися до того, що особиста кривава месть та дика самопоміч між племінниками почали зникати, та на се місце вступили рішення особистих спорів через їхні суди. Вони зачали видавати окремі закони, та люде підчинялися їм не тільки тому, що вважали ватажка немов божищем, але й тому, що находили в сих законах охорону своєї особи чи свого майна.

Племена
з республі-
канським
устроєм.

Не всі племена мали однак монархістичну управу. Побіч племен з ватажками на чолі були племена зі самоуправою родів. Тут задержалася республіканська установа: Впливові

роди чи родини обіймали керму; так прийшли до значіння „старшини“ або „старші люде“, значить старші між родами та старші в роді — (пізнійше старші в „громаді“). Значіння старшинства розвивалося зпоконвіка на природних основах. Коли старшинство перебирало управу племені, *народне віче* було експонентом їхньої влади.

Якаб і не була установа племен, чи абсолютистична, чи республіканська, всеж таки вони були й залишилися по своїй суті, таксамо як родини й роди, *родовими* зв'язками. Хоч супроти родин і родів вони були зв'язками *вищого ступня*, залишали сим останнім їхню внутрішню самостійність. Зваживши однак, що вже родини й роди були по своїй природі також *економічними* сполуками, не можемо сього характеру відмовити й племенам. До сього приходить, як вище зазначено, іще *військовий* характер племені.

(Про значіння *сакрального елементу* пор. прим. під I. при кінці.)

Родовий зв'язок є основною прикметою племен. Але ми бачили, що первісні часи знали вже поняття родин в найширшому розумінні, що обіймала не тільки рідняків, але й інших домівників; в слід за тим мусіли й роди мати побіч себе такі елементи, що не були з ними родово зв'язані; — та вкінці не можемо дивуватися, що й в племені були також і чужі *кольоністи*, і вони своєю приявою не змінювали основного родового характеру племені. Сі кольоністи ассимільовалися легко з племінними чинниками, та шляхом подруж входили помалу в родовий зв'язок з племенем. Що тикається знова завойованих племен чи їхніх частин, то вони або йшли тим самим шляхом, що згадані кольоністи, або ставали поневоленими, і як такі жили в суспільності відокремлені від того племені, яке їх завоювало.

Та якраз ті чужі елементи, що повстали серед племен, почали помалу впливати на суспільну конструкцію, та підготували новий суспільний зв'язок вищого ступня, державу. (Пор. однак прим. при кінці IV.)

IV. Перехід племені в *державу* dokonувався тим чином, що племя, чи в заборчій боротьбі з іншими племенами, чи в обороні проти наїзду чужих племен, вибороло собі *сталу територію*, з якою воно й зв'язало *стало* свою суспільну долю. Самі племена, як такі, не були ще стало зв'язані з територією — головню тому, що вони по своїй суті родові зв'язки, та подру-

Ассиміляція чужих родових елементів.

IV.
Держава.

Стала територія передумовою держави.

Момент
повстання
держави.

жними зв'язками або поширювали або зменшували свою область, але й тому, що з огляду на добуття економічних основ існування змінювали не раз місце свого пробутку, шукаючи нових ліпших земель (пор. мандрівку народів). Одначе приходить такий час, коли вони чи під впливом чужинецьких елементів, чи під впливом достатку природних засобів до життя, концентруються свідомо на якійсь території з волею та постановою, зберігати сю територію на зверх, та витворити в нутрі сеї території основи економічного та суспільного життя для тих, що на ній знаходяться. Якщо роди чи племена об'єдналися без огляду на племінну приналежність на спільній території з метою збереження її, та якщо внутрішній суспільний лад, перейшовши межі родового принципу, обняв організаційним шляхом спільно означену територію — можна сказати, що повстає *держави*. Вище родової сполуки стає об'єднання на новій основі, *територіальній*.

Мета
держави
та її відно-
шення
до родин,
родів та
племен.

Держави — се не родовий зв'язок, а територіальний. Оборона спільної території та зберігання спільних інтересів усіх родів і племен стає її метою. Тим, що вона вязала не раз кілька племен зі собою, вона перебрала верховну владу над племенами, а з тим і над родинами та родами, підпорядковуючи їх спільній території, без огляду на те, чи на сій території знаходилися цілі племена, чи тільки їхні частини. Часто бувало, що ті самі племена підходили під владу різних, ворожих собі територій.

У тому суспільному зв'язку *найвищого ступня* бачимо тісамі прояви, як у попередніх зв'язків. Держави зберігає в першому ряді свої питомі цілі, себ-то оборону на зверх і внутрішній суспільний лад, підпорядковуючи цілі низчих зв'язків (родин, родів, племен) під свою вищу мету. Але вона не торкається внутрішньої сфери ні родини, ні роду, ні племені, наскільки вони годяться зі сферою державних, себ-то вищих інтересів.

Територі-
яльний
принцип.

З другого боку виступив у державі інший характер нового суспільного об'єднання, а саме те, що сполука не була родова, а *територіальна*. Усе суспільне життя сього зв'язку дістало нову марку, новий вигляд. Що стояло на родових основах, змінилося під впливом територіального принципу. Територіальний принцип обняв увесь суспільний лад, та родові зв'язки задержали як такі свою внутрішню самостійність, але вплив у державі проявлявся тільки в тій мірі, в якій їм удалося вибороти собі той вплив в нових *територіальних одиницях*, які держави витворила. На місце родової організації вступила *громадська*

орґанізація, причім городи стали головними громадами, а *громадянство* стало основою суспільного життя в державі. Громада великий чоловік. Опісля утворилися й вищі територіяльні одиниці, як сполука громад для вищих територіяльних завдань.

Так витворився осібний *територіяльний* апарат, що опанував суспільне життя в державі. Особи сього адміністраційного апарату не є представниками роду, ні племені, але представниками спільної території.

Тому й характер князівств та королівств у державах ріжниться від характеру влади голов поодиноких племен. В державах мали князі, королі чи царі не тільки права, але й обовязки; зосібна вони були обовязані ділати в імені цілої держави, а не якогось роду, чи якогось племені. Тому, що територія лучила ріжні роди й племена зі собою, та крім сього існували ще інтереси ріжних станів і кляс на одній спільній території, то голови держав мали обовязок вирівнувати по змозі всі сфери, та не позволяти одним сферам брати верх над другими. Історія поучує, що найсильніші монархи були якраз ті, яким вдалося вкоротити перемагаючу силу родових вельмож.

Те саме відноситься й до тих держав, що були республіканськими, так як вони припускаючи щораз ширші верстви населення до влади, нівелювали ео ірсо щораз більше суспільні ріжниці поодиноких родів і племен, ставляючи обеднуючий територіяльний апарат на місце давних родових принципів.

Взагалі весь розвиток державної ідеї порушувався в напрямку вирівнування суспільних контрастів на тлі свого територіалізму. Керма правління мусіла перейти з родових чинників на територіяльні, а родові чинники мусіли вдоволитися тим, що задержали свою самостійність (автономію) у нутрі. Сеї внутрішньої самостійности не могла знищити й держава, бо інакше знищилаби всі первісні основи суспільного життя, котрі були та залишилися основами держави.

Новітна держава принесла зрівнання всіх родів і станів, та на підставі територіяльного принципу приняв увесь цивілізований світ права людини французької революції.

Богато приклонників має в науці про ґенезу держави *теорія завоювання*. Та хоч первісні держави творилися в своїх початках при допомозі завоювання, то всеж таки сей момент не рішав навіть в первісних державах про існування держави; племена завоювали чужі племена, та ще через те не ставали державами; держави повставали щойно тоді, коли племена оселилися стало на якійсь території, та почали зберігати якраз сю територію не тільки на зовні, але й в нутрі.

Вирівнування
суспільних
контрастів
у державі.

Genus proximum поняття держави єсть *територія* та територіяльна влада на неї. Тому й в майбутньому можуть держави творитися без завоювання, де є ті дві прикмети, про які якраз згадано. Теорія завоювання й тому невірна, бо вона в своїх консеквенціях основує вічний імперіялізм, як мовляв необхідний елемент кожної держави. Сю теорію може піддержувати тільки той, хто гадає, що держава повинна на зовні стреміти до поширювання своєї області поза свої межі, а в нутрі повинна олігархічним шляхом панувати над широкими верствами населення. —

Про *сакральні елементи* в початках держави пор. прим. під I.

V. Народ.

V. Черга органічних суспільних зв'язків не кінчиться на державі, але завершується щойно в *народі*. Від французької революції починає виступати на політичний овид новий суспільний зв'язок, таксамо *територіальний*, як держава, тільки більше опертий на *родовім походженню*, ніж держава, та з *новими внутрішніми елементами*, які не були необхідно потрібні в державі.

Історичний
огляд.

Те, що називаємо *народом*, існувало та було відоме ще перед кінцем 18. віку. Коли згадувалося про мандрівки народів, розумілося під народами тесаме, що були племена. „Народ“ мав ранійше ще й друге значіння. І так у римській суспільності відріжнювано первісно „plebs“, як загал простолюття, від cives romani, як повноправних громадян римської держави, щоби опісля, зрівнавши плебеїв з патриціями, витворити підчас республіки поняття загалу всіх громадян римської держави. Але виключені були з того поняття поневолені верстви населення. Від того значіння ріжниться поняття „нації“ в середніх віках, коли говориться про „римську державу німецької нації“ (Römisches Reich Deutscher Nation). У тому зв'язку лучить „нація“ очевидно чинники державної приналежності („римська держава“) з чинниками племінної злуки („німецької нації“), та німецька нація являється немов власником сеї римської держави, яка перейшла наче в спадщині старинних віків на середні.

Так зведено „народ“, чи „націю“ до спільного знаменника з державою, хоч германські погляди домішали вже до сього елементи родові, елементи племінні. Тому, коли напр. почавши від Богдана Хмельницького говорено про „український народ“, то говорено се тому, що сей народ під Хмельницьким обединив дійсно всі українські елементи аж по Сян в одну державну організацію, хоч і як коротко тривала ся єдність.

Ще Руссо (18. вік) говорить у своєму творі „le contrat social“ про народ у тому значінні, що народ се ніщо инше, як загал усіх громадян держави. Але в нього є народ суверенний, та

обіймає всіх громадян держави, без огляду на стани, та він зрівнує всіх громадян супроти права. За ним пішла французька революція. Нівелюючи всі стани, релігійні, династичні різниці, вона зблизила „рівних“ людей до „рівних“, та дала основу до т. зв. *національної ідеї*.

Ніде правди діти, вже перед Руссо збиралися в історії факти, що дали пізнійше привід до повстання національної ідеї, а з нею до повстання того, що сьогодні називаємо народом або нацією — але се модерне поняття народу або нації скристалізувалося щойно з початком 19. віку як осібне суспільне явище, та щойно тоді воно стало осібним *боевим* зв'язком з осібною суспільною організацією.

Сьогодні, коли суспільна концепція нації стоїть ясно перед нашими очима, можемо сказати *ex post*, що український нарід попав після княжої доби у неволю Польщі, Татар, Москви, чи Литви, та що український нарід вів після Переяславського договору свою визвольну боротьбу на Запорозжю зі своїми переможцями. Тоді однак, коли се діялося, не було ще сього психічного чинника, який по модерним поняттям вяже народ або націю в осібний спільний зв'язок — був український народ, як факт, але не як *свідомий* суспільний зв'язок у противности до держави.

Народ (або нація) став свідомим суспільним зв'язком щойно процесом історії останніх століть, як *протест проти територіальної самовлади держави*.

Те, що держава намісць родового елемента поставила територіальний, піднесло світову *культуру* і засимілювало багато племен з другими племенами (Італія, Англія) — і тому державна приналежність була дуже сильним суспільним лучником, який у свому культурному значінні виріс иноді поверх усіх других зв'язків, зосібна зв'язків родових (старинна римська держава). З державами, але й за державами пішла культура в найширші верстви, — та вона стала справжньою *внутрішньою* підоймою цілого суспільного життя. Колиж та культура закріпилася ще *давними родовими зв'язками, спільними історичними традиціями, та спорідненими звичаями* — тоді вона почала могутньо впливати на суспільність, хоча наслідком заборчости сусідних держав пірвалися первісні державні зв'язки, та поодинокі держави попали у межі других держав. Коротко кажучи, де наслідком згаданих моментів настала тривка *культурна* сполука суспільних мас, там вона й залишилася,

та кріпшала щораз більше без огляду на те, чи дотична суспільність існувала в межах одної держави, чи кількох, та чи в одній державі був лиш оден такий культурний зв'язок, чи було їх більше. Отся культурна сполука стала *боевою* сполукою в тім моменті, коли держави почали своїм імперіялізмом завоювати щораз нові території з ріжними племінними та родовими елементами, з ріжною культурою, з ріжною історичною традицією, іншими звичаями та обичаями і т. д. Коли ті завоювані частини мали свою окрему культуру, то не переставали зберігати її і після завоювання, ведучи внутрішню боротьбу проти територіяльної влади держави.

Національна ідея.

Так піднесли згадані культурні зв'язки *протест* проти всяких *анексій*, та вивязалася боротьба між усе нівелюючим впливом державної територіяльності, а внутрішньою силою культурного народного зв'язку. Сим чином звернувся народ проти держави, оскільки держава не сходилася з територією народу, та оскільки вона намагалася асимілювати чужі народи під сільним територіяльним стягом, обіймаючи ріжні народні культури під насиллям одної територіяльної організації. З другого боку змагали розпорошені по ріжних державах народні елементи до державного зєдинення, ставляючи своїм ідеалом народні держави, себ-то такі, які лучилиб цілі народи в осібні самостійні держави. Ось се стало основою *національної ідеї* 19. віку.

Безпосередній привід до неї дали військові виправи Наполеона, який хотів завоювати весь світ. Проти него піднеслися загрожєні народи і положили кінець його заборчості. Під впливом сеї небезпеки промовив німецький філософ *Фіхте* з початку 19. століття до почувань цілого німецького народу („An die deutsche Nation“), щоби не оглядаючися на границі поодиноких німецьких держав, у яких тоді проживав, духом обєднався, та дав отсим почин до пізнійшого зєдинення німецької нації в Німецькій Державі. Він вказав на головний *психічний* чинник, що вяже народ нерозривно з собою, без огляду на державні межі, а саме на *матірну мову*. Політично завершив діло зєдинення *Бісмарк*. В Італії ідеологією національності поставив *Мацціні*, а довершив національного зєдинення *Гарібальді*. Опісля переведено національне висвободження в Греції, а Балкан став осередком несупокою, бо поодинокі балканські народи змагали до національної свободи й до здобуття самостійних національних держав. Перейшла

національна ідея як боєвий клич і до поодиноких народів Австро-Угорщини та Росії.

Політичні
форми
національ-
ної ідеї.

Вона об'являлася в двох формах: спершу в формі змагання до одної національної держави там, де оден і той самий народ був розбитий на кілька держав, опісля в формі змагання до т. зв. *національної автономії* в тих державах, де побіч себе жило кілька народів (головно в Австрії і Угорщині). В сьому змаганні до національної автономії проявилися дві теорії: теорія австрійського соціаліста Реннера і теорія румунського політика Поповічі. Оба були в тому згідні, що треба шукати розвязки національного питання еволюційним шляхом, не розбиваючи тих держав, в яких мешкають побіч себе різні народи. Оба вдоволялися національною автономією народів в рамцях сеї держави, в якій вони саме находилися. Але різнилися що до характеру національної автономії. *Реннер* домагався з огляду на свій соціалістичний світогляд *екстері-територіяльної національної автономії* для поодиноких народів, не звязуючи автономії з ніякою означеною територією. На його думку члени нації мали користуватися своєю національною автономією всюди, де би вони й не находилися в державі; сама тільки держава мала залишитися територіяльною одиницею, не признаючи поодиноким народам права на якунебудь власну територію. Натомісць *Поповічі* обстоював т. зв. *територіяльну національну теорію*, покликуючися на се, що кожний нарід має, хочби в рамцях держави, свою власну народню територію, на котрій він, якщо належить з іншими народами до якоїсь держави, повинен мати свою питому народню автономію (в рамцях держави). Се націоналістичний світогляд. Були вкінці й такі політичні дослідники, що старалися повязати оба світогляди зі собою, прикладаючи в одних випадках *персональний принцип* (по думці Реннера), а в других випадках *територіяльний принцип* (по думці Поповічі).

Реакція
проти на-
ціональної
ідеї.

Але проти тих змагань, які знайшли свій вираз у згаданих теоріях, об'явилася в другій половині 19. віку велика реакція, головно з боку тих держав, коштом яких поодинокі народи домагалися осібної національної автономії, а за ними й з боку тих політиків чи інкамерованих учених, що вважали своїм обов'язком *iurare in verba magistri*.

Навіть сама Німеччина, що, як відомо, звела в 19. віці національну боротьбу о зєдинення, забула небаром після побіди над Французами основи національної ідеї супроти других на-

родів, та й не гадала дати їм національних свобод; натомість німецькі вчені прийшли до денного порядку над теорією „національних прав“ (Блюнчлі), та поставили знова на вістрю всемогучість державної влади супроти хоч як оправданих правних змагань підчинених народів.

Коли читаємо наукові підручники німецьких учених про державне право, а саме з останніх часів перед всесвітньою війною, ніде не находимо відповідної оцінки сього так важного суспільного явища, яким є народ, а за те стрічаємо погляд, що народ не є взагалі ніяким суспільним чинником, абстрагуючи від держави.

У Франції прогомоніли скоро погляди Ренана про культурне значіння нації, та Франція знала національне питання тільки як реванж проти Німеччини за Альзацію й Лотаринію. Тому й сьогодні уживається поняття „nation“ і „nationalité“ у Франції в розумінні загалу громадян держави і державної приналежності, та французька література не знає взагалі інших націй, тільки державні, значить тільки нації, що мають свої держави.

Таксамо й Англія не відчувала перед війною потреби зайняти відповідного становища до національного питання; вона й не бажала собі змінити в чім небудь своєї колоніальної політики, ані реформувати свого відношення до Ірляндії.

Що до абсолютистичної Росії, то вона не дозволила взагалі розширитися справжній національній ідеї, та нівечила всякі визвольні змагання, зосібнаж змагання до автономії в межах російського царства. Натомість ідея націоналізму перейшла до широких кругів російського громадянства не в первісній, правдивій своїй формі, але в другому, викривленому виданні, не як признання рівного права націям, але як змагання підчинити другі нації під свою владу. Вона стала з національної ідеї *націоналістичною ідеєю*, не як виключення імперіялізму, але противно як дальше плекання свого націоналізму коштом других народів.

А що сталося в колишній Австрії та Угорщині, що були конгломератами народів з різною культурною та різною історичною минувиною? Революція сорок осьмого року попереднього століття принесла конституцію та за нею рівноправність усіх народів. Та, на жаль, се останнє тільки на папері, бо якраз за сю рівноправність почалася довга та невпинна боротьба. Держава, замість перевести повне зрівнання всіх народів, по-

могла сильнішим націям взяти верх над слабшими, а в слід за тим привела й до того, що сильніші нації взяли верх і над державою, та причинилися опісля до розпаду монархії після всесвітної війни.

Зосібна : в Австрії політичне життя витворило в другій половині 19. віку поділ народів на дві категорії, т. зв. *історичні й етнічні*. Історичні, себ-то мовляв ті, що або мали в сучасності поза межами Австрії свою державу (Німці, Італійці), або мали її попередньо, заки попали під австрійську владу (Поляки, Чехи). Етнічні себ-то всі другі, що мовляв не мали в історії своєї незалежної держави, та опиралися тільки на етнічних основах (Українці, Словінці, Хорвати). З того виснували т. зв. історичні народи право володіння над етнічними, яким вони й відмовляли справжнього характеру „нації“. За тим виробився в пануючих політичних сферах погляд, що тільки т. зв. історичні „нації“ можуть користуватися повними „національними“ правами, між тим, коли етнічні народи не є мовляв „націями“ в технічному розумінні, тільки народами другої категорії, яким не повинні прислугувати тісамі права, що т. зв. історичним „націям“. Чи можна супроти того дивуватися, що знайшлися — якраз серед т. зв. історичних націй — такі псевдовчені, котрі голосили, що тільки історичні нації є справжніми націями, та робили основну різницю між „нацією“ а „народом“? Натомість треба справді дивуватися, що між українськими політиками та вченими ще й сьогодні є дуже розповсюднений погляд, що „нація“ є в основі щось іншого, ніж „народ“. Чейже й з фільольогічного боку „natio“ є нічим іншим, як вірним латинським висловом того, що означає „народ“. Вислід згаданої якраз політичної схолястики було те, що т. зв. історичні народи угнітали етнічні, та ці останні мусіли вести відпорну боротьбу за свої права. Колиж ще зважимо, що й між поодинокими історичними народами завелася боротьба о гегемонію, а в слід за тим боротьба проти держави — то зрозуміємо, чому Австрія стала тереном *belli omnium contra omnes* і дала почин до всесвітної війни.

На Угорщині повели Маляри справу далеко простіше, але до значно гірших результатів. Тут признала держава тільки малярську націю справжньою нацією, хоч Маляри були супроти інших народів меншістю; всі другі нації не мали права до тої назви, вони не були „націями“ в розумінні малярського уряду. Та й сю теорію одобрили малярські інкамеровані вчені.

Поділ на народи історичні й етнічні?

Вплив
всесвітньої
війни на на-
ціональне
питання.

Національне питання дало головний привід до всесвітньої війни. Вислід війни приніс як розв'язку цього питання теорію *Вільсона* про „самовизначення народів“, причім різниця між „націями“ та „народами“ зовсім пропала. Чехи й Поляки з одного боку, та Словінці, Хорвати й Сербі з другого боку дістали осібні держави, а Маляри мусіли вдоволитися своїми етнографічними границями.

Та ніде правди діти й мир, заключений після всесвітньої війни не порішив остаточно національного питання: зроблено багато помилок проти етнографічного проблему, та з другого боку не порішено ні українського питання, ні питання окраїнних держав колишньої Російської Імперії. Всі ті питання домагаються ще вирішення на основі справжнього самовизначення народів. Але проблем прибрав уже сьогодні цілком конкретну форму.

Поняття
нації й
народу.

З'ясувавши всі розсліди, приходимо до ось яких висновків: „Нація“ і „народ“ є два тотожні поняття. Се в модерному розумінні органічний суспільний зв'язок *побіч* держави або й *супроти* держави; *побіч* держави там, де етнографічні границі народу покриваються (цілком або з малими виїмками) з політичними границями держави; *супроти* держави там, де в межах держави знаходяться різні народи, чи в цілості чи в часті.

Три
основні
чинники
поняття
„народу“
(нації).

Народ єсть витвір *історичного процесу* в боротьбі проти територіяльної самовлади держави. Він опирається на 3 основних чинниках: *натурі, культурі й території*. Та історія ви-творила гармонію тих елементів, зводячи їх до спільного знаменника під кличем т. зв. *національної ідеї*.

„Натура“.

„Натура“ вказує на се, що народ бере свій почин від родових зв'язків, значить: *вихідною точкою* народу є всетаки *спільне родове походження*. Антропология стверджує се иноді антропологиячними типами різних націй. Але ніде правди діти, перехресчування рас не має стриму перед межами одного чи другого народу, та знаємо, що нераз побираються зі собою члени різних націй і вносять сим чином замішання у засаду спільного родового походження поодиноких народів; се не є однак ніщо надзвичайне, се взагалі такий самий процес, який був у відношенні родини до роду та роду до племені. З другого боку не можна сумніватися в тому, що спільне родове походження є необхідною основою народу, хоч і не можна перевести точного доказу, чи спільність походження обіймає

справді всіх членів народу, чи ні. Згодом виробилося в народі *загальне почування* кровної спільности, а виїмки potwierджують тільки загальну засаду. Коли навіть *родина* може прибрати до себе посторонніх членів шляхом *адопції*, то не диво, що й *народ* може придбати собі нових членів поза родовим принципом, а саме шляхом *асиміляції*. Асиміляція членів інших народів довершується при допомогі другого основного чинника кожного народу, себ-то *культури*.

„*Культура*“, се новий чинник, якого ще не було потрібно ні в родині, ні в роді, ні в племені, ні навіть у державі. Були держави й без вищого ступня культури. Натомісць народ мусить мати свою *питому* культуру, яка йому дає якраз характер народу. Сюди належать: своя народня *мова* та *інші культурні цінності, спільні історичні традиції і споріднені звичаї та обичаї* — коротко кажучи: всі ті психічно-культурні моменти, котрі сполучили значне число людей в ідейні звязки без огляду на границі держави. Коли якась одиниця, що належить по своєму походженні до одного народу, приняла культуру другого, тоді говоримо про *асиміляцію* — та лише зверхнім виразом того єсть теорія, що повнолітні особи можуть *признатися* до іншої нації, ніж малиби належати з роду по своїм батькам. З другого боку „*натура*“ є корективом „*культури*“ в тих випадках, де хтось є під постійним впливом чужої культури, навіть чужої мови, а всеж таки не хоче поривати тих народніх звязків, які давало йому походження, або пірвавши їх хвилево, завертає знова до свого народу, до „*вірування своїх предків*.“ Не в тому діло, щоби якась особа володіла справді народньою мовою свого народу, щоби дійсно корустувалася іншими культурними цінностями його, щоби знала його історичні традиції, та щоби жила по його звичаям і обичаям, — а річ у тому, щоби *нарід*, як такий, мав свою народню мову, свою питому культуру, щоби мав свої історичні традиції, спільні звичаї і обичаї, а ті, що по походженню малиб бути його членами, хотіли бути ними, признаючи себе членами того народу.

Третій основний чинник має народ спільний з державою, а саме *територію*. Але тут територія має значіння *етнографічне*, між тим, коли воно в державі *політичне*. Кожний народ мусить мати свою територію, з якою він вяже свою долю, територію, де він є дома, оселившись стало в безпосередній сполуці та невідлучений від свого пня чужими територіями. Нарід оселю-

„Культура“.

„Територія“

ється не раз поза межами своєї національної території, творить в чужих територіях острови, іноді й великі комплекси (напр. Зелений Клин) — але всеж таки він віддаляється тоді від свого пня, від своєї основи, бо не вяжеться органічно з матірною територією. Сі люде, що мешкають на сих островах чи віддалених землях, не перестають бути членами свого народу, але вони не знаходяться на своїй національній, а на чужій території. Так само при свободі переселювання можна й поодиноким членам народу переносити свій осідок на чужину, але все те з огляду на сталий осідок самої нації є тільки „чужиною“, не батьківщиною. Нація без території не є справжньою нацією; тому й Жидів можна буде лише тоді вважати народом в модерному розумінні, якщо вони матимуть свою власну, хочби як малу національну територію.

Право
народу на
само-
визначення.

В боротьбі за свої права добув собі народ велике *політичне значіння* незалежно від держави, в котрій знаходиться. Політичний вислід боротьби є *право народу на самовизначення*. Щоби зреалізувати як слід се право, народ залишається і на далі *боевим* звязком.

Організація
народу.

Як окремий суспільний звязок *побіч*, а чимало й *проти* держави, має нарід свою питому *організацію*. Вона обіймає всі суспільні звязки від родини аж до племені для збереження своїх власних, вищих цілей. Часто й самі держави підпомагають народи в осягненню їхньої мети, та підпорядковуються цілям національної ідеї. В інших випадках ведеся боротьба між народом і державою, та історичний розвій сього питання провадить помалу до повного вирівнювання сфери спірних інтересів. Проблем „самовизначення народів“ указує дуже виразно сей шлях.

б) ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ.

1. Релігія.

1. *Релігія* мала завсе великий вплив на суспільне життя. Уже в самих початках людства родина мала релігійну основу, та ся традиція удержалася до теперішньої доби, зачим напр. католицька церква вважає подружжя церковним інститутом. Коли переглянемо історію культури, побачимо, що начальники релігійного культу мали велике значіння у розвитку всіх суспільних установ. В давних віках орудовав сим культом в родині *pater familias*, у роді патріарх, в племені батажок чи инший голова, в державі монарх чи оден з найвищих державних урядників. Релігія впливала на внутрішнє життя чоловіка, давала йому

етичну основу для суспільного життя, звязувала його з божеством, як надлюдським єством, від котрого всі є залежні і якому всі підлягають. Тим вона й вязала всіх царів, королів чи князів і підчинювала їх рівно з другими людьми найвищому божому закону.

Церква намагалася завжди підпорядкувати своїх віроісповідників своїм нормам та поширити сферу свого впливу, не оглядаючися на межі держави. Так вона мала з одного боку рівнобіжні, з другого боку суперечні стремління з державою. Рівнобіжність проявлялася тим, що церква старалася здобути собі безпосередній вплив на головні чинники в родині, роді, племені та державі і тим переймати, хоч посередно, рішальний вплив на керму держави — з другого боку вона попадала в щораз більшу суперечність з владою держави, чим більше сама хотіла захопити в свої руки керму держави та підчинити державу своєму диктатові. В боротьбі між церквою і державою, яка велася головню в середніх віках, мусіла однак побідити держава, а то з двох причин: по перше тому, що держава була органічним звязком, який виріс органічно із самої суспільности, між тим, коли церква була тільки організаційним звязком, основаним на сфері внутрішнього життя одиниці — а по друге тому, що держава прямувала в своїм розвитку до вирівнювання суспільних ріжниць між людьми, отже й до зрівнювання людей без огляду на їхнє віроісповідання, між тим, коли церковна гієрархія піддержувала якраз те, щоб на суспільних ріжницях оперти свою владу і перевести ексклюзивність своєї влади супроти інших віроісповідань. Церква не могла вдержати своєї ексклюзивности, та мусіла вдоволитися релігійною сферою свого впливу на суспільне життя. В сій сфері вона має й сьогодні могутній вплив на норми цілого суспільства.

В кожному разі вона вяже своїх віроісповідників, та даючи їм релігійні основи суспільного життя і свою питому, звичайно дуже тривку *організацію*, відмежовує їх від організації і від ісповідників других вір. Можна сказати: кожна церква, як збір своїх віроісповідників, живе своїми питомими нормами.

II. Держава цовязала на спільній території ріжні родові, економічні й суспільні інтереси. Вона не могла одначе затерти ріжниці поодиноких інтересів, та хоч *родові* основи суспільного життя знайшли в державній системі важний коректив, то всеж таки вони не стратили свого суспільного значіння, та навпаки вони старалися переводити свої родові цілі в державах шляхом

Церква.

Відно-
шення
церкви до
держави.

Чому
побідила
держави?

Організація
церкви.

II. Стани.

питомих родових організацій. Ті організації витворили в державах окремі *родові стани*, себ-то *шляхту* (дворянство).

З другого боку держава не могла сама перевести зараз повного економічного чи суспільного зрівнання, — але ходом історії витворювалися *економічні та суспільні* групи, що репрезентували економічні чи суспільні сфери інтересів. Сим чином повстали згодом як *осібні стани*, спершу на *територіальній* основі: *міщанський та селянський* стан, опісля без огляду на територіальну основу, та зоглядом на *головні течії суспільного життя в державі*: *духовний стан, купецький стан, урядничий стан* і т. д.

Всі стани витворювали кругом себе спільні змагання, та спільні норми, якими вони удержували свій вплив на уладження життя в суспільности, зосібна на життя в державі. Як приклад вказуємо на велике значіння шляхти в середніх віках і в початку нових віків, та на ролю, яку відіграли цехові організації в правних установах великих міст. Стани старалися чимало підпорядкувати владу в державі своїм становим інтересам, та впливали своїми нормами безпосередньо на устрій самої держави.

Але звертаючи увагу на свої родові чи інші станові інтереси, вони приходили до денного порядку над усіми тими, що були поза становою організацією, та спричинювали соціальні різниці в державі, які мусіли згодом викликати відпір з боку слабших станів, головнo тих, що не були як слід зорганізовані (напр. селянського стану), та загалом з боку всіх тих, що належали до упривілеєних станових організацій в державі.

Началася боротьба проти станових різниць, та розвиток державної ідеї мусів покінчитися повним зрівнанням усіх станів і повним зрівнанням усіх людей в суспільности (французька революція). Але хоча прийшло до такого зрівнання в державі, всеж таки залишилися стани як соціальний *факт*, не оглядаючися на се, що вони перестали вже грати рішачу ролю в суспільности.

Але й як факт, вони задержали свою *внутрішню організацію*, об'єднуючи своїх членів на основі спільних звичаїв, традицій та внутрішніх норм.

III. Кляси.

III. Крім станових різниць існували в суспільности *економічні* різниці, відповідно до того, що одні люди мали більше майна ніж другі. Сі різниці були з початку *фактичної* натури, але згодом довели до того, що стали важливими *соціальними* різницями, з тим, що побіч себе ставали різні собі ворожі со-

ціальні табори тих, що багато посідали, супроти тих, що менше посідали.

Так повстали різні *кляси*, як особні суспільні зв'язки. Назва „кляси“ походить від славно-звісної реформи римського короля *Сервія Туллія*, який ріжницю посідання поклав в основу державного оподаткування (пор. низче II. книга § 7, I). Але ся назва залишилася опісля до соціально-економічних ріжниць між самим суспільством, без огляду на відношення до держави.

Назва.

Спеціальне значіння має ріжниця кляс, почавши від французької революції. Французька революція зрівнала всіх людей, зрівнала всі стани — вона дала людям свободу й рівність. Але ся свобода й рівність були покищо тільки індивідуальні; та все-таки залишилися далеко ідучі ріжниці економічні. Капіталістичний лад, що виріс на сій основі (пор. низче II. книга § 9), витворив два ворожі табори: *посідаючих і працюючих*, а саме в тому розумінні, що одні посідали багато без відповідного накладу праці, між тим коли навпаки другі працювали, не посідаючи сього, що їм належалося за працю. Се головний клясовий про- блем нових часів.

Від фран-
цузької
революції.

Від кінця французької революції виробили собі посідаючі кляси (т. зв. буржуазія) головний вплив на державний апарат цивілізованого світа, приноровивши весь урядничий стан до цілей своєї супрематії в державі (пор. II. книга § 9 під *e*). І так повстал *бюрократія* 19. і 20. віку. Се тривало аж до кінця світової війни. Натомість *большевизм* поставив у заступстві системи панування посідаючих кляс систему *диктатури пролетаріату*, себ-то мовляв диктатури робучого люду. Як покінчиться боротьба тих двох систем зі собою, покаже майбутність.

Організація

На сьому місці слід лише зазначити, що боротьба обох кляс витворила дві ворожі собі *орґанізації*. Вони сильно зорганізувалися та виробили тривкі правила для своїх зв'язків, та з ними й боеві форми, якими вели проти себе боротьбу (напр. з одного боку картелі, з другого стрейки). Ті правила й форми обов'язують членів їхніх організацій куди сильнійше, чим ніодні приписи державного ладу. Коротко кажучи: клясові організації є незвичайно сильною підоймою модерного суспільного життя, та в рамках кляс нормуються дуже важливі суспільні питання модерного світа.

IV. На овиді громадянського життя нових віків виступає дуже важливий чинник, що об'єднує розбіжні *політичні* інтереси держави та народа в окремі групи. Маю на думці *політичні*

IV. Партії.

партій. Політичні партії є можливі щойно на основі парляментарного або модерного конституційного життя в державі — бо тільки тоді, коли населенню дано право безпосереднього впливу на організацію влади в державі, є можливо, що народні елементи, вступаючи в ту організацію діляться між собою на окремі групи, відповідно до спеціальної ідеальної мети, яку хочуть досягнути й перевести в державі. Провідні думки своєї мети вони укладають чимало в форму *програми*.

Батьківщина політичних партій є в Англії, де вони виростили на основі давнього парляментаризму; в новітніх часах вони розвинулися головню в Північній Америці, яка поставила республіку на справжніх демократичних основах.

Партії
а держава.

Політичні партії змагають до переведення своєї політики в державі, щоб взяти в свої руки кермування державою; тому й соціалістичні партії є справжніми політичними партіями щойно тоді, коли не обмежуються на наукову чи чисто-класову боротьбу з посідаючими елементами, але стараються переводити свої ідеї політичним шляхом у самій державі (через парляменти і т. д.) і змагають до безпосереднього політичного впливу на долю та недолу держави.

Змагаючи до переведення своїх політичних ідей в публичному житті, політичні партії витворюють кругом своїх програм чи своєї тактики тривкі *організації*, які своїми нормами вяжуть своїх членів. Політичні партії є важливими експонентами модерного суспільного життя в державі.

V. Товариства і
стоварищення.

V. Людське життя в суспільности є дуже складне — та від моменту, коли зрівнано всі стани та забезпечено всім людям суспільну свободу й рівність, самі одиниці мусіли оглянутися за такими суспільними зв'язками, де члени моглиб у сполучі переводити різнородні цілі, чи суспільного, чи економічного, чи культурного, чи навіть чисто-товариського змісту.

Тому правова держава мусіла визнати свободу *товариств і стоваришень*. *Корпораційна ідея* має що правда свій почин уже в середньовічному германському праві, але давніші стоварищення не мають того характеру, що теперішні — вони служили *становим* організаційним цілям, про які була згадка по-вище, між тим, коли модерні товариства й стоварищення тим замітні, що основуються на вольній волі сих членів, які приступають до них для довільних цілей.

Як товариства, так і стоварищення мають свою питому *організацію* зі своїми органами та зі спеціальними нормами, які

вони собі самі поставлять, та які обов'язують усіх членів. Конструкція *статутів* товариства чи стоваришення є в малому дуже схожа на те, що дає новітня конституційна держава в своїй конституції. Тому то товариства та стоваришення грають визначну роль в модерному суспільному житті, якщо дивимось на елементи, в яких витворюються норми цілої суспільності.

VI. Побіч *вольних* товариств і стоваришень, до яких члени вступають і з яких виступають цілком довільно, існують ще окремі організації суспільних цілей, які своєю суспільною метою чи своєю соціальною внутрішньою установою прив'язують членів без огляду на особисту волю. І так існують напр. *примусові стоварищення*, що вяжуть цілі верстви промислових робітників в таку організацію, яка своїм характером і силою пригадує давні станові організації, хоч їх суспільна установка сьогодні інакша, чим раніше.

VI. Примусові стоварищення.

Римське право знало т. зв. *ріае causae*, себ-то фундації на добродійні, здебільшого релігійні цілі. В середніх і нових віках грали велику роль чернечі організації, вельми сильні своєю дисципліною. До сього прийшли різні *публичні заклади* для важних публичних цілей, напр. *доми вбогих*, *шпиталі*, *публичні фундації для наукових цілей* і т. д. І вони мали з огляду на важну суспільну ціль, яку мали на меті, відповідну соціальну організацію з відповідними нормами.

Вкінці соціальний рух 19. і 20. віка витворив цілком нові організації на ґрунті вельми розгалуженого суспільного обороту, та числячися зі значінням *робітничої класи*. Маю на думці великі *оборотові підприємства*, серед яких робітники зголосили свої права до участі в їхній організації. Фабрики, заводи і т. и. стали основою окремих модерних організацій, що змагають иноді й до здобуття рішального впливу на саму державу (так на основі більшовицької системи в Росії, а в злагожденій формі на основі найновішої конституції Німецької Держави).

§ 2. СОЦІАЛЬНІ ОСНОВИ ПРАВА.

Суспільні зв'язки (пор. §. 1.) є *джерелами права* в правдивому значінні слова, бо тільки із родин, родів, племен, держав і народів з одного боку, а з церковних, станових, класових, партійних та товариських чи інших соціальних організацій з другого боку бере право свій почин. Тим не є одначе

Джерела права.

сказано, *як повстає право* в згаданих повище суспільних зв'язках. Тому слідує пригадати над *загальними основами права*.

Загальні основи права є або *соціальні*, або *економічні*, відповідні двоякому характерові права, соціальному та економічному. Про економічні основи права може бути мова щойно в VI. книзі. На сьому місці згадаємо тільки про *соціальні* основи права.

Не можна сумніватися, що як взагалі ціле суспільне життя, так і право мало в первісних часах *сакральну закраску*, та зв'язувано первісно весь правний порядок з авторитетом божества. Але ці погляди торкаються тільки *зверхньої форми*, а не *матеріальної основи* права, яка виходила всетаки із самої суспільності, значить із тих соціальних потреб, які виринали в кожному соціальному зв'язку силою konieczности. Тому в дальшому розвитку історії права мусів відпасти сакральний характер права, де суспільність виеманципувалася від безпосереднього впливу божества на устрій суспільного життя людини. Се наступило вже дуже рано та без трудношти в усіх цивілізованих державах і інших суспільних зв'язках.

Соціальні
основи
права.
I. Звичай.

Є три головні соціальні основи права: 1) *звичай*, 2) *авторитет суспільного зв'язку*, 3) *воля членів зв'язку*.

I. Кожний суспільний зв'язок мусить завести в себе *порядок*, щоб досягнути спільні цілі всіх членів зв'язку. Такий порядок витворюється в первісних зв'язках шляхом *звичаю*. Звичай — се факт, що різні члени поодиноких суспільних зв'язків роблять в подібних випадках те саме, або поводяться так само, щоби досягнути ту саму ціль. За тим іде, що, коли те саме повторюється в тих самих випадках, повстає переконання, що воно *так* повинно бути, не інакше; се поведіння єсть *звичайне* або по *звичаяу*, інше не *звичайне*, значить не по *звичаяу*.

Як
творюється
звичай?

Звичай може витворитися тільки в суспільному зв'язку. Щоби суспільний зв'язок міг існувати, треба, щоби поодинокі члени відступили дещо зі своєї особистої сфери інтересів на користь спільноти цілого зв'язку, а зв'язок піддержував зате спільні інтереси всіх членів. Таксамо й до витворення *звичаю* серед якого-небудь суспільного зв'язку треба вирівнювання інтересів і потреб поодиноких членів зі спільними інтересами цілого зв'язку: поодинокі члени відступають дещо зі своїх *питомих* потреб і інтересів, наскільки вимагає сього спільний інтерес чи потреба загалу членів, а з другого боку весь загал членів піддержує спільними силами *питомі* інтереси й потреби поодиноких членів. Се соціальна *реляція* інтересів є завязком всего права, а що й *звичай* належить до найважніших суспільних проявів на тлі зладаного якраз суспільного відношення, то він належить тим самим до найважніших соціальних основ права.

Родина
осно-
вується на
звичаю.

Три роди
родин.

Ще дотепер існує такий суспільний зв'язок, що в головному змісті ґрунтується на звичаю — а саме: родина. Відповідно до різних звичаїв в родині витворилися згодом три типи родин, які різняться основно між собою: селянська, міщанська та робітнича родина. Селянська родина є сполукою рівночасно продукційною і консумційною, міщанська тільки консумційною, а робітнича майже виключно тільки мешкальною сполукою. Кожний з тих типів родини має свої звичаї, має своє право. Вони є різні не тільки з огляду на питання особистого підчинення, але й з огляду на ціле економічне та суспільне життя. Тому й їхнє право є дуже різнорodne. Селянин виконує ще й сьогодні майже необмежену владу в родині, між тим коли вона в міщанських родинах згаджується до загального догляду й керми господарства, а в робітничих родинах зводиться просто до мінімуму, до чисто морального впливу на поодиноких членів родини. Селянин лучить майно та ужиток свого майна в одну цілість (маєткова й концумційна спільнота); міщанська родина вимагає відокремлення маєткових дібр у поодиноких членів родини, але сполуки консумції; вкінці в робітничій родині все поділено, майно й консумція, кожний член має свою частку та платить за себе спільні видатки.

Колиж придивимося ближче поодиноким родинам, то побачимо, що родини різняться не тільки по типах, але й індивідуально між собою. Бувають не лише характерні знамена поодиноких типів, але й поодиноких родин; так і в поодиноких родинах бачимо свої питомі звичаї, своє питома право.

Що сказано про родину, прикладається *mutatis mutandis* і до інших суспільних зв'язків. У всіх суспільних зв'язках звичай є важливим починником правного життя.

II. Великий вплив на генезу права має *авторитет суспільного зв'язку*. Як слідує з попередньої характеристики суспільних зв'язків, вони витворюють завсе свою питому *орґанізацію*, яка матиме свою *управу*. Та організація видвигає одну особу на чолу зв'язку, або розділює авторитет зв'язку поміж поодинокі родини чи інші політичні групи, зв'язані зі собою на більше чи менше демократичних або аристократичних основах.

II. Автори-
тет суспіль-
ного
зв'язку.

Організація

Якаб і не була організація суспільного зв'язку, вона витворює всетаки відношення *влади* й відношення *підчинення* сій владі. Се бачимо в усіх суспільних зв'язках та по всі часи. Замітне те, що від часу, коли держава стає верховним соціальним зв'язком, то не лише вона витворює згадане відношення

влади та підчинення, але й всі інші соціальні зв'язки організують також у своїй середині *en miniature* подібне відношення влади й підчинення, як у державі. Навіть порівнюючи зі собою організацію державної влади з організацією звичайних товариств чи стоваришень, бачимо, що й організація сих останніх є по суті дуже схожа на загальну організацію держави.

Влада й
підчинення
під неї.

Значить: усі суспільні зв'язки, якіб вони й не були, витворюючи свій внутрішній лад, витворюють необхідно авторитет, що ґрунтується на *владі* з одного боку, а *підчиненні* під ту владу з другого боку. Се відношення не випадкове, не довільне — але природне та прямо необхідне; воно має в суспільності ненарушимий психологічний підклад, а саме:

Є люде сильніші і люде слабші; є люде, для яких сама природа витворила відрадні обставини, між тим, коли вони для других людей вже з природи дуже невідрадні, — тому слабші не мають охорони, шукають її у сильніших, а особи, що живуть у невідрадних обставинах, шукають захисту в тих, що живуть у відрадних обставинах. Коротко кажучи: *потреба охорони* витворює у суспільному зв'язку факт підчинення тих, що потребують охорони, тим, що мають силу дати їм сю охорону. Притім зв'язок є лише тоді можливий, коли обі сторони мають тривкі користи: слабша сторона тим, що дістає дійсно ту охорону, якої потребує, а сильніша тим, що може за те мати інші користи, напр. що може послуговуватися робучою силою слабших. Зосібнаж в родині ґрунтується влада чоловіка над жінкою та батька над дітьми на тому, що він дає їм фізичну охорону та старається о засоби для життя, за що вони знова підчиняються йому в господарстві та підпирають його своєю працею, якою він користуватиметься до вподоби.

В родині.

Фізична
влада.

Подібне відношення стрічаємо й у других суспільних зв'язках аж до держави. Первісно ся влада є *фізична*; значить: той, хто дає слабшому охорону — без огляду на се, чи сей останній з природи слабший (жінка, діти), чи побіджений сильнішим (в бою), чи вкінці слабший з власної волі або під примусом обставин піддався чужій влади — виконує *первісно* фізичну владу над підчиненим; підчинений підлягає йому на життя і смерть, мусить його слухати та виконувати його прикази, підлягає йому цілим єством, начеб перейшов у посідання свого пана. Зате пан мусить давати охорону своєму підданому та дбати про способи до його життя.

На цьому основуються два інститути первісної історії людства: *підданство* та *невільництво*.

Підданство обіймало владу над членами того самого суспільного зв'язку; *невільництво* — владу над такими членами, що стояли поза зв'язком; значить:

Підданством було в *родині* відношення жінки до чоловіка та дітей до батька; невільництвом — придержання когось в застав за несплачені довги, або з мести за заподіяні кривди; підданство було в *роді* підчинення поодиноких родин під владу верховної родини, що обняла керму цілого роду, між тим коли невільництвом було завойовання чужих родин під владу чужого роду; те саме бачимо в *племені* та й в *державі*, так як у старинних віках попадали завойовані племена й держави в *невільництво* побідних держав, між тим коли *державне підданство* обіймало силою свого територіального характеру всіх вільних мешканців державної території без огляду на родину, рід чи племя: вони всі підлягали спільній територіальній владі, не числячи невільників.

Чим більше однак росте число підданців і невільників, а зосібна від часу, коли старинна римська держава завойовала трохи не весь тодішній цивілізований світ, зібравши в ній найрізномородніші культурні та племінні елементи — *фізичний характер влади* починає уступати на друге місце, та влада починає щораз більше основуватися на своїм питомім *етичнім авторитеті*. Згодом приходить до того, що — з виїмком держави — фізична влада уступає в цивілізованому світі з усіх суспільних зв'язків (право тілесного карання дітей удержується тільки в тих границях, які встановить держава), а *лише в державі* залишається *фізичний примус* у змодернізованій формі, та лише настільки, щоби, зберігаючи повну свободу одиниці, зберігти основні інтереси держави та інтереси цілого суспільства в таких випадках, де моральний примус не міг відповісти своєму завданню.

Ся метаморфоза завершилася в історії людства довгими суспільними боротьбами, і так давнє *підданство* низчих суспільних зв'язків прибрало *форму соціальної старівлі супроти слабших* (напр.: батька супроти дітей, підприємців супроти робітників і т. д.), а *підданство держави* перейшло в модерне поняття „*громадянства*“, не лиш як вираз залежності від держави, але рівночасно як вираз громадянського права, визначувати основи самої влади в державі.

Підданство та невільництво.

Етичний авторитет влади.

Фізичний примус у державі.

Новітні форми підданства.

Суть влади
в новітньо-
му праві.

Та хоч характер влади й підчинення став у модерній добі інший, ніж у початках історії людства, то всеж таки вони задержали свої основні прикмети: влада задержала *керму суспільного ладу*, якій *підчиняються* й сьогодні суспільні чинники, та підчинюючися їй на основі тривкої *суспільної організації*, вони визнають *авторитет того суспільного зв'язку*, до якого належать. Як раніше, так і тепер, признається сей авторитет або поодиноким особам, або організації загальної волі зв'язку, зачим і сьогодні існує різниця між монархічними а республіканськими установами поодиноких суспільних зв'язків — але всі вони сходяться у тому, що в кожному суспільному зв'язку мусить бути чинник, що виконує *владу*, та що ся влада має право й обов'язок кермувати суспільним життям зв'язку.

III. Воля
поодиноких
членів
зв'язку.

III. Вже з природи річи слідує, що коли люде зберуться в окремий суспільний зв'язок, то мусять прийти самі в безпосередні зносини зі собою. Тому одною з головних проявів взаїмних зносин мусить бути *заява волі* одних, та приєм сеї заяви, або протизаява других. Заяви волі поодиноких членів зв'язку дають почин до *суспільного обороту*.

Суспільний
оборот.

а) Обмін
продуктів.

Сей оборот починається первісно *безпосереднім обміном продуктів*. Та й ся міньба виробилася щойно з того, що первісний чоловік добував собі потрібні продукти чи безпосередньо від природи, чи в боротьбі з другими людьми. Але оскільки збільшилося населення, виробився звичай, що ліпше набувати продукти шляхом взаїмної згоди та взаїмного обміну продуктів, ніж шляхом боевої добичі. До нинішніх днів удержалися спомини сього, що первісні форми торгівлі були зв'язані з рабунком. У малих племен Африки є ще звичай, що забирають Муринам банани, земельні оріхи й кукурудзу та залишають на полі сушене м'ясо в обмін за забрані плоди. Сліди німої торгівлі стрічаємо у Геродота й Плінія, а з давньої історії передають учені вістку, що подібна німа торгівля існувала в Росії між автохтонами та чужинцями, які не знали їхньої мови.

б) Продажа
своєї особи.

Зі звичайного обміну продуктів недалекий уже шлях до купівлі. Почин дає спершу система *продажі своєї власної особи*; а саме: особа що потребувала напр. до свого господарства насіння, зверталася до другої, яка його мала, та на покриття свого довгу жертвувала сама свою особу. Віритель користувався опісля працею довжника, поки довжник не покрити свого довгу.

в) Умовна
продажа.

Намісць первісної продажі особи приходить пізніше *умовна продаж* на випадок, колиб довжник не заплатив довгу (пор.

пехим староримського права, Treugelöbniß старогерманського права); але й на цьому не спиняється довго розвиток, та віритель починає вдовольнятися або *третьим закладником*, або іншою *вартною річю*, котру довжник давав йому в застав. Небаром на місце передачі закладника прийшла звичайна *порука* третіх осіб, та побіч заставничого договору *pignus* прийнято в обороті такі договори, що заключувалися шляхом передачі річи [т. зв. *реальні договори*: позичка (*mutuum*), випозика (*commodatum*), депозит (*depositum*)]. Чим більше розгалужувався суспільний оборот, тим більше виринало питання, чи та оскільки віритель матиме *довіря* до особи довжника. З початку прив'язувано ще вагу до торжественної форми зобов'язання (напр. римська *stipulatio*), та обмежувало число контрактів (*contractus*), в яких можна було на основі самої *згоди* (*consensus*) заключувати договори. Так прийнято побіч реальних контрактів т. зв. *консензуальні контракти* (*emtio-venditio, locatio-conductio, mandatum i societas* римського права) — але небаром і цього не було досить, та суспільний оборот прийняв засаду, що взагалі *кожний договір*, в якій формі його не булоб заключено, матиме обов'язуючу силу. Тому зрівняно т. зв. *pacta* з контрактами, та римське право, а за ним і інші правні системи цивілізованого світа прийняли загальний принцип: *pacta semper servanda sunt*. Значить: коли в суспільнім обороті одна сторона заявить свою волю, а друга їй на се відповість такою заявою, що прийде до *згоди* обох сторін, то настає зобов'язання. *Договір*, як обостороння заява волі, є головною підоймою суспільного життя.

г) Застав та порука.

д) Реальні договори.

е) Довіря або кредит.

е) Консензуальні контракти.

ж) *Pacta semper servanda sunt.*

з) Договір.

і) Одно-стороння заява волі.

Германське право пішло в цьому напрямі ще далше, та винесло засаду, що сторони вяжуться в суспільному обороті не тільки обосторонно, себ-то договорами, але й односторонно, себ-то *односторонніми заявами волі* (*Gebundenheit an das Wort*).

Між односторонніми заявами волі грає в суспільному житті найбільшу роль *заява послідної волі*.

Взагалі *право насліддя* має велике значіння в установі суспільного ладу. Воно має свою первісну основу в *домашній спільноті*. Воно розвинулося ось яким порядком:

н) Право насліддя.

Домівники покійника не потребували брати лишеного помершим майна осібю в посідання, бо вони мали його в хвили смерті покійника фактично в руках. Вони залишалися в маєтку покійника та вели господарство далше, так як вів його покійник перед своєю смертю. Тому первісно все право на-

сліддя припадало якраз тим домівникам, що до смерти господаря жили з ним в економічній чи іншій спільноті.

Ся первісна система опиралася на понятті родини в економічному значінні. З того бере почин і система римського права, що стала основою усіх модерних прав. Господар вязав своєю особою та економічною системою, якою орудував при веденні господарки, своє майно в одну індивідуальну цілість, він надавав усему, що належало до нього, якийсь економічний характер. Він був справді паном: „*herus*“ свого майна. Се, що залишалося після його смерти, мало задержати той самий характер, себ-то характер економічної єдності. Тому „*hereditas*“ (спадщина) була по своїй суті такою економічною єдністю, яку мав представляти дідич, „*heres*“ — та й тоді, коли тих дідичів було більше, вони мали далше представляти та переводити в діло економічну єдність цілого майна, так як його представляв собі померший. За тим ішло, що „*hereditas*“ була „*universitas*“, значить, що кожний „*heres*“, навіть коли було їх більше, „*successit in universum ius defuncti*“, а дідичні пайки були тільки ідеально, а не реально відділені.

Домівники, себ-то *familia* в повищому розумінні, є первісними дідичами помершого. Первісна римська система опирається на праві дідівщини *agnatib.* Згодом вступає одначе в місце родини в економічному значінні родина в значінні споріднення: намість агнації приходить когнація. Се мусіло наступити з хвилиною, коли економічний оборот поширився щораз більше, та вийшов поза межі безпосередньої економічної спільноти поодиноких господарств. Так і право дідівщини не могло опиратися далше тільки на економічно-родинній основі; намість того затіснилися безпосередні звязки крові, та первісне поняття „*familia*“ почало обіймати виключно самих рідняків, без огляду на се, чи вони жили з господарем у домашній спільноті, чи ні.

Але *економічна основа* права насліддя залишилася й дотепер у двох напрямках: раз у тому, що „*hereditas*“ являється й сьогодні „*successio in universum ius defuncti*“ — а в друге щодо того, що покійникові дозволено заявити свою послідну волю, та в *заповіті* означили особу, кому має припасти спадщина, чи взагалі запорядити своїм майном так, як воно відповідало його економічній системі.

Суспільний оборот поширився, та став дуже складний; щораз нові економічні й суспільні інтереси вязали *patrem fa-*

miliās з посторонніми особами, та він в інтересі тягlosti своєї господарки мав иноді потребу переказати управу майна третім особам, що не належали до його родини, або, якщо признав її своїм ріднякам, то всеж таки треба було нераз дати їм прикази, як орудовати майном, як його поділити і т. д. Так прийнялася система заяв *последної волі*, звичайно в формі заповітів.

§ 3. СОЦІАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ПРАВА.

Пізнавши суть суспільних зв'язків та завдання, які сповняють соціальні основи права в суспільности, ми пізнали головні чинники, на яких опирається *соціальне* поняття права. Таке поняття права називаємо *правом in abstracto*, бо в суспільности виступає право *κατ' ἐξοχήν* як витвір соціальний, абстрагуючи від того, *кому* воно прислугує. Бо коли говоримо про се, що право прислугує *комусь*, то воно стає вже *конкретним* поняттям, прив'язаним до особи, поняттям суб'єктивним, не об'єктивним. Про *право in concreto* може бути мова щойно в тій частині сего підручника, де слід буде обмірковувати значіння чоловіка та його потреб у правній системі (VI. книга).

Право in abstracto.

На сьому місці, де виказується відносини права до суспільности, може бути мова тільки про *право in abstracto*, або — як каже наука позитивного права — *право в об'єктивному розумінні*. Та вже на основі сього, що доси сказано, можнаб подати поняття права, але мусимо ще зупинитися на поодиноких моментах, щоби дотеперішні висновки поглибити, доповнити, та шляхом точної аналізи відмежити від других споріднених понять.

I. *Звичай* належить до соціальних основ права (пор. під § 2 I). А саме *звичай* проявляється в двох ріжних формах, як *звичка*, себ-то як форма *індивідуального* ділання якоїсь особи, а з другого боку як *звичай* в тіснійшому розумінні, себ-то як загальна поведінка в *суспільному* житті цілого суспільного зв'язку, чи значної частини його. Колиж *звичай* витворить шляхом частійшого повторювання *загальне переконання* суспільної групи, що се що робиться, *повинно* так а не інакше робитися, то *звичай* переходить у *норму*, та з тою хвилею виринає питання, яке є відношення *звичаю* до *етики*, і *етики* до *права*.

Звичай та звичка.

Що є *етика*? Близча аналіза сього поняття належить безперечно до філософії, та юристи, котрі хотілиб в сій справі іти окремими шляхами, не моглиб відповісти як слід на ті пи-

Етика.

тання, що в'яжуться з суттю індивідуальної етики. Щоби пізнати відношення етики до права, мусимо вийти від різниці між індивідуальною етикою, а соціальною.

Індиві-
дуальна
етика.

Індивідуальна етика звертає головну увагу на суб'єктивні моменти, значить на те, що становить особисту мораль чоловіка, що є виразом праведного життя чоловіка, як такого, та вважає його поведінку лише тоді етичною, якщо вона виходить із чесних мотивів, та чесних намірів — коротко кажучи: вона обіймає внутрішню сферу людського життя.

Соціальна
етика.

Натомісць *соціальна етика* оглядається перш за все на об'єктивні моменти, на здійснення наміру в ділі.

Різниця
між ними.

Говорячи філософічними категоріями, *індивідуальна етика* стоїть на т. зв. *етичному принципі* в житті одиниці без огляду на суспільні цілі — між тим, коли *соціальна етика* є „етичним ідеалом“ у зовнішньому житті суспільних зв'язків, та подає основи до того, щоби суспільні зв'язки могли дійсно існувати.

Правда, що одиниця є вихідною точкою суспільних зв'язків, тому основні приписи *соціальної етики* мусять опертися на справжніх принципах *індивідуальної етики*. Але на цьому не може зупинитися суспільне життя серед суспільних зв'язків. Життя одиниці є само про себе просте та не складне. Інакше життя серед суспільних зв'язків, життя в суспільності. Самі принципи *індивідуальної етики* не вистачають для *соціальної етики*. Чим більше складний суспільний зв'язок, тим більша різниця супроти *індивідуальної етики*. В родині основуються принципи *соціальної етики* переважно на принципах *індивідуальної етики*, але навіть тут вони вже не вистачають, оскільки діло в тому, щоби напр. означити межі родинної чи батьківської влади. Більша різниця виступає в роді, ще більша в племені, найбільша в державі. Не можна, значить, представити собі справжнього життя суспільного зв'язку виключно на основі *індивідуальної етики*. Етичний принцип *індивідуальної етики* мусить перейти крізь сито суспільного життя, щоби стати нормою у якомунебудь суспільному зв'язку.

Звичай
та етика.

Зібравши те, що сказано про *звичай* і про *етику*, виходить, що лише *соціальна етика* стоїть у безпосередньому зв'язку зі *звичаями*. *Соціальна етика* *опирається* чимало на *звичаях*. *Звичай*, се *факт*, а *соціальна етика*, се *норма*. *Звичай* може випереджувати *норму*, але й *норма* може випереджувати *звичай*, якщо суспільний зв'язок утворив силою своєї влади якусь *норму*, а щойно опісля витворився новий *звичай* на основі згаданої *норми*.

Можемо сказати: звичай та соціальна етика — се дві різні сторони соціальних явищ: *фактична і теоретично-нормативна*.

Етика
та право.

Пристаючи до *права*, мусимо зазначити, що право має таксамо *нормативний характер*, як етика. Але можемо його порівнювати тільки з *соціальною етикою*, бо право стоїть на соціальних основах; тому основи індивідуальної етики можуть мати для права лише таке значіння, яке має індивідуальна етика для соціальної.

Натомісць відносини права до соціальної етики є безпосередні. *Соціально-етичні норми*, се норми суспільного життя, які виробилися в суспільних зв'язках, норми родинного, родового, племінного, державного, народнього життя і т. д. Таксамо й *правні норми* є нормами суспільного життя серед суспільних зв'язків. Як же є одначе різниця між соціально-етичними та правовими нормами?

Соціально-
етичні
норми.

Всі правні норми є також соціально-етичними нормами, але не наоборот: *не всі соціально-етичні норми* є рівночасно правовими нормами. Різниця між правом а соціальною етикою є по своїй суті *тільки квантитативна*, не квалітативна.

Різниця
між сими
останніми
а правом.

Право є соціально-етичним мінімум — значить: лише *вибрані* соціально-етичні норми є правовими нормами. Коли з загалу соціально-етичних норм, які обіймають ціле соціальне життя суспільних зв'язків, *вибрано* такі норми, що є *необхідні* для існування того зв'язку з його визначеними цілями, та й такі, що є необхідно потрібні для *мирного співжиття членів зв'язку* між собою і для *збереження спільної цілі* — то такі норми є правом.

Соціально-
етичне
мінімум.

Сі норми мусять бути справді необхідні у згаданих двох напрямках (*necessitas*), та в дотичному зв'язку мусять бути *переконання*, що вони є необхідні. Значить: *opinio necessitatis* зв'язку є основною прикметою кожного права.

Opinio
necessitatis.

Колиж тільки *вибрані* соціально-етичні норми є правовими нормами, то хтось мусить бути в суспільности покликаний з загалу норм вибрати ті, що мають бути правом. Хто ж до того покликаний? На се дають відповідь повищі висновки про авторитативну владу суспільних зв'язків. Лише те, що дотична влада суспільного зв'язку признала як обов'язуючу норму зв'язку, і то *без огляду на форму*, як вона се зробила, — єсть правом. Доки влада суспільного зв'язку не ствердить своїм авторитетом якоїсь соціально-етичної норми, доти вона ще не є правом, хочби була в загальному уживанні поодиноких членів. Поняття права не

Хто виби-
рає
соціально-
етичні
норми?

можна одначе обмежувати тільки на державу, бо воно існувало і існує в усіх суспільних зв'язках (пор. § 1).

Суспільний
порядок.

II. Правні норми мають ще одно важне обмеження: вони мають на меті *суспільний порядок*, суспільний лад. Можна сказати: право, се суспільний порядок соціального зв'язку. Такі норми, що не мають на меті впорядкування *людських відносин* у суспільних зв'язках, не є правовими нормами. Приписи моди, доброго тону, релігійні обряди і т. д. не можуть бути правом.

Де є потрібний порядок у суспільному житті зв'язку, там є право.

Сей порядок виходить з необхідности суспільних зносин між людьми. Чоловік потребує помочі й охорони других. Він вяжеться з другими, котрі також потребують помочі й охорони. Сю поміч і охорону вони дають собі взаємно: цілий суспільний зв'язок представляє силу, яку мусить розділити між своїх членів. Зв'язок мусить забезпечити своїм членам те, що їм належить на засаді: „*suum cuique tribuere*“ — але з другого боку мусить жадати, щоби кожний дав, чи зробив від себе те, чого треба, щоб усі мали спільну поміч та спільну охорону.

Загальні
вимоги
суспільного
ладу.

Приватна
й публична
сфера
в праві.

Охорона.

Суспільний порядок мусить іти тому в двох напрямках: 1. визначити, що кому належить; 2. визначити, що кожний мусить дати, чи зробити, щоби всі могли досягнути ту загальну ціль, для якої вони получилися в зв'язку. Так зазначаються в праві з природи річи дві сфери: *приватна* або *особиста*, і *публична* або *суспільна*. Вони мають для права основне значіння. Але про те вони основуються на одній і тій самій ідеї суспільного порядку, яка опирається на *охороні*. Де нема охорони, там нема права, а де нема права, там нема й охорони. Охорона єсть головною признакою суспільного ладу, а затим і права. Се є *зверхня* признака.

Права
й обов'язки.

Суспільний лад має однак і *внутрішню* сторону — се *права й обов'язки* поодиноких людей. Якщо суспільний лад признає комусь право до якоїсь річи, то він мусить зате признати відповідно до того другому право до іншої річи; хто має право жадати охорони від зв'язку, мусить зі свого боку зробити все те, що зв'язкові уможливає сю охорону. Весь суспільний лад стоїть на таких відношенні взаємних прав і обов'язків.

Організація
правного
ладу.

Щоби сей суспільний лад перевести в дійсність, кожний суспільний зв'язок мусить мати відповідну *організацію*. Про суть такої організації була вже мова повище (§§ 1 і 2).

Тому й можна сказати: право — се *зорґанізований суспільний лад*.

Як необхідні є суспільні звязки, так необхідний є суспільний лад і організація того ладу — так і необхідне є право.

III. *Відносини права до держави* слідує із того, що було сказано.

Право
та держава.

Держава є суспільним звязком *найвищого ступня*. Вона обєднала спільною територією всі існуючі суспільні звязки для спільної вищої цілі. До сього об'єднання вона мусіла поставити спільний та тривкий адміністративний апарат на територіальній основі. Адміністративний апарат держави підпорядкував усі суспільні звязки своїм цілям — але зате мусів дати їм не тільки внутрішню але й зовнішню охорону. Так держава перебрала під спільний адміністративний апарат і деякі правові постанови інших суспільних звязків (напр. про родинне право) — але тільки ті, які треба було звести до спільного знаменника та захистити загальною державною охороною. До того прийшли нові правові норми, звязані з самою організацією держави — значить норми окремого державного права.

Новітня держава поставила собі завдання стати осередком усього права. Вона зорґанізувала загальну охорону громадян, та наладження цілого адміністративного апарату змагає якраз до того, щоби ціле право мало свою вихідну точку й покінчення в державі. Вона й називається *правовою державою* м. и. тому, що бажає собі обняти весь правний лад на своїй території під свою владу. Так можемо зрозуміти, чому в великих кодифікаціях з початку 19. віку бачимо змагання, щоби державні законотвори обіймали *повноту* всіх правових приписів, так щоби поза законами не треба було шукати рішення поодиноких правових питань. Сі кодифікації складали цілу вагу на *закони*, відмовляючи звичаєвому праву тої правової сили, яку мали закони (пор. § 10 австр. цив. зак.).

Право
в новітній
державі.

Правова
держава.

Але, хоч як старалися деякі законотвори залишити всі правові приписи державі, то всеж таки навіть модерна правова держава не була в силі перейти до денного порядку над установленими бігом віків та ново повстаючими правовими нормами суспільних звязків низчого ступня. Держава могла лиш одно зробити — вона могла виразно заявити, що може пустити в рух свій адміністративний апарат тільки в таких випадках, які є передбачені державними законами, але не могла знести інших правових норм других суспільних звязків, оскільки ті

Становище
держави та
інших су-
спільних
зв'язків до
правних
норм.

норми стояли поза рамцями державного адміністративного апарату. Держава прийняла частину правових норм інших зв'язків за свої і підчинила їх своєму адміністративному апаратові. Решта залишилася без огляду на державу при самих зв'язках. А ще важнійше те, що навіть держава мусить послуговуватися такими *орґанами*, що є рівночасно членами інших суспільних зв'язків, і вже через те не може перешкодити, щоби державні органи кермувалися й при осуді державних справ сими поглядами чи нормами, які обов'язували в тісніших кругах суспільних зв'язків низчого ступня.

Право держави не може вичерпувати всіх правових питань.

Та як далеко й сягалоб позитивне право держави, — не може бути сумніву, що воно не може вичерпувати *всіх* правових питань, які виринають на овиді суспільного життя в державі. З другого боку й модерна держава мусить обмежитися тільки на нормування таких питань, що виринають з потреб самої державної влади і таких, що потребують загального порішення в рамках тої загальної охорони, яку держава може й повинна дати своїм громадянам. Авторитет держави сягає в дійсности лише так далеко, як далеко йде справжня потреба спільного та загального державного апарату для збереження спільних цілей.

Ідеї правової держави відповідає найліпше, щоби її норми висказувано в формі короткій, ясній та рішучій, щоби вони були для громадян наказами або заказами, а для державних органів загальними вказівками для справедливого порішення. Ся форма називається *правним постановленням* (Rechtssatz).

Але якраз тому, що правні постановлення торкаються правових питань лише з огляду на державний апарат, та своєю загальною формою оставляють велике поле для поповнення приписами живого права поодиноких суспільних зв'язків — держава не могла та й не може ніколи мати претенсії бути альфою та омегою в усіх справах правного ладу.

Автономія родини та наших суспільних зв'язків.

Колиж вона напр. нормує родинне право, то не може вичерпувати всіх родинно-правних приписів; вона торкається лише питань загальної натури, де стремить до того, щоби родинне життя дало тривку основу для долі її громадян, вказуючи тільки провідний шлях, та помагаючи родині там, де вона потребує сеї помочі (постанови про заключення подружжя, про чоловічу та батьківську владу, про маєткову систему та про опіку над малолітками); самих важніших норм про внутрішню установу життя родини держава не торкається та й

не може торкатися, бо в сьому ділі автономія родини є необхідна, та годі її заступити якиминебудь державними приписами. Навпаки сама держава мусить часто послуговуватися авторитетом родини, щоби вдержати чи скріпити свій власний авторитет, або щоби легше досягнути свої найблизчі державні ціли. Автономія родини є річю такою первісною та природною, що всяке нехтування її мусілоб принести державі більше шкоди, ніж користи.

Що сказано про родину, відноситься й до других органічних звязків, оскільки вони відгравляють сьгодні важливу роль. З організаційних суспільних звязків звернемо увагу на церкву й оборотові підприємства. Як відомо, церква мала зі своїм гієрархічним устроєм великий вплив на держави, та й сьгодні, хоч боротьба церкви з державою покінчилася на користь держави, нема сумніву, що сама держава послугується для своїх цілей впливом церкви на громадян і піддержує в своїм власнім інтересі автономію церкви в цілیم розмірі. Велике значіння мають для сучасного обороту оборотові підприємства, як центри економічної продукції. Фабричні та інші промислові робітники, зорганізовані в таких підприємствах, зуміли не тільки здобути собі признання своїх організацій, але вони вміли в декотрих державах вплинути безпосередньо на сам державний устрій. Під посереднім впливом большевицької системи бачимо окремі приписи про робітничі ради та їхню організацію в найновішій конституції Німецької Держави і в нових законах Німецької Австрії.

Автономія
церкви.

Автономія
оборотових
підприємств.

Правні
приписи
поза
державою.

Коротко кажучи: авторитет держави знаходить головну опору в авторитеті поодиноких суспільних звязків, та й сьгодні звертається до держави, себ-то до її адміністраційного апарату, лише той, кому близчі суспільні звязки не вистачають своїм авторитетом, своєю охороною. Значна більшість правних питань полагоджується без впливу держави, без знання й без огляду на правні приписи, прийняті державою — а то тому, що в значній більшості випадків нема потреби звертатися до державного апарату, та справи полагоджуються иноді на основі норм, прийнятих в окремих родинах, родах, племенах, станах, клясах, політичних партіях, віроіповідних громадах, товариствах, стоваришеннях, закладах, оборотових підприємствах і т. д., на основі норм, прийнятих загально в суспільному обороті ітд., і тому, що правні зносини доконуються по найбільшій частині на основі сього морального авторитету, яким вяжуть людей поодинокі суспільні звязки куди близче та куди більше, чим держава. Грамоти, які

списуються сторонами для означення правових відносин між поодинокими людьми, містять у собі далеко більше правового матеріалу, усвяченого близькими суспільними зв'язками, ніж такого, що опирається виключно на правових постановках держави. Богато в них відмінного, багато просто протилежного тому, як собі се представляє держава.

Найважливіше завдання припадає державі, де діло в тому, щоби дати їй державну конструкцію та забезпечити державне існування, і там, де є спір щодо різних правових поглядів, чи між поодинокими особами, як такими, чи між поодинокими суспільними зв'язками.

Примус у праві.

І так приходимо до питання про *примус* та його значіння для права. Вище (§ 2 II) було сказано, що *фізичний примус* залишився в державі, між тим, коли інші суспільні зв'язки обмежилися на *моральнім* примусі. Моральний примус суспільних зв'язків декуди сильніший від загрози фізичного примусу державою — але саме держава зорганізувала та змонополізувала фізичний примус у своїм державнім апараті, щоби перевести авторитет свого права навіть і проти волі своїх членів, де не вистачає моральний примус.

Зорганізований в державі.

Державний адміністративний апарат характеризується якраз тим, що орудує зорганізованим фізичним примусом для переведення своїх приказів, чи для реакції проти наказів. Значить: фізичний примус є характерною прикметою модерної держави. Але за тим не йде, що фізичний примус є характерною прикметою кожного права. Ціле право, яке існує поза державним апаратом в поодиноких суспільних зв'язках, не опирається на фізичному примусі, тільки на моральнім авторитеті тої влади, яку признав дотичний суспільний зв'язок. Треба ще додати, що в деяких випадках сама держава видає такі правові постанови, яких не захищує фізичним примусом (т. зв. *leges imperfectae*). Таких постанов щоправда небагато, але вони дійсно є, та стверджують факт, що примус не є характерною основою права.

IV. Перевівши аналізу всіх елементів, які зложилися в історії людства на се, що називаємо правом, можемо зібрати коротко наші висновки в одній дефініції.

Поняття права in abstracto.

Соціальне поняття права, або право in abstracto, обіймає норми, якими кермується суспільний лад у відносинах людей між собою.

Притім мусимо звернути увагу на ось які моменти:

1. В понятті *норми* лежать два елементи: а) *нормальний*, як вислід сього, що у людському житті *звичайно* приходить, зі звичаю вийшло або в звичай обернулося; б) *нормативний*, себ-то як *припис* для людського поведення, як провідний шлях, котрим люде повинні йти в суспільному житті.

2. Право *кермує*. Основуючися на організації суспільних зв'язків, воно жадає від членів тих зв'язків загального послуху, загального підчинення. В державі служить до того особний адміністративний апарат.

Є дві головні *форми*, якими суспільні зв'язки виконують свою керму в суспільному житті людей, а саме: право видає або безумовний *приказ*, як поступати, або *заказ*, як не вільно поступати. Се категоричний імператив для суспільности. Такі норми є *приневолюючі*: *ius cogens*. Але норми дають нераз членам суспільного зв'язку можливість висказатися інакше, ніж в правній нормі — тоді вони є *свобідні*: *ius voluntarium*.

Приневолюючі норми діляться на *приказові* і *заказові*; свободні норми на *інтерпретаційні* та *диспозиційні*. Інтерпретаційні приписи пояснюють значіння правових висловів зосібна заявленої волі сторін; диспозиційні подають те, що правовий лад вважає за відповідне в правових взаєминах, доки сторони не заявлять чого іншого.

3. **Право є виразом суспільного ладу.** Суспільний лад мусить бути *правним* ладом. Він ґрунтується на соціально-етичних нормах суспільних зв'язків, вибраних із загалу тих норм покликаним до цього органом зв'язку. Провідною ідеєю правного ладу є погодження потреб одних людей з потребами других, підчиняючи рівночасно всіх під суспільні цілі загалу. Правний лад дає членам зв'язку відповідну правну охорону.

На чолі модерного правового ладу стоїть держава зі своїм адміністративним апаратом. Правова держава не знехтувала прав поодиноких соціальних зв'язків, але перебрала багато правових норм цих останніх під верховну контролю та зорганізовану правну охорону.

Правну охорону держави підпирає особний фізичний примус, зорганізований в державі.

4. Право — це людський твір, призначений для людей. Воно є лише можливе, де люде живуть у суспільних відносинах до себе. Тому основою правного ладу є *життєві відносини*. А *правні відносини* є взагалі всі відносини людей поміж собою, оскільки *право* їх нормує. Навіть правні постанови про орга-

нізацію держави нормують в суті річи життєві відносини людей між собою, бо висказуються про відношення влади до підчинення, а ціль та основа такого відношення є всетаки відносини поодиноких людей до себе. Навіть звичайні урядові нормалія торкаються тим людських відносин, що визначають порядок у переведенні адміністраційного апарату, який має на меті відносини одних людей до других. А в приватному праві належить сюди не лише родинне та облігаційне право, але й річеве право, хоч воно нормує на перший погляд відношення осіб до річей — так як і річеве право опирається на життєвих відносинах одних людей до других.

Чоловік
підметом
права.

Т. зв.
природні та
правничі
особи.

Коротко кажучи: *чоловік є природним підметом* (суб-ектом) права. Та коли в праві говориться не лише про *природні*, але й т. зв. *правничі особи* як: корпорації, товариства, фундації, заклади і т. д., — то сим не кажеється, що в тих випадках, де виступають правничі особи, є щось іншого, ніж життєві відносини людей між собою. Корпорації, товариства, фундації, заклади і т. д. мають якраз на меті означувати окремі відносини між людьми, а се, що правні системи ізза соціальних причин уважають їх відмінними правними підметами, є тільки впливом осібної правничої техніки, а не впливом того, що право моглоб взагалі обіймати такі питання, що не торкаються людських життєвих відносин.

Приватне
та публичне
право.

5. Вище (під II) сказано, що в праві зазначуються з природи річи дві сфери: *приватна* або особиста і *публична* або суспільна. Сьому не противиться та обставина, що *кожне* право має *особисту* реляцію, значить має відношення до чоловіка, а з другого боку *кожне* право має своє *суспільне* призначення, свої суспільні рамці, в яких воно може існувати. Але всеж таки годі не бачити, що суспільні звязки мусять з одного боку дбати про інтереси самої спільноти, яку вони репрезентують, а з другого боку про питомі інтереси самих членів, які належать до звязку. Тому й право ділиться по тим двом сферам.

Життя чоловіка і життя суспільних звязків є ріжне з огляду на потреби, які треба заспокоїти, та на цілі, до яких воно змагає. Тому слідує відрізнити, чи право має на меті нормувати *індивідуальне* життя чоловіка для заспокоєння його одиничних, *домашніх* потреб — чи *суспільне життя* суспільного звязку на тлі *соціальних цілей*. У першому разі є право *цивільне* або *приватне*, в другому *публичне*.

Але сього поділу не можна перевести точно для всіх ви-

падків. Індивідуальне життя поодиноких людей є основою життя суспільности, та воно є тісно звязане з тим, як розвивається суспільне життя дотичного суспільного звязку. Тому елементи приватного права входять часто в обсяг публичного, а елементи публичного права в обсяг приватного. Повище згадана різниця вказує тільки загальний шлях, на якому можна дійти до відмеження елементів приватного права від елементів публичного права. Відповідно до сього, чи в даному разі рішають головню *питомі інтереси причасних осіб*, чи *загальний інтерес суспільности*, представляється право як приватне або як публичне.

Придивившись зблизька сьому поділові, приходимо до ось яких дальших висновків:

Приватне право займається двома головними областями права: перша є знана загально під назвою *маєткового* права, вона обіймає все те, що відноситься до маєткових відносин чоловіка в його приватному житті (річеве право, облігаційне право, право дідовщини); — другу область слідує назвати: *правом приватної старівлі*. Пануюча теорія говорить тут про родинне право та зачислює до нього крім права подружжя, право дітей і батьків, та права опіки й курателі; та ніде правди діти, найважнійшу роль відіграють тут справді приватно-правні відносини в родині; але всеж таки належить сюди й право курателі поза родиню, а з другого боку приватне право займається й поза маєтковим правом та й поза родиню старівлею над поодинокими категоріями людей, напр. обовязком старівлі наємців над робітниками. Тому є більш відповідно ставляти в приватному праві побіч маєткового права т. зв. право приватної старівлі.

Окремі відділи приватного права є *торгівне* і *векселеве* право.

Публичне право обіймає уся організацію суспільного життя в суспільних звязках; головню в державі. До головних родів публичного права належать: а) *державне* право в тіснійшому розумінні, — се право верховної організації державної влади; б) *міждержавне* або міжнародне право, се правні постанови, якими кермуються поодинокі держави у взаїмних відносинах до себе; в) *адміністратійне* право обіймає подрібні приписи державного адміністратійного апарату; г) *карне* право хоронить права публичної адміністрації і приватних осіб супроти злбних вчинків шляхом публичних кар; г) *право судової охорони* обій-

Поділ
приватного
права.

Поділ
публичного
права.

має право процесу перед різними родами судів (карними, цивільними, промисловими, торгівними, векслевими і т. д.). —

§ 4. ОСНОВНІ ФОРМИ ПРАВА.

Пануюча теорія називає звичаєве право, закони, а іноді й судейську практику та правничу науку *джерелами права*. Се остільки неточне, що по суті джерело права є там, де право бере свій почин, і тим джерелом можуть бути тільки суспільні зв'язки, як такі (§ 1). Вже звичай і т. д. (пор. § 2) є тільки соціальними основами права серед поодиноких зв'язків. Тому *звичаєве право, закони і т. д. можуть бути щойно основними формами*, в яких проявляється право.

Основні
форми
права.

Сюди належать ось які питання: 1. про звичаєве право, 2. про різні форми права в державі, 3. про т. зв. право юриспруденції і 4. про становище судді з огляду на творення права.

І. Звичаєве
право.

І. Первісною формою всякого права є *звичаєве право*.

Звичай — та
звичаєве
право.

Однак треба відрізнити звичаєве право від *звичаю* (§ 2 I). Звичаєве право — се перш за все *право*, і тим воно різниться від звичаю, як факту. Звичаєве право — се загалом кажучи, право, оперте на звичаю. Але й закони держави здебільшого опираються на звичаю, тому виринає питання, чим по суті різниться звичаєве право від законів.

Звичаєве
право —
та закони.

Суть
звичаєвого
права.

Як *право*, твориться й звичаєве право із соціально-етичних норм шляхом вибору норми покликаною до сього владою чи органами сеї влади (пор. § 2. II. і § 3.). Що до сеї загальної генези звичаєве право не різниться від закона. Тому різниці між тими обома формами права годі дошукуватися за пануючою теорією в психологічних чи емпіричних моментах (правне почування чи довге уживання як позірні елементи звичаєвого права), але попросту в тому, що є очевидна різниця між нормами держави з одного боку, а нормами всіх інших суспільних зв'язків з другого боку. Доки правні норми існують в поодиноких суспільних зв'язках поза державою, вони є *звичаєвим правом*, а з хвилею, коли держава прибі до них свою власну авторитативну марку, надаючи їм авторитету *державних норм*, вони перестають бути звичаєвим правом, а стають *правом дотичної держави*.

Взагалі, щоби пізнати суть і обсяг звичаєвого права *під теперішню хвилю*, треба зупинитися на тому, в якому відношенні стоїть держава до суспільних зв'язків низчого ступня — та з огляду не се відріжняємо три роди норм звичаєвого права:

а) ті норми, що повстають в суспільних зв'язках питомою внутрішньою силою дотичного зв'язку, доки їх держава не прийме за свої;

Різні роди
норм
звичаєвого
права.

б) норми, що існували вже раніше в суспільних зв'язках, але держава їх не переняла, значить не дала своєї питомої державної санкції;

в) вкінці такі норми суспільних зв'язків, що їх держава перемінила, або й знесла для свого обсягу, відмовляючи тим нормам правової охорони свого адміністративного апарату, — оскільки вони всетаки задержали обов'язуючу силу для дотичних суспільних зв'язків. Такі норми звичаєвого права обов'язують членів суспільних зв'язків мимо держави, а навіть і проти держави (Напр. приписи товариського життя про двобій в суперечності з кваліфікацією двобою як злочину по постановах карних законів).

Поняття звичаєвого права в'яжеється з внутрішньою силою *народа*. Треба однак зазначити, що коли говориться про звичаєве право, то основою цього права являється рідко сам нарід у своїй цілості, але нарід в поодиноких суспільних зв'язках, або поодиноких хоч як невеликих *соціальних ґрупах*. Коли звичаєве право твориться серед *суспільних зв'язків* (напр. родини, роду, церкви, станів чи клас, товариств, закладів, оборотових підприємств і т. д.), то воно повстає, як було сказано, взагалі щойно через санкцію дотичного зв'язку силою його авторитету; але звичаєве право витворюється також між поодинокими *соціальними ґрупами інтересів*, без огляду на те, чи ці групи встигли витворити із себе справжній, скрісталізований на зверх, суспільний зв'язок — в таких випадках напр., коли прийдеться осудити, чи якийсь льокальний торговий звичай став зі звичаю уже звичаєвим правом, треба поступати *аналогічно*, як при справжніх суспільних зв'язках, себ-то означити, на чому спочиває *авторитет дотичної соціальної ґрупи*, та сей авторитет рішає в даному разі, чи звичай став уже звичаєвим правом, чи ні (напр. через заяву або признання торговельного заряду, торговельної палати і т. д.)

Внутрішня
сила народу
— а суспіль-
ні зв'язки
та групи.

Порівнюючи звичаєве право з правом *держави*, добачуємо ось які різниці: Вплив держави на право є вислідом *формальної* влади, якою вона береже суспільного ладу по формальним нормам; сей вплив не є внутрішній, тільки зовнішній. Право держави полягає на фізичному примусі, звичаєве право на моральному, себ-то внутрішньому примусі. Норми зви-

Різниця
звичаєвого
права су-
проти
права
держави.

чаєвого права ділають *елементарною* силою, бо приймаються в народі своїм питомим, внутрішнім оправданням. Сеї сили не може побороти ніяка держава, та кожна мусить признати сей первісний, безпосередній спосіб творення права.

Народ та його суспільні групи мусять мати силу, в усіх відносінах, що належать до їх власного обсягу, рішати по своєму праву. Але природно, коли та оскільки над суспільними зв'язками народу існує власть держави, котру він чейже признав, там і держава мусить мати своє слово, та якщо дотичне питання доторкає обсягу її влади, то вона є управнена рішати по своєму.

Тому хоч не може бути сумніву, що звичаєве право є первісною формою права, то всеж таки виринає друге питання, чи й оскільки сама держава може послуговатися звичаєвим правом, *при своїм праві*, значить при тім праві, яке вона нам дає зі своїм адміністративним апаратом та з цілою державною охороною?

Держава може для свого обсягу запорядити, що чужі впливи, себ-то правні постанови низчих суспільних зв'язків приймає *лише* настільки, наскільки се сама признасть, наскільки сама дасть їм свою санкцію. Так постановляє напр. § 10. австр. к. ц. з., що „звичаї можна брати на увагу лише в тих випадках, коли *закон* на них покликується.“ Та сеї постанови не можна інакше розуміти, як лише так, що держава заслонює тільки те своєю зорганізованою державною охороною, що санкціонувала сама, не торкаючися притім приписів звичаєвого права, які не перестають обов'язувати в дотичних суспільних зв'язках. — Але й в таких системах, що хотіли на перший погляд виключити звичаєве право з границь позитивного права держави, не вдалося перевести се як слід у діло, а саме з двох причин: 1) тому, що держава не в силі вичерпати всіх правних норм в своїх власних законотворах тим більше, що законотворчий апарат в модерних державах тяжкий і помалу функціонує, між тим коли людські потреби щораз змінюються, та життя підлягаючи щораз новим хвилюванням, витворює само нові суспільні норми; 2) тому, що право держави виконують її органи, котрі є рівночасно членами різних суспільних груп і тому переводять нераз мимоволі норми звичаєвого права, начеб воно було вже державою прийняте. Так і австр. к. ц. з. дає (по припису § 7) можливість державним органам (з осібна суддям) послуговатися при недостатку відповідних законних норм т. зв. „*природними осно-*

вами права“, які вказують саме на правні норми низчих суспільних зв'язків (Пор. нижче під IV).

Інші модерні держави (напр. швейцарська) признали однак звичаєвому праву безпосередній вплив в обсягу самого права держави — але всетаки в означених границях.

II. Вже дуже рано стрічаємо в державі звичай складання важливих соціально-етичних норм у короткій абстрактній формі, саме з тою метою, щоби обов'язували всіх. Форма була спершу торжественна, чи то списувана на таблицях або на єгипетських папірусах для увіковічнення та трівкої передачі норм усім грядучим поколінням (напр. жидівський декальог, римські *leges duodecim tabularum*), чи передана ухвалами всенародніх віч (напр. т. зв. плебісцитів римського права). Тому — поділ на *leges* і *plebiscita* в первісному римському праві; *leges* як форма основних законів, виданих під авторитетом державної влади, а *plebiscita* як вираз загальної волі народу дотичної території.

II. Закони.

Форма.

Сьогодні виключне право видавати закони прислугує державі. Ці закони відповідають по суті давним римським *leges*, бо в правовій державі видають їх покликані до сього державні органи. Крім сього існують сьогодні й такі форми, що відповідають римським плебісцитам: се т. зв. *референдум* швейцарської конституції, знане також в Північній Америці, а заведене і в новій конституції Німецької Держави. Але не може бути сумніву, що правна ціль законів і референдів є та сама.

В новітній державі означає *конституція*, хто матиме право видавати закони. Вона визначає також *форму*, яку матимуть закони, щоби мали обов'язуючу силу.

До видавання законів є в державі покликана окрема власть. Конституційна система, яку тепер прийняли держави цивілізованого світа, відрізняє під впливом *Монтескіє* (пор. нижче в II книзі) три різні власті в державі: законотворчу власть, виконуючу власть, судейську власть — значить: законотворча власть видає закони, виконуюча виконує їх, а судейська судить на основі законів. *Закони є підставою цілого правного життя в державі.* Держава видає їх, виконує їх, та судить по своїм законам — до сього служить увесь державний апарат.

Творча власть щодо законів прислугує, як сказано, законотворчій власті в державі. Але справжній розвиток державної ідеї дав можливість і органам виконуючої влади виходити при переведенні законних приписів поза само зберігання закона.

Власть
видавати
закони.

Тому й виконуючим органам не можна відмовляти впливу на творення права, хоч обсяг сього впливу є з гори обмежений (пор. низче під III і IV).

З огляду на те треба загально відрізнити: *закони* (в тіснійшому розумінні) та *розпорядки*.

Закони, се державою усталені основи суспільного життя, чи поміж людьми, чи у відношенні людей до держави або держави до людей.

Є три категорії законів у тому розумінні:

1. *Конституційні закони*, які подають загальні принципи про організацію держави у відношенні до поодиноких громадян чи до народа.

2. *Основні закони*, які переводять загальні норми конституції в подрібних законах.

3. *Інші звичайні закони*, що торкаються усіх інших областей законотворчої власти.

Розпорядки виконуючої власти мають перш за все зберігати, пояснювати та виконувати закони. Але самі закони можуть іноді дати виконуючій власти в означених межах право видавати правні норми не тільки на основі подрібних приписів закона, але й про такі питання, про які законотворча власть не видала обов'язуючої норми. Але буває, що законотворча власть не видала та не була в силі видати відповідної норми для якогось правного відношення і що виконуюча власть, маючи обов'язок розглянути те життєве відношення, мусіла рішати без особної законної норми; — тоді й природно, що виконуюча власть ставляє нову норму для нового правного відношення і що доти може послуговуватися такими нормами, доки не вийде відповідна норма від законотворчої власти. Таксамо годі органам виконуючої власти відмовити права змінювати перестарілі законні норми, якщо суспільне життя змінилося та при прикладі закона вимагає необхідно іншої норми.

У згаданих випадках, коли виконуюча власть видає виїмково правні приписи в рамцях розпорядків, називаємо їх *правними розпорядками*, бо вони ставляють нові правні норми. Всі інші розпорядки, котрі тільки пояснюють або виконують законні постанови, називаються *виконуючі розпорядки*; вкінці такі розпорядки, що подають тільки приписи внутрішнього урядування урядів, називаються: *адміністративні розпорядки*.

Яке значіння для творення права має судейська власть, подамо низче під IV.

III. Звичаєве право й закони (чи розпорядки) є головними формами, в яких переводиться процес творення права. Але між звичаєвим правом а правом держави знаходяться посередники, котрі причиняються також до творення права — та сими посередниками є *юристи*, і то в обох видах: як учені юристи-теоретики, і як юристи-практики, себ-то судді. В першому ряді належать сюди юристи, котрі займаються *наукою права*.

III. Наука
права
(т. зв. право
юристів).

Наука права є важливим шляхом, на якому твориться право. Право, яке твориться тим шляхом, називаємо *правом юристів*.

Вплив
юристів на
творення
права.

Коли приглянемося розвиткові права в історії людства, бачимо всюди визначний вплив юристів не тільки на виконання, але й на творення права. Се бачимо не тільки в системі римського права, але й у старо-германській та англійській системі — коротко кажучи — в усіх правних системах.

Щоби виконувати якесь право, треба його перш за все знати. Тому знаходяться такі люде, що стараються пізнати ті правні норми, які обов'язують в дотичних суспільних зв'язках. А що ті норми виринають з життєвих відносин, то першим обов'язком сих знавців є приглянутися точно звичаям суспільних зв'язків, зосібна життєвому оборотові, як він відбувається між поодинокими членами зв'язку, прислухатися тим договорам та розглянути ті заяви послідної волі, які заключаються чи заявляються у дотичному зв'язку — і на основі таких фактів пізнати те, що є справді внутрішнім правним ладом того зв'язку, щоби могли порішити правні питання, які виринуть поміж поодинокими членами. Доки життєві та оборотові відносини були дуже прості, то ці знавці, себ-то юристи, не потребували нічого додавати від себе. Але вже з тою хвилиною, коли число родин почало значно рости, та прийшлося розглядати правні звичаї та інші основи права в більше складнім обороті, там треба було при осуді правних справ узагальнювати ті звичаєві норми, які були підставою суду. Повторювалися подібні правні випадки, то юристи приймали загальні висновки, які були їм на будуче нормою для подібних випадків. Такі норми ставали складовою частиною правової системи дотичного зв'язку: за ними стояв авторитет юристів, а за тим ішов необхідно й авторитет держави чи іншого суспільного зв'язку. Чим більше комплікувалося суспільне життя, тим більше виринала потреба такого узагальнювання і збирання до спільного знаменника — і тому приходилося юристам установляти не раз нові правні норми.

Так поступали римські юристи, та римська держава признавала *responsa prudentium* одною з найважливіших форм, в яких проявлялося право.

Римські юристи оснували по сьому методу родинне право на правних звичаях римського селянина, та хоча в останні віки римської республіки і підчас римського цїсарства багато змінилося в родинному устрою, то всеж таки полишилися ті самі норми родинного права, які римські юристи поставили первісно, запроваджуючи незначні зміни, напр. через т. зв. *senatus consultum Macedonianum* та через деякі новости в праві насліддя; тільки маєткове право подружжя оперлося пізнійше на правних звичаях римської аристократії і багатого міщанства. Але римське право заповіту взяли юристи також від селян. Право купівлі оперлося на звичайних правних ділах селянського та маломіщанського обороту, так що з великої торгівлі не бачимо ніяких слідів у римському праві. Римське *mandatum* оперлося на відносинах великих богачів до своїх клієнтів та урядників. Право найму і політків опиралося майже виключно на відносинах великих поміщиків і багатих міщан.

Узагальню-
вання та
збирання
правних
прояв до
спільного
знаменника

Поповню-
вання
правних
норм та
поправлю-
вання
їх через
юристів.

Згадані дві функції: узагальнювання та збирання правних прояв до спільного знаменника — належали до головних завдань римських юристів, але не до виключних. Вони мусіли мати отверті очі на *нові* потреби та обставини суспільного життя, та мусіли часто рішати спори в таких справах, щодо яких не було загально прийнятих норм, та не можна було їх добути шляхом узагальнення. Се було постійне та свідоме *поповнювання* норм правного ладу юристами. Вкінці вони мусіли й *поправляти* се, що ранійше було нормою, але перестало мати значіння, або поправляти се, що ранійше було недоцільно порішено, — значить, вони виправляли правні норми, заступаючи їх свідомо іншими, новими. Говорячи категоріями римських джерел, мета римських юристів була та сама, що претора, а саме: „*adiuvare, supplere et corrigere ius.*“

Не можна сумніватися, що при всіх тих функціях велику роль грав геній римських юристів. Так вони творили своїм науковим методом щораз нові норми; ці норми принималися тим скорійше, чим більше відповідали справжнім потребам щоденного суспільного обороту, та чим більше могли обняти правних випадків. Цісар Юстиніян казав зібрати визначнійші правні погляди римських юристів та надав тій компіляції (*corpus iuris civilis*) силу закона.

Ті самі прояви бачимо і в *германському праві*. Тут витворилися т. зв. *племінні права*, що вязали кожну особу дотичного племені, де вона не знаходилася. Судді мусіли й тут послуговуватися тими нормами суспільних звязків, які пізнавали чи з власного досвіду, чи на основі представлення сторін. Але, як у римському праві, так і тут приходилося суддям виходити при вирішуванні спорів поза межі загально принятих правових норм, *узагальнювати* їх та *зводити до спільного знаменника*, крім сього *доповнювати*, та в разі потреби й *справляти* існуючі правові норми. Так ріс суспільний оборот, правові відносини комплікувалися, та виринула потреба зібрати весь правовий матеріал у відповідних збірниках. Головні два збірники старо-германського права: „*Sachsenspiegel*“ і „*Schwabenspiegel*“ зладили юристи, поступаючи так само, як поступали судді в поодиноких випадках. Ті збірники передають звичаєве право свого часу в формі *правних постанов*, котрі являються *абстракціями* на основі вирішувань поодиноких правових питань — та вже ця форма дає звичаєвому праву багато нового змісту, який слідує із узагальнювання та збирання по-дрібних норм до спільного знаменника. Крім сього бачимо тут і такі правові постанови, які вийшли від самих збирачів шляхом поширювання, доповнювання та справлювання правових норм звичаєвого права.

Передаючи звичаєве право в абстрактній формі, відповіли згадані збірники загальній потребі та улекшили в значній мірі орудування самими правовими приписами — так що судді та інші юристи, яким приходилося пізніше орудувати правовими приписами, не потребували слідити за поодинокими нормами в їх первісній формі, але користувалися згаданими збірниками, вважаючи те, що там було зібране, за обов'язуюче право. Таким порядком стало те, що було списане в тих збірниках, обов'язуючою нормою, і то якраз у тій формі, як юристи списали. Бачимо, що й тут право юристів було посередником між звичаєвим правом та правом держави.

Велике значіння в історії права мав *Гуго Гроціус*. В творі „*De iure belli ac pacis*“ склав він нову систему *воєнного права* і став через те основником модерного міждержавного права.

Гуго Гро-
ціус.

Що сказано про римських і германських юристів, відно-ситься *mutatis mutandis* також до французьких і англійських юристів. У Франції слідує зачислити сюди т. зв. *Grand Cou-*

Французькі
і англійські
юристи.

tumier de Normandie, Somme rural і збірник Beaumanoir'a; в Англії належать тут твори Bracton-a, Littleton-a і Coke.

Правда
Руська.

Вкінці мусимо згадати й про нашу „Правду Руську.“ Вона не є нічим іншим, як збірником звичаєвого права; але і в ньому знаходяться доповнення та поправки збирача. Так само, як усі інші збірники, мала „Правда Руська“ на меті зібрати обов'язуюче звичаєве право, але ізза своєї популярності стала вона у своїй питомій формі підставою обов'язуючого права на будуче.

Напрями
в яких
проявля-
лося право
юристів.

Так бачимо, що в розвитку суспільно-правного життя стан юристів приходить побіч звичаєвого права до великого значіння, та що сей стан, будуючи на первісних основах звичаєвого права, стає згодом сам не тільки головним подвижником правного життя, але й творцем самого права. Мало-помалу виростає їхнє значіння поза безпосередню область, для якої вони первісно жертвували свою творчу роботу. Діло римських юристів має ще й сьогодні велике значіння не тільки для розуміння права взагалі, але й зосібна для пізнання теперішнього права в тій формі, в якій воно обов'язує. Богато приписів приватного права має ще й тепер свою основу в доктрині римських правників, хоч як давно вони голосили свої славні теорії, та хоч як основно змінилися відносини суспільного життя.

Іншими словами: там, де право юристів зуміло підійти в повноті під загальні основи правних понять, там воно й мало значіння не тільки для означеної області, але здобуло собі право громадянства й далеко поза межами сеї області. Якраз значіння римських юристів лежить у тому, що воно пережило добу римської держави та віджило опісля в добі відродження (ренессансу).

Право юристів проявляється в двох головних формах: 1. воно пояснює, поширює, доповнює та й справляє правні норми тої області, звідки вийшли юристи; 2. декуди воно сягає й поза межі питомої області та приймає його *чужа область*, чужа тому, бо не на ній воно повстало, тільки на ній прийнялося. Такий факт називаємо *рецепцією чужого права*.

Рецепція
чужого
права.

Прикладів рецепції права маємо в історії багато (напр. частинна рецепція візантійського права на Україні); але найважніша та обсягом своїм найбільша є *рецепція римського права* в Європі на протязі середніх та нових віків. І в новітніх часах бачимо приміри такої рецепції, напр. рецепцію францу-

зького права в західно-німецьких провінціях на початку 19. віку, або рецепцію французького *code civil* у Польському Королівстві.

Пригляньмося ближче *рецепції римського права*. Сей факт є дуже важливий для розуміння новітнього приватного права, тому мусимо піддати його точній аналізі.

Зосібна
римського
права.

Гльосса-
тори.

Рецепцію римського права підготували т. зв. гльоссатори 10. і 11. віку. Коли вони розпочали своє діло, жили ще традиції римського цивільного права в Італії та в Південній Франції, тому не трудно було навязати до тих правових відносин, що існували під кінець римської держави. Гльоссатори прославилися своїми гльоссами до римського *corpus iuris civilis*, розбираючи та обговорюючи подрібні вискази римських юристів, списані у згаданому законозборі Юстиніяна. Вони поставили собі се своїм завданням, та не торкнулися ні правових відносин своїх часів ні не старалися провірювати правових норм у відношенні до судейської практики. Гльосса працювала науково, виключно теоретично, не оглядаючися на практику. Вона звернула на себе загальну увагу, та від неї почався в науці зворот від емпіричного методу, яким поступали римські правники, до розбору готових правових постанов методом дедуктивним, *абстрагуючи свідомо* від того, на чім опиралися римські юристи, себ-то від поодиноких правових випадків, та переходячи до самої аналізи правових норм, чи правових понять. Коротко кажучи: гльосса поставила намість правового відношення, як воно представляється у суспільному житті — *правне постановлення* про се відношення; намість узагальнювання та збирання норм звичаєвого права до спільного знаменника — чисту абстракцію на основі готових правових приписів із *corpus iuris civilis*.

Прийшла рецепція римського права на чужих територіях. З тою хвилиною не могло діло обмежитися на самі теоретичні міркування гльоссаторів, бо треба було зберігти римське право як обов'язуюче право чужої території. Тому мусіло виринути питання *практичне*: як зберігти постанови римського права, складені за інших часів та для інших відносин, з огляду на *нове* правне життя за нових часів та в змінених відносинах?

Але практичні юристи тодішньої доби не пішли шляхом римських юристів, не пішли емпіричним методом, тільки оперлися на методі гльоссаторів. Вони пішли шляхом *абстракції*, який вказувала гльосса, тільки з тою різницею, що ся абстракція не була виключно теоретичною на основі римського права, але мала *практичну* мету, пересадити постанови рим-

Пост-
гльосса-
тори.

ського права на чужий ґрунт, на ґрунт іншого суспільного життя та інших правових відносин. Між тим, коли *ільоссатори* займалися екзегезою чистого римського права, пішли *постільоссатори* та й пізнійші юристи з часів рецепції римського права далі, прикладаючи та наломлюючи правні постанови *согоріс іуріс цивіліс* до правових випадків у практиці.

Ріжні
форми
правничої
абстракції.

У цьому змаганні прибрав *метод правничої абстракції* три різні форми, а саме: а) форму *абстракції правових понять*; б) форму *правничої конструкції* і в) форму окремої *правничої систематики*. Мусимо зупинитися на тих трьох формах.

а) Абстракція
правних
понять.

а) Був якийсь правовий інститут римського права, що служив у старім Римі до означених цілей — однак згодом показалося, що його не можна ужити до тих самих цілей, бо суспільні відносини змінилися; та всеж таки нові правники перевірили, що можна під сей римський інститут підтягнути *нові цілі*, які відповідалиб уже новим суспільним відносинам. Нові юристи брали готовий правовий інститут римського права, абстрагували від його первісних цілей, та відповідні постанови римського права прикручували так, щоби підходили під нові цілі, нові суспільні відносини. Притім приходилося вичеркувати всі ті постанови римського права, що являлися безпосереднім висновком таких цілей, які противилися новим відносинам. Вони, значить, абстрагували від тих конкретних приписів римського права, які не відповідали вимогам нового суспільного життя, — та задержуючи те, що могло відповісти тим вимогам, витворювали на основі правових постанов римського права таке правне поняття, яке було вже прикроєне до нових часів та до нових обставин. Залишався абстракт, попертий приписами римського права, але тільки тими, що їх можна було накрутити до нових відносин. Формально той абстракт ґрунтувався на римському праві, але по суті він перейшов крізь сито справжніх суспільних відносин даної доби, крізь сито звичаєвого права свого часу.

Тут довершувалася абстракція подвійним шляхом: раз на основі *узагальнювання норм існуючого звичаєвого права*, а в друге на основі відповідного *сформування правових понять*, абстрагуючи від усіх тих правових цілей чи правових постанов римського права, які не відповідали зміненим суспільним відносинам.

Вже римські юристи послуговувалися в своїх творах подібними абстракціями і тому не трудно було в добі рецепції римського права прийняти метод правничої абстракції.

Придивімся напр. науці римських юристів про право власності й посідання — два правні інститути, на яких стоять головні основи цілого правового життя в суспільності. Римські юристи не представили в своїх творах усього права власності й посідання, як воно дійсно виглядало в практиці, — себ-то з окремим устроєм поодиноких сіл, з усіми сусідськими відносинами та залежністю від дворів — вони й не старалися перевести історично всіх ріжниць, які слідували із зміни ґрунтової системи в Італії; але обмежилися на те, щоб схарактеризувати правні відносини *пересічного господарства*, як правної одиниці. Тому, не розбираючи всіх питань, вони прийшли до перековання, що треба зрівнати право власності нерухомих дібр з правом власності рухомих. Через те в римському праві „fundus“ є таксамо „res mancipi“, як невіленьник або домашній звір. Та юристи займалися тому правом власності чи посідання головню настільки, наскільки був *спір* про власність або про посідання — але до того не треба було ріжниць між правом на нерухомих та правом на рухомих річах. Так бачимо, що римські юристи судять навіть питання про набуток або втрату власності чи посідання тільки як передумови до позову о власність, чи до позову о посідання.

Колиж римські юристи так упростили ціле питання, то правні постанови не потребували основно змінитися, хоч з бігом віків змінилася аграрна установа італійських ґрунтів — а з другого боку ці постанови могли легко прийнятися також і в чужій системі після рецепції, хоч суспільні відносини посідання чи власності основно змінилися.

б) Але сама абстракція правових понять не могла вистачити там, де не було ніякої аналогії з поняттями римського права. Для нових потреб треба було іноді не тільки нових норм, але й нових понять. Тому щоби в рамках рецепції римського права віднайти шлях до прийняття необхідних норм нового звичаєвого права, юристи не жахалися прикручувати поняття римського права так, щоб можна було їх прикласти до нових правових відносин; крім сього вони комбінували приписи римського права так зі собою, щоб можна було ужити їх практично до даного випадку; вкінці вони не жахалися змінювати та свідомо викручувати текст правної постанови, щоби досягнути бажаний результат.

б) Правнича
конструк-
ція.

Сей метод називаємо методом *правничої конструкції*.

Вже римські претори в своїх едиктах, та римські юристи в своїх респонзах послуговувалися правничими конструкціями, щоби відповісти новим правовим потребам суспільності. До сього служив їм т. зв. *формулярний процес*, що давав преторам змогу видавати формули, з якими вони зверталися до суду, щоби додавати нові вимоги, яких не було в тодішньому праві. Таксамо юристи послуговувалися не раз існуючими вже правовими інститутами, щоби, поробивши малі зміни, творити нові правні інститути, (напр. відступлення вірительності як *mandatum in rem suam*; тиха спілка як *depositum irregulare* і т. д.)

Одначе римські юристи послуговувалися конструкцією тільки як помічним оруддем своєї штуки — та коли така конструкція не подобалася

другим юристам, то вони могли прийти над нею до денного порядку, або заступити її іншою.

Юристи з часу рецепції римського права послуговувалися залюбки і то доволі часто методом правничої конструкції — тим більше, що за їх часів не було вже ані претора з едиктом, ані формулярного процесу, а з другого боку потреба виходити поза приписи римського права була далеко більша, ніж за часів римських юристів. Тому й значіння правної конструкції було в часі рецепції римського права далеко більше, ніж колинебудь ранійше. Характерна згадка про славного постгльоссатора *Бартолюса*, що він у правних питаннях, якими займався, констрував собі наперед розв'язку, а коли та розв'язка йому підходила, припоручував своїм учням, щоби підшукали до неї відповідні місця в *corpus iuris civilis* — отже ясно, що він мусів лишити їм свободу прикручувати доволіно фрагменти римського законозбору, щоби одержати згори обдуманий результат.

Сим чином наука повсюдного права довела до того, що виповнено *corpus iuris civilis* новими приписами — та се поповнення було якраз ділом тодішних юристів.

в) Правнича
система-
тика.

в) Колиж юристи виробили собі рішачий вплив на розвиток позитивного права, то їх науковий метод причинявся до творення самого права. Ось так повстали в нових віках дві течії, які мали велике значіння на дальший розвиток правної ідеї, а саме: 1. теорія права природи і 2. історичний метод науки права.

Теорія
права
природи.

Теорія права природи повстала з кінцем 17. і початком 18. віку. Першим визначним проповідником сеї теорії був *Гуґо Гроціус*. Між прихильниками сеї теорії стрічаємо такі імена, як *Вольф* і *Пуффендорф* — навіть *Канта* слідує з огляду на філософію права сюди зачислити. Таксамо і славний Француз *Руссо* стояв під впливом теорії права природи, хоч у багатьох поглядах ріжнися від інших її прихильників. Сея теорія мала великий вплив на нові законотвори з кінця 18. віку, м. и. також на австр. к. ц. з., так як її головний референт *Цайллер* був відомим прихильником згаданої теорії.

Теорія права природи виринула як протест проти надужитъ феодальної держави та поставила систему ідеального права,магаючися заведення його в державі. По поглядам прихильників тої системи право природи се не те право, яке володарі встановили собі в своїх державах, але воно мовляв уже з природи питоме кожній людині, воно слідує неначе з природи самого

чоловіка, як свободної людини, як висновок внутрішнього людського життя; тому воно являється мовляв у своїх внутрішніх основах завжди те саме, незміниме та по суті непозбуване. Приклонники права натури старалися звести всі правові норми до загальних вселюдських принципів — та відкидали всі консеквенції, що противилися їхнім філософічним висновкам. Так повстали філософічні системи права, як вислід *філософічної абстракції*.

Однак абстракція причинилася радше до упрощення правових норм, ніж до усталення нових; зате її *революційна тенденція* причинилася безперечно до вибуху французької революції і до нових кодифікацій з кінцем 18. і початком 19. віку. Через те вона дала почин до нових правових систем, хоча сама про себе не зрозуміла як слід справжньої суті права і не змогла увільнитися від тих недомагань, що виростили на ґрунті правовничої конструкції романістів. (Пор. нижче в V. книзі.)

Проти їхньої системи виступили дуже різко приклонники *історичного методу* в науці права. В 19. віці виступив славний німецький романіст *Савіні* з новим методом науки права. Невдоволений із того, що визначні держави в Європі замість реципованого римського права виступили зі своїми власними законотворами, він висловив погляд, що час новим законотворам непригожий і що наука мусить перш за все пізнати історичний розвиток права, головню римського, щоби щойно на сих основах прийти до тривких результатів. *Савіні* досягнув своєю теорією два успіхи, а саме: 1. перш за все те, що поборів теорію права натури, яка вважала право по суті незмінним, та поставив на се місце тезу, що всяке право треба досліджувати в його історичному розвитку; 2. школа *Савіні* довела до сього, що юристи, котрі почали займатися справжнім римським правом, перестали викручувати норми римського права. З другого боку ті успіхи мали свої злі сторони, а саме: наслідком студій старого римського права відвернулася увага від сучасного права та між правниками прокинулося змагання наломлювати приписи сучасного права до того, що вони бачили в римському праві; крім сього вони відчувувалися щораз більше від правдивих суспільних основ права та перестали журитися справжніми відносинами людського життя. Се одна зла сторона. Друга зла сторона проявлялася тим, що приклонники історичної школи зупинилися при практичному переведенні правових норм на тому, що дійсне суспільне життя сучасної доби не могло не раз мі-

Історичний
метод
права.

ритися правовими нормами справжнього римського права. І тому вони пішли далі шляхом *правничої схоластики*, та з одного боку поглибили ще більше метод *юріспруденції понять*, а з другого боку старалися шляхом *окремої наукової систематики* осягати для права такі результати, яких годі було вичитати із самих постанов римського права.

Юріс-
пруденція
понять.

Юріспруденцію понять вони довели справді до абсурду. Щоби задержати поняття справжнього римського права, вони забрали їм майже весь реальний зміст, який був зв'язаний з ними в римському праві. Та кістяк, який ще залишився для їхніх операцій, вони старалися опісля оживити — але не, як їх попередники, результатами дослідів новітнього суспільного життя, тільки схоластичними та діалектичними висновками. І так прийнято напр. поняття власности, як необмеженого володіння особи над річю, без економічного змісту, та виснувано такі норми, які слідує мовляв необхідно із поняття власности, а з другого боку такі, що не годяться мовляв з поняттям власности — не оглядаючися притім на се, що ні одно ні друге не слідує із потреб ні із норм справжнього суспільного життя. Таким методом перейшла неодна нова норма від теоретиків до суддів, і так набували ці норми правної сили не раз проти всяких засад здорового правового життя.

Питома
система-
тика.

Крім сього завели правники сеї школи, як було вище сказано, ще свою *питу систему*, відділюючи загальну частину правної системи від спеціальної, та не жахалися задля оправдання своєї систематики зв'язати з нею іноді такі висновки, які ані не знаходилися в джерелах римського права, ані не відповідали правовим нормам суспільности.

Так творили юристи історичної школи нові норми, та суди переймали їх, хоча правовий стан не зискував на тім нічого, віддаляючися щораз більше від здорового пня живучого правового організму. Тому школа *Савінія* мусіла потерпіти загальну невдачу. Проти бажання *Савінія* скодифікували всі модерні держави свої закони, між ними й Німецька Держава в новій к. ц. з. А навіть царська Росія підготувала ще перед війною новий проєкт цивільного закону на модерних основах.

Становище
новітніх
юристів
при питанні
творення
права.

Модерні юристи починають знова бути свідомі сього, що треба спершу пізнати основи того суспільного життя, про яке приходить видавати суд, чи скласти в відповідні правові рамки. Та ідучи слідами римських юристів вони намагаються в найновіших часах перевести провідну лінію між суспільним життям

а правовими нормами, та творять в разі потреби нові норми на основі справжніх потреб суспільного життя. Сей напромак можемо назвати *економічно-соціальним методом* права. Він починає здобувати собі щораз нових прихильників. Правда, що й сьогодні стрічаємо ще в наукових системах побіч себе метод правничої абстракції, метод правничої конструкції та метод правничої систематики, але ці методи мають сьогодні тільки значіння для самої правничої техніки чи діалектики, не до творення нового права. Новітні юристи приступають до правних приписів не під формальним примусом необов'язуючого вже римського права, тільки зі свободою тих осіб, що виконуючи приписи новітніх законів, вони є самі немов будівниками нових правних інститутів, які витворює нове суспільне життя. Заходом новітніх юристів повстало торгівне та векселеве право, шекове право, право залізниць, телефонів, телеграфів, орудування електричною силою, право автоматів, право автомобілів, ціле право безпеки і т. д., ще заки ті права знайшли свій конкретний вираз в кодифікації. Та в рамках обов'язуючих законів бачимо, що юристи майже що хвилини вносять нові думки в старі форми закону, такі думки, про які не раз і не снилося законо-творцям при укладі закону (*т. зв. проекція*); бачимо, як вони не тільки пояснюють закон на основі щораз нових проявів суспільного життя, як над багатьма нормами давніших законів переходять до денного порядку та впроваджують нові норми, відповідно до нових вимог суспільного життя. Тому не може бути сумніву, що й сьогодні т. зв. право юристів є таксамо посередником між звичаєвим правом а правом держави, як за часів римських юристів. —

Економічно-соціальний метод права.

Проекція.

IV. Вище доказано, що право є витвором і формою суспільного ладу в поодиноких суспільних зв'язках. Однак не всі правні норми витворюються в супокою, та не всі є виразом мирного співжиття людей між собою. Навпаки право витворюється звичайно в боротьбі, а з другого боку співжиття людей викликає непорозуміння й спори. Тому та організація, що стоїть на чолі суспільного зв'язку, мусить мирити та рішати правні спори. Але правні спори виринають також між поодинокими суспільними зв'язками, і тому мусять бути вищі організації, що моглиб обняти й суд над низчими зв'язками. Найвищою організацією сього роду є держава.

IV. Судова практика.

Коротко кажучи: суспільність потребує в усіх своїх групах та організаціях суддів до вирішування правних спорів, значить:

Завдання суддів.

таких органів, що мають обов'язок не тільки знати, але й виконувати право. Так бачимо суди і суддів не тільки в державі, але в усіх суспільних зв'язках, що матимуть своє право. Суди є не тільки в родині, родах, племенах, але загалом в усіх суспільних організаціях, що мають свій питомий правовий лад (напр. в церковних, станових, класових організаціях, товариствах, великих оборотових підприємствах і т. д.)

Чим більше складний є суспільний зв'язок, тим більше потреба таких суддів, які булиб справді *iuris prudentes* — значить, вони мають, головню в державі, подібне становище, як учені юристи (пор. під III). Але треба зважити дві річі. Побіч суддів-юристів є також і судді-ляїки; ці останні грають напр. в англійській системі та в других новітніх системах (т. зв. присяжні судді, лавники і т. д.) визначну роль. З другого боку всі судді, чи вони юристи чи ляїки, мають, як такі, в державі окреме становище, якого не мають інші правники; вони є *органами* держави, що рішають правові спори, а рішаючи їх, виступають в імені держави та виконують право держави.

Чи судді
можуть
самостійно
творити
пр ?

Тому виринає окреме питання: чи та оскільки судді, як органи держави, можуть творити *самостійно* нове право, яке малоби в державі обов'язуючу силу? Повище (під II) було зазначено, що навіть *виконуюча власть* може виїмково виходити поза об'єм обов'язуючого права і творити отсим нове право — а тепер питаємося, чи тесаме право прислугує в державі й *судейській власті*?

Щоб на се як слід відповісти, мусимо вийти від тих точок, щодо яких не повинно бути сумніву. Судді рішають правові спори в своїх оріках. Судейські оріки відносяться тільки до тих правових *випадків*, які вони рішають, та, *як такі*, вони не творять нового права. Кажемо: судейські оріки ділають *inter partes*. Вже через те, що вони нормують тільки дотичні правові випадки, не можуть мати обов'язуючої сили для інших випадків, хоч як подібних.

Чи судді
мусять
рішати
по законам
держави ?

Але друге питання є, чи суддя мусить рішати правові випадки тільки по законам держави, чи може їх рішати й *свобідно*, не оглядаючися на приписи законів держави?

Ми бачили (під II), що держава не може обійтися без поповнювання своїх законів нормами звичаєвого права; далше (під III) ми виказали, що й наука права матиме творчу силу в праві — тому не можемо сумніватися, що й *суддя* не може *найти* відповіді на всі правові питання в законах та мусить

нераз оглядатися за нормами, яких в законі немає. Та якраз новітна правова держава мусить домагатися, щоби саме суддя, і то виключно суддя, як *орган державної власти*, міг заступати в сьому авторитет держави, та щоб не смів відклонити від себе рішення якоїсь справи тим, що мовляв нема в законі відповідної правної постанови. Іноді сам закон виразно дає свободу думки судді; але поминувши ті випадки, розвиток новітного права зірвав з давними обмеженнями, які вязали суддю при витворюванні власного погляду; на місце давньої доказової теорії вступила теорія свободного судейського переконання, тому й при самому орудуванні правними приписами мусіла настати більша свобода судді, ніж колинебудь ранійше.

Є тільки спір про *границі* судейської свободи. Поборюються два ворожі табори: *догматистів* і *приклонників повної свободи досліду права*. Догматизм жадає, щоби суддя держався тільки закона, а поза закон виходив лише настільки, наскільки закон йому дозволяє; натомісць теорія свободного досліду права домагається, щоби суддя не вязався законними нормами, та вважав їх тільки загальними вказівками, які не можуть однак стіснювати його в свободі осуду суспільних потреб чи відносин.

Правда лежить мабуть по середині. Кожна свобода мусить мати свої границі — таксамо й свобода судді в орудуванні правними нормами.

а) Суддя має перш за все *зберігати* право, та не тільки право держави, котрої він є органом, але й право других суспільних зв'язків, що матимуть вплив на порішення дотичної правної справи. Тому він повинен приглянутися не тільки до законів держави, але й до правних норм інших суспільних зв'язків, на які прийдеться взяти увагу. Якщо для порішення якогось питання не буде відповідної норми в законах держави, він може й повинен послуговуватися правними нормами іншого суспільного зв'язку, оскільки такі норми існують.

б) Далше суддя мусить *розважувати*. Він мусить здавати собі справу із того, що орудує правом *для держави*, значить у повній гармонії з цілями держави. Якщо випаде йому послуговуватися нормами інших суспільних зв'язків, то він не є вязаний сими нормами в той спосіб, як законами держави; він мусить, як державний орган, примирювати противорічні норми інших суспільних зв'язків та годити норми суспільних зв'язків з провідними ідеями держави, *відважуючи протилежні сфери інтересів та зрівнюючи їх на засадах правдивої рівності* (пор. V. книгу.)

Границі
судейської
свободи.

а) Суддя
зберігає
право;

б) Розва-
жує;

З другого боку суддя стоїть на сторожі *права* навіть супроти законів, коли закони стануть в суперечність до норм зорганізованого правового ладу. Закони мають по формі так довго правну силу, доки їх не змінять чи не знесуть інші закони. Але життєві відносини змінюються не раз так основно, що потреба зміни чи знесення законної норми виринає в суспільності далеко скоріше, аки законотворчі влади вискажуться про зміну чи про знесення закону. Між тим мусить суддя рішати правні випадки відповідно до змінених життєвих відносин. Держава мусить тому судді дати право заступити в таких випадках законотворця та рішати згадані правні випадки не по думці старого закону, але так, як рішивби його законотворець, колиб в часі рішення мав видати правну норму (пор. арт. 1 швайц. цив. зак.).

Але суддя не може прийти до денного порядку над постановами закона лише тому, що на його погляд законні постанови не є відповідні, та що він представляє собі правний лад інакше, ніж законотворець. В праві не можна абстрагувати від авторитету того суспільного звязку, який видає правні норми. Держава може заступитися в представленні свого авторитету судейською властю, але не може притім нехтувати своєї законотворчої влади, а з другого боку не може дати судді повної свободи думки, де ходить о збереження загальних правних цілей, які вона має сповнити. Суддю обмежують загальні цілі держави, загальні принципи творення права, та внутрішні прикмети, які повинно мати право (Про се див. V. книгу).

в) Творча
функція
судді.

в) Уже розважуюча функція судді носить на собі прикмету творчости. Тому суддям приходить *створити нове право*, і то не тільки нове право для тої держави, котрої він є органом, але чимало й цілком нове право, яке ще не істнувало в ніоднім суспільнім звязку. Він може, коли придержується границь своєї свободи (під б), вийти навіть поза існуючі правні норми суспільних звязків, він може зберігти такі соціально-етичні норми, які починають щойно творитися; він може й ще дальше піти, та коли вирине нова потреба, заспокоїти її на основі цілком нових норм, оскільки вони обертаються у згаданих границях. Всі ті норми, якими суддя послугується або які на ново витворює поза законами держави, називаємо *природними основами права*, — так як вони повинні опиратися на тім, що становить правдиву суть права не тільки по

його генезі, але й по внутрішньому характері. Австр. к. з. ц. з. признає в § 7 природні основи права основною формою права. Що суддя витворить по природним основам права, має всі прикмети права *in abstracto*; се нове право стає новою нормою держави, а авторитетом, який заступає державу, єсть суддя. Тільки в таких границях *судова практика* може бути безпосередньою основою позитивного права.

ДРУГА КНИГА.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО ПРАВА.

Значіння
історії
права.

Пізнавши генезу й основи права, мусимо приглянутися історії права від початку аж до нинішніх часів. Але в загальній науці права годі подавати деталей, та слід зупинитися на характерних моментах, що кидають світло на розвиток правних ідей, а саме таких, що є потрібні до розуміння тих прояв, які вяжуться з правом та його метою, чи в минувшині чи тепер.

Історія права має потвердити ті висновки, які висказано в I. книзі, але головно вона має дати матеріал до відповіді на основні правні питання сучасної доби. Зосібнаж правники, що мають бути будівниками майбутнього права, мусять пізнати характерні моменти цілого правного порядку, не тільки того, що був ранійше, але й того, що єсть тепер, щоби приступити в майбутньому як слід до сповнення свого важливого завдання в суспільности.

Загальна
історія
державного
права.

Зваживши, що вихідною точкою модерного права є *державна* і що питання про правний порядок вяжеться безпосередньо з питанням про порядок у державі, слідує перш за все подати історію *державного права*, як старинних, так і середніх та нових віків.

§ 5. ОРІЄНТАЛЬНІ ДЕРЖАВИ СТАРИНИХ ВІКІВ.

Суспільний устрій орієнтальних народів має переважно *сакральний себ-то теократичний характер*, послуговуючися для скріплення суспільного ладу авторитетом божества. Бачимо його в усіх суспільних зв'язках від родини аж до держави. (Пор. вище: I. книга § 2 прим.). Головне значіння припадає

йому в державі, де королі являються або самі богами (напр. в Єгипті), або заступниками богів, а побіч них духовники кермують державою.

Розвиток
від родини
до держави.

Розвиток від родини до держави відбувався шляхом родового принципу через роди й племена до територіального принципу державности (пор.: I. книга § 1). Роди оселилися згодом в осібних місцевих громадах та мали своїх місцевих начальників; опісля зібралося більше число громад в оден вищий територіальний звязок; та коли вкінці получилось зі собою більше число територіальних звязків для спільної помочі та охорони і коли вони найшли свого ватажка, що станув на чолі війська, або зуміли інакше зорганізуватися на означеній території, повставала держава. Ватажки великих орієнтальних держав ставали королями.

Королі-
деспоти.

Королі були звичайно деспотами, самодержцями. Як боги або заступники богів, вони були панами життя й смерти своїх громадян, мали право розпоряджувати їхнім майном, були провідниками на війні та рішали про відношення до других держав. Вони лучили в своїх особах найвищу законотворчу, виконуючу й судейську власть. Але що їх власть опиралася на теократичнім авторитеті, то вони послуговувалися при виконанні своїх функцій тими особами, що управляли релігійним культом; так витворювалася з духовників осібна каста, яка побіч короля, а чимало й без огляду на короля, правила найважливішими справами держави. Королі добирали собі також раду з заступників визначних родів, щоби радити з ними над важливими державними ділами. Та чим більша була держава, тим більше королі потребували помічників. В орієнтальних державах була значно розгалужена бюрократія на услугах королів.

Але побіч деспотичних королівств стрічаємо й в орієнтальних державах також засновки демократичного устрою.

Засновки
демократичного
устрою.

На особливу увагу заслуговують ось які держави:

1. *Стара вавилонська держава* мала дуже розвинену державну ідею. На чолі держави стояв король-автократ; він управляв державою деспотично при помочі значно розвиненого сакрального культу. На службі короля й держави стояла ціла гієрархія урядників. Держава жила в великому добробуті та здобула собі згодом високу культуру. Жінки жили в великій пошані, а зосібна жінки королів грали значну ролю в політичному житті держави.

Вави-
лонська
держава.

Ассирійська
державна.

2. *Ассирійська держава* була також деспотичним королівством, але ріжнилася в дечому від вавилонської держави. Сакральний характер права виступав далеко сильніше, ніж у вавилонській державі, а з другого боку мала велике значіння військова шляхта, яка розпоряджувалася великими латифундіями і великим числом невольників. Держава ділилася на провінції, які мали своїх намісників. Крім сього ассирійська держава розпоряджувалася цілою сіттю урядників.

Египетська
державна.

3. Характер патріархального деспотизму виступає найвиразніше в *Египті*. Египетський король старинних віків являється богом та сином бога. Як такий, він є не лише найвищим керманічем держави, але й найвищим представником релігійного культу.

Мимо надземського німбу, що окружував особу короля, великий вплив на судьбу держави мала каста духовників, яка ніде не мала такого великого значіння, як саме в Египті. Супроти їхньої учености й фактичної влади особа короля сходила чимало на другий план. Король був щоправда найвищим суддею, але в тому ділі заступався звичайно окремою радою.

Індійська
державна.

4. Іншим шляхом пішов розвиток державного права в *Індії*. Індійські племена були малими *республіками* (ganas), на чолі яких стояли *народні збори* (samiti). Пять племен становило суспільний зв'язок вищого ступня, та на чолі тої сполуки стояв *народний збір п'ятки* (panchayat). На народніх зборах голосувано табличками; рішала більшість голосів. Крім народніх зборів державна влада спочивала в руках племінного начальника й ради старших, до якої належали представники визначних родів. Коли прийшли королі, то вони були не королями з божої ласки, але з ласки народу, та мусіли при коронації скласти присягу, що будуть добре правити і не будуть утискати народа. Побіч королів стояли ради з представників аристократичних родів та міністри, без котрих королі не могли нічого рішати. Прибічних рад не вибирав король, але визначували роди.

Королі могли видавати закони тільки за згодою ради старших. Але й за згодою ради не вільно було змінити т. зв. *святого права*, котре зберігало давні народні звичаї. На сторожі сього права стояла духовна каста, та хоч королі старалися не раз прийти над ним до денного порядку, воно задержало все таки свою силу. Зосібна затвердив його *Ману* в особному законі з 2. століття перед Хр. Сей закон тим за-

мітний, що запровадив у Індії поділ властей та признав судейську власть Браманам. Хоч королі старалися в 4. столітті по Хр. знести обмеження своєї влади, повернено небаром знова до закона Ману і затверджено авторитет святого права.

5. *Китайська держава* повстала з патріархального устрою поодиноких родин і родів. Десять родин становило т. зв. „хю“, а десять хю одну „пао“. З хвилею, коли ті роди оселилися стало над Жовтою й Синьою Рікою та монарх станув на їх чолі, вони стали державою. Відповідно до сакрального характеру королівської влади король був „сином неба й землі“ та правив Китаєм *патріархально*, немов одною великою родиною, відгородившись „Китайським муром“ від решти світа. Первісно панувала система ґрунтової спільноти, яку пізніше заступлено системою приватної власності.

Китайська держава.

6. Вкінці треба ще згадати про *япанську державу*. І вона виросла на родовім принципі зі сполуки родів та племен. Родоначальники первісних племен називалися „уї“. Походження королівського роду виводжено від богів. Король (Мікадо) був найвищим законотворцем, суддею та духовником. Шляхетські роди дуже різко відділювалися від ремісників та селян. Значне становище припадало шляхті; побіч короля стояв представник одного з визначніших шляхетських родів (фуївара), сповняючи функцію канцлера. Канцлери („шогуни“) здобували собі не раз так велике значіння в державі, що самі королі ставали в деїм залежними від своїх канцлерів. Абстрагуючи від того правна влада япанських королів була в старинних віках таксамо деспотична, як і в інших орієнтальних державах. —

Япанська держава.

§ 6. ГРЕЦЬКІ ДЕРЖАВИ.

Греція виступає в історії не як цілість, але як частини цілості. Населення ділилося на різні спільноти та взаїмно себе поборювало; але де ходило о спільну культуру або оборону проти спільних ворогів (перські війни), там Греки представляли одну національну єдність.

І. Всі дослідники годяться на се, що первісною формою публичного ладу Греків було *королівство*. Воно опиралося на устрою поодиноких родин і родів; в Аттіці згадується ще про окремі сполуки родів (фратрії).

Королівство.

Родини й роди були самостійними та незалежними організаціями. Се були корпоративні організації, що відбували свої

Родини й роди.

радні збори, видавали приписи для своїх членів і т. д. Проводив голова родини або голова роду, яким був звичайно той, хто походив від найстаршої родини в роді. Кожна родина та кожний рід мали своїх богів, та культ сих богів належав до головних завдань голов родин і родів. Вониж були рівночасно патріярхами і зверхниками духовного культу. Члени родин і родів були звязані зі собою спільною службою богам, спільним обовязком до кровавої пімсти, спільним спадковим правом та спільним родовим гробом; вони мали спільне місце зборів та спільний жертвенник — коротко кажучи: вони творили незвичайно тісну життєву спільноту.

Фратрії.

В Аттиці потворилися ще інші спільноти, а саме: 30 родів творило одну *фратрію*. Фратрія була в більшому розмірі те, що в меншому були роди. І вона мала свій спільний релігійний культ, а голова фратрії був провідником спільного культу, спільних нарад і провідником на війні.

Первісний устрій родин, родів і фратрій мав *сакральний характер* (пор. прим. до § 2 у вступі).

Племена.

Роди і фратрії получилися опісля зі собою, і так повстали *грецькі племена*. Одним із перших діл, яких сі племена довершили, було се, що на їх чолі станули *королі*, та що кругом їхнього головного осідку потворилися *городи*, себ-то огорожені кріпости на горбках або горах, де підчас ворожих нападів могли й інші значні родини знайти відповідний захист. Королями були звичайно потомки найстаршого роду.

Королівська влада.

Королівська влада не була нічим иным, як продовженням родинної та родової влади — тільки в іще більшому обсязі, ніж у первісних родах чи фратріях. Політична організація сеї влади була подібна, як у первісних родах. Король був зверхником духовного культу цілого племені; він був провідником радних зборів і судів у городі та військовим провідником на війні. Але його власть не була необмежена; він був тільки „найстарший між рівними“, немов патріярх великої родини. Він мав побіч себе помічну *раду* з репрезентантів поодиноких родів, що називалися *геронтами* (γέροντες). Ся рада радила під його проводом над публичними справами і судила під його проводом правні спори. Тільки в виїмкових випадках міг судити сам король. Радні збори і суд відбувалися прилюдно в присутности народу. Правда, що нарід не голосував, бо рішення западали на самій раді — але всетаки нарід міг заявити супроти рішення свою згоду публичними познаками вдоволення.

Геронти.

Участь народа.

або незгоду відповідним виразом невдоволення, та король не міг приходити над волею народу до денного порядку. Найбільша власть короля була однак на війні; але про особисту вірність громадян супроти короля не могло бути мови. Цілий устрій вказував на те, що король опирав свою власть на поодиноких родин і родів, і тому не міг нехтувати їх внутрішньої організації. Первісні королі грецьких племен були тому радше патріярхами, ніж королями в пізнішому розумінні.

Первісні
городи.

В первісному городі концентрувалося в королівській палаті та побіч неї тільки те, що належало до правління: жертвенник для богів, себ-то святиня, місце для радних зборів і суду, крім сього торг, на якому населення полагоджувало звичайні торгові справи. Крім самого короля і його родини мешкали в городі тільки найблизчі родом особи; головна частина населення мешкала поза городом у власних оселях, по родинам та родам.

Перші грецькі королі були мабуть морськими володарями та груповалися над берегами моря і на островах грецького архіпелягу. Згодом вони поширили свою область і в глибину континенту. В Аттиці бачимо дуже рано поділ населення на три стани: евпатридів (шляхту), геоморів (селян) і деміургів (купців). Евпатриди опиралися на старім родоводі та на посіданні великих ґрунтових просторів. А що основою суспільного життя була родина, то не диво, що на чолі правління ставали ті родини й роди, що були старші, та що й вони покликували на королів якраз членів найстаршого роду, зосібна потомка самого племінного батька, від котрого племя виводило своє походження. Коли почалася мандрівка племен, були в Аттиці чотири племена: Айгікорейці, Аргадійці, Гоплети і Гелеонти. Мандрівка Йонців спричинила перемішку сих племен з Йонцями, і так прийшло до сполуки згаданих племен в одну областну цілість. До тої нової області увійшло 12 городів з цілим окружним населенням.

І. Поділ
населення
Аттики
на 3 стани.

Мандрівка
племен.

Атени стали головним осередком цілої області. Велика частина евпатридів стягнулася до Атен та замешкала побіч королівського замку. Сим чином сконцентрувалося в тому головному городі все те, що було потрібне до божої служби, до релігійно гокульту й до оборони батьківщини, та з другого боку все те, що знало правні норми і вміло орудувати ними. На замку правив король, як батько свого племені, перед його палатою збиралися старі роди на нараду, та коли не стало там місця, то місто розширилося по другій стороні і утворилася

Атени.
Початок
атенської
держави.

нова площа, побіч котрої поселилися евпатріди та на котрій відбувалися публичні наради й суди. Лише на кроваві суди визначено в Атенах осібний горбок (Ареса); тут судила окрема судова колегія, зібрана з репрезентантів найстарших родів, під проводом короля: про вину рішала більшість голосів; якщо обвинувачений мав рівність голосів за собою та проти себе, ставав вільним. Наслідком згаданої концентрації підчинилися другі города разом зі своїм оточенням Атенам. В тому моменті можемо добачувати *початку атенської держави*, бо поодинокі племена злучилися зі собою в одну областну єдність.

Кінець
коро-
лівства.
Аристо-
кратія.

Патріархальне королівство, яке ми описали, не пережило довго гомеричного періоду грецької історії. Вже в половині 8. віку перед Христом не стрічаємо в Греції (крім Македонії та Спарти) давнього королівства; на його місце керму суспільного ладу обняла *аристократія*. Сей перехід довершувався різними методами, причім на осібну увагу заслугує історія Атики, при якій зупинимося на сьому місці.

Правління
старших
родів
в Атиці.
Перехід
з коро-
лівства до
олігархії.

Вже за часів королівства мала шляхта (евпатріди) головний вплив на керму правління, зачим повстало небаром між шляхетськими родами змагання поставити намість королівської влади зорганізовану владу старших родів, себ-то *аристократію*. Легенда подає, що король *Кодрос* жертвувався за свій нарід і окупив своєю геройською смертю перемогу на війні. Та родові старшини не покликали після його смерті жадного короля, бо — мовляв — ніхто з живих не був гідний бути після Кодроса його наслідником на королівському престолі. Вони покликували з початку до верховної влади поодиноких членів королівського роду, які не були одначе вже королями в ранішньому значінні, тільки вибранцями роду, що переняв як такий керму правління в свої руки. Ті *регенти* були вибрані на час життя, але в усіх публичних справах та в суді були звязані волею *родинної ради*. Поза родинною радою творили всі інші евпатріди осібну урядову сполуку, яка контролювала правлячий рід у його володінні. В сій установі слід добачувати початків пізнішого урядництва (магістратури), яке виросло на основах аристократичної олігархії. Так перейшло, як свідчить історія, 13 регентів, зачим аристократичні роди порішили змінити й сю установу, та покликали на чоло правління більше число осіб, обмежуючи їх спершу на 10 літ володіння. На місце регентів прийшли „*архонти*“, намість дідичности прийнято систему вибору, та в першій половині 7. століття перед Христом обмежено

Архонти.

час їх володіння на оден рік, та число архонтів, покликаних рівночасно до верховної влади, означено на 9. Архонти мали обов'язок складати звіти зі своєї діяльності. Не оден рід, як за часів регентства, але всі старші роди стояли на чолі верховної управи, бо архонти були вибрані з різних родів. Перший архонт (ἀρχων ἐπὶ νόμος) мав верховний нагляд над цілим суспільством держави, зосібна над тими, що потребували окремої старівлі, напр. недолітками й сиротами. Другий мав титул „короля“ (ἀρχων βασιλεύς), але був тільки головою релігійного культу. Третій був провідником війська (ἀρχων πολεμάρχος). Всі другі (разом 6) не мали окремих урядничих титулів, називалися загальною назвою темостетів, себ-то законотворців, та переводили колегіяльно всі діла, які належали до законотворчої влади. З того бере й почин пізніша колегіяльна система в урядах. Архонти були також суддями. Перший архонт рішав питання родинного й спадкового права; другий дуже складні справи народнього культу; третій спори між громадянами та чужинцями; вся друга юрисдикція находилася в руках інших архонтів. Побіч архонтів була своя система помічних урядників, котрі виходили з вибору. Архонти проводили також народнім зборам, котрих загальний характер не змінився.

Такі були основи аристократичного режиму в Атенах, та можна сказати, що той самий характер мають усі аристократичні установи грецьких племен. На чолі стоїть *олігархія* головних репрезентантів старших родів; вони ділять між собою ціле правління та прибирають собі до помочі помічних урядників, також із шляхти. Весь правний устрій є в руках шляхти. Аристократія, що стоїть у керми правління, виходить з вибору.

В періоді олігархії повстають нові грецькі колонії на овиді Середземного моря. Головні колонії засновано вже в 8. і 7. віці перед Христом. Правда, що вони старалися з початку перебирати публичні установи матірних городів, але небаром почали Греки засновувати колонії, щоб увільнитися від впливу олігархії. Таким чином сі колонії прийняли нові системи влади, нічим не зв'язані з матірними городами, системи, оперті на нових відносинах, які сприяли розвиткові громадянської свободи. Тому в колоніях *демократична система* прийнялася далеко скоріше, ніж в матірних областях.

Але й первісні області Греції не могли опертися новим змаганням *демократичної ідеї*. Одна Спарта задержала свій окремий устрій, про який буде мова опісля.

Загальна характеристика грецької олігархії.

Устрій нових грецьких колоній. Перехід до демократичної системи.

В Аттиці довершився перехід до демократичної системи ось так: — Керма суспільного ладу спочивала в руках евпатридів. Хоч були значною меншістю, вони захопили всі уряди в свої руки, встановили нове право, його виконували, і тільки вони його знали. Прийшло до того, що вони виконували право тільки на свою користь, стараючися лиш о те, щоби їм було добре. Так поглиблялася прірва між ними, та іншим населенням. Крім них населення ділилося на три категорії: а) гірняків (т. зв. дія-крійці), що замешкували гори і терпіли ізза браку поживи великий недостаток; б) набережників (т. зв. паралійці), що мешкали на морському побережжю та займалися будовою кораблів, плавбою по морі, добуванням соли й риболовлею; їх економічний стан був значно ліпший, ніж гірняків, але вони були всеж таки залежні від евпатридів; вкінці в) були ще низовики, що обробляли ґрунти на рівнині далеко від городу (т. зв. апойки). Між тим коли евпатриди управляли свої ґрунти невільникими і могли тому обернути весь час на публичну службу, всі три інші роди населення мусіли висилювати енергію на се, щоби здобути собі необхідні засоби поживи. Евпатриди винесли такі правні норми, якими підчинили собі все друге населення. Так мусіли бідні верстви населення запозичуватися в евпатридів, з чого скористали сі останні та запровадили дуже строге довжне право. Хто не міг довгу сплатити в час, мусів його або відробити або відповідав своїм майном. Прийшло до того, що довжники мусіли вважатися щасливими, якщо вірителі-шляхта не відібрали їм цілого маєтку та дозволили зійти на пожитковців своїх власних дібр.

Так витворилася осібна каста т. зв. гектоморіїв, назва яких походить мабуть від того, що могли задержати при собі тільки одну шесту частину свого первісного майна. Не диво тому, що серед таких обставин повстала ворожнеча між евпатридами та іншим населенням. Спільна біда спонукала населення до спільної боротьби за спільні права — та першим жаданням його було те, щоби точно унормувати право та щоби кожний громадянин міг знати, що йому належить, та чого йому держатися, виключаючи всяку неясність, всяку непевність і всяку довільність. Се дало почин до Драконського законодавства, названого по імені архонта *Дракона*, який його видав (621 перед Хр.). Сі закони відомі зі своєї строгости, але треба зауважити, що Дракон мав тільки усталити існуюче право. Тому *карні* приписи Дракона носили характер верховної влади евпатридів; але зате запро-

вадив Дракон нові *політичні* права для широких верств населення. Навіть селяне, що мали невеличке майно, могли набувати політичні права. Дракон допустив усіх громадян вище 30 літ життя до участі в політичному житті. Крім сього утворено раду з 401 осіб, до якої покликано громадян усіх верств населення. З тої ради вибрано осібний виділ та передано йому головні судейські функції.

Але хоч Дракон дав широким верствам можливість участі в публичному житті, то всеж таки ся участь була дуже мінімальна, бо шляхта не була схильна поступити щонебудь із своїх прерогатив. Тому треба було основної зміни, яку припоручили перевести *Сольонові*.

Сольон належав до шляхти, але щодо майна зачислявся до середньої класи. Він бачив, що без *економічної реформи* не можна приступити до правової реформи. Він звільнив довжників від довгів, зніс гіпотeki, що тяжили на добрах селян, а тих, що знаходилися *задля довгів* у неволі, випустив на волю. Опісля він змінив і довжні закони та заборонив відповідати власною особою та власною свободою за довги; він обмежив обсяг посілості, причинився до розширення промислу й рукоділа та запровадив нову систему податків відповідно до майна й прибутків, виключаючи денних заробітників (т. зв. тетів) від усяких податків.

Реформи
Сольона.
Економічні.

Щойно після того приступив *Сольон* до *політичних реформ*. Його принципом було, що кожний *свобідний* громадянин повинен мати участь у політичній управі — але *не кожному* повинна припадати *рівна пайка* в тому. На його думку першinstvo повинно прислугувати тим, котрим воно й раніше прислугувало, але тільки що-до верховного правління; натомісць в *народньому зборі* (т. зв. еклeзії) повинні брати участь всі громадяне всіх станів і клас, та сей збір повинен бути *органом народньої контролю правління*. *Сольон* поглибив вплив широких верств шляхом вибіркової системи, та ослабив вплив олігархії, поширюючи колегіальну та урядничу систему.

Політичні
реформи.

Зосібна: архонтів мали вибирати всі Аттицькі племена: кожне з них (4) ставляло по 10 кандидатів, та опісля вильовувало 9. Подібним порядком вибрано й інших урядників. Архонтів, податкових і поліційних урядників можна було вибрати з числа найбагатших шляхетських родин. Інших урядників вибрано з 3 посідаючих клас, що підлягали оподаткуванню. Архонти мали творити колегію для судових справ. Їх присуди та

засуди підлягали однак ревізії осібного трибуналу, т. зв. *геліяї*. Геліяю вибрано щорік з усіх громадян, усіх станів та кляс, оскільки покінчили 30 літ життя та зголосилися до сеї функції. Се був початок пізнійшого *присяжного суду*. Супроти геліяї являвся суд архонтів лише судом першої інстанції, а головне її завдання було порішувати *карні справи*. Контроля виконання законів і над урядниками мала припасти сенатові; йому припала також юрисдикція в деяких судових справах, напр. в справі підпалу, убийства, зради і т. д. Сенат складався з визначнійших осіб великих родів та відновлювався щорік тими архонтами, що покінчили свою діяльність і вели бездоганно свій уряд.

Крім сенату прислугувала контроля *загальним народнім зоорам*, до яких належали громадяне всіх станів і кляс, не виключаючи й денних заробітників (тетів). Перед такими зборами відповідали урядники з кінцем службового року. Крім сього рішав загальний народній збір про заключення договорів з чужими державами, про війну та мир. Він рішав усі ті законопроекти, які виготовляла *громадянська рада*.

Громадянську раду перебрав Сольон від Дракона; се рада 401 громадян (тети не могли до неї входити). Всі 4 аттицькі племена подавали кандидатів; їх імена кидано до урни, з яких вибрано льосом потрібне число радників. Рада урядувала тільки оден рік. Вона підготовлювала всі проекти під рішення загального народнього збору, та деякі адміністраційні справи полагоджувала сама.

Так перевів Сольон реформу в демократичному дусі; як приклонник еволюції — він не позбавив аристократичних родин права на керму публичного життя, але він ослабив олігархію вибіркою системою та піддав виконуючу й судейську власть під контролю, а декуди й під безпосередній вплив самого народа. Та ніде правди діти, він не вдоволів з початку ні верховодів, ні інших верств населення: верховоди не хотіли з легким серцем ділитися владою з другими, а другі домагалися від реформи більше, ніж Сольон міг їм дати. Тому Сольонська реформа мусіла перебути огневу пробу, і на протязі 30 літ від видання Сольонських законів велася кругом них завзята боротьба.

В першому ряді розігралася боротьба о становище архонтів. Евпатріди не хотіли допустити до сього становища нікого з поза сфери самої шляхти; але згодом мусіли погодитися на компроміс, в якому число архонтів піднесено на 10,

Наслідки
реформ
Сольона.
Боротьба
о сі рефор-
ми.

з чого признано евпатрідам 5, представникам селян 3, а представникам промислу 2. Але й сей компроміс не вдоволив воюючих сторін, та прийшло до революції. На чолі руху станув потомок шляхетського роду, *Пейзістратос*, який, користаючи з внутрішніх непорозумінь між евпатрідами, получився з гірняками й моряками та став їх провідником проти шляхти. При помочі їх він побідив евпатридів, які вже не могли підносити нових жадань. Ставши тираном, він не забув, що завдячував своє становище широким масам; доки був верховодом, полишився справжнім демократом та старався бути завсе правдивим викладником волі народу. Першим його ділом було, — утвердити закони Сольона; він змінив їх лиш остільки, оскільки треба було спопуляризувати Сольонські форми правління. Він відкинув форму льосування при виборах, та щоби улекшити сільському населенню користуватися юрисдикцією, вислав судейських урядників на село, щоби рішали льокальні справи на місці. Він був дуже популярний в народі, та удержався до кінця життя при кермі.

Пейзістратос.

Повного завершення *демократичної ідеї* dokonав однак щойно *Кляйстенес*. Коли хотів з початку змінити Сольонські реформи в аристократичному дусі, Аteni повстали проти нього, і він мусів занехати сю думку. Громадяне звернулися опісля до нього, щоби докінчив діло, яке розпочав Сольон. Він зніс привілеї шляхти, які ще були у Сольона, та зрівнав її з другими громадянами. Таксамо він зніс вплив чотирьох племен на вибір громадянської ради та допустив до неї все населення, не виключаючи гірняків і моряків. Але головна його реформа лежала в тому, що він зірвав основно з традиціями родів і племен, та поставив свідомо на їх місце *нову, чисто територіяльну організацію*. Можна сказати, що *ідея державности* Атен дістала щойно від Кляйстенеса свою тривку, незрушиму основу.

Завершення демократичної ідеї. Кляйстенес.

Кляйстенес поділив державу по *повітам* та по *округам*. Вже перед ним існували територіяльні звязки між поодинокими громадами; вони називалися „деми“; осередком демів були більші села. Кляйстенес взав собі ті деми за взір і поділив цілу державу на „деми“ (повіти); опісля зібрав усе населення рівнини, гір та побережа в осібні 3 „*тріттії*“ (округи); одна тріттія біля Атен, друга тріттія обіймала населення гір, третя — населення над морем; кожна з них обіймала 10 демів. Тріттії стали основою політичного життя; не роди, не племена, тільки

Політичний поділ держави.

якраз згадані *округи* (тріттії) вибирали членів до громадянської ради, присяжних суддів і сенаторів. Число радників піднесено до 500; деми функціонували як виборчі повіти. Таксамо піднесено число присяжних суддів та сенаторів. Коротко кажучи: затратилася різниця родів і племен, а намість того вступили на арену публичного життя нові *територіяльні одиниці* без огляду на родову приналежність. Десяточна система, яку прийняв Кляйстенес при демах і тріттіях, мала дальші наслідки в конструкції поодиноких урядів, які почали ділитися на 10 розрядів та покликувати представників поодиноких демів. Так само підвищено число архонтів на 10. Затим пішло й поширення льокальної самоуправи, яка наслідком реформи Кляйстенеса почала розвиватися в демах і тріттіях та вплинула безпосередньо на виховання широких мас до політичного життя.

Наслідки
реформ
Кляйсте-
неса.

Воно й поплило завдяки реформам Кляйстенеса широким руслом. Сам Кляйстенес причинився до сього ще тим, що старався поширити число громадян, раз шляхом улешення, набувати атенське громадянство, а в друге тим, що підпирив висвободжування невольників, та зрівнував їх з іншими громадянами. Точка тяжести влади перейшла на *народній збір*, т. зв. екллезію, та на *народні суди*.

Остракізм.

Тими реформами знищив Кляйстенес усі нащадки аристократії. Щоби забезпечити справжній демократичний режим від майбутніх небезпек, він установив *остракізм*. Якнебудь публична опінія відноситься критично до сього інституту, то треба признати, що остракізм мав на меті удержати справжню демократію перед затіями *демагогії*. Постанови були такі: коли хтось здобув собі в державі надзвичайну популярність мас, а була небезпека, що мігби використати її на се, щоби поставити себе на чолі держави проти установ демократії, — тоді всенародній збір міг відбутися над ним строгий суд і видалити його на 10 літ з границь держави. Так само і в тих випадках, коли поборювали себе два визначні політики в державі, що зискали собі значну популярність, та коли та боротьба грозила небезпекою державі. Коли на всенародньому зборі пало бодай 6000 карток на одного, то сей мусів опустити негайно край на 10 літ.

Від Кляй-
стенеса аж
до кінця
держави.

Реформи Кляйстенеса удержалися з малими перервами і змінами аж до кінця атенської держави, значить до завойовання македонських королів. Сюди належать найсвітліші часи атенської держави, часи найвищого розцвіту грецької культури, осередком якої стали Атени. Побіди над Персами, часи Пері-

класа і т. д. припадають якраз на сей період. Поглибилася самоуправа міст. Міста контролювали торгівлю й промисл; вони мали свою поліцію, а зосібна мали велику заслугу в удержанні будівельної та дорогової поліції, якій завдячуємо консервацію великих пам'яток мистецтва; вони допомагали державним урядам у виконванні обов'язків і т. д. Меси стали спосібними до політичного життя, та було доволі визначних політичних промовців і діячів. Однак небаром почала ся система перероджуватися в демагогію та в рівнодушність у справах оборони держави. Тому македонські королі без труднощи завойовали Грецію. —

II. Іншими шляхами, ніж в Атонах, розвивалося публичне життя у *Спарті*. Між тим, коли Атени перебули всі головні форми державного устрою, прийняла Спарта *оден* принцип і держалася його аж до свого упадку, значить аж до завойовання македонськими королями. Причина лежить в *історичних обставинах*, серед яких повстали обі держави. Атенська держава, оснувалася на своїх первісних племенах, що підчас мандрівки чужих племен перемішалися з Йонцями, та разом з ними дали основу спільній державі. Інакше Спарта. Спартане прийшли як побідники, та по довгих боротьбах завойовали автохтонне населення. Сього автохтонного населення було майже 10 разів стільки, як Спартан, та Спартане, щоби удержати над побідженими свою верховну владу, мусіли завести строгий мілітарний режим. З того населення вони зробили *гельотів*, та казали виконувати їм всякі служби для держави і для громадян держави, не даючи їм ніяких прав. Гельоти були неначе власністю держави; вони були зв'язані з ґрунтом, але з тим, що не вони були панами, тільки завойовники. Вони були служебниками тих ґрунтів, які були первісно їх власністю. Вони й жили з тих ґрунтів, але тільки на основі законів держави. Та крім гельотів були ще інші племена (Аркадійці, Ахайці, Йонці і т. д.), які прийняли гегемонію Спарти; вони називалися *періойками*. Ті періойки не мали рівних прав зі Спартанами; вони мусіли платити данини і доставляти військо на війну. Вони були обмежені в своїх політичних правах, але звичайно мали право управляти своїми льокальними справами.

Справжніми громадянами були однак тільки *Спартане*. Тільки вони могли виконувати публичні функції, тільки вони мали право брати участь в публичному житті. Але ся участь була точно означена законами, та держава приписувала ролю, яка мала кожному припасти в державних ділах.

II. Спарта.

Повстання
спартанської
держави.
Гельоти,
періойки,
Спартане.

Лікурґ.

Самі Спартане звязували свій державний устрій з особою *Лікурґа* (620 перед Хр.).

Всі ґрунти
власністю
держави.

Тому що невеличка скількість Спартан хотіла задержати владу над далеко значнішим від себе населенням, вони проголосили принцип, що всі ґрунти є власністю держави, та що держава приділює громадянам ґрунти, які може їм і відібрати. Тому право громадян на землю представлялося як рід пожиткового права, з тим, що власність залишалася державі. Та держава робила часто ужиток зі свого права, вона переводила нераз новий розділ майна поміж громадянами, хоча не могло бути мови про конфіскацію дібр.

Два королі.

На чолі Спарти стояли два *королі*. Арістодемос був мовляв першим королем Ляконії. Він мав полишити двох синів-близнюків, Еврістенеса і Проклеса, які мовляв після його смерти обняли рівночасно владу. Се мало дати почин до подвійного королівства, яке залишилося в Спарті аж до кінця Спартанської держави. Вони мали таке саме правне становище, як інші, грецькі королі в початках грецької історії, значить вони були головами культу, провідниками на війні, в законотворчій раді та в суді. Вони мали *помічну раду* з найстарших представників родів т. зв. *герузію*. Помічну раду вибирав *народний збір*, т. зв. *апелля*. Рада обіймала разом з двома королями 30 членів. До членства вимагалася покінчення 60 літ життя. Рада мала законотворчу, виконуючу й судейську власть. Законотворча власть полягала в тому, що вона предкладала закони до затвердження народного збору. Як найвища виконуюча власть, герузія рішала всі важливі питання державної управи; а найвища судейська власть герузії обіймала суд над королями та взагалі в справах тяжких злочинів, зосібна злочинів проти держави.

Помічна
рада:
герузія.

Народний
збір:
апелля.

Ефори.

До *народного збору*, або т. зв. *апеллі*, входили всі Спартане вище 30 літ життя. Члени народного збору мали право голосувати над пропозиціями їм законами. Промовляти могли тільки королі, члени герузії і ефори; дискусії не було жадної. Ефори мали при голосуванні констатувати, за чим заявила більшість, та використовували се право, щоби признавати більшість за тими справами, які самі підпирали.

Взагалі *ефори* мали найвищий уряд в державі. Було їх 5. Вони були первісно помічниками королів при виконуванні судейської власти; але опісля перейшов на них верховний нагляд над усіма публичними ділами держави. Вони контролювали, щоби в державі відбувалося все по законам, контролю-

вали урядників, скликували герузію і апеллю. Первісно самі королі вибирали ефорів; пізніше право вибору ефорів перейшло на народній збір. Так прийшло помалу до того, що власть ефорів була понад властю королів, та що королі стали відповідальні перед ефорами. Навіть приватні особи могли виносити обвинувачення проти королів — та про ті обвинувачення рішала герузія — але ефори мали власть відкидати такі обвинувачення. Уряд ефорів тривав однак тільки оден рік, та наслідники могли потягати своїх попередників до відповідальности.

Судові справи родинного й спадкового права рішали королі; так само вони видавали засуди в менше важних карних справах. Решта судових справ належала, оскільки не відносилися до компетенції герузії, до юрисдикції ефорів, або низчих судових урядників.

Увесь державний лад завершувався осібною системою виховання та дисципліни Спартан. Як публичне виховання, так і публична дисципліна були в Спарті річю держави. Се був той мілітарний режим, який дозволив Спартанам опанувати на продовж віків значно численніше від себе населення та часово обняти й гегемонію над цілою Грецією. Кожний Спартанин переводив від 7. до 60. року в публичному житті по суворим державним приписам. Якщо покінчив 7 літ життя, відбирано його батькам, виховувано його аж до покінчення 30 літ життя на фізично-сильного мужа та приучувано до військової служби. В сьому часі він мусів вдовольятися малою їдою, звичайним одягом та бідним приміщенням під опікою старших, яких мусів безумовно слухати. Щойно після скінчення 30 літ Спартане ставали повнолітними; від тої пори вони могли набувати політичні й приватні права та могли дружитися. Але всеж таки вони мусіли продовжувати свої фізичні вправи та держава вимагала від них, щоби брали участь в політичних сходинах, щоби сим чином приготувалися до тої ролі, яка їм мала припасти в майбутньому. Аж до 60. року життя оставали Спартане під публичним дозором — бо аж до сього року тривав обовязок до військової служби. З кінцем 60. року життя Спартанин ставав свободним громадянином та міг брати безпосередню участь в публичному житті.

III. Грецькі держави, що жили побіч себе самостійним державним життям, вязалися иноді в тісніші звязки між собою. Важну ролю відіграв підчас перських війн т. зв. *деліцький*

Система
виховання
в Спарті.

III.
Державні
звязки
Греції.

зв'язок; але він не тривав довго, та не представляв собою великого значіння для теорії державних зв'язків. Більше значіння мав щойно *ахайський зв'язок*, що утворився підчас завоювання Греції македонськими королями (біля 280 пер. Хр.). Получилися Аргос, Епідаврос, Коринт, Мегальополіс, Мегара, скинули із себе панування Македонії та зєдинилися в однім державнім зв'язку. На чолі зв'язку став спільний *народний збір*, який сходився два рази в рік. У сьому зборі вирішувано спільні заграничні справи та вибирано спільних зв'язкових урядників. Народний збір складався з усіх вольних громадян зв'язкових городів, що покінчили 30 літ життя. Голосовано на зборі не по більшості присутніх громадян, але по городам, так що про кожний город з осібна рішала більшість тих громадян, яка з дотичного городу була на зборі присутна. Зв'язок мав також спільну *раду*, яка підготовлювала спільні справи до ухвали народніх зборів. Ся рада була сталим урядом з відповідним числом генералів та одним секретарем на чолі; крім сього належало до неї 10 адміністраційних урядників.

IV. За-
гальна
характери-
стика
установ
старинної
Греції.

IV. Хотячи подати загальну характеристику державних установ старинної Греції, мусимо дивитися на сі установи раз з *формального*, а опісля з *матеріального* боку.

Формально беручи, вже старинна Греція подає всі ті форми державного правління, які бачимо в історії державного права аж до тепірішної доби. Есть королівство, есть аристократична олігархія і демократія. Тому годі дивуватися, що якраз в Греції займалися філософи головними проблемами держави, та що в їхніх письмах находимо ще сьгодні незвичайно цінні основи до порішення найбільше важливих питань з области державного права й політики. Грецькі філософи мають для науки державного права таке саме значіння, як римські юристи для науки приватного права.

Різниця
грецької
державної
системи
супроти
систем
модерного
державного
права.

Але з *матеріального боку* не можна ставляти основних проблем та проявів державного права старинної Греції нарівні з пізнійшими проблемами та проявами тогож права. В старинній Греції, де держави почали щойно повставати, треба відрізнити *племінні й родові основи* від *територіальних*. Де існують племінні й родові основи державного права (напр. з початку в Атенах, та через увесь час в Спарті), має королівство патріархальне значіння, та держава має тенденцію до поширення олігархії родів. З хвилею однак, коли атенська держава зірвала свідомо з племінними й родовими основами

та перевела консеквентно територіальну систему в усіх державних установах, було рішено, що форма правління мусить бути демократична.

Та поминувши сю різницю, є ще два характерні риси, якими різняться *всі* державні установи Греції від установ середніх і нових віків.

По перше: Зваживши, що в Греції повставали перші культурні держави континенту, зрозуміємо, що вони повстали з реальної потреби суспільних зв'язків, щоби витворити суспільний лад, а до того й форму, в якій булоб найліпше сей лад перевести. При творенні культурного зв'язку вищого ступня, яким була держава, мусіли перейти на неї природною силою ті аттрибути, які були уже в низчих суспільних зв'язках. Значить: як у родині, роді і т. д. влада була прив'язана до означених осіб або до збору осіб, так воно мусіло бути й в державі; коротко кажучи: влада в державі прислужувала *по суті* поодиноким членам держави, не державі, як такій. Держава не була в старинній Греції *субєктом*, тільки *обєктом* влади. Зате король, громадянська рада, народній збір і т. д. являлися субєктами державної влади, *не орґанами держави*. Ефори, що ставляли в Спарті королів під суд, не ділали як органи держави, тільки як представники пануючої олігархії. Так само й народні збори, що обіймали в Атенах всі верстви вольного населення, не були органами державної волі, вони були справжніми субєктами державної влади. Про загальну волю *народу* не могло бути вже тому мови, бо були невольники та метойки, яким не признавано політичних прав. Тому хоч находимо вже в старинній Греції сліди конституціоналізму, парламентаризму ітд., то всеж таки треба мати на увазі, що щойно пізнійші віки витворили поняття правдивої суверенности держави та суверенности народу.

По друге: Державна конструкція старинної Греції не опиралася ніде на *договорі*, а саме: ні на договорі між пануючими та населенням, ні на договорі між поодинокими верстами чи представниками населення. Взагалі характеристика грецьких державних установ виключає не тільки справжній договір, але й *фікцію* договору, яку сконструували пізнійше середньовічні та нововічні філософи. Грецькі держави творилися *орґанічним* шляхом із сполуки племен, та годі добачувати яких небудь слідів договірного єднання між поодинокими членами грецьких держав.

§ 7. РИМСЬКА ДЕРЖАВА.

І. Початки
римської
держави
аж до рес-
публики.

Родини.
Pater
familias.

І. Римська держава бере свій почин з Ляцієм. Над берегами Тібру поселилося італійське плем'я: Латинці (Latini). Воно ділилося на *родини* (familiae), які лучилися зі собою в особні *роди* (gentes), ці останні в особні *курії* (curiae). Всі вони мали первісно *сакральну закраску*. (Пор. вище прим. до § 2 у вступі).

Родина (familia) була основою старинної римської держави. На чолі родини стояв pater familias, себ-то вільний чоловік, що після смерті свого батька ставав сам головою родини. До його родини належала правесна жінка, сини й внуки, незамужні доньки й внучки та правесні жінки синів і внуків. Кожна родина мала свій дім (vicus) та своє господарство. Про все, що діялося в родині, рішав pater familias. Його волі підчинялися не тільки згадані члени родини, але й піддані (т. зв. clientes), себ-то чужі люде, що піддалися під охорону якоїсь родини, та невольники. Піддані користувалися правною охороною дотичного батька родини, який з огляду на сю охорону звався патроном (patronus). Але становище рідняків і жінок було в родині інакше, ніж клієнтів та невольників. Рідняки та жінки були з природи і по праву вільні та мали природні права супроти батька родини; клієнти не мали правної, але за те доволі значну фактичну свободу, та чим довше були при родині, тим більше росла їх свобода й наближалася до правної свободи; вкінці невольники не мали первісно ні дійсної ні правної свободи.

Pater familias видавав право для всіх членів родини, клієнтів і невольників, та сам виконував його і судив спори. Він орудував також майном родини і міг ним або сам управляти, або передавати членам родини під управу (peculium). Коротко кажучи, він мав право кермувати родинними справами довільно — але всеж таки він підчинювався звичаям, які визначували межі його по принципу необмеженої влади. Він радився у важливих справах з дорослими членами родини або з іншими членами роду — головню тоді, коли приходилося змінити старі звичаї в родині та заводити щось нового.

Роди.

Як сказано, кожний син ставав після смерті свого батька головою нової родини, і так поширювалося число родин, зв'язаних зі собою родовими зв'язками, та повставали *роди* (gentes). Родини, що належали до одного роду, оселялися в Ляцієм побіч себе і творили окремі оселі (pagi), які відгороджувалися від осель других родів. Ці оселі творили особні економічні оди-

ниці, зв'язані системою *полевої спільноти*. Всі ґрунти, що належали до поодиноких родин цілого роду, вважалися *спільною власністю роду*. Система *полевої спільноти* була первісною системою ґрунтової власності в Ляціум. Але ця система не тривала довго, бо вже перед реформою *Сервія Туллія* поділено ґрунти між поодинокі родини, та система *полевої спільноти* перейшла в систему *індивідуальної приватної власності*. Всякі дані промовляють за тим, що система *полевої спільноти* тісно зв'язана з родовим устроєм давних родів, та коли на місце чисто родового устрою прийшла держава зі своїм окремим правовим апаратом, *полева спільнота* мусіла скінчити своє існування.

На чолі родів стояли *родоначальники*, вибрані мабуть *старшиною роду*, до якої належали первісно всі батьки родин, приналежних до роду. Що вони виходили з вибору, вказує та обставина, що пізніші королі були також вибрані, а становище *родоначальників* було в малому таке саме, як пізніше становище королів в більшому. Вони були патріярхами своїх родів з владою, подібною до *patria potestas* батьків родин. Опираючи свою владу на влади поодиноких голів родин, вони залишали повну автономію родин, та до управи роду послуговувалися *радою старшин*, яка грала в роді значну роль.

Сусідні роди вязалися зі собою в тіснішій *територіальній* зв'язки. Ті зв'язки можемо назвати *землями*. Вони дали перший почин до державності пізнішої римської держави. *Спільнота* тих земель полягала первісно на тому, що зв'язані зі собою роди мали — звичайно на горбках — *спільну площу*, де сходилися кожного восьмого дня для управи *спільного релігійного культу* на *спільні наради* та на *спільні торги*. Ця площа була також охоронним місцем, а що була звичайно загороджена муром, можна назвати її *городищем*. Римляне називали її „*capitoliūm*“ (від *caput* = шпиль гори) або „*arx*“ (себ-то оборона). Первісні *городища* мали звичайно одну браму; але незабаром виринула потреба значного поширення родових зв'язків і побільшення об'єму *городищ*, та приступлено до заснування *городів*, які зроблено осередком усього *суспільного життя*. В *городах* сконцентрувався промисл і торгівля, і так *городи* переймали керму *суспільного життя* в Ляціум. Се були значно більші оселі, ніж первісні *городища*, — вони були огорожені та мали три брами.

До перших латинських *городів* належала *Альба*. Вона відіграла велику роль в історії римської державності, бо ще перед

Землі.

Альба.

заложенням Риму об'єднала 30 родів та земель латинського племені до спільного громадянського життя. Це був зв'язок земель з метрополією в Альбі.

В Альбі сходилися заступники латинських родів і земель на спільні релігійні торжества; альбанський зв'язок мав спільне родинне й подружнє право, спільне судівництво в зв'язкових справах, що відносилися до вірності і до ведення спільної війни, та судівництво в спорах між поодинокими землями; він давав можливість членам зв'язку набувати ґрунти та вести промисл і торгівлю в цілій Ляції. Але поверх сього землі задержували повну автономію та питомий устрій.

Курія,
громада,
tribus,
сотня.

Правний устрій земель вязав первісні родові елементи з новими територіальними. І так переведено поділ, що 10 домів (родин) творять оден рід (gens), 10 родів або 100 домів творять одну *курію* (curia, пор. грецьке κοῖρανός = споріднений), а 10 курій або 1000 домів становлять *громаду*. Але були й більші громади, — тоді вони ділилися на частини, які виступали як особні політичні одиниці. (Ці частини називалися *tribus*, мабуть від того, що в Римі прийнято поділ на 3 частини, а третя частина називалася якраз *tribus*, — та ця назва прийнялася опісля в цілій Ляції). Побіч поділу на *курії* прийнято в Ляції також поділ людності відповідно до ґрунтової посілості на *сотні* або т. зв. *центурії* (себ-то 100 ґрунтових одиниць по 2 морги).

Королі.

Чим в родині був *pater familias*, а в роді родоначальник, тим був у поодиноких землях *король*. Він був головою культу, провідником на війні, та начальним суддею. Як в родах, мав він побіч себе *раду старших*, та у всіх важніших справах звертався до *загального збору громадян*. Сей устрій поширено опісля в Римі.

Заложення Риму припадає саме на той час, коли в Ляції існували побіч себе самостійні землі з городищами й городами під альбанським зв'язком. Після упадку Альби перейшла гегемонія над сим зв'язком на римську державу.

Рим заснували три могутні роди, Ramnes, Tities і Luceres, що творили три особні землі над устем Тібру до моря. Тібер був природним торговим шляхом Латинців, та місце, де вливався у море, було необхідною пристанею для моряків. Крім сього мало се місце, де повстав Рим, велике стратегічне значіння для цілого латинського племені, як гранична оборона проти ворожих сусідів від півночі. Тому Рим став дуже скоро торговим, промисловим і воєнним осередком цілої Ляції,

та заволодів усіма латинськими землями, об'єднавши цілу область, яка належала попередно до альбанського зв'язку.

Опираючися на латинському племені, Рим прийняв в основі той самий правний устрій, який був у первісній Ляції; він його поширив та doprowadив до найвищого розвитку. Тільки в однім напрямку пішло суспільне життя нової римської держави іншим шляхом, чим раніше життя латинського племені, а саме в тому, що побіч сільської рільної господарки латинських земель розвинулися дуже сильно торгівля й промисл великого міста, та за тим пішов великий приплив сторонніх елементів і окреме привілейне значіння самого міста Риму. Тим пояснюється між іншим, чому в римській державі повстала вже в самому початку боротьба між патріціями і плебеями, та чому вона мусіла випасти по мисли зрівнання сих станів.

Патріції
та плебей.

Патріції (patricii — діти батьків) були потомками первісних латинських родів, дітьми латинських батьків з правесних подруж. Тільки вони мали право громадянства в Ляції, так само й в первісному Римі. Чужинців наділювано правом громадянства тільки в виїмкових випадках, і до сього треба було особної торжественної форми шляхом прийняття на народнім зборі патріціїв, т. зв. comitia curiata. Чужинець, що хотів в Ляції або в самому Римі вести торгівлю чи промисл, або хотів там оселитися, мусів звичайно піддатися під охорону патріція, який ставав його патроном. Чим більше напливало сих чужих елементів, тим більше становище згаданих клієнтів ставало свободнішим; згодом дозволено їм не тільки вести торгівлю, але й набувати добра в Ляції, та вони ставали вільними людьми, незалежними від патронів. До сього числа прийшли також випущені на волю колишні невольники. Так позискали обі категорії — клієнти та випущені на волю — згодом правну свободу, але не мали покищо ніяких політичних прав. Називалися вони *плебеями* (plebs — від „pleo“, „plenus“) — у відріжненні від *патріціїв*, які мали з роду всі громадянські права і всі громадянські обов'язки, а в першому ряді обов'язок до військової служби, тому становили нарід в тіснішому розумінні (populus — населення, покликане до оборони краю — від „populagi“). З огляду на інтереси оборони супроти зовнішніх ворогів виринула однак потреба покликати й плебеїв до участі в військовій службі, а за тим і до інших громадянських обов'язків. Се дало основу до славної реформи, яка носить назву одного з римських королів, *Сервія Туллія*. Не розбираючи того, чи справді існував рим-

Коро-
лівська
власть.

ський король сього імени, чи ні, є всетаки певно, що недовго перед початком республіки припущено плебеїв до військової служби, та що за військовою реформою пішла й основна реформа державного життя в Римі (про яку буде мова опісля).

В первісній римській державі панували *королі*, хоч історичні досліді подають в сумнів, чи вони саме так називалися та чи було їх таке число, як до недавна вичислювано в учебниках римської історії.

Римського короля вибирав римський *populus*, репрезентований радою старшин та народнім збором (*comitia curiata*). Був загальний погляд, що *лиш одна особа* може бути видимим головою державної влади, так як оден може бути тільки *pater familias*. Смерть короля не сміла переривати безпосереднього звязку державної влади наслідком зміни голови; тому зараз після смерти короля рада старшин, себ-то сенат, покликував тимчасового короля (*interrex*) на 5 днів. Сей полишав наслідника, на основі черги визначеної жеребом, також на 5 днів, а наслідник іменував короля, якого затверджували *comitia*. Король правив державою до смерти.

Imperium.

Римський король був *верховним керманичем* (*rex* — від „*geregere*“) цілої римської держави. Від нього виходила вся влада в державі, вся *приказуюча власть*, т. зв. *imperium*. Значить, так само як *pater familias* у родині, він не тільки видавав для цілої держави правні норми, що обов'язували всіх громадян, але він був також найвищою виконуючою властю в державі та верховним суддею. Вийшовши з вибору, він був однак тільки „*primus inter pares*“ та підчинявся так само існуючим правовим нормам, як другі громадяне — він не міг нарушувати ні існуючого правового устрою, ні *iura quaesita* поодиноких громадян без згоди народнього збору (*comitia*). Колиб видав такі норми без згоди народнього збору, вони не малиб ніякої правової сили.

Вплив
громадян-
ства.
Comitia
curiata.

Так мало побіч короля ціле *громадянство* важний голос в усіх головних справах, що торкалися державного устрою. Король скликував усіх здатних до військової служби патріциїв (*quirites*), щоб подавати їм важні справи до відома, — се були т. зв. *conventiones* або *contiones* — або він звертався до них на *народніх зборах*, які збиралися звичайно 2 рази в році (24. марта і 24. мая), та задля своєї торжественної форми називалися *comitia*. Ці *comitia* відбувалися по куріям і тому називалися *comitia curiata*. На зборах промовляв тільки король, або той, кого король до сього визначив. Після промови король

звертав запит до збору (rogatio), зачим збір заявлявся за або проти внесення. Якщо більшість курій заявила за внесенням, воно ставало правною постановою. Рішення народніх зборів були необхідні, оскільки слідувало виповісти війну ворогам, змінити державний устрій чи інші закони, або такі рішення, що опиралися на існуючих законах. Тому помилування засудженого переступника не належало до компетенції короля, але якраз до компетенції народніх зборів; з другого боку наділення чужинців римським громадянством мусіло відбутися за згодою народніх зборів.

Рада
старшин:
senatus.

Велике значіння мала вже підчас королівської епохи Риму рада старшин, або т. зв. *сенат* (senatus, від „senus“ — старий), той самий правний інститут, який ми стрічали вже в поодиноких родах і родових зв'язках. Ще перед заснуванням Риму сенат обіймав звичайно голови всіх родин чи родів; від повстання Риму прийнято за основу таке саме число senatorів, яке було по звичаю в Лаціум, значить від родового зв'язку 100, а що при повстанню було три родові зв'язки: Ramnes, Tities і Luceres, то від самого початку припало на кожний з тих зв'язків по 100 senatorів, отже на Рим разом 300 senatorів. Число 300 залишилося сталим числом членів римського сенату, хоч число родин було значно більше. Senatorів вибирав *король*, маючи на увазі найстарших та визначніших членів римських родів.

Усі обставини, що вязали інститут старшинної ради з первісним устроєм родини й роду, надавали їй великий авторитет в державі: *patrum auctoritas*. Правда, що сенатори не мали права вмішуватися до ведення державних діл короля; але всеж таки вони мали визначний голос в родинах, родах і землях, кермували ними, знали їхні потреби та мали безпосередній вплив на їх правний устрій — а тим самим вони мали найбільше знання і досвіду в усіх тих справах, що відносилися до керми державою, та королі не могли найти собі ліпших помічників ні заступників при важливих державних функціях. Вони й користувалися звичайно сенаторами в усіх урядових справах, в яких не могли самі виступати.

Крім сього мали сенатори й самостійне значіння в державнім устрою Риму. Вони були *сторожами законів і набутих прав* в державі. Як такі, вони зберігали автономію родин і родів, та сей правний устрій, якого усвятили давні часи, звичаї і обичаї. Колиб король переступив ті границі, та нехтуючи їх зумів навіть придбати для свого рішення згоду більшості курій, то

сенатові прислугувало право піднести протест — і тоді королівська постанова, хочби й була поперта згодою народніх зборів, тратила правну силу. (В цьому бачимо первісну історичну основу до становища вищих палат чи сенатів в модерних конституціях). Тому виробився звичай, що король, коли хотів змінити правні постанови, усвячені давними правовими нормами, заки виступив перед народні збори, предкладав свою постанову сенатові до опінії; якщо сенат відкинув пропозицію, було вже зайвим, предкладати її народньому зборові. Так само король міг виповісти війну лише за згодою народнього збору й за згодою сенату; та щойно згода сенату завершувала форму виповіди війни.

Коли зважимо далше, як важний вплив мав сенат на вибір короля тим, що саме він покликавав тимчасового короля (*interrex*), зачим його наслідник іменував короля, то зрозуміємо, як важлива роля припадала йому в державній кермі.

Всі ті обставини причинилися вкінці до того, що сенат став у Римі справжньою *державною радою*, значить загально поважаною інституцією, що мала на меті уділювати ради в усіх важливих державних справах. —

Політичні
здобутки
плебеїв.

Король, *comitia* й сенат були головними представниками влади в первісній добі римської держави. Громадянами були тільки патріції — та хоч число плебеїв змагалось, вони покищо не мали ні політичних прав ні політичних обов'язків. Зовнішні відносини домагалися однак побільшення числа оружної сили, тому й патріції мусіли погодитися на припущення плебеїв до участі в военній організації. Прийшло до військової реформи, яка притягаючи й плебеїв до державних обов'язків, мусіла признати їм деякі права і відкрити шлях до щораз нових політичних здобутків.

Реформа
Сервія
Туллія.

Реформа, яку приписують одному з останніх королів, *Сервієві Туллієві*, обіймає — як сказано — не тільки патріціїв, але й плебеїв. Поділено їх на *сотні* або т. зв. *центурії* відповідно до вартости ґрунту, який вони посідали. Ґрунт оцінено, та відповідно до оцінки (*census* — слово, уживане й сьогодні при вимірі податку) приділено населення до 5 *клас* (*classes*, від „*calare*“ — скликувати). До першої класи належали найбагатші; вони доставляли 18 кінних (*centuriae equitum*) і 80 піших центурій (*centuriae peditum*); до другої, третьої і четвертої класи належало по 20, а до п'ятої 30 центурій. Крім цього визначено поза класами 2 центурії ремісників (*fabri lignarii et aerarii*), та

2 центурії музикантів (*cornicines et tubicines*), а опісля ще 1 центурію малоземельних (*proletarii, або capite censi*).

Для визначення „цензу“ поділено Рим з округом на чотири частини, т. зв. *tribus*. Кожна з тих *територіальних* частин мала складати *tributum*. Щоби се означити як слід, зложено особну *земельну книгу*, в якій вписувано ґрунтових власників разом з ґрунтами, їх приналежностями, ґрунтовими управліннями, челядю та худобою. Притім застережено, що кожна про- дажа ґрунту мусить відбуватися публично, інакше не матиме правної сили.

За військовими реформами пішли зміни державних установ старинного Риму. На політичний овид виступили побіч патріціїв також плебеї, що змагали до повного політичного зрівнання з патріціями. Всіх вязала спільна військова служба та спільні норми оподаткування; родовий поділ нівелювався поділом територіальним, а на місце родової форми правління вступила нова форма, спершу що правда аристократична, але опісля демократична.

Наслідки
реформи
Сервія
Туллія.

Побіч давних *comitia curiata* прийшли значіння нові *comitia centuriata*, що обіймали всіх членів центурій, значить не тільки патріціїв, але й плебеїв. Та перехід у демократичну форму правління не довершився нагло, але поступенно; при *comitia curiata* залишилися з початку її первісні компетенції, та *comitia centuriata* перебрали зразу тільки ті функції, які вязалися з військовим характером центурій; але мало помалу *comitia curiata* стратили своє первісне значіння, та що раз більше піднісся вплив нових *comitia centuriata*. Небаром покінчилася королівська доба, та римське громадянство, знеохочене зловживаннями королівської влади, прогнало королів і установило *республіку* (510 пер. Хр.).

II. Історію римської республіки можна поділити на 3 періоди, чи з огляду на границі римської держави у свому історичному розвитку, чи з огляду на провідні політичні течії і форми, що прийнялися в римській республіці. До першого періоду можна зачислити часи перших здобутків Риму в безпосередньому сусідстві римської держави, та панування *аристократії* над населенням. Але границі Риму поширилися помалу на цілу Італію, та рівночасно зі зрівнанням плебеїв з патріціями прийшла до керми справжня *демократія*, — сі часи належать до другого періоду римської республіки. Вкінці римська держава почала розширюватися поза межі Італії, зачим пізнійше на

II. Історія
державного
права
римської
республіки.
Поділ на
Зголовні
періоди.

місце ранішої демократії прийшла *демагогія*, що виповнила третій період римської республіки, та спричинила занепад і перехід в нову монархію, себ-то імперію.

а) Перший
період
республіки:
510—367
перед Хр.
Загальна
характери-
стика.

а) В першому періоді (510—367 пер. Хр.), поки межі римської держави не виходили ще поза Ляцієм та сусідні італійські племена, залишилися попередні державні установи, змінюючи тільки свій загальний характер.

Королівське *imperium* перейшло на двох конзулів; сенат задержав свою колишню форму й компетенцію, та вплив народніх зборів поширився настільки, що вибирали тепер керманичів і головних урядників держави, та що на зборах бували частійше дискусії, ніж за королівської влади. Демократична ідея не могла покищо заволодіти Римом, бо була ще за свіжа, та давні родові елементи, себ-то патріції, не були готові відступити без боротьби свого політичного престижу широким верствам населення. Тому реформа державних установ оберталася в двох напрямках: у переході монархічного режиму в республіканський з перевагою аристократії, та в боротьбі широких верств населення о здобуття рівних політичних та економічних прав в державі.

Змінилися *зовнішні* відносини Риму до латинського звязку. Гегемонія Риму затіснилася; первісні права латинського звязку, вибирати провідників війни та рішати спільно про воєнну добичу, перейшли помалу на Рим; нові оселі, що належали до звязку, вносили до звязку щораз більше римських установ, зачим і змінилися державні установи латинських держав на взір Риму, та в цілім Ляцієм прийнято римський конзулярний устрій з перевагою аристократичних родів над плебеями. Вплив Риму на державне життя латинського звязку ставав щораз більше безпосереднім — тому не диво, що коли Латинці виступили оружно проти Риму і Рим їх побідив (під Тріфанум 340 пер. Хр.), звязок скінчив своє існування та прилучено Ляцієм до римської держави. Коротко кажучи: в першому періоді республіки поширив Рим свої державні установи на найблизчих своїх сусідів та поставив перші основи великої римської держави.

Вже в цьому періоді зарисовуються провідні шляхи республіканської системи в формі *народнього збору* (*comitia*) та *уряду* (*magistratus*). Притім являється *сенат* посередником і регулятором між урядом а народнім збором.

Римська магістратура прибрала вже в цьому періоді усі характерні риси цілого римського республіканізму. Були зви-

Три
головні
чинники
республі-
канської
системи.
Характерні
рис

чайні та надзвичайні урядники: компетенція звичайних була правно унормована; надзвичайних вибрано в надзвичайній потребі — крім цього були верховні та підчинені урядники; верховні, що мали *imperium*, підчинені, що не мали *imperium*. Кому прислугувало *повне* право видавати прикази з правовою силою для громадян, той мав *imperium*; колиб се право було *de iure* неповне, не було *imperium*. Поняття „*imperium*“ було спадщиною королівського режиму; але характер його змінився наслідком двох характерних принципів, які прийняла республіканська влада: принципу колегіальності і часового обмеження.

римської
магістра-
тури.

По *принципу колегіальності* влада прислугувала рівночасно двом або більше особам; значить дві або більше осіб виконували рівночасно ту саму владу, і то кожна з них зосібна, маючи право змінити або й знести те, що постановила друга особа. Сей принцип прийнято в цілій римській магістратурі, не тільки у верховних, але й у низчих урядників. Така була контролю одних урядників другими, рівних супроти рівних. Оба колеги могли порозуміватися зі собою, вони могли ділити поодинокі функції між себе, але се їх не вязало на зверх, бо все таки кожний міг змінити розпорядки другого шляхом *інтерцесії* (*intercessio*). Один конзуль мав *ius intercedendi* супроти другого конзуля; коли настали трибуни, вони виконували се право проти всіх урядників, хоч не були урядниками (*magistratus*) *sensu stricto*. Але воєнна влада не допускала інтерцесії. Крім цього не було інтерцесії супроти актів, які не обтяжували громадян, та оскільки рішення урядників підлягали проверці вищих урядів або контролі зосібна покликаних радників. Так само не було інтерцесії проти рішень народніх зборів. Взагалі тільки *урядничі акти* могли бути предметами інтерцесії.

а) Принцип
колегіаль-
ності.

Другим характерним рисом римської магістратури цього часу було *часове обмеження*, Трохи-не всі магістратури були обмежені на один рік.

б) Принцип
часового
обмеження.
Помічники.

Верховні урядники мали право добирати собі *помічників*. Сі помічники були так само часово обмежені, як урядники. Чим більше росли агенди республіки, тим більше була потреба *сталих* помічників з означеною компетенцією. Так відділилася уже в початках цього періоду *iuris dictio* в судових справах від *iudicium*. Приділення правового спору по правовим нормам називалося *iuris dictio*, та належало до того урядника, що мав *imperium*. Але він не рішав справи, тільки визначував суддю (*iudex*) та переказував йому справу рішити (*iudicium*). Верховні

урядники добирали собі дальше помічників до ведення *політичних процесів*, де ходило о злочини проти держави (*perduellio*) і такі злочини, що підлягали карі смерті. (Сюди належали *duoviri perduellionis, quaestores parricidii i tresviri capitales*). Коли настали трибуни, вибороли собі право стежити за карними вчинками на шкоду плебеїв. Вкінці й *державною касою* не орудовали самі конзулі, тільки переказували її особним поміщикам, котрих вони з початку довільно вибирали; але й се право вибору не тривало довго, та незабаром поставлено норму, що сих квесторів не вибирали вже конзулі, але народні збори.

Урядники не складали взагалі звіту зі своєї діяльності, та відповідали за урядові діла тільки по нормам приватного й карного права; верховні урядники могли відповідати щойно після покінчення свого уряду.

Конзулярна
система.
Два
конзулі.

Така була загальна характеристика уряду з перших часів римської республіки. На чолі системи стояли два конзулі і тому вона називається влучно *конзулярною системою*.

Залишилася традиція королівської влади, як при виборі, так і з огляду на повноту влади. Тільки на місце одного короля прийшло двох конзулів, та їх власть була обмежена на оден рік.

Конзуль мав право вказати свого наслідника; якщо не зробив сего, то се право виконував особний *interrex*. Опісля переводили вибір народні збори, себ-то *comitia centuriata*, але *imperium* надавали щойно *comitia curiata*. Помалу перейшла ціла вибірна акція на *comitia*, та вплив конзуля, який переводив вибір, обмежився до того, що міг відкинути деяких кандидатів або уневажнити деякі голоси.

Як попередно королі, так тепер конзулі є найвищими полководцями, суддями та головами адміністрації. *Правно* мав кожний конзуль повне *imperium*, не оглядаючися на другого. Але оден міг довільно знести постанову другого (*ius intercedendi*). Одначе, коли конзуль станув на чолі війська в полі, то не підлягав ніяким обмеженням, та другий конзуль не смів змінити його розпорядків. Цивільне *imperium* конзулів являлося *de iure* необмеженим, хоч вони передали деякі функції своїм поміщикам і *comitia* вибирали тих помічників. *Фактично* були конзулі провідниками на війні, кермували адміністрацією і поліцією та розправлялися зі сенатом і з народніми зборами.

Диктатор.

Коли ізза незгоди конзулів грозила державі шкода, або коли настали внутрішні заворушення чи грозила війна, покли-

кувано *диктатора* за згодою одного з конзулів і сенату. Диктатор обіймав необмежену владу на шість місяців, зачим погасала власть конзулів. Диктатор мав *de iure* повне *imperium*, хоч *de facto* виконував його звичайно для тих цілей, для яких його покликано. В першому періоді римської республіки *comitia* не мали впливу на його вибір. Трибуни не могли вносити протесту проти його вибору. З упливом шістьох місяців кінчився уряд диктатора *ipso iure*.

Се були верховні магістратури першого періоду республіки. Вони були виключно в руках патріциїв, що не допускали плебеїв до урядів. Міжтим змагалось і число і значіння плебеїв на війні, та й між плебеями було щораз більше богатих, тому їх боротьба о політичні та економічні права наближалася рік за роком до зрівнання. З початку робили патріції уступки на економічному полі; але небаром приневолено їх признавати плебеям і в політичному житті нові права та припускати до участі в урядах, спершу низчих, опісля й вищих.

Так утворено вже в першому періоді побіч конзуляту й диктатури два верховні уряди --- а саме *децемвірів* і конзулярних трибунів.

Децемвірів покликано до кодифікації законів. Як у Греції, так і в Римі виринула потреба зібрання законів. Се припорушено *децемвірам*. Вони зладили *lex duodecim tabularum*. *Imperium* перейшло на час кодифікаційної праці на *децемвірів* — і якраз посеред них найшлися також плебеї. Після уступлення *децемвірів* вибирали *comitia конзулярних трибунів*, спершу по 6, опісля по 3 або 4; вони походили з військових старшин, та правили державою як *tribuni militum pro consulibus*. Їх уряд заступав конзулів, мав таке саме *imperium*, та тривав оден рік. До нього допущено й плебеїв. Так допущено їх щоправда не до самого конзулярного уряду, але до сурогату його. Щоб допустити їх у конзулят, був лиш оден крок; та ліцинський плебісцит зніс в 367 пер. Хр. конзулярні трибунати і допустив плебеїв до конзуляту.

Децемвіри.
Конзулярні
трибуни.

До низчих урядів сього періоду належала головнo *цензура* і *квестура*. *Цензура* (*censores* від „*census*“) була в сьому періоді інституцією патріциїв; плебеї не мали до неї доступу. Цензори були помічниками конзулів — тому було їх 2, та вибирали їх *comitia centuriata*. Вони мали вести евіденцію громадян та їхнього майна, щоби означити висоту їх чинитьб, як на війні, так і підчас мира. Найнизчою магістратурою була *квестура*

Цензура
й квестура.

(quaestores). Вона повстала мабуть з початком республіки. З огляду на те, що квестори були помічниками конзулів, їх компетенція була доволі широка. Зосібна належало до них посередництво при відкликах до народніх зборів і управа державних фінансів. Сей уряд був найраніше доступний плебеям (421 пер. Хр.).

Трибунат.

Але заки ще припущено плебеїв до урядів, утворено для них окрему охорону в *трибунаті*.

Трибунат не був урядом, не був магістратурою в тіснім значінні слова, він був *охороною проти надужитъ магістра-тури*. Tribunus plebis не мав урядничої компетенції, але мав за те право зносити розпорядки уряду, що відносилися до плебеїв. Се славне ius intercedendi, що давало їм право вета проти зловживань права. Позитивно tribunus plebis не міг рівнатися з найнижчим урядником; *негативно* його власть була вища ніж усіх урядників, вища ніж власть конзуля. Не подаючи мотивів трибун міг знести кожний розпорядок конзуля, кожний розпорядок іншого уряду. Тільки супроти диктаторів та децемвірів вони не мали ius intercedendi. Вони часто робили ужиток зі свого права і тим спонукали патріціїв, припустити плебеїв до всіх урядів.

Первісне число трибунів було 2; вязала їх та сама колегіальність, що й конзулів. Небаром підвищено число на 4, а від часу сповіщення закона 12 таблиць було їх уже 10. Патріції були в сьому періоді виключені від трибунату. Вибирали трибунів народні збори плебеїв, спершу по куріям, опісля по tribus. Вибори відбувалися на взір виборів конзуля під проводом трибунів.

Едилі.

Трибуни мали своїх помічників: aediles plebis. Було їх звичайно 2; вибирали їх плебейські comitia tributa під проводом трибуна. Як помічники трибуна вони займалися поліційними функціями, головно торговою та дороговою поліцією.

Народні
збори:
comitia
curiata,
centuriata,
tributa.

Другим чинником, що мав у сьому періоді великий вплив на державні установи, були *народні збори*. Їх значіння більше, ніж за королів; вониж набули право вибирати верховну власть в державі і визначних представників магістратури та рішати про життя й смерть громадян в останній інстанції. А що магістратура постійно змінялася, то громадяне зискали рішаючий вплив на керму держави. В компетенції народніх зборів залишилися усі ранішні права законотворчої власти, та вони збиралися щораз частіше і приучували щораз нові верстви населення до систематичного публичного життя в державі.

Первісні родові *comitia curiata* втратили своє давнє значіння; вони задержали крім формального уділювання *imperium* при виборах конзулів тільки родові й деякі спадкові справи, що стояли в зв'язку з родинним правом — натомісць головна точка тяжести перейшла на *comitia centuriata*. В цих останніх засідали крім патріціїв також багатші плебеї.

Але й в тих коміціях мали значну більшість патріції, що піддержало на довгі роки аристократичний характер правління. Плебеї мали також свої народні збори; вони збиралися спершу по куріям, опісля по *tribus* — зачим пішла назва: *comitia tributa*.

Народні збори скликавав оден з верховних урядників: конзуль, *interrex* або диктатор. Аналогічно до сього скликавав трибун збори плебеїв. Сповіщувало наперед предмет і день зборів. При виборах та судових справах вистачала звичайна загальна оповістка; при законопроєктах треба було ще письменної вивіски перед днем зборів. Хто скликав збори, промовляв сам або делегував когось до промови за внеском або проти внеску (*suasiones sive dissuasiones*) — дискусія була можлива лише тоді і в тих межах, в яких допустив її той хто скликав збори. На голосування мусів бути визначений особний день; воно й відбувалося завсе під проводом верховного урядника або трибуна. —

Як за часів королівства, так і в першому періоді республіки сповнював *сенат* велике завдання у розвитку державного життя. Патріції задержали керму в сенаті; тільки вони були справжніми „*patres*“ з повною „*auctoritas*“ і з повним правом до „*consilium*“, міжтим коли плебеї, яких припущено до участі в нарадах, були тільки „приписані“ — „*conscripti*“, та мали обмежене право до „*consilium*“ (себ-то право „*redibus in sententiam ire*“). Сенат був і тепер *de iure* тільки до-радним тілом, що давав свої ради конзулям та іншим урядникам, хоч ні конзулі ні другі урядники не були обов'язані слухати його ради. Але в дійсности рада сенату мала рішачий вплив на весь державний устрій. Правне становище сенаторів стало тепер остільки сильнішим, що признано їм право потверджувати вибраних урядників. Конзулі змінювали щороку, і других урядників вибрано на рік — міжтим виконували сенатори свій уряд до кінця життя, та сенат складався з осіб, визначних політичним досвідом і великими заслугами в політичному житті. Тому, що давав уряд у по-

Сенат.

стійній зміні своїх представників, протиставлено стали інституцію *сенату* з досмертними членами, зачим пішла *стала система* в орудованні державними ділами. Сенат став постійним корективом магістратури. Правда, що державні урядники могли нехтувати постанови сенату, але вони в дійсності тільки виїмково користали з сього права, щоб не зразити собі тих осіб, що задля свого знання, досвіду, богатства й політичного впливу мали загальне поважання в народі.

Сенат мав зосібна великий вплив на законотворчу власть, він мав „*auctoritas*“, що давала йому можливість не допустити такого закона, якому він противився, з другогож боку він міг висловити своє „*consilium*“, чи прийняти або змінити законопроекти уряду. Дальше сенат мав голос у податковій та фінансовій політиці держави; він контролював фінансову управу, не виключаючи й поодиноких фінансових урядників. Сенатори були дорадниками конзулів, та мали, як такі, рішачий вплив не тільки на внутрішню адміністрацію, але й на відносини до заграничних держав. Сенат приймав заграничних послів, ставляв внески на виповідь війни, затверджував або відкидав мир. *Senatus consulta* мали взагалі велике значіння в державному житті Риму.

б) Другий
період ре-
спубліки:
367—266
пер. Хр.

б) З допущенням плебеїв до конзулату (367 пер. Хр.) починається *другий період* римської республіки; він сягає аж до заволодіння Італією (266 пер. Хр.). У сьому столітті зрівналися в Римі всі стани, та *демократичний* характер правління увінчався найкращими успіхами на полі політичної етики і культурної місії, яку сповнила римська держава на італійському півострові.

Зовнішня
політика
Риму.
Кінець
латинсь-
кого
зв'язку.

В *зовнішній політиці* римська держава підчинила (як було вже вище згадано) латинський зв'язок під безпосередню власть (340—338 пер. Хр.). Латинський зв'язок перестав існувати, та Рим увійшов у тісні зносини з поодинокими громадами, які належали ранійше до зв'язку, не порушуючи однак повної автономії громад. Доля зв'язала Латинців тісно з Римом, не лише тому, що були з ним споріднені мовою, звичаями та обичаями, але й тому, що брали справді безпосередню участь в усіх користях, які припадали римським горожанам, головнo із тих війн, в котрих боролися побіч Римлян.

Завойо-
вання
Італії.
Річні роди
підданства.

Латинці причинилися до завойовання Італії. Вже підчас італійських війн Римляне признавали Латинцям право творення латинських кольоній в завойованих провінціях; ті кольонії

ставали частиною римської держави на основі латинського права.

Римська система поширення держави на Італію заслуговує на особливу увагу. Що зроблено з Ляцієм, те стало основою підчинення цілої Італії. Перш за все розбито попередні племінні звязки, утворено поодинокі, правно від себе відділені громади, та поставлено їх у відповідне правне відношення до Риму. Рим задержав, як такий, характер городової держави, тільки витворив відповідні звязки до ново здобутих громад.

Багато громад набуло безпосереднє та повне право римського горожанства, оскільки римські коміції на се згодилися. Вони становили з правного огляду інтегральну частину міста Риму, та їх громадяне мали права й обовязки Римлян.

Всі інші італійські громади, котрим не признано повного римського горожанства, були в більшій або меншій мірі *піддані* римській державі. З огляду на се підданство можна відрізнити три категорії: 1) Латинців і т. зв. латинські кольонії, 2) громади з римським правом горожанства, але без активного та пасивного виборчого права (т. зв. *civitates sine suffragio*) і 3) нелатинські звязкові громади. Про привілейне становище Латинців і латинських кольоній була вже мова. Особи, приналежні до громад, що не мали ні активного ні пасивного виборчого права, підлягали римському праву, оскільки ходило о обовязки супроти Риму, але не мали тих почесних прав, які давало римське горожанство. Всеж таки залишено їм їхнє льокальне право, та заведено в ньому лише необхідні зміни. Рим вислав їм для веденя судових діл преторських заступників, яких іменували римські претори (т. зв. *praefecti*), але в справах льокальної адміністрації і видавання льокальних законів давав їм повну свободу. Вкінці правне відношення всіх інших нелатинських громад до Риму означувалося особними договорами.

Дякуючи розумній політиці римської магістратури й сенату, зумів Рим приєднати собі всі італійські громади, залишаючи кожній громаді бодай право на самостійний комунальний устрій, та звязуючи їх з матірною громадою нерозлучними культурними звязками. Дві спільні постанови вязали всі громади, що належали до італійського звязку, а саме: постанови про воєнну та монетарну спільноту; ніодна з італійських громад не могла виповідати ні провадити на власну руку війни, ні заключувати з другими державами самостійних договорів; та в цілій Італії

Римська
політика
з італійськими
громадами.

принято ту саму монетарну систему, що в Римі. На особливу увагу заслугує однак те, що крім спільних обов'язків до несення воєнних тягарів, Рим не завів обов'язку загального оподаткування італійських громад. Право визначувати та побирати податки залишено самим громадам. Заведено тільки загальну контролью від римської центральної управи (на що визначено 4 італійських квесторів і відповідне число цензорів), та постановлено в кожній громаді окрему вищу владу для загальної оцінки майна громадян (раз на 4 або 5 літ).

Такі були головні основи державного зв'язку італійських громад з Римом. Він причинився до того, що небаром ціла Італія стала одною політичною цілістю, та зєдналася під управою Риму в одну могутню державу.

Внутрішня
політика
Риму.
Зрівняння
плебеїв
з патрі-
ціями.

Міжтим довершилося у *внутрішній політиці Риму повне вирівняння станів* та затерлася різниця між патріціями і плебеями. Почин до того дали вже в попередньому періоді (445 пер. Хр.) *comitia tributa* тим, що дозволили женитьбу між патріціями та плебеями; в другому періоді закінчився довголітний спір між патріціями й плебеями допущенням плебеїв до конзуляту (367 пер. Хр.). Правда, що утворено для юрисдикції особний уряд *претора*, та сей уряд признано з початку тільки патріціям — але се не могло довго вдержатися, та бачимо, що за конзулятом пішли всі другі уряди, в першому ряді диктатура (356 пер. Хр.), далі цензура (351), вкінці й претура (337 пер. Хр.). Так само утворено з претурою (367 пер. Хр.) для патріціїв т. зв. *aediles curules*, але вже рік опісля (366 пер. Хр.) постановлено, що курульні еділі вибиратимуться на переміну, одного року з патріціїв, другого з плебеїв ітд.

Провідні
тенденції
законів
Ліцінія
Стольона
й Люція
Секстія.

Закони Ліцінія Стольона й Люція Секстія (367 пер. Хр.) мали зосібна три тенденції: знести політичні привілеї, завести соціальну реформу та перевести загальне громадянське зрівняння — та якраз ці провідні ідеї характеризують цілий другий період римської республіки. Знесення всіх політичних привілеїв та зрівняння політичної сфери патріціїв з плебеями наступило щойно наслідком *lex Hortensia* (289—286 пер. Хр.), яка зрівнала правну силу законів та плебісцитів. Соціальну реформу перевели ліцінські закони (367 пер. Хр.), даючи допомогу мало-земельним селянам та безземельним робітникам. Зреформовано податкову й кредитову систему. Вкінці зрівнано політично й правно всіх громадян, чи вони були патріціями, чи плебеями. Весь політичний режим прямував до того, щоби з громадян виховати

здатних до політичного життя мужів — тому воно й пішло дуже широким руслом. Се не перешкодило щоправда утворенню нової аристократії з багатих патріциїв і плебеїв, що шукали собі опори в сенаті, але супроти сеї аристократії станула опозиція, що підпирала змагання економічно слабших, зосібна мало-земельних селян; ся опозиція находила знова прихильників у магістратурі. Так витворилася внутрішня боротьба двох напрямків — та серед сеї боротьби росло щораз більше значіння самого громадянства, а маліло значіння магістратури; натомісць сенат не тільки не стратив нічого із свого первісного впливу, але поширив його та поглибив.

Зосібна щодо магістратури: Конзулят стратив свою первісну повноту влади, котру мусів уже в першому періоді обмежити, відступаючи важливі державні функції особним урядникам — тепер він обмежив ще значнійше обсяг своєї влади на користь *претора*. Претор став самостійним урядником для сповнювання юрисдикції. Претор находився щоправда на лісті верховних урядників щойно при кінці — але сам факт, що не конзуль (або диктатор) мав усе *imperium* в своїх руках, та в межах юрисдикції виконував се *imperium* самостійно претор, мусів причинитися до того, що первісне поняття *imperium* страатило через поділ свою первісну вагу. Сенат почав ділити конзулярну власть обох конзулів на округи; в дуже важливих справах можна було відкликатися від конзуля до сенату, та право заключувати мир відібрано взагалі конзулям. Вкінці прийшло до того, що сенат міг завісити конзуля в урядованні.

Конзулі.

Диктатура задержала ще довго первісну повноту *imperii*, але рано прийнявся звичай, що диктатор, якому припоручено окреме завдання, обмежувався тільки на нього.

Диктатори.

Претор мав юрисдикцію в судових справах. Він був самостійний і обмежений на одинокий судовий трибунал в Римі. З огляду на інші справи, оскільки на місці урядовання був конзуль, претор підчинявся його „імперії“. Але *imperium* претора проявлялося зосібна тоді, коли конзулів не було в Римі; тоді на місце конзулів претор виконував власть. Вибори претора відбувалися так само, як вибори конзуля; вибирали *comitia centuriata* під проводом конзуля. Претора вибирано на рік; але що юрисдикція не терпіла принципу колегіальности, то в Римі функціонував оден претор.

Претори.

В сьому періоді піднеслося надзвичайно значіння *цензорів*. Овінський закон (312 пер. Хр.) відібрав конзулям право визна-

Цензори.

чувати сенаторів, та передав се право цензорам. Цензори мали обов'язок визначувати до сенату тільки „найліпших мужів“, і тому складаючи лісту, вони виконували неначе гоноровий суд над сенаторами. По звичаю сенатори задержували свою почесність до кінця життя, але всеж таки цензори мали право віддаляти невідповідних. Вони робили се в 4- або 5-літніх речинцях, раз підчас свого урядовання.

Едилі.

Едилі сповняли ті самі функції, що попередньо; від хвили, коли настали крім *aediles plebis* також *aediles curules*, обі категорії виконували головну торгову й дорогову поліцію. Але наскільки з тою поліцією вязалося особне присудництво, виконували його тільки *aediles curules*. Курульних едилів вибирали *comitia tributa* під проводом конзуля або претора. Едилів вибрано й в сьому періоді по двох щороку.

Квестори.

Квестори поширили свою діяльність, та з розростом управи цілої Італії дійшло їх число до 8. Зрештою залишилися ті самі відносини, що попередньо.

Трибуни.

Основна зміна наступила в становищі *трибунів*. Після зрівняння станів вони не потребували вже виступати в обороні плебеїв, але стали головною підпорою самого правління. Трибуни стали тепер *урядниками*, яких головне значіння лежало головну у відношенні до сенату. Сенат допустив їх не тільки до безпосередньої участі в засіданнях, та допустив їх до голосу, але ще більше: трибуни могли самі скликувати сенат та предкласти йому окремі питання під обряду. Вони стали головним політичним знаряддям в руках сенату; зосібна вони зискали головний вплив на ведення *політичних процесів*.

Народні збори.

Щодо народніх зборів — то вони розширили настільки свою компетенцію, наскільки магістратура затіснила свій законний круг ділання. Компетенція народніх зборів обняла всі вибори, котрих число значно виросло. Як ранійше, так і тепер залишено народнім зборам право вирішування в справах нового законодавства, та в справах тих кримінальних процесів, які загрожували за злочини карою смерті. Крім сього самі урядники предкладали вирішення важливих справ коміціям.

Та чим більше змагалося значіння самих коміцій, тим більше старалися поодинокі політики заволодіти опінією народніх зборів — тому вже під кінець сього періоду бачимо, що коміції стають чимало сліпим оруддям в руках одиниць.

Сенат.

Про те, поки римська республіка залишилася ще під володінням справжньої демократії, *сенат* регулював і доповнював взає-

мини між коміціями та урядом. *Формально* залишилася його компетенція без зміни. Але в *дійсності* сенат держав керму державного життя, та що почалося вже в першому періоді, розрослося в демократичному режимі другого періоду до значно більших розмірів. *De iure* рішало громадянство про вибори й закони; *de facto* оба ті питання порішав звичайно сенат. Він розглядав законопроекти, заки предложено їх народнім зборам; урядники засягали опінії сенату перед внесками до коміцій; якщо сенат не хотів допустити до ухвали, то послуговувався впливом на поодиноких урядників, щоби шляхом інтерцесії перепинили те, чого він собі не бажав; та навіть після ухвали сенат міг, як найвища адміністраційна власть, не допустити до виконання. Так само визначні вибори відбувалися за його згодою; зосібна до диктатури треба було ухвали сенату. Та щодо адміністрації, то не було важнійшої справи, яка моглаб обійтися без його згоди — сенат рішав про заснування кольоній, про державні будівлі, про фінансову та торгівну господарку і т. д. В заграничній політиці припадав йому рішаючий голос, чи ходило о війну, о мир, чи о договори з чужими державами. —

в) *Третій період* римської республіки обіймає час від поширення держави поза границі Італії аж до упадку республіки та самоволодіння Августа (266—30 пер. Хр.). Се час *демагогії* і *революції*. Демагогія спричинила революцію, та революція довершила упадку республіки.

в) Третій
період
республіки:
266—30 пер.
Хр.

Римська держава поширилася далеко поза межі Італії, та з поширенням границь виростали щораз нові завдання адміністрації. Городова держава не могла вдержатися; вона не була закробна на володіння світом, та коли прийшлося правити провінціями, демократичні методи показалися недостаточними. Пробувано систему, заведену в Італії, пересадити на ґрунт нових провінцій. Але географічні, економічні, політичні та культурні відносини були в провінціях так різнородні і від римських так відмінні, що хоч були старання, завести в них римський устрій, вони мусіли довести до цілком інших, в Римі небажаних результатів.

Провінції.

De iure поділено провінції на округи, заведено в них локальну самоуправу, здебільшого й сурогат сенату. Але *de facto* управляли провінціями губернатори з цілим штабом урядників зовсім довільно, та заводили всюди абсолютистичний режим. Щоби підібрати відповідне число губернаторів, підвищено в Римі

число преторів та висилано їх на провінції. Пізніше підвищено час урядування конзулів і преторів на 2 роки та висилано їх в другому році як проконзулів і пропреторів на адміністрацію провінцій. Так виробився звичай, що губернатори виїжджали на се на провінцію, щоби до року придбати собі велике майно; відповідно до того вони управляли провінцією, далеко від контролі римського сенату, римських коміцій чи римської магістратури. Та не тільки адміністрація, але й судівництво на провінціях увільнилося від контролі матірних інституцій, та не було способу найти тривкі основи до заведення правного ладу в провінціях.

Коррупція
в Римі.

Навпаки — корупція і змагання до багатства виродили в Римі великий попит за урядами. Кожний старався придбати собі як найбільше голосів громадянства, дістати місце в сенаті і т. д., та ніхто не жахався ніяких способів, щоб се досягнути. Демагогія й корупція заволоділи найширшими верствами римського громадянства. Тому сей період республіки не відзначається реформами на полі державного права. Всюди був слідний занепад здорової політичної думки в римській державі. Витворилася олігархія багатих, без огляду на рід; вона захопила монополію на уряди та на місця в сенаті.

Аграрні
розрухи і
революція.

Між тим прийшов селянський стан до повної руїни. Велика частина пала жертвою невпинних війн, решта втратила повну основу існування, коли посідачі великих посіlostей, збогачені на провінціях, запровадили намість роботи свободних селян роботу невольників. Але небаром і та земельна продукція перестала виплачуватися, бо з провінцій наспівало великими кількостями збіжжя та інші земельні продукти. Так стали селяне безземельними, між тим коли всі ґрунти і ціла політична власть опинилася в руках плутократії. Се дало почин до аграрної реформи Гракхів (133—122 пер. Хр.); вона змагала до відновлення ліційських законів та повернення селянам ґрунтів, які їм забрали багаті сенатські родини. Але олігархія найшла спосіб, щоби тим реформам опертися. Випущено велике число невольників на волю та допущено їх до народніх зборів. Вони станули по стороні олігархії, бо їх випустили на волю якраз ті плутократичні сфери, що захопили були політичну власть; вони перемогли селян по селях, а в містах утворили товпу, котра добившись впливу на політичні справи держави, стала небезпечною для громадянства. Прийшло до внутрішніх заворушень, в яких проти плутократичної олігархії станула на-

родня партія. В революції побідив Суллі опозицію та став диктатором з необмеженою владою (82—79 пер. Хр.). Він перевів реформу державного устрою на користь олігархії; сенат станув на чолі цілої держави, а *comitia* могли рішати тільки про такі справи, які їм предложив сенат. Але реформа Суллі обов'язувала тільки 9 літ, та після його смерти прийшло до нових внутрішніх заворушень, які отворили ворота Цезарові. Цезар поклав основу під нову владу, зачим Октавіян став першим імператором Риму.

III. Імперія римських цісарів ділиться на два головні періоди, відмежені від себе пануванням Діоклеціана.

а) *Перший період* цісарства (30 пер. Хр. до 284 по Хр.) почався спершу на республіканських основах, серед яких влада імператора являлася покищо фактом, а щойно опісля стала правною інституцією з окремими правовими реформами. До переведення республіканських форм у нові імператорські форми надавався *Октавіян* як найліпше. Він не прийняв титулу „диктатора“, бо та магістратура належала від Суллі до найбільше зненавиджених у державі. Натомість він придержувався тих форм, які витворила республіка останніх часів. Після побіди над Антонієм він залишився покищо в границях тої повновласти, яку народні збори передали тріумвіратові — він тільки користувався тим, що не мав нікого побіч себе, та виконував сам найвищу владу. Сю владу він виконував покищо доси, доки вона була визначена народніми зборами, значить до 28. р. пер. Хр. В межичасі він дав себе вибрати в 29. і 28. р. пер. Хр. на конзуля побіч Агріппи. Користаючи з того, що з конзулятом була первісно сполучена цензорська влада, він перевів реформу сенату на основі нової маєткової кваліфікації та впровадив до нього нові елементи, послушні своїй волі. Тому, коли прийшлося зложити владу, получену з тріумвіратом, він не мав уже в сенаті суперників, та сам сенат запросив Октавіяна, щоби обняв військову владу на провінції і задержав верховну владу над магістратурою. Про форма передано йому уряд трибуна, проконзуля та конзуля аж до смерті. В 12. р. пер. Хр. став він також *pontifex maximus*. Але остаточний перехід у нову, імператорську форму влади довершився щойно пізнійше: 1. тим, що Октавіян відібрав коміціям законотворчу владу та задержав при них лише давню формальність вибору урядників, — законотворча влада залишилася *de iure* при сенаті — а 2. тим, що передав сенаторам головні уряди і так задержав безпосередній

III. Римське
цісарство.
а) Перший
період
цісарства:
30 пер. Хр.
до 284 п. Хр.
Загальна
характери-
стика —
Октавіян.

вплив на їх діяльність. Сенатори стали оруддями в руках імператора. Він надав собі назву „Augustus“; пізніше прийнялося означення: „princeps“ — за тим і назва: „принціпат“. Уживано також вислову „imperator“, з огляду на провінції, або слово: „Caesar“ — цісар, цар, з огляду на властивого починника цісарської влади.

Характер
цісарської
влади.

Цісарська влада прибрала новий характер, хоч залишилися на перший погляд давніші республіканські установи, та цісарі користувалися своїм дійсним становищем, своєю дійсною властю, не порушуючи *правних* основ ранішого устрою. Цісар не приписував собі найвищої влади, але його виконуюча власть була так велика, що в дійсності заступала те, що раніше давали закони. *Особистий* круг ділання цісарів сього періода обіймав *de facto* провід у війні, провід у сенаті, законотворчу ініціативу та цісарський суд.

Головна характеристика римського принціпату лежала в поділі між державою (*populus*) з одного боку, та його володарем з другого боку. „Caesar“ мав своє приватне майно, що стояло на приписах приватного права. Але крім сього він мав право розпоряджувати довільно *fiscus* (*fiscus*), значить право орудовати видатками й розходами на військо, на удержання міста Риму, та головними державними прибутками, не підлягаючи державній контролі. Ціла фінансова господарка держави належала до цісаря. Він покликував усіх фінансових урядників (*procuratores*). Вже за принціпату виринають т. зв. *advocati fisci*, що дали почин до витворення адвокатського стану.

Уряди та
урядники.

Правда, що залишилися давні республіканські уряди (крім цензури), але само виконування сих урядів було піддано найвищій виконуючій владі імператора. Крім сього витворилася ціла армія нових імператорських урядників.

В першу чергу належали сюди цивільні помічники цісаря (т. зв. *quaestores Augusti*). Вони помагали йому в управі самого міста Риму, але не мали означеної компетенції.

В адміністрації була різниця між урядниками Риму, Італії, та провінцій. В Римі були тільки сенатори адміністраційними урядниками; але до прибічної цісарської гвардії та на урядників для доставки збіжа призначувано других. Від Тіберія введено уряд директора поліції (намісць давного *praefectus urbi*); йому передано всі карні справи в Римі та згодом цілу великоміську адміністрацію. Він мав до помочі 5000 вояків.

Менше мішався імператор у справи італійських громад. Вони

задержали з початку свою автономію, та щойно від Траяна почалася висилка контрольних органів, яких покликував імператор.

Управа
провінцій.

Управу провінцій поставлено на нових принципах. Влада на провінції мала військовий характер. Урядники ділилися на 3 класи: 1. цісарських помічників (*legati Augusti*), що належали до *magistraturae* (*pro praetore*); 2. помічників, що не мали характеру *magistraturae* (т. зв. *legati*), 3. військові старшини (*tribuni et praefecti*), яких призначувано до окремих цілей. *Legati Augusti* походили з сенаторського стану; вони були намісниками провінцій в імені імператора. Їх становище було дефінітивне — вони виконували *de facto* все те, що належало до влади самого імператора, були військовими командантами, головами судівництва і адміністрації дотичних провінцій.

Друга категорія легатів, що не мали права *magistraturae*, рекрутовалася також із членів сенаторського стану; головним завданням їх була команда військових відділів (легіонів — вони й називалися *legati legionis*), але якщо виконали припоручене військове діло, мали сповнювати й функції цивільної адміністрації. Де було кілька легіонів, всі *legati legionis* стояли під наказами намісників (*legati Augusti*); але якщо в провінції находився тільки один легіон, то на нього переходила вся влада, не тільки військова, але й цивільна.

Вкінці була ще третя категорія урядників, а саме військових старшин зі шляхти. З початку вони підлягали легатам Августа або легатам легіонів, але небаром імператори почали уживати цих старшин, щоб запевнити собі особисте довіря, та спаралізувати значіння сенаторського стану. Так була напр. прибічна гвардія імператора цілком самостійна. Те саме можна сказати про самостійну пожарничу гвардію (*praefecti vigiliis*), про воєнну флоту і т. д.

Таким порядком витворилася широка *цивільна* бюрократія, що стояла на наказах імператора. Народні збори стратили, як сказано, своє значіння, та ніхто не оглядався на волю широких народніх мас. Сенат виставляв щоправда щораз нові домагання, але всеж таки росло значіння нових чинників, головню військових, які не дозволили відіграти сенатові навіть приблизно такої ролі, яку займав в часах республіки. Напр. на вибір нового імператора мало *військо*, зосібна цісарська гвардія, далеко більший вплив, ніж сенат. Сенат задержав лиш як судовий трибунал свою самостійність та незалежність. Побіч *цивільної* бюрократії прийшла *військова* влада до вели-

Народні
збори.
Сенат.

кого значіння, та й ціла цивільна адміністрація реконструювалася здебільшого на військовий лад, по військовій дисципліні. Провінції взяли верх над Римом; незабаром прийшло до того, що напів здичіла сольдатека, яка не мала нічого спільного з Римом, заволоділа державою, та рішала про її долю на протязі цілого століття (180—284). Держава почала хилитися до упадку — щойно імператорам Діоклеціанові та Константинові вдалося здержати упадок, хоча не на довго. Вони дали державі новий устрій, який виповнює останній період римської імперії.

б) Другий
період
цїсарства.
Загальна
характери-
стика.

б) Сей другий період характеризується двома провідними моментами: територіальним поділом держави, та реформою в напрямку свідомо переведеної і одноціло сконструованої абсолютної влади. Державний устрій сього періоду дає вірний образ абсолютної монархії великої держави — на якому взорувалися пізніші державні установи.

В сьому періоді сконсолідовано велику державу та зведено всі державні елементи до спільного знаменника. Вже принципат приготував урядничу гієрархію, але бракло завершення та забезпечення держави від ворожих сил у самій державі. Задержуючи верховну власть цілої держави при собі, *Діоклеціан* покликав других, щоби поділитися своєю властю і так придбав собі приклонників, які піддержували його власть. Провідна думка його була: *divide et impera!* Він поділив римську державу на 4 територіально-відмежені часті; сам вибрав собі східну область Візантію; західну з Римом та Італією приділив *Максиміанові*, третю й четверту область передав під керму двох Цезарів: *Галерія* і *Констанція*. *Діоклеціан* і *Максиміан* були „Августами“ і як такі йшли в державній гієрархії перед Цезарами. Цезари являлися немов помічниками *Августів*; їм прислугувала військова та адміністраційна влада на їхніх областях, але законотворча власть була спільна та концентрувалася в руках *Діоклеціана*, котрий був як такий справжнім *монархом* в цілій державі. *Діоклеціан* старався, щоби між ним а другим *Августом* було взаємне порозуміння — про те сей поділ не удержався довго; вже *Константин* получив східну і західну область в своїх руках, та щойно від *Валентініана* Схід розлучився стало від Заходу.

Правне
становище
монарха.

Монарх є в тому періоді абсолютним володарем. Правна конструкція його влади пригадує старі традиції орієнтального деспотизму, тому не диво, що вона вийшла якраз з Візантії. Монарх не підлягає законам; він стоїть понад законами, окру-

жений надземським німбом, немов заступник Бога на землі. (Діоклеціян додав собі призвище „Jovius“ від Jupiter, Максиміян „Herculius“ від Hercules). Столиці Діоклеціана на Сході були Сірміум, Антіохія, головню Нікомедія. Так само Максиміян переніс столицю з Риму до Медіоляну. Пізнійше столицею Сходу був Царгород (Constantinopolis), столицею Заходу Рим або Равенна. Для монархів сього періоду приймається загальна назва: „Dominus“.

Монарх покликає з найвищих державних урядників *прибічну раду* (consistorium); вона дає раду монархові при судейських рішеннях, радить над законопроєктами та адміністраційними справами, які їм предложить монарх; в присутности консисторії монарх приймає заграничних послів.

Законотворча власть прислугує монархові. Він видає constitutiones generales sive leges. Чого не осягнули по суті principes першого періоду римського цісарства, Діоклеціян запровадив без трудности, залишаючи при собі законотворчу власть на цілу державу. Монархи не тільки орудують правом, але вони його творять як до того одиноко покликані особи. Закони мають форму письменних заяв, звернених ad populum, ad senatum або на руки преторських префектів. Монархи мають і *найвищу судейську власть*. Так само вони мають *найвищу військову власть*.

Сенат не є тепер ані державною радою, ані не має впливу на вибір урядників; він вибирає тільки преторів та квесторів, але затверджує їх монарх. Правда, монархи могли ще й тепер звертатися до сенату о опінію в справі законопроєктів, але се була тільки їх вольна воля, та вони не робили сього тепер часто, маючи в консисторії покликаний до того орган. Сенат не має впливу на вибір монарха, тільки дістає звідомлення про покликання нового монарха на престол. Він не має судейської власти, але монарх може покликати його до участі в цісарських судах. Сенат бере головню участь в адміністрації обох столиць, Риму й Царгороду. Константин витворив у Царгороді другу urbs aeterna, та признав йому всі прерогативи Риму — так що побіч сенату в Римі був і сенат у Царгороді. На чолі його став високий цісарський урядник: praefectus urbi. Сенатові припоручено наладжування публичних забав та шкіл і покликування професорів.

Головна характеристика нового режиму лежить в *урядничій гієрархії*, яку вже Діоклеціян умів так сконструувати,

Сенат.

Уряднича
гієрархія.

що вона зберігла єдність держави а всеж таки сконцентрувала всі артерії в руках монарха. В тій цілі розділено цивільну адміністрацію від військової, але зорганізовано першу на лад останньої; даліше признано урядникам публичну платню без права на емеритуру; монарх іменував їх звичайно на оден рік (*per indictionem*). Кожного з них вписувано до т. зв. *laticulorum* та виставлювано їм декрети (*codicilli dignitatis*). Притім заведено урядничі ступні (т. зв. *ranghi*); низчі урядники були субальтерними вищих та підчинялися їх приказам і дисциплінарним запорядкам.

Цивільна
адміністрація в обох
столицях.

В цивільній адміністрації затерто різницю між Римом, Італією та провінціями. Рим перестав бути тим, чим був, він мусів поділитися своїми правами зі столицею Сходу, та хвилево перестав навіть бути столицею Заходу. Правда, що обі столиці, східна й західна, дістали окрему адміністрацію, незалежну від управи інших частин держави, але вони залишилися все таки під безпосередньою управою цісарського уряду, якого представником був *praefectus urbi*, покликаний монархом. Сей префект був начальником громади і президентом поліції. Він виконував в імені монарха найвищу військову, адміністраційну та судову власть своєї області. Він стояв на чолі сенату та був найвищою інстанцією над усіма урядами столиці. Залишено консулів в характері т. зв. *consules ordinarii*, як почесний уряд — але іменував їх монарх. Задержано також преторів та квесторів; едилі і трибуни перестали існувати. В обох столицях була ціла управа в руках цісарських урядників.

Центральна
адміністрація держави.
Двірські
урядники.

Абстрагуючи від управи обох столиць адміністрація цілої держави ділилася на дві категорії: центральну й окружну. В *центральной адміністрації* передано головні функції *двірським урядникам*. Найбільший вплив мав т. зв. *magister officiorum*; він був головою двора, начальником двірської канцелярії; був посередником між заграничними послами та монархом, рішав про допущення громадян до цісарських авдієнцій ітд. До двірської канцелярії належали 4 великі бюро (*scrinia*), а саме *scrinium memoriae* (для укладу замовлень), *scrinium epistularum* (для полагоджування подань в заграничних справах), *scrinium libellorum* (для виготовлювання рішень монарха в цісарському суді), *scrinium dispositionum* (для видавання цісарських розпорядків для урядників). Побіч згаданого магістра двірської служби мав велике значіння т. зв. *quaestor sacri palatii*, що сповнював функції міністра юстиції. Цісари добирали

суд, в якому канцлер заступав первісно короля підчас його неприсутности, але пізнійше виробив собі право рішати всякі справи по „слушности“, щодо яких в „common law“ не було норм.

Велика рада була ще в 12. та з початком 13. віку доступна тільки високим достойникам. Але з поширенням суспільного обороту, зосібна зі зростом торгівлі та промислу зажадали й другі громадянські сфери заступництва у великій раді. Почалася боротьба за політичні права, яка покінчилася покищо виданням т. зв. „*Magnae Chartae liberatum*“ в 1215 р. Король мусів признати громадянству право заступництва у великій раді — що дало безпосередню підставу до громадянської репрезентації, званої під назвою *парляментарної системи*. Розписано вибори, в яких побіч високої шляхти та високого духовенства взяли участь низька шляхта, низче духовенство та представники міст. На сих основах Едвард I скликав 1295 р. *перший парламент*, який вступив на місце ранійшої великої ради. Вже в першій половині 14. віку парламент поділився на дві палати: палату лордів і палату інших громадян.

Парлямент.

Рівночасно виринула потреба реконструкції *звичайної ради*. Коли головна точка тяжести перейшла на парламент, звичайна рада не могла удержатися в давних розмірах. Але королі не хотіли позбутися того впливу, який виконували через своїх довірників; тому вони задержали при собі прибічну раду, тільки обмежили її функції, звязуючи їх безпосередньо зі своєю особою. Звичайна рада стала „*тайною радою*“ короля. Тайна рада повстала за Генрика VI (1422—1461). При ній утворився й тайний суд, знаний під назвою „*Star Chamber*“, який дав небаром м. и. причину до революції з початком нових віків.

Повстання
тайної
рад.

Загалом беручи, Англія перейшла в середньовічу весь розвиток від первісної германської епохи через феодалізм до парламентаризму. Правда, що до парламенту не входили покищо заступники всіх верств населення, та ціла доля центральної управи залежала головно від земельної аристократії та декуди й від міщанства, але всеж таки не може бути сумніву, що Англія дала в середньовічу почин до нової правної конструкції, яка витворила опісля *парляментаризм*, та підготувала в дальшому розвитку *конституціоналізм* нових віків.

Се не змінило однак ні характеру державного урядництва ні правного становища локальної самоуправи в Англії.

Щодо *державного урядництва*, то воно пішло в Англії питомими шляхами. Побіч ленних баронів і ленної шляхти

Державні
урядники.

існували в середньовіччю т. зв. *serjeanties*, яким уряд припадав у зв'язку з відповідним приділом землі. Сі уряди стали на взір феодалних відносин дідовими, чого наслідком було, що їх виконувало чимало при допомозі вибраних заступників. Тим зблизилася та установа до ленної шляхти і вже в половині 13. віку затерлася різниця між ними. Якраз тоді проявився виключний вплив *духовенства* на уряди. Державні урядники мусіли мати відповідну вищу освіту, яку тоді стрічалось саме тільки в духовному стані. Тому королі користувалися тою обставиною, покликуючи на урядників членів духовного стану. Се робили тодішні англійські королі як *голови автокефальної англійської церкви*, що давало їм спромогу розпоряджувати членами духовного стану для загально-державних цілей; катедральні церкви й монастирі оплачували клериків зі своїх фондів і тим самим звільнювали королів від журби удержувати урядників. Державні уряди зв'язано з церковними бенефіціями; се мало той наслідок, що важніші уряди (т. зв. *offices*) не були відкличні і що з тодішніми відносинами церковного права перейшла до англійських державних урядів система кумуляції урядів, система заступників, система купівлі урядів (*brocage*) і патронату визначних осіб при уділюванні урядів (*patronage*). Взагалі державні уряди перейшли під безпосередню сферу *канонічного права*.

Льокальна
самоуправа.
Громади
й парохії.

Щодо *льокальної самоуправи*, то англійський „selfgovernment“ (пор. також § 9 під г) був головною доменою *земельної аристократії*.

Сільські громади середньовіччя були безпосередньо зв'язані з шляхетськими дворами. Громади були правно залежні від дворів. Дворянин заступав громаду супроти права. Двірський суд рішав про судові справи громади, та тільки двірський суд мав право признавати громаді льокальні статuti. Про право громади рішав двір, та громада виступала лише тоді як правна одиниця, коли ходило о колективні обов'язки, о колективну відповідальність. Громада не мала права рішати про свої льокальні справи та всякі правні відносини до дворян полагоджувалися окремими *договорами*. Зміну в сих відносинах принесла головню церква, біля котрої почало групуватися суспільне життя. Слідувало подбати о видатки на церкву, на удержання парохії ітд., та треба було утворити для управи дотичним майном відповідну організацію. Так повстали самостійні парохії (*parish*) з власною льокальною організацією та адміністрацією. Началь-

ник сеї організації заступав її інтереси і супроти двора і супроти місцевих парохів.

Як села, так і *міста* були з самого початку залежні від земельних посіlostей. Але небаром вони стали, як у Франції, заводити в себе *демократичні* установи з правом вибору вольних горожан, які оплачували податки. Ся система перейшла однак під впливом капіталізму на *олітархічну*. Економічна організація знаходилася в руках т. зв. *gilda mercatoria*, котра з одного боку причинилася до признання містам характеру *публичної корпорації*, а з другого боку являлася помічним органом міської олігархії. „Гільда“ була звязком *цехів*.

Міста.

Осередками льокальної самоуправи були *графства*. Звідси правила *земельна аристократія* державними округами. З початку стояв на чолі графств „Ealdorman“, за норманських часів „Sheriff“ як заступник короля. Але згодом стратили шеріфи право проводити процесам, натомісць прийнялася інституція т. зв. *custodes placitorum corone* (Coroners), опісля *мирових суддів*; тим останнім передано (1360) карне судівництво. Небаром вони переняли головні судейські та адміністраційні функції в графствах, а що тодішні мирові судді виходили із земельної шляхти, то земельна шляхта заволоділа льокальною самоуправою на провінції.

Графства.

Порівнюючи розвиток середньовічної історії англійського державного права з історією континентальних держав, мусимо прийти до переконання, що побіч схожих моментів, державне життя розвинулося на бритийських островах інакше, чим на континенті. Англія стала вітчиною парламентаризму, тому, хоч в останніх часах середньовіччя скріпилася в дійсности *королівська власть*, характер її був на склоні середніх віків інший, ніж у Франції або Німеччині. В Англії виступає поняття *суверенности держави* не наслідком боротьби феодалізму з ідеєю універсальної монархії, як у Німеччині — але наслідком *боротьби населення за політичні права*: Magna Charta признає населенню політичні „свободи“; ті свободи запоручує йому *король* в торжественній, неначе *договірній* формі, та в сьому характері він виступає уже як „*орган*“ держави, як представник суверенности держави. Король — і парламент являються „*органами*“ тої суверенности, та виразом її є з одного боку те, що *парламент репрезентує волю держави*, з другого боку те, що *король не являється субєктом державної влади*, тільки власть його опирається на правних „*прерогативах*“, які йому

Загальна характеристика державної ідеї.

признає держава. Король не є сувереном — він має тільки „прерогативи“.

г) Україна.

Німеччина, Франція та Англія дають характеристику державного життя Західної Європи в середньовіччю. Інші середньоевропейські та західно-європейські держави не грають в історії державної думки середньовіччя тої визначної ролі, що якраз згадані три держави.

Візантія
та славян-
ський світ.

Між тим державне життя на Сході Європи йшло своїм питомим, відмінним шляхом. Тут висувається на перший план *Візантія*. Та ніде правди діти, вона мала шоправда великий вплив на хід історичних подій середньовіччя, але не мала значного впливу на творення та розвиток державної думки. Після упадку західної римської держави удержалася східна римська держава аж до підбою Турків майже до кінця середньовіччя. Вона задержала такий самий правний характер, який надали їй римські імператори Діоклеціян і Константин. Тому й значіння Візантії для історії державного права не сягає поза ті межі, які проявилися при кінці старинних віків. Але поза Візантією обіймав Орієнт великі простори *славянського світа*, що в середніх віках вступив побіч германського у всесвітню історію, та сей Орієнт відіграв в історії державного права визначну роль.

Перший почин до питомого державного устрою на Сході дала *Русь* — пізнійша Україна. Хоч як сміливим мігби вдиватися сей погляд на значіння українського державного права для Сходу Європи, всеж таки він є безсумнівно вірний, якщо зважимо, що Україна розпочала своє державне життя значно раніше, ніж Москва й Польща, що вона виставила свою правну систему на основах свого звичаєвого права, що вона має найдавніші пам'ятники сього права, та вкінці що українське право мало значний, чимало безпосередній вплив на розвиток польського та московського права, чим причинилося до розвитку державного права наймогутніших держав Сходу. Тому, коли хочемо подати вірний образ розвитку державного життя на Сході Європи, мусимо в першому ряді зупинитися при історії України.

І. Первісні
основи
державного
життя
на Україні.

І. Історичний період українського державного права починається щойно з княжою добою Київської держави. Та не лише сам факт, як повстала українська держава, але й *первісні основи*, з яких опісля вона розвинулася, є в науці спірні. Про *основи української державности*

існують чотири теорії: родова, задержна, общинна й волостна. Родова теорія добачує первісну основу української держави в родах; задержна висновує повстання української держави із „задерж“, себ-то родово-економічних сполук з вибіркою властю на взір південно-славянських звязків сього роду; общинна зводить початок української держави до т. зв. „общин“, себ-то громадних економічних сполук на основі ґрунтової спільноти всіх членів з вибіркою властю; вкінці волостна теорія опирається на волостях, як на сполуках кількох „общин“ під вищою спільною властю. Та хоч як ці теорії взаємно себе поборюють, годі їх розважувати під кличем ексклюзивности. Не може бути сумніву, чи були на Україні роди, так як не може бути сумніву, що перехід з родової до державної системи мусів довершитися шляхом територіялізації у співжитті цілого населення — та може бути тільки питання, чи територіялізація переводилася в формі „задерж“, „общин“, чи якої іншої економічної сполуки.

Щоби відповісти на се питання в рамках історії *українського права*, треба вийти від тих громадських сполук, які застала вже історія. Були оселі (села, городи, пригороди), волости й землі. Волости збирали якесь число осель, землі якесь число волостей в одну цілість. Вони виступали як *адміністраційні* сполуки для управи спільних справ. Вони й розпоряджували, як такі, спільними нерухомостями, напр. луками, лісами і т. д. Але чи вони всі, почавши від села та скінчивши на землі, опиралися на *ґрунтовій спільноті* всіх своїх членів, значить чи вони всі були первісно „общинами“ в тому розумінні, треба сумніватися. Княжа доба української історії, зосібна головний пам'ятник із того часу „Правда Руська“, знає вже так розвинений інститут *приватної власности*, та виказує тільки слідів первісного становища родини й роду, що „общинна теорія“ належить у своїй ексклюзивности до проблематичних гіпотез. Судячи по розвитку приватного права власности в Правді Руській, система ґрунтової спільноти могла існувати в часі родової епохи, коли роди жили побіч себе окремо та звязували свою родову сполуку з економічною сполукою. Від хвилі, коли являються уже суспільні звязки вищого ступня, як волости або землі, годі припустити дальше існування загальної ґрунтової спільноти в тих вищих сполуках. Тому більше імовірно являється задержна теорія, яка припускає на Україні подібні родово-економічні звязки, як були „задерж“ на південній Славянщині — хоч такий доказ годі як слід перевести. Общинна теорія має натомісць свою основу щойно в історії московського права. —

Ідучи слідами історичних даних, можемо для *доісторичної доби* суспільного життя на Україні поставити ось які тези:

Що було сказано (в I. книзі) про первісні суспільні звязки: родину, рід та племя, відноситься також до доісторичної доби на Україні.

Зосібна:

Абстрагуючи від устрою *первісної сім'ї*, бачимо при переході до історичних часів у родині чоловіка й жінку з одного боку та їхніх потомків з другого боку. Але вже в доісторичних часах родина поширювалася чимало шляхом усиновлення на чужі діти.

Родини.

Конструкція початкової влади в родині зближувалася більше до старогерманського типу, ніж до римського. Не торкаючися того, чи на території України існувало колинебудь рабство жінки супроти чоловіка, не може бути сумніву, що в близьких до історії часах жінка була щоправда під властю свого чоловіка, але як вільна людина, яка мала не тільки обов'язки супроти чоловіка, але й права. Не сам батько мав мабуть *patriam potestatem* над своїми дітьми, та як батькові так і матері прислугувала *загальна родинна власть* над дітьми й далішними потомками; після смерті чоловіка жінка залишалася головою родини. *Patria potestas* батька обіймала головним порядком суд та провідну керму господарством; про те де ходило о нові норми родинного життя або о постанови, що торкалися родини як цілості, там виступала правно *ціла родина*, як колектив, значить: норми та постанови являлися продуктами колективної волі *всіх* членів родини. Як колектив виступала українська родина також в мести за убийство члена родини; сім'я позивала та була обвинувачувана в процесі ітд.

Роди.

Роди були споконвіку на Україні. Основа роду залишилася всетаки родова, хоч виїмково приймає та асимільовано й сторонні елементи. Не може бути сумніву, що роди мали як такі своє родове майно.

Про внутрішній устрій родів можна мало сказати. Що на чолі деяких родів стояли родоначальники вже в доісторичній добі, годі сумніватися. В таких випадках зближались правні установи роду до устрою сім'ї, з тим, що родоначальник був звичайно вибірний, та що його влада являлася скріпленою *patria potestas* в справах цілого роду. Але були мабуть і такі роди, якими кермували всі батьки родин спільно.

Так само як родина, виступає й род чимало як колектив, напр. при мести за свого члена, при процесах, які торкаються роду, при родовому наслідді ітд.

Згодом роди поширювалися та оселялися в селах і городищах. Можливо, що перші сталі оселі, себ-то села й городища, прийняли систему *ірунтової спільноти* з соборним правом співвласності всіх членів дотичного роду; але не може бути сумніву, що вже в родових оселях збір здатних до бою муштин мав безпосередній вплив на управу.

Небаром настала потреба тіснішої сполуки між сусідніми родами, що жили в згоді зі собою. Вони получили свої села та городища в зв'язок вищого ступня, т. зв. „*волость*“. Сама

назва („волость“ — власть) показує, що першою основою такого звязку була установа влади над цілим звязком. Та власть мусіла бути вибірною, первісно зпоміж членів тих родів, котрі получилися зі собою; вона мусіла природно мати подібні елементи влади, як поодинокі роди, значить: на їх чолі стояли мабуть вибірні голови, що правили в усіх спільних справах разом зі збором мужеських членів роду. Вже тут виступали головні чинники майбутньої влади: *вибірні князі й віче*. Так само вже у волости, зосібна в городах прийнявся звичай, що „старші люде“, головні старші родом мали перевагу в громадських справах.

Союзи родів получилися з другими союзами родів та втворювали *племена*.

Племена.

Весь розвиток ішов від родини й роду до племені. В племенах були більші та менші *города*. Причини повстання городів та обставини, в яких вони розвивалися, були мабуть подібні, як в стариннім Ляціюм. Головний город був осередком племені; інші менші города стали осередками волостей.

Племена оснувалися, як сказано, на звязку родових союзів. Сей звязок, як попередні низчі, залишив управу тих суспільних звязків, які вже існували, але додав йому племінну власть. Побіч тих князів, які вже були, прийшло племінне віче, як віче цілого племені. Почався великий торгівний та промисловий рух на Україні. Напливали купці з усіх усюдів та почали мати безпосередній вплив на суспільне життя народу. Родовий елемент став перемішуватися з чужинецьким, та племя засімілювало багато чужинців. Родовий чинник не перестав бути основою племені, але перестав бути альфою і омегою суспільного порядку. Племя мусіло вийти поза родові принципи та мусіло в першому ряді зберігти своє існування в тих границях, в яких прийшлося йому осісти. Плододайні землі та великий добробут, що стягав чужинців з цілого світа, втворював стремління до супокійного збереження загального племінного майна. Збереження племінної території стало головним завданням українських племен. І так племена стали „землями“; вони змінили свій первісний родовий характер на *територіальний*.

Але такий перехід не міг наступити без труднощі. Первісні родові чинники були ще за сильні, щоби вступити зараз на шлях об'єднуючого все територіального принципу. Почалася боротьба між родами та князями, крім сього наступали одні племена на другі. Настало воєнне лихоліття.

Та серед сього лихоліття знадобилися, як каже літопис, Варяги, мовляв чужинці норманського походження, та склали з українських племен *державу*.

Не місце тут розбирати, хто були ті Варяги, чи вони дали Україні княжий рід, чи тільки княжу дружину, яким чином вони прийшли на українську землю ітд. — але слід зазначити ті правні елементи, які дали справді почин українській державі, які — значить — перевели племінний устрій в державний. Було два такі елементи: 1. тривка *центральна власть* в руках князя і його дружини; 2. витворення тривкого відношення між центральною властю а самоуправою населення на *територіальних основах*.

II. Оскільки перед історичною добою українські відносини мали багато спільного зі старогерманською епохою, остільки історичний період Київської держави не пішов шляхом тої системи, яка настала наслідком мандрівки „народів“ та витворила середньовічний феодалізм. На Україні не було основ до витворення феодалної системи, бо українське населення жило стало на своїх землях та не шукало вже нових країв, нових осель.

Княжа доба злучила князівсько-дружинний порядок з народоправством доісторичних часів. Норми державного устрою були такі:

Центральна власть спочивала в руках великого князя, боярської ради й віча.

Крім великого (Київського князя), що вважався найстаршим між князями, були в поодиноких „землях“ або інших областях другі князі, головно з того самого роду, що великий князь. Між князями були такі, що піддавалися центральній власті великого князя, але були й такі, що правили своїми землями самостійно, провадили з великим князем війни ітд.

а) *Великий князь* походив із княжого роду (Руриковичів). Жінки могли також засідати на княжій престолі. Звичаєве право означувало, хто має право на княжий престол, але дозволяло, щоби князь, який був на престолі, подав у своєму заповіті наслідника. Про те заповіт не міг противитися звичаєвому праву, яке вимагало, щоби члени роду обіймали княжий престол *по старшинстві*. До здійснення права на престол треба було ще формального вибору *віча*. Народ не зрікся права вибору князя, хоч придержувався звичаєвого права. Народ міг на вічу скинути князя та заступити його іншим чле-

ном роду. Всі вибірні віча сходилися з бажанням вибрати „найліпшого“ князя. Та коли справді князь був „добрий“, значить коли вмів як слід панувати та удержувати порядок в державі, народ цінив його, залишав йому як найдалше ідучу волю, не вмішуючися в діла його управи.

Князь стояв на чолі *судейської* і *адміністраційної* влади. Він мав найвищу *військову* власть і право, заступати державу на зовні. По принципу була його власть неограничена, але тільки так довго, як довго він виконував її по думці своїх громадян. Вони жадали тривкої але справедливої влади. З початку княжої доби не було звичаю обмежувати княжої влади — але згодом, коли були різні князі, більше або менше відповідні, виробився звичай, що з нагоди вибору князь і народ складали присягу, в якій вони взаємно зобов'язувалися, нічого злого собі не робити, причім віче ставляло ще *окремі умови*, які князь зобов'язувався сповнити. Так вязали громадяне свою *присягу вірності* з окремими умовами — сей акт приймав форму „ряду“, себ-то *контракту* між князем та народом.

Характер князівської влади був більше патріархальний — на лад первісної історії старинної Греції — ніж абсолютистичний — на лад пізнішого французького королівства. Вона не мала нічого спільного ні з деспотизмом старинних орієнтальних держав, ні з імперіялізмом Візантії.

б) *Боярська рада* складалася з бояр, що належали до княжої *дружини* і з т. зв. земських бояр, себ-то тих „старших людей“ або „старійшин“, що були з роду покликані до управи „землями“. Вона була центральною властю, що лучила представників княжої дружини з представниками земель. *Ся рада* сходилася та радила постійно; засідання відбувалися звичайно на дворі князя. Князь не міг — по звичаю — приходити до денного порядку над рішеннями ради в політичних справах. Всі важні політичні справи, які рішав князь, обговорювалися боярською радою на засіданнях; зосібна належали сюди: законопроекти, питання внутрішнього державного устрою, заграничні справи, (між тими питання війни й мира), релігійні справи, вкінці вищий суд над княжими родинами. Загалом становище боярської ради пригадувало на перший погляд становище сенату римської республіки, з тою різницею, що *de facto* римський сенат переводив у всіх згаданих напрямках свою волю, між тим коли боярська рада була справжньою *прібічною* радою князя, а рішаючим чинником був справді сам князь.

Боярська
рада.

в) Третьою центральною властю побіч князя та боярської ради було віче. Племінне віче доісторичної доби стало в IX—X віці вічем „ліпших людей“ старшого города, а старший город був осередком „землі“. З початку се віче мало *аристократичний* характер; активна роля в ньому припадала боярам і „старійшинам“, між тим коли всі інші громадяне, присутні на вічу, чи вони були з самого города, чи з пригородів, висказували тільки свою згоду на рішення, та виконували їх, коли сього було треба. Але небаром повернув раніший характер віча, як *демократичної* установи. В XI—XIII століттях є віче *народнім збором*, в якому беруть участь усі громадяне („люде“). Льокально обмежувалося те віче до старшого города, що не виключало однак присутності громадян із пригородів. Се льокальне обмеження пояснюється давним звичаєвим поглядом, що якеб не винесли рішення „старійші“ „на тім і пригороди стануть“. Участь у вічу брали всі „люде“, значить: всі свободні та повнолітні громадяне; хто був під батьківською властю, не брав участі у вічу. Віче скликував звичайно князь; але коли „люде“ були невдоволені з князя, міг хтобудь скликати віче та винести на ньому відповідні постанови. Якщо „люде“ були вдоволені з правління свого князя, вони самі не дбали про те, щоби князь скликував їх на віче, тому й віча відбувалися неправильно, без означеного речинця.

Але щодо обсягу власти, вона так само не була по принципу обмежена, як власть князя чи компетенція боярської ради. Тому віче сповнювало не тільки законотворчі функції, але рішало про війну й мир та про всі питання внутрішнього державного устрою. Найвищий суд відбувався під проводом князя, бояр та в присутності народа. Тільки через те, що віче сходилося дуже неправильно, рішались повищі питання дуже часто без участі віча.

Загальна
характері-
стика
влади.

Характеристика згаданих 3 центральних властей лежить якраз у тому, що вони щодо компетенції рівні, але звичайно тому собі не суперечні, що боярська рада була справжньою *радою*, а віче мало щоправда обов'язуючу силу навіть супроти князя, але воно сходилося не постійно, і то тим рідше, чим більше громадяне були вдоволені зі свого князя. В перших віках княжої доби значіння віча було значно менше, між в останніх. —

Льокальна
самоуправа.

Побіч центральної власти існувала *льокальна самоуправа*. Самоуправа прислугувала землям, волостям, городам, при-

городам та громадам. Вона спочивала в руках осібних органів, до яких належали *волостні та пригородні віча* з одного боку, та *вибірні урядники* (старости, сотські, десятські й „добрі люде“) з другого боку. Але *центральна управа* висилала всюди своїх представників для сполуки самоуправи з державними центральними властями. Головними посередниками між центральною а льокальною властю були посадники. Якщо нарід був з них невдоволений, міг їх прогнати. —

III. На протязі XIII і XIV століття розпалася Київська Держава. Той самий принцип поділу начальної власти, який спричинив розклад монархії Карла Великого на кілька держав, причинився також до упадку Київської Держави. Безпосередньою причиною її упадку було татарське лихоліття. Та під впливом сих подій почала вже в середньовіччю на далекому Сході творитися нова, *московська* державність. Але щойно в нових віках припадає Московщині визначна роля на Сході Європи. Колиж зважимо однак самі початки сеї нової державности, то бачимо вже в самому засновку непримириму різницю між первісними державними установами України та державним устроєм Московщини.

Українська (Київська) Держава носить характер *європейської держави*, бо по суті її державні установи побудовані або на тих самих або на подібних принципах, як установи інших європейських держав, про які була згадка повище. Відсутність фєвдалізму не може тут грати рішачої ролі, оскільки зважимо, що фєвдалізм був витвором спеціальних обставин і що історичний розвиток ішов у напрямку поборення фєвдалізму та заступлення його іншою, ліпшою системою. Абстрагуючи від того, українська державна система виказує тільки два характерні моменти супроти інших європейських систем, а саме: 1. рівнобіжну компетенцію трьох начальних властей в державі (княжої власти, боярської ради й віча) попри зрівноваження сих властей наслідком їх різної потенціальности в дійсному виконуванні; 2. народоправство в тому розумінні, що народ залишав князям свободу управи державою, та підпирив їх, оскільки вони „добре“ панували, — вмішуючися безпосередньо в їхню владу тільки тоді, коли вони вводили спори й безладдя. Се народоправство лежало в потенціальній силі народа, який управу держави передав князеві.

Інший характер має *московська державність* від самого початку існування. Тут годі добачувати європейських елементів

III. Відношення Київської держави до московської державности.

в повищому розумінні; московська державність побудована на засадах *орієнтального деспотизму* в формі, яка зближалася до структури старинних орієнтальних держав, без впливу пізнішого римського імперіялізму. Українська та московська державність — се два різні світи. —

* * *

Загальні
висновки
середньо-
вічного
державного
права.

Збираючи повищі нариси державного права та його розвитку в історії середньовіччя, бачимо при кінці ось які нові ідеї для структури державности:

1. Середньовіччя витворило поняття *суверенности держави*. Англія приготувала у своєму парламенті нову форму народоправства.

2. Основою державно-правних відносин став *договір*, як справжня або фіктивна форма важливих правних актів. Головну роль відгравав договір між володарем та населенням, причім населення не виступало ще як цілість, тільки в формі станів.

§ 9. ДЕРЖАВИ НОВИХ ВІКІВ АЖ ДО ВСЕСВІТНОЇ ВІЙНИ.

а) До французької революції.

1. Німецька
Держава.

I. В *Німецькій Державі* нових віків стоять два державні чинники *побіч* себе: а) *імперія* (das Reich) і б) *краї* з прерогативами суверенних держав (Territorien mit Landeshoheit). Головна точка тяжести політичного розвитку переходить на *краї*, які від вестфальського мира виконують ius territorii et superioritatis, — та між сими краями здобула собі *Австрія* дуже визначне становище, віддаючи свій княжий рід, *Габсбургів*, на престол цілої імперії. Габсбурська династія впровадила нову *династичну систему*, яка заважила сильно на розвитку державних установ Німецької Держави.

Становий
характер
устрою.

Характер державного устрою був *становий*. Імперія мала свої стани, та й поодинокі держави мали свої стани. До *станів імперії* належали: державні князі, графи й пани, державні лицарі, державні міщане й селяне (с. т. громадяне державних міст і сел). Державна шляхта ділилася на високу й низчу; висока шляхта мала визначні державно-правні привілеї. *Поодинокі території*, на які імперія була поділена, мали свою

шляхту, свій міщанський та селянський стан. Але ці стани не були в силі задержати так довго своєї окремішності, як стани, що належали до імперії. Відповідно до розросту влади верховних князів (Landesfürsten), звужувалося значіння станів — згодом утратили станові ріжниці в державах своє первісне значіння, та помалу прийнялося поняття *загального підданства*.

а) *Цісар*, що стояв на чолі *імперії*, носив титул *цісаря* без папської коронації. Але *цісарська влада* сходила перед значінням державних станів постійно на другий план. Уже в 16. віці голосили юристи, що начальна влада прислугує аристократії, котрої одним представником являється *цісар*. В дійсності права *цісаря* обмежувалися до кількох *резерватів* (iura caesarea reservata). *Цісар* міг виконувати ці права сам без *державної ради*, між тим, коли найважніші права він виконував тільки з державною радою (iura comitialia).

Цісарська
влада.

До резерватів *цісаря* належало перш за все право санкції державних законів. *Цісар* виконував *судейську* *владу* шляхом своєї *двірської ради*, був найвищим *ленним володарем*, *уділяв привілеї*, мав право виносити до вищого стану, *легітимувати* *неправесні діти*, *уділяти veniam aetatis*, *мораторії* ітд. До права, бити монету або *побирати цля*, *цісар* потребував згоди *курфірстів* (iura reservata limitata).

Але не сам *цісар* виконував *імперіум*, тільки в спільці з державними станами. В тій цілі групувалися державні стани в *державній раді* (Reichstag). Вона складалася з 3 груп: а) з групи *курфірстів*, б) з *ради державних князів*, в) з групи *міст*. Кожна група *радила* та *рішала* сама про себе. Треба було згоди всіх 3 груп. Після згоди *цісар* давав свою *санкцію* (conclusum imperii, Reichsschluss). *Вестфальський мир* означив *компетенцію державної ради*. Сюди належала *законотворча влада*, *інтерпретація законів*, *рішення про війну й мир* та *про заграничні союзи*, *право накладати державні податки*, *рішення про кватерунок війська* та *про ставлення кріпостей*. *Державна рада* виконувала в деяких випадках також *судейські функції*. Члени *державної ради* могли *заступати* себе *другими особами*.

Державна
рада.

Імперія мала, як така, свої *загально-державні уряди*. Сюди належали в першому ряді *цісарські* *прибічні уряди*. *Габсбурська династія* зуміла при структурі тих урядів *получити функції заступства інтересів цілої імперії з заступством інтересів австрійських дідичних країв*. *Цісарськими урядами* сього роду були: *двірська рада* в *судових і адміністраційних справах*, *двірська*

Центральні
уряди.

комора як цісарський скарбовий уряд, двірська канцелярія і тайна рада. Про початкове становище в державній канцелярії була довга боротьба між цісарями та архієпископами з Майнц. Сі останні були державними канцлерами. В 17. віці відлучено австрійські канцелярійні справи від державної канцелярії, та архієпископи з Майнц набули постійне право покликувати віце-канцлерів, як начальників державної канцелярії. Тайна рада лишилася особистою доменою монархів.

Поділ
держави на
округи.

Але побіч двірської ради існував особний *найвищий державний суд*, до котрого державні стани вибирали членів. Державні стани причинилися до поділу держави на округи (Kreise — з початку 6, опісля 10). На чолі округи поставлено окружного старосту (Kreishauptmann) та додано йому 4 помічних урядників. Адміністраційні компетенції тих округів не були однак великі, а то тим менші, чим більше поодинокі державні території зберігали свою самостійність.

Відно-
шення країв
до імперії.

б) *Краї* являлися самостійними державними одиницями, які настільки підчинялися спільному державному праву імперії, скільки вимагав сього устрій Німецької Держави (пор. під а). Вестфальський мир признав *державну суверенність* сих країв; вони були справжніми державами з правами внутрішньої і зовнішньої самостійности. Вони були получені зі собою *неначе* в звязок держав (Staatenbund), на чолі якого стояв цісар і державна рада.

Верховні
князі.

Кожна з тих держав мала своє військо, мала свою заграничну репрезентацію, та могла заключати самостійно союзи з іншими державами, тільки ніколи проти Німецької Держави.

На чолі сих держав стояли верховні *князі* („Landesfürsten“), з котрих деякі носили навіть титул короля. Їх власть росла щораз більше та ставала *абсолютною*. Князі набули й право безпосереднього впливу на віроісповідання своїх громадян (cuius regio illius religio); вони розширили свої монополії (т. зв. *регалії*) та право оподаткування — се головно завдяки того визначного становища, яке займали серед державних станів в імперії. Під впливом такого поширення влади князів занепадало щораз більше значіння станів, (пор. вище), та вже в 17. віці не лишається з ранішого впливу сих станів майже ніякий слід. Повстає теорія *абсолютної* влади верховних князів на їхніх територіях, з тим, що вони остільки в своїй власті необмежені, оскільки їхні громадяне не в силі виказати особних „свобід“ чи особних привілеїв на основі *особних правних титулів*.

Таким чином упав *февдалізм* в поодиноких державах Німецької Імперії. Намість ленною підчинення прийшло *загальне підданство* громадян під абсолютну владу верховного князя. Намість обов'язку вассалів до воєнної служби вступив загальний воєнний обов'язок усіх здатних до війська громадян. Побіч *сталого війська* повсталася система тривко зорганізованої *урядничої гієрархії*, яка стояла на наказах верховного князя. Громадяне не мали прав, але мали обов'язки супроти держави. Міщанський та селянський стан занепали.

Серед держав Німецької Імперії грала Австрія найбільшу роль, та старалася удержувати гегемонію над другими державами. Се витворило ворожнечу, яка скінчилася розпадом Німецької Держави (1806). Австрія стала окремим цісарством.

(Про льокальну самоуправу пор. § 9 під г).

II. Дореволюційна Франція нових віків була *абсолютистичною монархією*.

II. Франція.

В сьому періоді *сцентралізувала* французька *королівська власть* цілу управу держави в своїх руках та зуміла підчинити *всяку льокальну самоуправу* одній центральній власті. На чолі управи міст стояли державні урядники, висилані з центра та муніципальна рада, яка не мала рішачого голосу а до того була часто згори іменована. По селах залишилися щоправда останки давньої самоуправи під проводом поміщиків, але й ці останки переказано опісля під безпосередню власть державних урядників. *Повний централізм* та значно здіференційована *уряднича гієрархія*, що стояла на наказах монарха — се два характерні риси сього періоду у Франції. Сей режим знаний сьогодні під назвою „ancien régime“.

Ancien régime.

• *Король* — абсолютний суверен; його воля закон: „si veut le roi, si veut la loi“; король кінчить свої розпорядки словами: „Tel est notre plaisir“.

Король.

Зосібна: тільки король має *законотворчу власть*; він видає закони, він інтерпретує їх, він зносить їх, він уділяє привілеї, легітимує неправесні діти, уділяє *veniam aetatis*, покликає перів (paire), уділяє шляхотство, ітд. Король має найвищу *адміністраційну власть* в державі: творить нові уряди й суди, організує їх, покликає урядників. Він має право помилування від засудів за злочини. Король — є найвищим володарем в *фінансових* справах, тільки він має право бити монету, накладати податки, розпоряджувати доменами й гірничими мінами. Тільки король може з міст робити села, звичайні міста робити го-

ловними містами. Король найвищий *ленний володар*. Він найвищий *опікун церкви* та верховний власник церковних дібр. Він вкінці одинокий представник суверенности Франції в *заграничних справах*; він приймає чужі посольства, заключає договори з другими державами, виповідає війну, заключає мир та є найвищим військовим достойником в державі.

Право до насліддя на престолі було дідичне; воно стало унормоване, та торкалося але мужеського пола; жінки були виключені. Після смерти одного короля переходив престол *ipso iure* на другого: „Le roi est mort, vive le roi!“ Від 14. року життя міг король сам кермувати державою; до 14. року був до того покликаний регент.

Всі інші чинники, які побіч короля мали вплив на державне життя, не були самостійні, але від короля залежні. Тільки *король* мав самостійну й *необмежену владу*; обмеження могли відноситися до поодиноких випадків, оскільки поодинокі особи чи корпорації могли виказати особні на договорах оперті правні титули.

Три стани. Так і *стани* мали щоправда вплив на розвиток державного права Франції, але лиш остільки, оскільки король покликував їх до виконання їхніх прав. Були три стани (Etats або Ordres): духовний стан, шляхта і т. зв. третій стан.

а) Церква. *Церква* була тісно звязана з державою та підчинялася в найважніших справах королівській влади; король обмежив духовну юрисдикцію та наложив на церкву податки. Духовенство займало становище привілейної станової корпорації.

б) Шляхта. *Шляхта* ділилася вже в 16. віці на 3 категорії: на февдальну шляхту або шляхту з роду (noblesse de race, de naissance), на бумажну шляхту на основі бумаж, які виставляв король (noblesse par lettres) і на урядничу шляхту (noblesse d'offices nobles), як наслідок вищих урядів. Найвищою шляхтою були т. зв. пери (Pairs de France), звичайно члени суверенних родин, зосібна члени королівського дому. Пізніше розширено ще поняття шляхти та зачислювано до неї м. и. також докторів прав (noblesse comitive). Шляхта мала далеко ідучі привілеї.

в) Третій стан. Поняття *третього стану* було тісніше та ширше. Тісніше обіймало тільки горожан міст та зрівнаних з ними нешляхтичів; ширше обіймало не тільки горожан поодиноких міст, але й мешканців інших краєвих осель (manans et habitants de Paroisses). В цьому періоді стратив третій стан своє первісне

значіння, м. и. право юрисдикції, поліційну власть та самостійну управу; всюди заволоділа централізація. Людовик XIV. почав сам іменувати муніципальні уряди, та зупинився всякий вплив міст на державну управу.

Важний є поділ на державні й на провінційні стани: *державні*, що відносилися до цілої держави; *провінційні*, що торкалися поодиноких провінцій.

Державні стани (Etats généraux) перейшли із середньовіччя. Скликував їх король — але рідко, та звичайно тоді, коли потребував помочі в фінансових справах. Від 1483 р. висилали державні стани на збори своїх делегатів. Число делегатів означував король. Король подавав виборцям перед зборами до відома предмети нарад, щоби могли дати своїм відпоручникам відповідні припоручення. Збори ділилися на секції; кожний стан голосував зосібно. На збори приносили відпоручники письма з жалобами на зловживання, причім виборці домагалися усунення надужитъ, та від становища короля до сих жалоб робили залежним своє голосування. Король передавав письма міністрам, та видавав після зборів особний розпорядок, в яким полагав справу, намічені в жалобах.

Державні
стани.

Збори державних станів відбувалися з великим торжеством. Звичайно відкривав їх сам король промовою, опісля промовляв канцлер, та предклядало фінансовий рахунок. Кожний з 3 станів мав своїх промовців, та промовляли ще й фахові урядники. Що постановили збори державних станів, мало значіння закона, та називалося lois du royaume у відріжненні від lois de roi.

Ціла держава ділилася на *провінції* та деякі з них (7) мали свої питомі станові організації, свої *провінційні стани* (pays d'états). Правне становище сих станів було більше або менше означене. Звичайно вони сходилися в фінансових справах, але чимало вони становили політичний осередок провінції. Всеж таки вони не мали самостійного значіння та не обмежували центральної влади.

Провінційні
стани.

Важливі державні завдання припадали *парляментові*. Се не був однак парламент в англійському значінні, але він продовжував ті самі функції, які виконував у Франції в останньому періоді середньовіччя. Тепер його компетенція поширилася та вплив його поглибився.

Парламент.

Перш за все поширено склад парламенту та поділено його на палати. В половині 18. століття складався парижський пар-

лямент з 7 палат: з 1 grand'-chambre, 3 chambres d'enquêtes, 2 chambres des requêtes і 1 chambre criminelle.

Парижський парлямент мав політичну й судейську компетенцію. Політично являвся парлямент оборонцем набутих прав корони та станів і цілого французького права. Він обмірковував закони й розпорядки королів та висказувався про них, додаючи одним постановам своєю згодою більшого авторитету, та звертаючи щодо других, невідповідних постанов увагу королів, щоби їх як слід змінили. Королі зверталися чималом до парляменту за радою в важливих державних справах. Але були нераз між парляментом і королем напружені відносини, та королі переходили також до денного порядку над ухвалами парляменту, що не причинялося до піднесення їхнього престою.

Як судовий трибунал, видавав парлямент особні оріки (arrêts). Крім сього він видавав пояснення в поодиноких судових справах, пояснював поодинокі розпорядки та присвоїв собі право видавання деяких правних норм, які настільки задержували правну силу, наскільки король їх не змінив або не зніс. Сі правні норми називалися arrêts de règlement.

Вже від кінця 15. століття потвороно й на провінції парляменти — але вони не мали того значіння, що парижський парлямент, тільки задержали верховну судейську компетенцію на провінціях. Перед революцією вони перестають називатися парляментами.

Бюрократична
гієрархія.

Король мав на свої прикази цілу *бюрократичну гієрархію*. Система тої бюрократії вельми складна та непроглядна. Перемішано адміністрацію з юрисдикцією та ускладнено систему ще й через те, що державні урядники могли бути рівночасно членами різних урядів і урядових секцій. Майже всі уряди набувалися та позбувалися за гроші — вони були *продажні* і становили значну суму в прибутках скарбу.

Істнувало велике число *двірських урядників*, як: містрів церемонії, маршалків, приватних секретарів, лікарів, бібліотекарів, капелянів ітд.

Державна
рада.

На чолі державної управи стояла побіч короля *державна рада*, названа також королівською радою (conseil, або conseil du roi). Вона ділилася з початку на 4, пізніше на 5 секцій, а саме:

1. conseil d'état (conseil d'affaires) для заграничних справ;
2. conseil des dépêches для внутрішних справ;
3. conseil royal des finances для фінансових справ;
4. conseil privé з особним conseil des parties для приватних справ;

5. conseil royal de commerce для торгівних і промислових справ.

Хто був покликаний до conseil d'état, мав титул *міністра* (minister d'état). Король був членом та президентом усіх відділів королівської ради та заступався канцлером або одним із державних міністрів. До засідань покликувано також фахівців та кожна секція мала окремі бюро.

Міністри.

Найвищим державним урядником був *канцлер*. Іменував його король до смерті; уряд не був продажний ні дідичний. Як безпосередній довірник корони канцлер відбирав присягу від королівських вассалів і міських губернаторів, виконував найважніші військові й політичні місії, та заступав короля в його неприсутности. Він був начальником королівської канцелярії і як такий мав велике число впливових урядників на свої прикази. Канцлер був президентом усіх секцій королівської ради в заступстві короля; він був найвищим судовим урядником з правом верховного нагляду над судейськими урядниками та суддею над державними секретарями за урядові провини; вкінці він мав верховний нагляд над торгівлею і цензурою книжок.

Канцлер.

Побіч канцлера був *міністер скарбу* найважнішим урядником в державі. Взагалі було 7—8 державних міністрів.

Біжучі справи центральної влади полагоджували *державні секретарі*, стоячи на чолі осібних урядових департементів та на чолі управи приділених їм провінцій. Сюди належали: секретар заграничних справ, секретар фльоти, секретар війни і секретар королівського дому та духовенства.

Державні секретарі.

На чолі провінцій стояли *губернатори*, як представники центральної політичної та військової влади. Перед революцією числила Франція 41 губерній. Незалежно від сього поділу існували особні округи фінансові, судові та поліційні. Правила ними інтенданти, а саме: intendans des finances, de justice et de police.

Губернатори.
Інтенданти.

(Про льокальну самоуправу пор. § 9 під. г.).

Судівництво перейшло помалу під королівську владу; раз за разом обмежувало право станів до юрисдикції, так що вже в 17. віці витворилася теорія, що юрисдикція належить до виключних прав королівської суверенности (toute justice émane du roi); під кінець 18. віку знесено патрімоніальні суди. Найвищим суддею в останній інстанції був король. Побіч парижського парламенту утворено вже в 1498 р. новий судовий

Судівництво.

трибунал (*grand conseil*), котрий мав подібну компетенцію як парламент, та в деяких випадках вищу компетенцію від нього; опісля переймив *conseil de parties* при королівській раді велику частину найвищих судових справ. Дальше засновано в провінціях окремі провінційні парламенти з юрисдикцією, обмеженою до дотичних провінцій; в 16. віці повстали особні превотальні й президіяльні суди, а для торгівлі та промислу зложено конзулярні суди. До сього періоду належать також окремі *адміністративні суди* для адміністративних справ. Взагалі ціла судова організація ставала щораз більше складною; існували побіч себе суди, що перехрещувалися щодо компетенції, та серед вічних компетенційних конфліктів терпіло населення, що мусіло нераз без кінця ждати на рішення правних спорів, та витворився повний хаос, якому кінець поклала щойно французька революція.

Загальна
характери-
стика
сього
періоду.

Характеризуючи сей період французького державного права, мусимо признати, що він причинився до велико-державного становнща Франції в історії повітних держав, та що поставив основу тривкої національної єдності, поборовши останки фєвдалізму й підчинивши всі державні чинники сильній владі. Але недостатком системи було те, що *одиноким* чинником, який вязав усі стани, була *абсолютна влада монарха*. І так шляхта перейшла в двірську й урядничу службу, духовенство попало (від 1516) в повну залежність від короля, та третій стан мусів двигати всі державні тягарі, не маючи політичних прав, хоч шляхта й духовенство користувалися дуже складною системою привілеїв. Колиж податки на удержання двора й на покриття державних потреб почали рости безконечно, прірва між третім станом та упривілеєними станами ставала щораз більшою; абсолютна власть монарха не могла вже зарадити злому, — тому сам народ скинув ярмо абсолютизму і зажагав для себе нових, рівних прав. *Французька революція* стала основою нової державної системи, *конституціоналізму*.

III. Англія.

III. Конституціоналізм не є однак витвором самої французької революції, він мусів ще перед нею перейти школу *англійського парламентаризму*, щоб досягнути опісля тих форм, в яких проявляється сьогодні. В новітній історії англійського державного права знайдемо головні елементи модерних державних установ цивілізованого світа. Мусимо придивитися англійській системі й тому, щоб розуміти, чому в Англії не було під кінець 18. віку тих революційних заворушень, які зустрічаємо на

континенті для здобуття „прав чоловіка,“ та чому ціла боротьба звернулася на виборення парламентами найдаальших політичних прав.

До кінця 18. віку можемо новітню історію англійського права поділити на 2 головні періоди: а) період боротьби королівської влади з парламентаризмом і б) період парламентарної монархії.

а) *В боротьбі королівської влади з парламентаризмом* (1485—1714) можна знова відрізнити три епохи: епоху абсолютизму (1485—1649), епоху республіки (1649—1660) й епоху реставрації монархізму зі змаганням парламенту до керми державою (1660—1714).

Під Тудорами і Стюартами була *епоха абсолютизму*. Наслідком війн білої та червоної рожі підупало значіння ранійшої шляхти, та вона не могла опертися змаганням королівської влади до абсолютизму. Витворилася нова аристократія, себ-то уряднича шляхта, що підпирала корону. Парламент стратив ранійше значіння; Тудори скликували його дуже рідко, та зажадали від нього уповноваження затягати примусові позички і видавати розпорядки без осібної ухвали парламенту.

За Тудорів переведено релігійну реформацію, а за Елисавети поставлено основи під англіканську церкву, що стала державною церквою Англії. Розв'язавши релігійне питання без заворушень, Тудори приступили до переведення меркантилізму в державі й дали основу до збогачення широких верств населення. Причинилося до того відкриття Америки. Населення побачило великі користи, та підчинялося добровільно розпорядкам монархів. Але се тривало тільки так довго, поки при кермі були Тудори. Їх наслідники, Стюарти, мали далеко трудніше становище. Широкі торгівні та промислові верстви населення почули небаром і політичну силу за собою, та коли Стюарти почали поширювати консеквентно абсолютизм, не даючи народові того, що дали йому попередники, народ розпочав боротьбу проти королів, жадаючи повних прав для парламенту. Прийшло до революційної війни між королем та парламентом (1642—1648), яка покінчилася перемогою парламентаризму. Карло I покінчив життя на шафоті.

Побідник, Олівер Кромвель, станув на чолі держави. Парламентові признано право самостійного уконституування та право вирішування про своє відкриття чи розв'язання. Дня 7. лютого 1649 знесено монархію та вищу палату (лордів).

Поділ на
2 періоди.

а) Перший
період
(1485-1714).

Епоха
абсолютиз-
му
(1485-1649).

Епоха
республіки
(1649-1660).

Сліди
республіки
в пізнішій
устрою
Англії.

Так заведено *республіку*. Олівер Кромвель прийняв титул протектора. Але він мусів не раз розв'язувати парламент, щоби вдержати порядок. Останні літа його влади були військовою диктатурою. До його смерті (1658) вдалося задержати республіку — але вже його наслідник Річард Кромвель не міг нічого вдіяти, бо більшість рішачих кругів заявила за королівською владою та звернулася до сина попереднього короля, щоби обняв владу. Стюарти повернули на престол (1660).

Та хоч як коротко тривала республіка, вона полишила значні сліди в державнім устрою Англії. Вона поставила край королівському абсолютизму та відкрила свободний шлях розвитку парламентаризму на основах народоправства. Хоч після реставрації королівства відновлено вищу палату,¹ вона не осягнула вже переваги над низчою палатою, тільки якраз ся остання стала на будуче головним викладником народньої волі. Підчас республіки заведено *коллегіальну систему* урядів, яка залишилася аж до тепер. Англійська республіка мала велике значіння для поглиблення демократичної ідеї, зосібна для пізнішого розвитку парламентаризму і для пізніших народоправних змагань Північної Америки.

Зараз після проголошення республіки засновано побіч парламенту раду держави (council of state), як представницю виконуючої влади (екзекутиви), і призначено до сеї ради 41 членів парламенту. Сю раду відновлювано що року (аж до 1653 включно). В 1649 р. ухвалено проєкт державного устрою на демократичних основах. Се перший *писаний* англійський закон про державний устрій, так сказати: перша писана англійська „конституція“; в сьому законі одержали державні органи неначе мандат, якого мали строго придержуватися. По тому закону припадала ціла верховна влада парламентові, що являвся справжнім *сувереном*, оскільки закон не признав самим виборцям окремих, самостійних прав. Однак сей закон залишився тільки історичним документом республіки, бо в пізніших часах Англії не спромоглися на „писану конституцію“, так як увесь державний устрій переводився шляхом звичаєвої еволюції та переводиться сим шляхом і сьогодні.

Рестаурація
монархії
(від 1660 р.).

Реставрація монархії (1660) не повернула вже до передреволюційного абсолютизму, але зберігла королівську владу в згоді з парламентом. Королі забезпечують політичне становище парламенту особними актами, неначе особними договорами з заступниками населення; до сих актів належать: de-

claration of rights з лютого 1689, bill of rights з грудня 1689 і Act of settlement з 1701. Сими актами закріплено те правне відношення короля до парламенту, яке в зв'язку існувало вже під кінець середньовіччя, але щойно після революції прибрало виразну державно-правну форму.

Приступаючи до близького розсліду державних установ цього періоду мусимо зупинитися перш за все на *королівській власті*.

Коро-
лівська
влада.

В першій епосі наслідували англійські королі (Тудори і Стюарти) абсолютну владу французьких королів та брали з Франції приклади не тільки щодо виконання своєї влади, але й щодо налагодження державного апарату побіч себе та на свої услуги. Однак хоч як безсильний був англійський парламент, то всеж таки та епоха ріжнилася з *правного боку* від французької, бо англійські королі признавали *de iure* правну компетенцію парламенту та старалися поширити свою владу на основі окремих, *ad hoc* приготовлених парламентарних постанов. Дідиність престольного насліддя перейшла із середніх віків на нові, та хоч королі (пор. Генрик VIII) старалися виробити собі вплив на означення насліддя, то всеж таки воно йшло незалежно від королівської волі своїм питомим, законно назначеним порядком, та при всяких відмінах чи нових питаннях мусів таки рішати парламент, як безпосередній представник народньої волі. Англійські королі старалися в інтересі піддержання своєї влади завести *римське право*; та всі ті заходи покінчилися невдачею, бо англійський народ не дав собі відібрати свого питомого, звичаями усвяченого народнього права (*common law*).

Королі складали, як у середньовіччю, коронаційну присягу, в якій зобов'язувалися зберігати „*leges quas vulgus elegerit*“; але з поширенням абсолютизму ослаблено й ту формулу, та щойно в часі республіки повернено до ранішої форми з тим, що король зобов'язувався правити по законам, ухваленим через парламент, по його праву й звичаям.

Перед революцією англійські королі присвоїли собі *право видавати розпорядки*, якими вони змінювали закони. Але небаром піднеслася проти цього сильна опозиція, що спричинила опісля революцію. Відмовлено королеві права видавати розпорядки в карних справах та знесено загально зненавиджену „*Star Chamber*“. (1640). Дальше знесено право короля накласти податки, та *bill of rights* зв'язала се право з дозволом

парляменту. Вкінці та сама bill of rights знесла право короля звільнювати кого-небудь від законів, чи в формі диспенз чи суспензії. Так завернено до правного стану з кінця середньовіччя; до того означено ясно права парламенту супроти короля, та затверджено їх у тривкій правній формі. Королеві залишилися тільки „прерогативи“. Вони мали двоякий характер: права, спільні з парламентом — і права, незалежні від парламенту. До прав, спільних з парламентом, належало право участі в легіслятиві; до прав, незалежних від парламенту, м. и. право видавати *необхідні розпорядки* в формі *прокламації*, чим однак королі не могли ні творити нового права, ні змінювати чи переносити приватної власності, ні заводити нових кар. —

Парламент.

Парламент складався, якщо не числити часів республіки, з 2 палат: House of Commons (низчої палати) і House of Lords (вищої палати).

Члени *низчої палати* виходили з вибору; вибирали графства (або нові провінції) і міста; підчас реставрації королівства було також 4 делегати університетів. У графствах було право вибору привязане до *грунтової посілості* відповідно до висоти *грунтового податку*; по містах були дуже різномірні виборчі приписи, та до них прийшла підчас реставрації ще нова парламентарна постанова, що тільки низча палата має право рішати, котра кляса міських горожан матиме виборче право.

В вищій палаті мали з початком нових віків духовні лорди перевагу над світськими. Але вже за Тудорів і Стюартів перевага починається хилитись на сторону світських лордів, та через поширення урядничої шляхти приймається принцип, що т. зв. „реєґе“ не звязана з ґрунтовою посілістю. Республіка знесла, як відомо, палату лордів, але королівська реставрація повернула її назад. Лордів до вищої палати визначував *король*, що належало до найвищих відзначень за політичні прислуги. —

Правне
становище
парля-
менту.

Правне становище парламенту завершила успішна боротьба з королівською властю, як слідує: 1. парламент був не тільки *державним*, але й *репрезентативним органом*; 2. парламент був *найвищим судовим трибуналом* для цілої держави.

Законо-
творча
власць.

Як державному органі прислугувала йому *законотворча власть* у державі; вона обіймала зосібна виключне право накласти податки для цілої держави. Як репрезентативний орган представляв парламент у своїх обох палатах *волю цілого народу*, чим підпорядкував під свої постанови всі територіяльні

округи держави. Тому до парламенту зверсталися не раз міста й округи з дуже дрібними справами.

Найвищий судовий трибунал парламенту обіймав тільки обвинувачування за такі карні переступи, що торкалися цілої держави (the general inquisitors of the realm). Ще в середньовіччю прислугувало палаті лордів т. зв. *iudicium regium*, — себ-то суд над рівними (лордами) за карні вчинки; вона не тільки сповіщувала обвинувачення (т. зв. *impeachment*), але й переводила суд. Се право обмежено опісля на користь низчої палати, та на протязі 17. віку признано низчій палаті право проголошувати *impeachment* на лордів, залишаючи право самого суда над лордами при вищій палаті.

Судова
влада.

Парламентарне життя поплило широким руслом, та король мусів зі своєю первісною властю і зі своїми бюрократичними помічниками підпорядковуватися помалу під парламентарну систему. Однак ця система не оперлася на потребах широких верств, бо давніші могутні сфери зуміли перевести свій вплив у парламенті. Виборами заволоділа перенята зі середньовіччя патронажа, яка давала можливість могутнім баронам висилати велике число послів, що були сліпими оруддями їх у парламенті. З другого боку старалися знова королі, не жахаючися підкупства, здобути собі вплив на поодиноких членів парламенту — і так прийшли нові суспільні організації до великого значіння.

Із середньовіччя перейшло значіння *земельної аристократії* до нових віків. І тепер групувалося державне життя головню біля т. зв. „*landed interest*“, значить тої групи інтересів, що стояла в безпосередньому звязку з ґрунтовою посілістю. Держава добирала собі із того стану головні органи чи до війська, чи до внутрішньої адміністрації. Сей стан був основою народного майна, давав найбільше податків, та мав найбільший інтерес у тому, щоби в державі був порядок. Йому підпорядкувався небаром і *духовний стан*. Зваживши далше, що первісна шляхта почала шукати для себе нової основи в урядничій службі і що ця нова уряднича шляхта не була так тісно звязана з землею, як первісна, то зрозуміємо, чому земельна аристократія розвивалася тепер без огляду на шляхетський стан, та чому вона в своєму дальшому розвитку захопила й інші з землею звязані елементи. Сюди належали не тільки давні сільські барони, але й низча земельна шляхта, та вкінці сільські богатири, т. зв. *yeomen*. Так почався новий

Земельна
аристо-
кратія.

соціальний процес: *станові різниці* помалу затерлися, та на зверх виступили *різниці інтересів*, і то в першому ряді *економічні* різниці, за якими пішли опісля й *політичні*.

Купецький
та проми-
словий
стан.

Подібний процес dokonався також у *купецькому та промисловому стані*; сей стан головно причинився до витворення *нового типу соціальної організації*. Він поставив якраз *економічні* цілі основою свого суспільного звязку. Америка відкрила нові шляхи та джерела заробітку, та меркантилізм став державною системою Тудорів і Стюартів. Заморська торгівля розсадила середньовічну цехову організацію в її тісних льокальних рамках. Купцями та промисловцями стали не лише ті, що належали первісно до купецького або промислового стану, але й люде з інших сфер, які побачили в торгівлі та промислі кращі гороскопи на здобуття майна та здобуття впливу в суспільности. До Англії наплили великі капітали і капіталісти заволоділи містами. Та в сій мірі, як ріс їх *економічний* добробут, вони старалися о *політичний* вплив; вони причинилися до поглиблення політичних свобод парляменту, поширюючи безпосередню участь населення у політичному житті народа. Вони перестали бути станом, та почали бути *політичною партією*.

Повстання
партій
в Англії.

Так станули вже в половині 17. століття на овиді державного життя Англії дві політичні партії проти себе: представники *земельних інтересів* (Тори, Tories) та представники *торгівних і промислових інтересів* (Віги, Whigs). Перші-консерватисти, другі-ліберали. Почалася між ними емуляція, опісля боротьба о головний вплив у державі. В другому періоді (під б) відіграла ся боротьба визначну ролю в історії англійського парляментаризму.

Серед таких відносин, в яких розвивалося суспільне життя в Англії, держава мусіла мати тривкий та складний *адміністративний апарат*.

Центральна
адміністра-
ція.
Державна
й тайна
рада.

Центральна управа дореволюційної доби була зложена на взір французької системи. Треба тільки додати, що із середньовіча перейшла також „*тайна рада*“, що була тайним, прибічним органом короля. Побіч сеї ради, в якій рішались головні політичні справи, існувала як публичний, державний орган осібна „*державна рада*“, яка за Тудорів і перших Стюартів була *видимою* організацією їхнього абсолютизму. Але під напором опозиції мусіли вже перші Стюарти завести в тій раді *перманентні радні комісії* (т. зв. „juntos“) з визначеним

кругом ділання та покликувати до них фахові сили. Сюди належали за Карла I ось які комісії: для заграничних справ, для торгівлі й промислу, для артилерії, для кольоній і для Ірляндії. Наслідком революції упала зненавиджена Star Chambre (пор. вище), та республіка поставила намісць попередньої державної ради нову раду з делегатів парламенту. Але ся рада не вдержалася довго (пор. вище), та коли привернено опісля королівську власть, відновлено й державну раду. Карло II поділив „державну“ раду на 4 комісії: для заграничних справ, для військових та воєнних справ, для кольоній і для приватних справ; до першої комісії належали побіч заграничних також справи, які „торкалися внутрішнього настрою населення в королівстві“. Але небаром перемінилася державна рада, ідучи за республіканськими змаганнями, на *коллетіяльну* інституцію, між тим коли з тайної ради виробився опісля окремий *міністерський кабінет*. Притім відіграло важну роль становище *державного секретаря*.

Державні секретарі існували вже за Тудорів і були посередниками між державною радою та королем. Звичайно грали вони рівночасно головну роль і в тайній раді, тому виробили собі небаром таку позицію, що приготовляли в порозумінні з королем усі головні справи, між тим коли державна рада займалася публікацією сих рішень. За перших Стюартів піднеслося значіння ради та впало значіння державних секретарів, але зараз в початках реставрації королівства вони прийшли знова до керми. Вони здобули собі провідне становище в цілій державній адміністрації, не тільки в державній, але й в тайній раді.

Колиж згодом переведено *коллетіяльну систему* центральних урядів (пор. низче), та державні агенти значно зросли, не залишилося нічого іншого, як перемінити державну раду на організацію поодиноких верховних урядів (пор. низче), а ті функції, що їх ранійше виконували два органи, себ-то державна рада й тайна рада, зібрати в одній тіснішій раді під боком короля, яка мусіла перестати бути тайною та стала посередником між короною і парламентом. Тайна рада стала, „кабінетом“ під проводом державного секретаря, пізнійше під проводом т. зв. first lord of the treasury. Коли се сталося, голова кабінету мав так домінуюче становище в цілому політичному житті, що вона перейшла й на сей кабінет, якого душею він був. Другими членами кабінету були „міністри“,

Державні секретарі.

Голова міністерського кабінету і міністри.

себ-то визначні представники головних державних ресортів, щоби давати королеві фахову раду в дотичних предметах. Ранійше вибирав їх король зпоміж дворян і членів державної ради для безпосереднього інтимного порозуміння з ними; тепер вони рекрутовалися звичайно з бюрократії. Тому кабінет сього періоду мав переважно *бюрократичний характер*. Король покликував міністрів на засідання, що відбувалися в означені дні; він був звичайно провідником нарад.

На нарадах кабінету обговорювано головні питання заграничної політики, а підчас засідань парляменту найважніші внески до парляменту. Дальше обговорювано справи, що торкалися двірської адміністрації, іменування урядників і всі взаємини до парляменту. Небаром зумів парлямент поширити свій вплив і на сю державну інституцію, яка почала грати найвизначнішу роль в державі, — та се змагання мусіло з часом довести послідовно до парляментаризації кабінету, яка наступила з початком 19. віку.

Адміні-
страційний
апарат.

Ввагалі весь *адміністраційний апарат* був вельми складний. Перед революцією, за Тудорів і перших Стюартів, носив він характер королівського абсолютизму і мав багато схожости з тодішною французькою системою. Але з хвилию коли піднеслася опозиція проти абсолютистичного режиму, піднесено протест і проти системи уряду. Англійська революційна література виступила не тільки проти кермування держави *одною* особою, але й проти урядів, на чолі яких стояла *одна* особа; вона домогалася намість індивідуальної системи урядів *коллегіяльної*. Побідила *коллегіяльна система*, до чого причинилася також побіда пресвітеріянської церкви, якої устрій прийняв *коллегіяльну* систему. Республіка, в котрій взяли верх Пресвітеріяне, прийняла й перевела *коллегіяльну* систему: управа держави перейшла в руки council of state та його комісій. Утворено постійні парляментарні комісії для обороту державними грошми, продажі домен, конфіскації церковних дібр, для управи податками ітд.; крім сього згадана рада мала свої комісії, які кооперували з парляментарними комісіями. Правда, що така кооперація провадила не раз до роз'єднання, та спричиняла чимало непорозуміння, але всеж таки *коллегіяльна система* прийнялася загально, так що навіть військова диктатура Кромвеля не встигла завернути бюрократичної системи тільки зменшила число комісій. З виїмком секретаріату державної ради, організація центрального уряду підчас республіки була *коллегіяльна*.

Коллегіяль-
на система.

В такому стані перейшла організація уряду до королівської реставрації. Ідея колегіальності вкорінилася так скоро в цілому народі, що королі не могли вже повернути до давньої системи. Навіть скарбовий уряд залишився колегіальним урядом. Принято теорію, яка вдовольнялася відповідним складом урядових колегій, але не прийнято теорії *Гаррінгтона* (Harrington), який в своїх домаганнях пішов далі, жадаючи, щоби народ мав право вибирати колегії. (Ся остання теорія мала велике значіння в історії американської конституції). Тому всі комісії державної ради мусіли підпорядкуватися загальним вимогам колегіальності, та державна рада розпалася на кілька колегіально зорганізованих державних урядів. Сюди належали м. и. скарбовий, адміральський, торгівний та колоніальний уряд ітд.

Але головний характер *державної служби* не змінився в цьому періоді. Як у середньовіччю, так і тепер *урядниче право* було частиною *річезового права*. Набуття та втрата урядничого права нормувалися по приписам річезових прав; поодинокі головні уряди являлися немов річами, які можна було передавати другим, та до яких можна було прибирати довільних заступників. Англійський office цього періоду представлявся звичайно так, що особа, управнена до уряду, передавала його виконання clerk-ові (clerk-clericus), та клерки управляли урядами на основі придбаної адміністраційної рутини, не маючи відповідного правничого підготування. Office оплачував сам себе зі шпортлів, з оплат, які складали сторони і т. и. Урядники не були платні від держави — тому зв'язок між ними та державою був дуже слабкий. Так опирався адміністраційний апарат не на законах держави, а на т. зв. *конвенціональних установах*, які взагалі в цілیم устрою Англії грали визначну роль.

Важний крок до конституціоналізму нових віків зробила Англія в *судівництві*.

Ідею *судейської незалежності* переведено вже перед революцією, та англійська революція додала тільки принцип, що суддів не можна усувати без судейського процесу. Act of settlement з 1701 постановив, що суддів устанавляються на весь час життя. Треба додати, що судді не обмежувалися до юрисдикції в судових справах, але видавали часто оріки в справах *адміністраційних*. Щойно в 18. віці виробився погляд, що судді повинні обмежуватися до судових справ. В епосі реставрації королівства парламент намагався виконувати свій вплив також на судейську власть, але се не тривало довго, так як вище

Правне
становище
урядників.

Суді-
вництво.

згаданий Act of settlement забезпечив судейську незалежність і супроти парламенту.

Сюди належить також закон про Habeas Corpus з 1640—1641. На основі цього закону міг кожний неслухно в'язнений віднести до т. зв. King's bench, щоби виставив йому writ of habeas corpus, та щоби той уряд, чи особа, що його в'язнили, подали причину в'язнення; згаданий суд мав обов'язок рішити до 3 днів, чи ув'язнення було слухне чи ні, та колиб не було оправданої причини, висвободити ув'язненого і на про-
отивну сторону наложити кару в висоті потрійної шкоди.

Вкінці Bill of right заборонила королям творити спеціальні судейські комісії; — так зв'язано всі судові справи з суддями, виключаючи т. зв. кабінетову юстицію. —

Льокальна
самоуправа.

В часі, коли центральна управа держави перейшла всі стадії розвитку від абсолютизму аж до парламентарної монархії, *льокальна самоуправа* не могла залишитися при тім, при чім зупинилася при кінці середньовіччя. Все те, що тут витворилося, повстало переважно шляхом питомих *конвенційних норм*. (Про льокальну самоуправу Англії пор. також низче § 9 під г).

Парохії.

Парохії (parishes) стали самостійними державно-правними тілами, хоч управа залишилася покищо в руках духовних властей; архидіакональні та єпископські суди були представниками державної влади в парохіях, так як король був головою не тільки світської але й церковної влади в державі. Внутрішня громадська самоуправа парохій прибирала щораз виразніші форми самостійної правної організації. Хоч із середньовіччя залишилися т. зв. churchwardens (звані також під латинськими назвами: oeconomus, guardianus, custos або praepositus), то не вони самі виконували всі функції громади, та потворилися три типи громадського представництва: 1. тип місцевої олігархії, що захопила в руки керму цілої громадської управи (т. зв. close vestry); 2. тип олігархії, що групувалася біля місцевого пароху: щороку збирав парох у великодний понеділок або вівторок найзаможніших господарів і означував з ними висоту громадських податків; ті господарі розділювали між себе громадські функції, не складаючи формальних рахунків із свого діловоду; вкінці 3. тип демократично-зорованій самоуправної громади (т. зв. open vestry), на чолі якої стояв загальний збір громадян (на взір швайцарського референдум). Громадська самоуправа парохій обіймала управу майном парохії, старівлю над убогими, напругу доріг і мостів, удержання

домів праці й поправи тощо, даліше вона мала придбати фонди на світські і духовні цілі держави, вкінці держава признала громадам від часу республіки право виконання місцевої поліції. Республіка знесла вплив церкви на управу громади, і так перестали існувати архідіаконські та єпископські суди для парохії, та на їх місце вступила юрисдикція мирових суддів графства.

Графство залишилося головним осередком льокальної самоуправи. Згодом воно розвело свою організаційну владу на первісні *сотні* і на *парохії*. На чолі міліції графства стояв льорд-лайтнант з відповідним числом офіцерів. Уся дальша влада спочивала в руках *мирових суддів*. Графство ділилося з огляду на льокалізацію адміністраційних завдань на дістрікти й піддістрікти. Тут виконували мирові судді всю судову адміністраційну та поліційну владу. За Тудорів і перших Стюартів вони підпирали абсолютну владу королів, а всеж таки виконували далеко ідучу самоуправу в своїх округах. З розростом торгівлі та промислу росли й агенди мирових суддів, про яких можна сказати, що вони супроводжали своєю властю кожного мешканця графства в найважніших правних відносинах. Правда, що про тяжкі переступи висказувалися осібні „jury“, але мирові судді приготовляли обвинувачення, а в цивільних справах, що підходили під юрисдикцію звичайних суддів, вони переводили угоди та інші підготовлення, доки звичайні суди прийшли до слова. В тому стані річи революція не змінила нічого, тільки наслідком зміни центральної влади не стало бюрократичної контролі сеї останньої над самоуправою графств. Коли кабінет вступив на місце державної і тайної ради, не мав часу зайнятися питанням правного відношення до графств і тому ще з початком 18. віку полишено графства їх власній самоуправі без центральної контролі. — Тому що вся вага самоуправи спочивала, як бачимо, в руках мирових суддів, то вони перепинили зараз з початку вплив королівських шерифів, знижуючи їх до підрядного становища, та витворили побіч себе нові органи льокальної самоуправи. В 17. віці повстали спільні quarter sessions, та побіч них т. зв. private й special sessions для вирішування важливих питань. Крім сього мали мирові судді в сотнях і в парохіях свої органи, при помочі яких контролювали їх діяльність і переказували свої припоручення: в сотнях були ними high constables, в парохіях petty constables. Коли вкінці зважимо, що квартальні засідання мирових суддів граф-

Графства.

ства виконували — головню в області поліційного права — також важну легіслативну функцію для цілого графства, то зрозуміємо, як важне було становище мирових суддів для льокальної самоуправи в Англії.

Місга.

По *місгах* змінилася середньовічна господарка під впливом розцвіту міжнародньої торгівлі й промислу. Серед таких обставин, головню наслідком конкуренції заграничної індустрії, підупала цехова організація, та міста почали розвивати свою питому самоуправу шляхом осібних статутів (*by - laws*), але в повній свободі сього розвитку спинали їх два чинники: з одного боку королі, котрі іменууючи посадників міст (*mayor*), використовували свій вплив для осягнення своїх власних політичних цілей, з другого боку давні патрони (сільські барони та інші вельможі), котрі накидували свою волю тим містам, що стояли під їх патронатом. Щойно з половини 18. віку змагання до висвободження від сторонніх впливів починають прибирати щораз виразнійшу форму. —

6) Другий.
період
(1714 до
кіпця
18. віку).
Загальна
характе-
ристика.

б) Другий період нововічної історії державного права в Англії починається від короля Джоржа I (1714). Боротьба королівської власти з парляментаризмом вирішилася на користь парляменту; другий період остає під стягом *парляментарної монархії*: король кермує державою разом з парляментом, він задержує „прерогативи“, але лиш остільки, оскільки парлямент се признає. Шляхом *конвенційних норм* поширюється і усталюється компетенція парляменту та зменшується обсяг королівських прав. Король не може без обмеження заключати договори з заграничними державами, та до віступлення яких-будь частин теріторії треба згоди парляменту; парлямент здобув собі вплив на видалювання чужинців, на покликування головного команданта армії, на заснування приватних корпорацій, на заснування нових судових трибуналів ітд. Король не смів без згоди парляменту видавати розпорядків, які моглиб противитися законам. Згодом обмежено короля на т. зв. *цивільну лісту*, себ-то на визначену парляментом грошеву суму, якою король міг довільно розпоряджувати. Початково мав король покривати з тої лісти також видатки на публичні будівлі, велику часть видатків на державних урядників і т. д., та з орудовання тими грішми не потребував нікому складати рахунків — але небаром показалося, що сума визначена цивільною лістою, не вистачала на покриття тих видатків, та король мусів звертатися до парляменту о вирівнання недоборів, за чим пішло, що мусів пред-

кладати звіт з видатків. Однак та система показалася невідповідною і в 19. віці переведено всі видатки на публичні цілі, зосібна видатки на державних урядників, на етат державний, значить, усі ті видатки піддано безпосереднім постановам парламенту, обмежуючи цивільну лісту на особисті видатки короля та його двора.

Парламент став осередком державно-правного життя сього періоду. Щоби пізнати його характер, треба звернути увагу на два провідні моменти: на виборчу систему й на значіння партії для парламентаризму. Вибори до парламенту стояли під перемагаючим впливом т. зв. патронажі, що давала можливість „патронам“ розпоряджувати значним числом парламентарних голосів. На місце давних станів прийшли партії (пор. вище), та партійна боротьба розгравалася якраз на арені парламенту. В сьому періоді мали перевагу Віги (ліберяли) супроти Торів консерватистів). Компетенція парламенту обіймала всю *законотворчу владу* в найширшому розумінні — але парламент не вдовольнявся тим, та намагався захопити й цілу *адміністраційну діяльність* держави під сферу своїх впливів. Тому й не було ніодної адміністраційної справи, якою не занявся би тодішний парламент, коли сторони до нього звернулися. З огляду на те виробилися два роди парламентарного поступовання: 1. в публичних справах (public-bill) і 2. в приватних справах (private-bill). У 18. віці зближувалися оба поступовання до форми судових процесів — сеж був старий англійський звичай, переводити та рішати приватні чи публичні справи, якіб вони й не були, шляхом процесу. Так і парламент перебрав з початку процесову форму поступовання, та вона удержалася аж до кінця 18. віку. (Щойно в 19. віці змінено основно процесову форму при публичних справах, задержуючи її при приватних).

Парламент.

Парламентарна монархія сього періоду витворила новий стан в історії політичних і особистих прав народу. Доки велася боротьба королівської влади з парламентом, уся політична увага в Англії оберталася на здобуття політичних прав парламенту, щоби через парламент здобути права народів; тому й всі акти, почавши від Magna Charta та скінчивши на Act of settlement, не мали, як такі, призначення забезпечити одиницям права на політичні свободи (пор. низче під б). Але коли парламент виборов собі начальне становище в державі, то мусів приступити до забезпечення публичних прав усіх гро-

Перехід до конституціоналізму.

мадян; говорячи політичними категоріями: парлямент мусів, здобувши парляментаризм для себе, перевести конституціоналізм для громадян. Сам склад парляменту та обставини, в яких приходилося йому правити державою, не давали запоруки, що громадяне одержать повну особисту та політичну свободу — тому за здобуття тих свобод мусіла повстати боротьба народоправних елементів з тими, що були репрезентовані в парляменті, боротьба новітнього конституціоналізму з давнім парляментаризмом, та як попередня політична боротьба королівства з парляментаризмом звела оба чинники до спільної державної мети, так і нова боротьба парляментаризму з конституціоналізмом не тільки не зрушила основ сього першого, але закріпила його, зреформувавши тільки старі форми в дусі конституціоналізму. До виборення нових особистих свобод причинилися в Англії два моменти: повстання нових держав Північної Америки й велика передреволюційна література Франції (пор. низче під б). Англійський парлямент признав під впливом тих обставин до кінця 18. віку право свободного заявлювання думки, свободу преси, свободу петиції, та розпочав діло признання свободи коаліції й публичних зборів.

Виконуюча
влада.

Щодо *виконуючої влади* сього періоду, то вона не змінила ранішніх форм, тільки прийшла в щораз більшу залежність від парляменту.

Всупереч постанові Act of settlement (1701), що королівські урядники не сміють входити до парляменту, постановив уже закон з 1707, що низча палата парляменту може вибирати собі ті категорії урядників, яких допускатиме до парляменту. Так через відповідний добір урядників старався парлямент мати вплив на езекутиву. А що тодішній парляментарний режім опирався на (двох) партіях, то вони старалися в першому ряді о впливи на державне урядництво, котре почало брати участь в партійній політиці. Наслідком того *міністерський кабінет* перейшов з бюрократичного в *партійний*, та через те, що партії взяли на себе завдання впливати на політику держави, то головна керма внутрішньої та зовнішньої політики перейшла на кабінет, який став репрезентантом політики дотичної партії. На чолі кабінету стояв first lord of treasury, званий також „first minister“. Його вибирав щоправда король, але при виборі оглядався не на його особисте відношення до себе, тільки на становище, яке він займав в партії. Так голова кабінету став справжнім „премієром“, що мав не тільки великий вплив на

парлямент, але в дійсності вів провід у внутрішній та зовнішній політиці держави. Чим більше утверджувалося значіння кабінету, тим більше переходив на нього безпосередній вплив парламенту, який в першій половині 19. віку найшов свій вираз у тім, що кабінет став *парляментарним кабінетом*.

Серед зростаючої сили парламенту мусіла й система *центральної управи* підлягати значним змінам, та якраз 18. вік відіграв визначну роль в питанні реформи урядничої системи в Англії. Хоч не всі ідеї переведено вже на протязі 18. віку, то всеж таки слід зазначити, що найважніші з них, як напр.: реальну систему урядів, або систему сталого оплачування урядників і т. д., поставлено в англійському парламенті вже в сьому періоді та пороблено перші кроки до здійснення сих ідей.

В системі *льокальної самоуправи* змінилося тільки те, що крім парламенту та державних судів центральна влада не вторкувалася в самоуправу парохій, графств і міст. Як попередно, так і тепер поступовання в правних справах переводилося в *формі процесу*; залишалася первісна компетенція парохій, графств і міст — чи в адміністраційних, чи судових справах. Тільки в містах бачимо великий зріст справжньої льокальної автономії. Міста, що були раніше залежні від земельних магнатів, висвободжуються від їх безпосереднього впливу, чи шляхом викупу, чи шляхом свободної організації. З другого боку великі багатства, здобуті при допомозі торгівлі й промислу, дали містам силу опертися чужим впливом та можливістю витворити для своїх організацій тривку автономію. Взагалі англійський „selfgovernment“ розвивався і в 18. віці не на основі державних законів, але на основі конвенційних норм. (Про льокальну самоуправу Англії пор. також § 9 під г). —

IV. Інакше значіння, ніж вище (під I—III) згадані держави, має *Україна* для історії державного права нових віків. Уже перед кінцем середньовіччя втратила Україна державну самостійність та зупинилася в межах литовської, пізніше литовсько-польської державности. З початку залишилися майже всі установи українського права з княжої доби та проявився значний вплив тих установ навіть у безпосередній сфері самої Литви, але головню від часу унії Литви з Польщею почали й до України переходити нові державно-правні інституції, які згодом перемінили первісний український устрій в дусі пануючої в Польщі шляхетської господарки. Заведення магдебурського права по містах зірвало ранішню сполуку міст з „землею“, та відібрало

Центральна
управа.

Льокальна
самоуправа.

IV. Україна.

В межах
литовської
та
литовсько-
польської
держав-
ности.

їм вплив на політичне життя в державі. Селянство переважно закріпощено та поставлено в безпосередню залежність від панського двора, а в панському дворі був або польський шляхтич) або зпольонізований потомок української шляхти. Під впливом шляхетського режиму зникали останки давньої самоуправи та утиск вступив у місце державно-правних норм давніх часів. З другого боку Польща не була в силі дати українському населенню охорону проти ворожих сусідів, зосібна проти Турків і Татар. Тому український нарід мусів у самопомочі шукати способів власної оборони — і якраз ті обставини дали в нових віках почин до самостійної народньої організації, яка довела до української державности за Хмельницького.

Богдан
Хмельниць-
кий
творцем
Української
Держави.
Характер
сеї держав-
ности.

Богдан Хмельницький був творцем Української Держави, хоч як старався о злагоду супроти польських королів. Українська Держава мала й признання других держав, які удержували з Хмельницьким та й з пізнішими гетьманами дипломатичні зносини. Її державне становище можна порівнати напр. з сучасним відношенням Австрії до Німецької Держави — хоч форма сього відношення була по суті інша. Загалом беручи, українська державність 17. і 18. століття мала свої питомі характерні риси, яких не стрігаємо в інших державах; заснована виключно для *оборони* від зовнішніх ворогів, вона мала характер *чисто - військової держави*, що ріжнилася основно і від королівського абсолютизму Франції, і від феодалізму Німеччини, і від парламентаризму Англії.

Крім сього Україна 17. і 18. віку була *першою національною державою*, організуючи виключно українські елементи до боротьби з ворогами. Правда, що українському народові не доставало ще деяких прикмет, які в 19. та 20. віці вважаються основами народньої свідомости, але не може бути сумніву, що природні основи української нації істнували вже тоді, та що їх усіх лучила боротьба за волю, боротьба за батьківщину. —

Початки
української
організації.

Перші початки української козацької організації сягають кінця середньовіччя. Подібно як перший період української державности (себ-то княжа доба Київської держави) знайшов свою первісну основу в купецьких зносинах України, так і другий період сеї державности, себ-то Хмельницщина, вийшов із торгівної та промислової організації на Україні. В першому періоді ходило о мирну лучбу України з другими народами, та о мирну безпеку торгівлі й промислу — тому й державна організація, яка повстала на сій основі, була організацією мира

в державі, хоч і як часто приходилося провадити війни. Натомісць козацька організація, що повстала для безпеки торгівлі й промислу від ворогів, була вже в самому почині та по суті військовою організацією з метою постійної оборони супроти ворожих наступів.

На Придніпровю твориться уже під кінець 15. віку оружна організація для оборони вільного промислу. Вона веде постійно дрібну партизанську війну з Татарами, організуючи оборону проти вічних наступів та реванжуючися за вічні спустошення й грабіжі. „Розбійничо-воєнний промисл Татар своїми прикладами впливав на організацію анальоґічного воєнно-розбійничого промислу серед української людности, з оборонної організації формуючи воєнне ремесло, зачіпне, агресивне, з мешканців обов'язаних до оборонної служби — вояків-спеціалістів, для яких війна ставала стихією“. (Грушевський). Ся організація переводилася первісно незалежно від польської державної влади, не торкаючи сих правних порядків, які завела була Польща. Але в другій половині 16. віку (1570—1590) дало польське правительство сій козацькій організації особні права й привілеї. Польща не мала сили опертися татарським ні турецьким напастям, та скористала з утворення української козацької організації на Придніпровю, щоби позискати тривку охорону східних границь своєї держави. Тому Польща признала сій організації спеціальні „привілеї“, які дали козакам можливість зберігти вищі організаційні форми. Українські козаки дістали окремі козацькі влади й козацьку юрисдикцію; згодом знесено залежність від панських дворів, та військовий осередок, Запорожська Січ, стала осередком нового суспільного життя того українського населення, яке підійшло під сферу впливів поширеної козацької організації. З усіх усюдів напливала на Запороже українська людність, щоб увільнитися від панського утиску й зажити вільним життям — і так зазначилися останні десятиліття 16. і перші 17. віку незвичайним поступом української колонізації в Східній Україні. В сьому часі віджили на Україні давні традиції самоуправного „вічевого“ устрою.

Весь устрій Запорожа концентрувався у *війську*. Козацьке військо ділилося на полки; на чолі полку стояли полковники. Полки ділилися на сотні зі сотниками на чолі, сотні ділилися на десятки, якими проводили атамани.

Провідник війська називався *гетьманом*. Гетьмана, полковників ітд. вибирало військо. Про вибір гетьмана та його власть висловлюється *Боплян*, як слідує:

Устрій
Запорожа.

Гетьман.

„Збираються старі полковники і старі козаки, що мають між ними повагу і дають голоси на того, кого вважають найбільше здатним до того. Хто дістав більшість голосів, той є вибраний... Колиж вибраний козак приймає гетьманський уряд, він дякує раді за зроблену йому честь; хоч він негідний і не здатний до такого уряду, однак обіцяє, що буде силкуватися своїми стараннями і пильністю зробити себе гідним, служити їм всім взагалі і кожному зокрема, і життя його готове буде завсіди на услуги його братам. На сю промову плещуть йому і кричать: *vivat, vivat*, а потім кожний підходить до нього, в порядку своїх ранг, віддає поклін, а гетьман подає йому руку... Так вони вибирають вождя — се буває часто в пустім степу. Називають його на свій мові гетьманом, слухають його; власть його необмежена; він може стинати і на палю сажати непослушних. Поступає суворо, але не рішає нічого без воєнної ради. Але й гетьмана може спіткати біда. Він мусить бути незвичайно обережним на війні, щоби не сталося нещастя, і в усякій нагоді й трудних обставинах має показати себе проворним і пильним, бо як покажеться плохим..., зараз вибирають на його місце іншого“.

Гетьманські
ради.

Побіч гетьмана існувала *прибічна рада гетьмана* зі старшин. Усі важливі справи обмірковувалися при допомозі сеї ради. Крім сього гетьман покликував не раз і *раду з цілого населення*; ся рада являлася загальним вічем, в яким увесь демос брав участь. Не було розмежено, що належить до компетенції одної чи другої ради; се належало або до розваги самого гетьмана або дотичної ради. Рахування голосів або констатування більшості не було — се міркувалося на око. Загальний збір об'являв рішення криком і киданням шапок.

Серед таких внутрішніх установ Запорозька Січ поширювала свої впливи поза межі самого погранича. Вже в 16. та 17. віці причислювали себе значні маси селянського й міщанського населення до козачого війська, зосібна тривка воєнна організація виконувала вельми притягаючу силу й на українську шляхту, котра з „правами та привілеями“ козацького війська хотіла задержати своє упривілеєне становище в суспільности. Вічний воєнний стан приневолював населення брати безпосередню участь у війні, і тому щораз більше людей записувалося „в козаки“.

Причина
повстання
Хмельницького.

Та чим більше Січ зі своїм оточенням відрізнялася своїми „правами й привілеями“ від решти Польської Держави,

чим більша вона ставала немов „державою в державі“ — тим більше вона ставала неvigідною шляхетській Польщі. Польща почала жалувати того, що признала козакам права й привілеї, та змагати до відібрання їм признаних свобод. Тому в 17. віці прийшло до оружних конфліктів: Запорожська Січ, що мала первісно на меті боронити границь проти Татар, мусіла стати в обороні своїх прав і свобод; з пограничної охорони проти Татар вона стала військовою організацією проти Польщі, та гетьман Богдан Хмельницький скинув польське ярмо, побивши польські війська під Жовтими Водами, Пилавцями і Корсунем. Українські землі висвободилися зпід польської опіки; вони злучилися під Хмельницьким в одно державне тіло.

На війні здобута українська державність мусіла постійно піддержувати себе війною. *Военна організація* стала одинокою основою цілої державної організації. Вонаж вимагала по суті свідомого сцентралізування найвищої влади в особі гетьмана, голови козацького війська. Не стало вже польського короля, до якого раніше зверталися утиснені Українці, шукаючи у нього даремно помочі проти утиску польських вельмож, польських урядників. Та не стало й сих останніх, зосібна польських старостів. Гетьман Запорожського війська став головою увільненої зпід ярма держави, а головні функціонери українського війська мусіли помалу переняти обовязки давних польських урядників.

Военна
організація
Хмель-
нищини.

З гетьманом козацького війська на чолі прибрала Українська Держава зверхню форму автократичної держави. Але, абстрагуючи від усяких зверхніх проявів *автократизму*, Українська Держава не могла підчас Гетьманщини стати справжньою монархічною державою звичайного тоді європейського типу. На протязі 17. та 18. століття вона не могла скинути із себе тих суспільних форм, які перейшли до неї з минулих століть. Перш за все, як було сказано, не завмерли традиції ранішого народоправства, та вибірна система, хоч як вона згодом почала маліти, не переставала характеризувати державно-правний лад *республіканським*. Українська Держава була й залишилася *республікою*, хоч гетьман мав рішачу власть на Україні та побіч нього *старшина* виборола собі упривілеєне становище в державнім устрою. Уже під Хмельницьким державний устрій України містив у собі побіч *автократизму* гетьманської влади рівночасно *демократичні* й *олітархічні* елементи.

Правний
характер
державного
устрою.

Користуючися скупими та доволі неясними історичними даними про устрій за часів Гетьманщини, можемо його коротко ось як представити:

Гетьман був не тільки начальником козацького війська, але й начальником Української Держави. Його воєнний штаб, себ-то „генеральна рада“, заступала місце міністерської ради при боці гетьмана. До сеї ради належали м. и. генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний осаул, генеральний писар. Сей останній завідував справами, які переходили через „генеральну військову канцелярію“. В ній рішались найважніші державні справи, не тільки військові але й цивільні. Компетенція з початку не була обмежена — щойно пізнійше під впливом Москви вилучено з неї фінансові та судейські справи і передано особним комісіям. Головою генеральної військової канцелярії був все таки сам гетьман; генеральний писар виконував тільки резолюції гетьмана.

Держава ділилася по полкам відповідно до того, з якої території комплектувався полк. На чолі полку стояв полковник; зверхність полковника обіймала в першому ряді військові справи, але мало-помалу вона поширилася на всі важніші адміністративні справи дотичного округа. До виконання щораз зростаючої компетенції полковники послуговувалися окремими помічниками, і так витворилася м. и. постійна інституція полкових суддів.

Полкова власть змагалася щораз більше — бо гетьман не був в силі обняти своєю властю цілого простору держави. Полковники росли в силу не тільки у відношенні до гетьманської влади, але й у відношенні до внутрішнього життя цілого населення дотичного округа. Полкова власть почала вступати на місце ранішої старостинської і домініальної влади, та їй підчинилося не тільки селянське населення по селах, але й міщанське по городах; осталися тільки незначні решти ранішого народоправства. Так і звичай вибирання полковника членами полку став згодом або чистою формальністю або перестав переводитися в дійсности; за тим стратив первісний вплив населення на свою правну судьбу цілу актуальність.

В полках підчинялися полковникам сотники, начальники своїх сотень. Їх влада була в льокальних межах сотні щодо змісту така сама, як полковників у полку. Тільки згодом багато сотників стратило первісну компетенцію під впливом переможного натиску полкової влади.

Взагалі помічається щораз більший вплив „старшини“, яка придбавши собі багато землі, відновила традиції давньої польської шляхти.

Спершу була *військова рада* осередком найважніших політичних діл держави. Вона вибирала гетьмана. Але небаром, коли козацтво стало великою масою, та показалося, що цивільними справами військова рада не може як слід зайнятися, головні справи політичної управи перейшли на іншу раду, т. зв. *раду старшин*. До сеї ради належала перш за все „*генеральна рада*“, та крім сього представники полків і усі інші особи, що мали визначний вплив у війську. Вони прибрали форми привілейної шляхетської кляси. Рада старшин представляла собою олігархію визначних українських родів, яка щораз більше нищила рештки давнього народоправства.

Переяславський договір (1654) піддав Україну під протекторат російського царя з задержанням повної автономії — але 1775 знищила Москва Січ і так скінчилася Українська державність. —

V. Годі виробити собі точний погляд на розвиток державного права, не звернувши уваги на характерні елементи державної ідеї в *Росії*.

V. Росія.

Сей розвиток ішов не тільки відмінним шляхом, ніж на Україні, але й по іншим провідним принципам, чим у других європейських державах. Початок сього розвитку бачимо вже в середньовіччю, але головна роля його припадає на нові віки, тому згадуємо про нього щойно на сьому місці.

Російські письменники стараються залюбки виказати безпосередній звязок між періодом княжої доби Київської Держави а Московською та Петербурською добою Російської Держави, але сей звязок є що найвище хронологічний, не органічний. Різниця між тими історичними добами є у *державному праві* так значні і так очевидні, що годі дошукуватися в чім небудь спільного джерела між основами українського права та основами пізнішого московського права. Правда, що в пізнішій московській праві находимо багато правних постанов із давнішого українського права, але вони були тільки „рециповані“, оскільки ходило о доповнення правних постанов, яких російське право не витворило, а які російські царі мусіли перебрати, щоби дати своїм підданам детальні правні приписи. Деспотичний характер російських державних установ не дав розвинутися народньому, себ-то звичаєвому праву; взагалі все право носило п'ятно абсолютної влади монарха.

Характерні
риси —
відмінні від
України;

Відмінні
від Захід-
ної та
Середньої
Європи.

З другого боку російський деспотизм не має нічого спільного з абсолютизмом Західної ні Середньої Європи. В Росії не було станів в значінні інших європейських держав, та поодинокі верстви населення не мали навіть сього обмеженого впливу на владу, як деінде. Абсолютизм західно-та середньо-європейських держав не стратив ніде свого *договірного* характеру у відношенні монарха до населення, хоч-би як велику у сьому відношенні монарх мав перевагу; тому навіть абсолютний монарх мусів зберігати *iura quaesita* своїх підданих. Натомісць російський абсолютизм був одностороннім, орієнтальним деспотизмом без сліду якого-будь правного звязку, який вязавби його з населенням. Все, що живе в державі, має їй *служити*, а що деспот був одиноким представником найвищої влади в державі, то все мусіло *йому* служити. Йому мали служити не тільки його піддані, але й все те, що вони мали. Поняття приватної власности виринуло в Росії щойно під впливом європейської культури за Катерини II.

Два головні
моменти
в розвитку
московсь-
кого
права.

Виходячи від скупих історичних даних, можемо вказати на два моменти, які в засновку московського державного права мали вплив на найбутній його розвиток; се — з одного боку общинний устрій суспільних звязків, з яких повсталa держава, з другого боку переважаючий орієнтальний вплив позаєвропейських племінних елементів самого населення.

„Велико-
руські
семе́йні
общини“.

Не можна сумніватися, що існували т. зв. „*великорусські семейні общини*“, що звязували родину та її недвижимо майно в одну зорганізовану спільноту, яка розпоряджувалася всіма членами та спільним маєтком. У дальшому розвитку бачимо общинний устрій в родах, селах та волостях. Роди, опісля села та волости, концентрують під своєю управою ціле майно, вони є справжніми представниками річевих прав на майні дотичного роду або дотичної волости чи села, вони розділюють його між членів, але так, що майно роду, села або волости лишається при роді, при селі або волости, та ніхто з членів не має, як такий, приватного права власности. Члени „общини“ підчинялися під свою управу, виконуючи приписи своїх старших. Колиж опісля повстали „землі“ і прийняли общинний устрій, та коли землі дали підставу до заснування держави, то й держава носила всі знамена общинного устрою, без приватної власности, та з признанням головного розділу майна тим чинникам, які стояли на чолі держави. Се використали попередники московських князів і самі московські князі, та до того допомогла їм

Московсь-
хнязі,
опісля царі.

безперечна орієнтальна концепція деспотичної влади, яка найшла в общинному устрою тривку підпору.

До сього не прийшло однак відразу. Щойно з хвилиєю, відколи зросла військова сила московських князів та вони заволоділи над другими князями, заборонено шляхті зголошуватися до особистої служби поза межами держави; вони мусіли виконувати військову і цивільну службу в межах московської держави. З другого боку вдалося московським князям, опісля царям, звязати селян (в 16. віці) і міщан (в 17. віці) з землею, зробити з них *glebae adscripti*, з тим, що мусіли для держави „тягнути тягло“, себ-то давати державі те, що від них зажадає. Так ділилися піддані на 2 категорії, особистих прислужників, що служили особисто державі, і „тяглих людей“, що своїм маєтком або працею стояли на службі держави. Великі князі (опісля царі) давали особистим прислужникам в нагороду добра. До державних або т. зв. дворцевих вотчин зачислювано не тільки добра, котрі до нікого не належали, але й маєтки князів. Загалом не було різниці між майном великого князя (чи царя) та майном держави. Але й всі інші добра не були приватною власністю ні поодиноких осіб, ні общин. Держава залишала їх лиш остільки під розпорядимістю поодиноких осіб або общин, оскільки се відповідало потребам держави; московська держава піддержувала лише тому общинний устрій сел, волостей ітд., що ці „общини“ давали солідарну поруку за всі повинности, які піддані мали виповнити. Та коли пізнійше показалося, що є в інтересі держави в містах, а декуди й по селях піддержувати розвиток „вотчин“ поодиноких осіб, то держава підперла й се змагання, так що право до особистої розпорядимости майном прийшло під кінець московської доби (в початку 18. століття) до великого значіння. Але хоч як далеко сягав вплив московського великого князя (або царя) в тому періоді, хоч як часто бувало, що великі князі (або царі) роздаровували своїм прислужникам добра, які належали до поодиноких общин, то всеж таки вони ще признавали общинні права; щойно Петро Великий зніс „чорні сельські общини“ та зрівнав їх добра з іншими фіскальними добрами (1754).

Московський період тривав до Петра Великого. На чолі держави стояв великий князь, опісля цар. Він мав усю власть в державі: „самодержець“ (*αὐτοκράτορ*). До поради покликував з одного боку *боярську думу*, як колегію визначних бояр, та періодичні збори т. зв. „*земського собору*“ з різних верств

Московський період.
Великий князь (цар);
боярська дума;
земський собор.

населення. Ще в 14. віці мав великий князь обов'язок покликати боярську думу; в 15. віці було се тільки моральним обов'язком, але в 16. віці оспорювали московські князі сей обов'язок. З початку 17. віку рішено задержати сю інституцію, але з одного боку зроблено боярську думу тільки помічною радою монарха, з другого боку розширено склад сеї ради також на членів нешляхетського походження („дяків“ ітд.). „Земський собор“ основано щойно в половині 16. віку. Найбільше значіння мав він в 17. віці, коли обговорював законопроекти, питання заграничної політики, вибирав царів ітд. Послідній „земський собор“ зійшовся з нагоди прилучення України (1653).

Центральні
уряди та
льокальна
само-
управа.

Поверх сього істнували від початку 16. віку окремі *центральні уряди*, т. зв. „прикази“. Запроваджувано їх відповідно до потреби з найрізноморднішим кругом діланья; при тім не було ні сталої системи, ні сталого означення компетенції. До помочі урядникам додавано „дяків“; писарі називалися „піддячими“.

Льокальна самоуправа московського періоду переходила три фази розвитку. Аж до половини 16. століття монархи висилали на провінцію *намісників*, що виконували владу в імені монарха. Вони удержувалися з грошей та натуральних чинитьбб населення (т. зв. „кормленіє“). Від другої половини 16. століття монархи намагалися завести самоуправу, але не могли перевести її як слід, бо між тим людність щораз більше закріпощувалася. Тому від початку 17. століття бачимо на провінції уже областних начальників, висиланих з центра; вони називалися „воєводами“. Але й вони не дописали, бо не було верховного нагляду, та провінції були здебільшого дуже віддалені від центра.

Другий
період:
Російська
Імперія.
Загальна
характери-
стика.

Другий період обіймає історію Російської Імперії від Петра Великого. Він називається також Петербурським періодом російської історії, бо Петербург став осередком держави.

Петро Великий поклав основи могутньої держави. Але хоч намагався піти шляхами європейської культури, не змінив нічого в самім характері царського „самодержавія“ та поставив тільки о виразне спрецизовання його в законі. „Самодержець не складає ні перед ким із своїх діл рахунку та має силу й владу, як християнський володар правити своїми державами й краями по власній волі й мисли“. Воля монарха є „указом“, а указ єсть одиноким джерелом права. Петро

В. зніс „общинное землевладѣніе чернихъ сельськихъ общинъ“; воно розбилося в одній частині на право поодиноких осіб, та в головній частині перейшло в „казну“ (фіскус). По містах заволоділо право приватної розпорядимості. Так могла Катерина II. без труднощі реципувати поняття приватної власності з інших європейських законів.

Станувши на чолі Російської Імперії, Петро В. приступив до основних реформ на підставі західно-європейських взірців. Він намагався відтворити державні стани на взір інших європейських держав, однак се не могло йому як слід удатися, бо якраз становий устрій в Європі хилився тоді до упадку. Так повстало 5 станів: шляхетський стан з вищих категорій „служилих людей“; міщанський стан з мешканців міст; стан державних селян з низчих категорій служилих людей та з вольних селян; стан підданчих селян, що були на панщині земельних власників; вкінці духовний стан з духовників і їхніх дітей. Законодавство нормувало в подробицях права та обов'язки поодиноких станів і їхнє суспільне становище в державі. Станові різниці йшли по законам так далеко, що не було так легко в них визнатися як слід. Характерною ознакою цього суспільного розмеження було те, що воно не витворилося органічно із суспільних обставин, тільки було здебільшого визначено законодавчою властю російських царів.

Першою державною реформою Петра В. було знесення боярської думи, зачим пішло й знесення земського собору. Він дав почин до нового адміністративного апарату. В першому ряді запровадив (1711) найвищу дорадну інституцію: „сенат,“ та передав їй головні функції екзекутиви. Склад сенату був бюрократичний. Дальше він утворив з початку тайну, опісля явну інституцію з генеральним прокурором сенату на чолі; метою її була загальна контрола виконання законів. Біля тих інституцій витворилася *вельми складна бюрократія*, яка за наслідників Петра В. перебрала цілу управу держави та здобула собі безпосередній вплив на законодавство. За наслідників Петра В. перейшов головний вплив із сенату на „верховний тайний совет,“ а за Анни (1730—1740) на „*міністерський кабінет*.“ Єлисавета (1741—1761) привернула назад давній *сенат*. Усі ті інститути стояли на бюрократичній основі. Щойно Катерина II (1762—1796) зробила спробу притягнути представників населення до співучасті при укладанні законів з дорадним голосом, але вже її син Павло I (1796—

Реформи
Петра
Великого.

Централь-
на управа
за Петра
Великого
та його
наслід-
ників.

1801) повернув до давніх традицій „самодержавія“. Під Катериною II. задержав *сенат* тільки функції найвищого суду та найвищої контролі адміністрації.

Церковну управу переймила від 1721 р. осібна духовна колегія, зложена по взірцах євангелицької церкви — т. зв. „*святий синод*“ з „оберпрокурором“ на чолі.

Так само старався Петро В. перевести реформу центральної управи на провінції. Намісць давніх „приказів“ заведено *коллегіально* зорганізовані уряди по шведському приміру. Але ця реформа не дописала, бо не було відповідних сил, щоби перевести таку систему в цілій державі, тому Катерина II. повернула до одиничної системи, доручаючи поодинокі галузі адміністрації поодиноким особам.

Льокальна
адміністра-
ція.

Вкінці звернув Петро В. свою увагу також на *льокальну адміністрацію*. Одначе його реформи були недоцільні, він сам їх постійно зміняв, так само змінювали їх його наслідники, аж Катерина II. поставила сю адміністрацію на нових тривких основах. Вона запровадила осібну *туберніяльну адміністрацію*, зорганізувала поліцію тощо, чим дала підставу до тих інституцій, які удержалися до всесвітної війни. Адміністрацію міст оснував Петро В. на примірі балтійських областей: на чолі стояв головний магістрат з урядників у Петербурзі та вибірні магістрати інших міст. Організація була станова. Катерина II. поділила її на два органи: загальні збори під назвою „Дума,“ з вибірних заступників міст, та езекутивний орган з 6 осіб, вибраних „Думою“.

б) Історія і теорія конституції.

І. Історія
конституції.
Державно-
правна
система
перед-
конституційної
доби.

І. Середньовіччя витворило поняття суверенности держави, що перейшло до нових віків. Але хоч у нових віках виробляється в цивілізованих державах, головно в Англії, погляд, що монарх є органом держави, всеж таки залишилася із середньовіччя така конструкція, що держава, якаб вона й не була, ґрунтується неначе на контрактовому відношенні між монархом та громадянами. Формальним висловом сього відношення являлися закони, які в абсолютній монархії виходили з односторонньої волі монарха, фінгуючи згоду громадян, в монархіях інших категорій зі згоди монарха та покликаних представників упривілеєних станів або інших одиниць. Навіть в Англії, де парламентаризм заволодів монархічною системою

влади, залишився до французької революції раніший принцип, що монарх має право жадати послуху від громадян, та громадяне мають право домагатися, щоби монарх придержувався границь закона. Громадяне мусіли робити розрухи, щоби здобути для себе свободи, та коли їм вдалося осягнути ті свободи революційним шляхом, то сі останні не являлися *суб'єктивними правами громадян* супроти держави, тільки *обов'язками* правління супроти громадян, що їх можуть змінити пізніші закони. Навіть ті політичні свободи, які виборов собі англійський нарід до кінцевих десятиліть 18. віку в боротьбі зі своїми монархами, чи в т. зв. Magna Charta libertatum з 1215, чи в Petition of right з 1627, чи в Habeas corpus з 1679 або в Bill of rights з 1689, не є нічим иншим, як зобов'язаннями влади до близче означеного поведення супроти громадян, та не запоручували громадянам ніяких суб'єктивних прав на будуче. Сюди належала напр. постанова, що не можна заводити виїмкових судів, що не можна установляти нелюдських кар, не можна накладати податків без закона, ні держати війська без згоди парляменту ітд.

Отся державна система змінилася однак з кінцем 18. століття. Реформа обняла якраз оба згадані питання. Переведено не тільки зміну системи „громадянської свободи“, надаючи їй характер *тривких основних суб'єктивних прав людини* супроти держави, але й зміну відношення монарха до загалу громадян, себ-то народу в сьому розумінні; монарх перестав бути окремою контрактовою стороною супроти загалу громадян та став сам членом загального громадянства, що перетворилося у свідому демократичну єдність. Сю реформу підготували філософічні наукові теорії від 17. до кінця 18. віку та здійснення конституційної ідеї в ново заснованих державах Америки.

Реформа
з кінця
18. віку.

Перший почин вийшов від теоретиків права натури: *Гугона Гроціуса, Пуффендорфа, Вольфа* і др., що, виступаючи проти виключно зобов'язуючої сили позитивних законів, вказували на инше право, дане людині з природи, споконвічне та невідмінне, право, зазначене незатертими буквами в глибині людського серця, право щоправда не писане, але оперте на філософічних міркуваннях з „натури“, тим сильніше, що від зміни позитивних правних систем цілком незалежне. Так витворили теоретики права натури поняття „вроджених“ прав людини.

Теоретики
права
натури.

Ідучи сими шляхами, поставив англійський філософ *Льокк* поняття „громадянської свободи“ і поняття *приватної влас-*

Льокк
і Блекстон.

ности основними правами людини, які існують по суті без огляду на державу; але коли прийшлося перевести ці права в дійсність, він не вийшов покищо поза межі ранішої ідеології, домагаючися тільки, щоби законотворча власть з огляду на громадян не переступала визначених границь; притім він при-держувався в границях згаданих повище англійських законів.

Тому *Льокк* не станув ще свідомо та послідовно на становищі справжніх *основних прав людини*; се останнє можна сказати щойно про *Блекстона*. Він зачислює до основних прав людини право на особисту безпечність, право на особисту свободу та право власності. Ці права прислугують на його думку громадянам і проти держави, та державні закони мають обов'язок берегти сих основних прав.

Натомісць має *Льокк* велике значіння для другого питання, а саме щодо *конструкції державної влади*. Він дав почин до тої конструкції, яка стала опісля основою конституційних систем — тому мусимо на неї зупинитися.

Він ділить державну владу на три власті: законотворчу, виконуючу й договірну. Законотворча — складає закони; виконуюча — виконує їх; договірна — має заключувати договори з другими державами, союзи, та рішати про війну й мир. Законотворча власть виходить від народу, себ-то від загалу громадян; вона є тому найвищою, суверенною властю в державі, якій підчиняються дві другі категорії властей, виконуюча та договірна. Се підчинення лежить одначе лише в тім, що виконуюча та договірна власть мусить вязатися законами. З другого боку законотворча власть є настільки залежна від виконуючої власти, що головний представник сеї власти, монарх, санкціонує закони, та без його санкцій закони не можуть мати правної сили. Законотворча та виконуюча власть мусять бути від себе відділені; натомісць виконуюча власть може лутитися з договірною властю.

Ці провідні думки англійського філософа про поділ державних властей мали великий вплив на розвиток конституційних ідей в Америці. На остаточну конструкцію європейського конституціоналізму мала однак більший вплив инша теорія, теорія щодо часу пізнійша, щодо змісту дещо відмінна. Се теорія французького філософа *Монтескіє*.

Монтескіє.

Монтескіє ділить державну владу також на 3 власті: першу — законотворчу, другу — виконуючу, третю — намісць договірної — судейську. Всі три власті мусять бути від себе

відділені. „Де законотворча власть лучиться в одній особі чи в одній корпорації з виконуючою властю, то є в небезпеці свобода, бо монарх або сенат можуть видавати тиранські закони, щоб їх по тиранськи виконувати. Колиб знова получить законотворчу власть зі судейською, то не булоб по правді ніяких законів, бо суддя, що бувби також законотворцем, мігби довільно відступати від законів або змінити їх до вподоби. Та вкінці, колиб не відділено судейської власти від виконуючої, мавби суддя тиранські права, а що тоді його власні інтереси гралиб важну ролю, то суддя мігби виконувати закони самовільно. Тому всі три власти мусять стояти побіч себе, причім одна власть мусить бути обмежена другою, щоби ніодна з них не мала можности надуживати своєї сили“.

Теорія *Монтескіє* належить до головних основ майбутніх конституцій.

Але завершення модерних конституційних ідей вийшло щойно від *Руссо*. Треба було відкинути старий проблем германської держави, що ґрунтувалася на фікції договору між монархом та народом. З сею фікцією мусіла впасти ціла монархічна система середньовіччя. На її місце поставив *Руссо* теорію *соціального контракту* кожного громадянина з загальном усіх громадян, як репрезентантом загальної суверенної волі. Так поставив *Руссо* нові основи під поняття *суверенности народів*. Держава остільки суверенна, оскільки суверенний народ — намісць поняття суверенности держави приходить *поняття суверенности народу*, як загалу всіх громадян держави. Монарх не має, як такий, окремих прав, тільки такі, які припадуть йому на основі загальної волі народу. Не монарх, але народ є сувереном в державі. —

Так витворила наука основи нової державної системи. Міжтим вона почала заводитися в нових громадах та державах Північної Америки. Тут творилися нові оселі й держави, що запроваджували в себе самостійно, за волею самих виселенців, новий суспільний лад на тривких демократичних підставах. Англійські виселенці покидали сторій край (Англію), щоб у новому світі (Америці) висвободитися від обмежень старої держави та зажити повною громадянською свободою. Спільна їх судьба на спільних клаптиках землі, куди вони оселилися, вказували їм самотній шлях творення нових колоній, чи нових держав, та сим шляхом був очевидно *дійсний* (не фікційний) соціальний контракт громадян між собою. Те,

Руссо.

Нові
держави
Північної
Америци

що *Руссо* поставив в половині 18. віку як фінкцію для оправдання своєї теорії модерної держави. се переводили англійські виселенці вже від початку 17. віку при творенні нових кольоній та держав в Америці. До перших таких контрактів належить договір 41 вигнаних з Англії конгреціоналістів з 11. падолиста 1620. У сьому договорі вони зобов'язалися полукитись в одно політичне й громадянське тіло для збереження суспільного порядку; вони зобов'язалися видавати окремі закони та підчинятися вибраним урядникам. За тим пішла ціла черга осельних договорів при заснуванні нових кольоній. Велике політичне значіння мало заснування кольонії в Мессетшудзетс в 1629. році. Кольонія вибрала молодого індепендента Роджера Уїлліємса своїм духовником та проголосила за його почином у перве повну свободу совісти та розлуку церкви від держави. Сю ідею переймили опісля всі нові кольонії й держави Північної Америки, і так прийнялося одно із найважніших основних субективних прав людини. За ним пішли дальші права на свободу й власність. Теорію філософів права натури, з осібна теорію Льюкка й Блекстона; принесли виселенці до Америки, та перевели її в дійсність шляхом свободних соціальних контрактів між собою. В другій половині 18. віку стрічаємо вже цілу вязанку основних прав супроти держави, яких держава не сміє нікому відбирати — та з другого боку приймається загальний принцип, що вся влада виходить від народу і що повинна бути так сконструована, щоб служила *рівно* всім громадянам; до того вона повинна ділитися на три власти.

Чим більше почали нові американські держави поглиблювати свою організацію, тим більше вони відчули потребу виразної кодифікації тих проблемів, на яких оснували свою молоду державність. І так вийшла перша кодифікація сих норм у *Вірджинії*, де народній збір проголосив торжественно „права людини“ 12. червня 1776. Тут зазначено у вступі, що всі люде є вольні й незалежні, що кожна людина має уже з природи т. зв. природжені права, себ-то: право користуватися життям і повною свободою, права на засоби до життя, значить на посідання й власність, та право стреміти до щастя і повної безпечности (точка 1). Вся влада спочиває на народі й виходить від нього; представники влади є повновластцями народу та перед ним відповідають (точка 2). Для безпеки й охорони громадян устанавляється правління. Воно має мати таку форму, що далаб усім запоруку повної безпечности та охоронила

їх від злої управи. Більшість громадян має тому право зреформувати, змінити або й цілком відсунути правління, якщо се останнє не сповнить як слід свого завдання. Влада має ділитися на законотворчу й виконуючу власть (точка 5). Вона повинна стреміти до справедливости та ніколи не забувати на основні, природні права (точка 15). До таких основних прав належить зосібна свобода преси (точка 12) й свобода віросповідання (точка 16).

Се короткий зміст *першої конституційної грамоти*. Всі інші конституційні грамоти американських держав мають подібний зміст. Вони починаються по звичаю проголошенням основних прав людини й суверенности народу. Між основними правами людини бачимо, крім свободи особи, власности й совісти, право на свободну пресу, на свободу переселювання, на свободний заробіток і свободне звання, далше свободне право зборів і стоваришень, не поминаючи й тих політичних прав, які знані були вже в Англії, почавши від *Magna Charta libertatum* аж до *Act of settlement*. За тим слідує поділ влади на 3 категорії та обмеження законотворчої й виконуючої власти основними принципами конституції. Громадяне мають запоруку, що ні законотворча ні виконуюча власть не змінить загальних постанов конституційної грамоти.

Завершення тих прав наступило в *конституції Сполучених Держав* Америки. Конституційна грамота Сполучених Держав з 17. вересня 1787 затвердила осібні суб'єктивні права людини, перевела суверенність народу на демократичних та республіканських основах, приймаючи систему поділу влади й забезпечуючи найширшим верствам населення вплив на державну владу не тільки шляхом загального виборчого права, але й шляхом народніх зборів.

Конституція Сполучених Держав Америки.

Так бачимо, що заки прийшло до проголошення нової системи у французькій конституанті, знаходилися її основи в американських конституціях, та коли порівнаємо текст французької конституанти з конституціями американських держав, стрічаємо безпосередній вплив сих останніх на форму постанов конституанти. Але для Європи становить щойно французька конституанта безпосередню підставу нової *конституційної системи*.

Французька конституанта та її постанови.

Французька конституція з 3. вересня 1791 прийняла принципи революції, проголошені вже 26. серпня 1789. Найважніші із сих принципів є:

„1. Люде приходять на світ вольні та залишаються вольними і мають рівні права. Суспільні ріжницї можуть зістати тільки для цілей загального добра.

2. Метою кожної політичної сполуки є збереження природних та непозбуваних людських прав. Ті права є: свобода, безпечність та опір проти всякого утиску.

3. Основа суверенности є в народі. Ні корпорації, ні особи не сміють виконувати більше власти, чим її коли-небудь виразно признав народ.

4. Свобода — се право все те робити, що другому не шкодить. Тому не можна визначувати природним правам людини ніяких інших границь, тільки такі, що запоручувалиб усім другим членам суспільности ужиток тих самих прав. Сі границі може визначити тільки закон.

5. Закон може заборонити лише такі ділання, що є шкідливі суспільности. Чого закон виразно не наказує, сього не можна заборонювати, та й нікого не можна приневолювати робити те, чого закон не приписує.

6. Закон є виразом загальної волі та всі громадяне мають право брати участь у творенні загальної волі чи особисто, чи через заступників. Закон повинен бути для всіх рівний, без огляду на те, чи кого хоронить, чи карає. А що всі громадяне є рівні супроти права, то й всі мають рівне право, відповідно до своїх здібностей приймати публичні уряди та становища. Притім рішатимуть тільки їхні чесноти та таланти.

7. Нікого не можна обжаловувати ні вязнити, тільки в випадках, означених законом, та не інакше, як у формі приписаній законом.

8. Закон може визначувати тільки такі кари, що є очевидно й необхідно потрібні, та нікого не можна інакше покарати, ніж на основі такого закона, що його ухвалено та оповіщено перед виконанням учинку, з тим що сей закон слідує виконати в приписаній формі.

10. Нікого не можна торкати ізза його поглядів, зосібна релігійних, оскільки виявлення сих поглядів не спиняє законом хороненого публичного ладу.

11. Свобідний обмін гадок і поглядів належить до найважніших прав людини; кожний громадянин може довільно говорити, писати, друкувати, але має обовязок у випадках, означених законом, відповідати за зловживання тої свободи.

12. Для безпеки людських чи громадянських прав мусить

бути публична влада, тому вона служитиме цілям загального добра, не цілям осіб, яким її повірено.

13. Задля удержання публичної влади та покриття видатків на адміністрацію держави слідує завести загальні податки; притім треба розділити поодинокі датки рівно на всіх громадян, відповідно до їх здатности до чинитьби.

16. Така суспільність, що не забезпечить сих прав або не переведе поділу власти, не має конституції.

17. Власність є ненарушиме й святе право; тому нікому не можна її відбирати, хіба тоді, коли того жадає публична потреба, признана законом, та й у тому разі тільки під умовою попередньої справедливої винагороди“.

На згаданих принципах станули всі конституції цивілізованих держав. Теорія конституції мусить тому опертись на загальних принципах французької конституанти.

Притім не можна забути про значіння *англійського парламентаризму*, що не лише *посередньо* причинився до прийняття конституціоналізму в Європі, але й *безпосередньо* причинився в майбутньому до сполуки парламентарної системи з конституційною. Про те, оскільки ходить о саму *теорію конституції*, вона являється самостійним твором, незалежним від парламентаризму; тільки в *практичному переведенні* конституційної ідеї бачимо великий вплив тих *форм*, які витворив англійський парламентаризм.

Значіння англійського парламентаризму для конституції.

II. *Конституція* є системою правного ладу в новітній державі. Перш за все мусить бути *державою*, на якій усі громадяне є покликані наладнати суспільне життя. Держава мусить оперти свій лад на *правних* основах. На те вона видає закони. Сама конституція є звичайно законом, і то засновним законом, від якого бере почин законотворча власть, що має дальшими законами нормувати суспільне життя в державі.

II. Теорія конституції.

Правні основи закона.

В сій державі є усі громадяне *рівні супроти права* — конституційна держава є *правовою державою*.

Рівність супроти права.

Якщо в державі всі громадяне собі рівні, то вона не опирається на вибраних одиницях, ні на упривілеєних станах, тільки на *загалі своїх громадян*. Сей загал є не тільки суб'єктом права, але й творцем права. Законотворча власть та за нею виконуюча й судейська власть виходять від народу та ґрунтуються на ньому. *Народ*, як загал усіх громадян, є сувереном держави. Намісць суверенности *держави* в значінню середньовіччя й дореволюційної доби нових віків приходить

Суверенність народу.

суверенність *народу*, суверенність *усіх* громадян. Держава залишається щоправда *зверхньою формою* суверенності, але весь *внутрішній зміст* суверенності припадає загалом громадян, себ-то народів в сьому розумінні. Якщо на чолі держави стоїть монарх, то й він є тільки одним із громадян, що кермує державою з волі народу та в границях закона. Народ виконує свою суверенність або через заступників або безпосередньо на народніх зборах.

Людські та громадянські права.

Конституція заporučує всім громадянам *основні людські та громадянські права*, які він має й супроти держави, значить і супроти законотворчої влади. До основних прав належать, коротко кажучи, три категорії, а саме: 1) природна, особиста й громадянська свобода, 2) право на власність та 3) право на правну охорону.

Три влади.

Державна влада ділиться: 1) на *законотворчу*, 2) *виконуючу*, 3) *судейську владу*. Законотворча влада є ареопагом для правних постанов; виконуюча обіймає керму при переведенні законів; судейська розсуджує правні взаємини та противні праву ділання, чи поміж поодинокими громадянами, чи в їхньому відношенні до держави. Всі ті влади мають окремі органи та здебільшого окремий самостійний круг ділання, але про те вони доповнюють себе взаємно, щоби витворити по можности *одноцільний апарат загальної волі народу*.

Котрі держави мають конституцію?

Се є загальні елементи конституції. Де нема сих елементів, не може бути мови про конституцію. Бачимо ці елементи в американській конституції та в усіх конституційних грамотах Західної і Середньої Європи, вчислюючи природно й Англію, яка щоправда не має писаної конституції на взір інших конституційних держав, але тим тривкішу конституційну систему, усвячену загальною волею народу шляхом довголітнього звичаю. Зате не можемо вважати конституцією того, що завела Російська держава після війни з Японією (1905 р.). Т. зв. російська конституція не заporučила ні основних прав людини, ні не скинула із себе абсолютистичного характеру влади та підчинення громадян під односторонню волю царя чи його камариллі. Чи радянська влада совітської Росії має характер конституції, розважимо щойно у відділі історії державного права після всесвітньої війни.

в) Конституційної держави до всесвітньої війни.

Загальні
міркування.

Конституційні ідеї не прийнялися зразу в усіх цивілізованих державах; вони перебули часи реакції та часи нової революції, аж удалося на протязі 19. віку усталити такі форми державного права, що прийняли провідні ідеї французької конституанти. На фактичне нормування установ сеї доби мав з одного боку вплив раніший англійський парламентаризм, з другого боку французький *ancien régime*. Так задержали попередні форми державного устрою велике значіння й серед нових, конституційних ідей. Революційні конституційні ідеї стали предметом еволюційного розвитку.

Заки прийдемо до характеристики державних форм типічних конституційних держав, мусимо зазначити, що давний поділ держав на монархії, аристократії та демократії стратив своє первісне значіння. Є такі монархії, яких характер є демократичний, з другого боку такі держави, яких установи видаються на зверх демократичними, та про те мають багато останків ранішого аристократизму. Тому ліпше ділити конституційні держави на парламентарні і т. зв. демократії — але й при такому поділі треба пам'ятати, що парламентарні *форми* репрезентації стрічаємо в усіх модерних конституціях, тільки вони різняться між собою тим, що в одних є парламентарна система основою цілого державного устрою, між тим коли в других побіч парламентарних *форм* переведено як слід справжню демократизацію державного апарату. Головними типами другої категорії являється американська й швейцарська система; до першої категорії належать м. и. англійська та французька система. До сього останнього типу зближається також устрій Німецької Держави перед всесвітньою війною, хоч не може бути сумніву, що він виказує багато своєрідних рисів, скріплюючи монархізм.

Тому мусимо ближе придивитися до сих систем, та щоби образ державного життя був повний, мусимо також згадати про державний устрій Російської Держави. Притім має вагу поділ державної влади на *цетральну* владу й на *льокальну управу*, зачим в першу чергу подамо характеристику центральної влади, щоб опісля приступити до льокальної управи.

І. *Сполучені Держави Північної Америки* є звязковою державою, що вяже більше число держав в одно державне тіло.

Загальна характеристика американської системи лежить

І.
Сполучені
Держави
Північної
Америки.

Загальна
характери-
стика.

у тому, що її творці старалися в усіх категоріях влади, чи вона законотворча, чи виконуюча, чи судейська, завести безпосередній вплив широких народніх мас на саму конструкцію влади та піддати владу під найдальшу контролю незалежних народніх елементів. Репрезентаційну систему прийнято лише настільки, наскільки виконання та об'яв загальної волі не могли обійтися без заступництва.

Від держав
до унії.

Державна влада розвивалася історично від *поодиноких держав* до унії, себ-то від самостійного устрою малих держав до зв'язку тих держав в одну державну спільноту. Тому щоби зрозуміти суть центральної влади цілої унії, слід перш за все зупинитися, хоч коротко, на устрою поодиноких держав. Американські держави, які належать до державного зв'язку, є ще й нині головними джерелами права та правової влади. Вони рішають про головні правні питання своїх громадян без вмішування унії — та звичайною нормою являється правління поодиноких держав, щойно виїмком від сеї норми правління унії. Постанови унії є *верховними* постановами кожної держави зосібна. Сі постанови зберігатимуться не тільки органами зв'язку, але й органами поодиноких держав.

Виключна
компетен-
ція унії.

До виключної компетенції унії належать зосібна: загранична політика, з правом заключування заграничних договорів, право виповіди війни та орудування оружною силою зв'язку; питання міжнароднього права; право означувати торговий оборот між поодинокими державами унії та з загранищею, право бити монету, нормувати поштовний оборот в державі, охорона патентів і духової власности. Вже з того слідує, що унія займається тільки такими спільними справами, які по своїй суті мусять бути в модерному житті сцентралізовані та не можуть бути віддані під самостійну управу поодиноких членів зв'язку. Поза тими справами задержують поодинокі держави свою повну самостійність; зосібнаж прислугує їм самостійна фінансова господарка з огляду на власні видатки. Всі цивільні, карні й релігійні права належать до компетенції держав, та все що підходить під поняття цивільного, промислового чи карного права, виходить від законотворчої влади держав, залишаючи при унії тільки такі питання, що торкаються безпосередньо інтересів та організації самої унії.

Поодинокі
держави.
Законо-
творча
власть.

Кожна держава має свою законотворчу власть, що складається з двох палат: із сенату та із репрезентаційної палати. Як сенатори так і посли виходять з вільного вибору; різниця

є тільки щодо величини виборчих округів; сенаторські округи більші, посольські менші. Держави Північної Америки задержали двопалатну систему тільки тому, щоби забезпечити подвійну працю над законами та обосторонну перевірку, не допускаючи до монополізації легіслятивного тіла. Законотворчу працю обох тіл підготовлюють комісії, які притягають до спільної роботи фахівців з широких народніх мас. Репрезентаційні палати вибирають своїх президентів, між тим коли сенати поодиноких держав радять звичайно під проводом віцегубернаторів.

Сила
конститу-
ційних
законів.

Якщо придивимося до законів поодиноких держав, то вже серед них бачимо основну різницю між конституційними та іншими законами. Кожна держава має свою власну конституцію та зберігає конституційні закони як найвищі основні закони публичного й приватного життя під особливою санкцією. Конституційні закони запоручують усі свободи громадян супроти держави — тому можна їх змінити тільки в надзвичайних формах, які приписує сама конституція. Сі закони є так тривкі, що їх не сміють змінити інші закони шляхом звичайної легіслятиви. На сторожі конституційних законів стоїть судейська власть; во науневажнює на внесок пошкодованої сторони ті законні постанови, що противляться конституційним нормам. Північно-американські держави мають свої конституції переважно з часів творення держав перед унією; але вони поширюють постійно свої конституції щораз новими правовими постановами, щоби їх забезпечити перед постійною флюктуацією звичайної легіслятиви сенатів і репрезентаційних палат. А що конституційні закони повстають звичайно при *безпосередній* участі народніх мас, то американські держави витворили в тій інституції демократичний коректив проти змагань законодавчих тіл до партійности та монополізації. Таким чином народній збір стає в головних справах безпосереднім представником легіслятиви.

Виконуюча
власть.

Виконуюча власть держав відділена від законотворчої. На чолі виконуючої влади стоїть тут *губернатор*. Він має берігти виконання законів. Губернаторів вибирають безпосередньо народні збори. Таксамо народні збори вибирають *державного секретаря, найвищого прокуратора та найвищих скарбових урядників*, а в деяких державах також найвищі шкільні влади, залізничних комісарів і інших важніших урядників. Над урядниками, яких вибрали народні збори, губернатор не має влади. На загал беручи, губернатори не часто покликають

урядників, так як се право прислугує їм звичайно щойно за згодою сенату. Державний секретар підписує верховні державні акти побіч губернатора, зберігає законні грамоти й всі протоколи законотворчих тіл. Найвищий прокуратор є правовим дорадником державних урядів та заступає державу в правних процесах, але не має ніякої власти супроти льокальних прокураторів, тим менше супроти судів. Є також верховний інспектор для шкільних справ, але й він не має великого впливу на управу шкіл, тільки є дорадником у шкільних справах та суддею в справах відкликів від рішень льокальних шкільних властей. Поверх сього існують центральні уряди для контролі над карними та добродійними інституціями, над рільничими, лісними, дороговими, санітарними й промисловими справами; але слід зазначити, що між центральними урядами та функціонерами льокальної самоуправи є взагалі тільки мінімальна лучба.

Судейська
власть.

Велике значіння має в Північній Америці *судейська власть*; держави мають свої питомі суди, цілком незалежні від судівництва унії. Кожна держава має свою першу інстанцію, середні інстанції та найвищі суди; відклик до судів унії є лише тоді можливий, коли ходить про закони унії. Суддів вибирають виборці поодиноких округів — тому вони є більше відповідальні перед народом, ніж перед центральною властю.

Які правні
інститути
перейшли
на унію?

Так представляється державний устрій поодиноких держав. Північно-американські держави звязалися в 1787 р. в державну унію; „Сполучені Держави Північної Америки“ дістали свою звязкову, загальну конституцію. Найважніші правні інституції, що існували в державах, знайшли свій приклад у новій конституції унії. Перенято двопалатну систему, правне становище президента з правом до вета, право обвинувачування урядників (*impeachment*), уряд віцепрезидента і т. д. Перенято також норму, що конституційні закони мають першінство перед иншими категоріями законів та що запоручують громадянам свободи навіть супроти легіслативної власти держави. Судейську власть поставлено побіч законотворчої власти (конгресу) і виконуючої власти (з президентом на чолі) — незалежно від сих останніх та на рівні з ними.

Перехід
із звязку
держав до
звязкової
держави.

Зпочатку унія характеризувалася тільки як свободна сполука поодиноких держав, тільки як т. зв. *звязок держав*, причім спільнота була мінімальна та не торкалася повної самостійности і державної незалежности поодиноких членів унії. Але згодом,

якщо почато будувати залізниці, як переселенський рух зі сходу на захід обхопив широкі маси, та торгівля зблизила поодинокі американські держави до себе — поширилося й число спільних справ, та помалу перетворився первісний зв'язок держав у *зв'язкову державу*, головно від того моменту, коли після сецесійної війни знесено нащадки невільництва в південних державах та переведено повне соціальне зрівняння цілого населення. Так поглибила унія загальну *національну спільноту*, але всеж таки залишила поодиноким державам справжню самостійність.

Як поодинокі держави, так і унія представляється як типічна демократія; тільки унія є, як така, сильніш заорганізована, ніж держави.

Законотворчу власть і голову виконуючої влади вибирає сам нарід. Головою виконуючої влади є президент республіки. Оба ті чинники, як вибрані народом, мають далеко сягаючі компетенції.

Законотворчу власть виконує *конгрес*, що складається з двох палат: з репрезентаційної палати всего населення і з сенату, до якого належать заступники поодиноких держав.

Законо-
творча
власть
конгресу.

Виконуюча власть, що на її чолі стоїть президент республіки, є точно відмежена від законотворчої влади конгресу: Ані президент ані навіть міністри не можуть предкла-дати законопроектів конгресові. Хочуть вони, щоби якийсь проект став законом, то можуть се робити тільки через по-одиноких членів конгресу, та від волі сих членів залежить, чи пропозують сей проект, чи ні. Щоправда правительство може припоручувати закони до прийняття законотворчим тілам, але се не в'язує сих останніх; вони можуть перейти над ними до денного порядку. З другого боку законотворчі тіла не мають права *контролю* над езекутивною. Але президентові прислугує *право вета* супроти ухвалених законів. Се слідує з того, що й президент є вибраний з волі народу, та що, як такий, має право спинити санкцію закона. Право вета є часово обмежене (до 10 днів); та коли обі законотворчі палати заявляться мимо вета двома третинами голосів за законом, закон набуває правної сили. Якщо президент республіки, міністри або інші цивільні урядники допустяться державної зради, підкупства або інших тяжких переступів чи проступків, то судове поступо-вання проти них переводять обі законотворчі палати: репре-зентаційна палата обжаловує (*impeachment*), а сенат веде роз-праву та видає засуд.

Виконуюча
власть
уній.

Президент
республіки.

Виконуюча влада є органом виконання законів, виданих легіслативою. Легіслатива може в поодиноких випадках розширити межі розпорядків виконуючої влади.

Президента республіки вибирається на 4 роки.

Він є головою армії, фльоти й міліції. Може в часі війни проголосити воєнне карне право та у воєнному часі запорядити все потрібне до безпеки адміністрації. В часі мира може послуговуватися військом для здушення повстань, якщо годі звичайним шляхом привернути правний порядок.

Президент республіки стоїть на чолі закордонної політики — він приймає послів чужих держав, та перетрактує з ними; заступає національні та приватні інтереси американських громадян за границею; має право признавати ново повстаючі держави або відмовити їм признання. Про війну, мир і важні міждержавні договори рішає законотворча влада.

Президент стоїть на чолі внутрішньої адміністрації цілого звязку. Він добирає собі міністрів, що є шефами департаментів. Кожний міністер управляє своїм ресортом, але в питаннях загальної політики є залежний від волі президента. Що запорядить міністер, вважається так, начеб запорядок вийшов від президента — тому нема відклику від постанови міністра до президента. Міністри не залежні від більшости конгресу. Конгрес не має впливу на їх вибір.

Президентові прислугує не тільки загальне право покликувати, але й загальне право усувати звязкових урядників. Він покликає урядників за радою й згодою сенату; притім виходять пропозиції з відповідного міністерства, а президент представляє опісля кандидата сенатові до прийняття. В сенаті засідають делегати держав, що знають льокальні обставини. При помочі впливу сенату на вибір урядників виявляється посередньо вплив народніх мас на покликання звязкових урядників.

Амери-
канська
уряднича
система.

Американська уряднича система не знає бюрократії та стоїть на тім, що урядники повинні часто змінюватися. Пересічний час, на який визначається адміністраційних урядників, є 4 роки, але й сей звичай не дає урядникам права жадати задержання їх увесь той час. Навпаки, в 60-их і 70-их роках попереднього століття прийнявся був загальний погляд, що зі зміною загальної адміністрації наступала й загальна зміна урядників, причім *партійна приналежність* грала велику ролю. Щойно в 1883. р. заведено на взір англійського закону (з 1855) реформу звичайних бюрових та низчих урядників. Тут озна-

чено річеві вимоги та забезпечено призначення їх на довший час, незалежно від політичних струй. Але й сей закон не змінив основної урядничої системи з огляду на урядників вищого типу.

Поділ населення на *політичні партії* відгриває в політичному житті Північної Америки визначну роль. Політичним експонентом політичних партій є *вибори* — зосібна вибір президента й вибір членів конгресу. Витворився такий партійний егоїзм, що партія, яка взяла верх при загальних виборах, старається всюди добирати помічні сили тільки зі своїх членів. Демократичний режим прибирає очевидну партійну за-
краску.

Оригінальна є організація *судейської влади* в Америці. І вона є відділена від законотворчої та виконуючої влади, але американська конституція поставила її так незалежно, що не тільки ні органи законотворчої ні виконуючої влади не можуть вторкатися в діловід судейської влади, але судейська власть одержала контроль над важнішими актами других властей. Судейська! власть вважається немов ареопагом народньої влади — вона стоїть на сторожі громадянських прав людини та являється народньою інстанцією проти зловживань чи промахів інших властей. Судді виходять безпосередньо з народу, та, добувши собі відповідне правниче знання, є речниками народньої волі, оскільки мають ту повну самостійність і ту власть, яку їм признала американська конституція.

Судейська
власть
уні.

Зосібна щодо судейської незалежності: Законотворча власть не має права вкладати на суддів яких небудь функцій несудейської вдачі. Дальше: законотворча власть не може вмішуватися в судові процеси, ні змінювати присудів чи засудів суду. Признаючи, що *iura quaesita* кожного громадянина є не-
нарушимою, поставлено законотворчій та виконуючій влади межу щодо автентичної інтерпретації проти згаданих набутих прав. Вкінці найважніше те, що по принципу кожний може шукати в суді правної охорони, оскільки ходить о охорону його особи чи його посідання.

За тим іде великий вплив судів на рішення правних питань та спорів *адміністраційними властями*. Суди мають право рішати про *правність* адміністраційних актів, та все те, що належить по європейским поняттям до адміністраційної юрисдикції, прислугує в Сполучених Лержавах *звичайним* судам. Американським судам прислугує вкінці юрисдикція в справах

слушности (Injunctions, Certiorari, Quo Warrants, Mandamus).

Але контролю судейської влади обіймає також законотворчу власть, оскільки ходить о права запоручені конституцією. Як у поодиноких американських державах (пор. вище), так і в устрою унії, належить згадане право судейської влади до найбільше характерних прикмет американської конституції. Вона вважає свої постанови найвищим законом, якому мусить підчинитися й законотворча власть. Колиб вийшла постанова, противна постановам конституції, навіть звичайний суддя може відмовити їй правної сили. Та американські судді роблять часто ужиток з того права. —

II.
Швайцарія.

Вічний
зв'язок.

Зв'язок 8
старих
кантонів.

Зв'язок 13
старих
кантонів.

II. Історія *швайцарської* демократії сягає часів глибокого середньовіччя. Зараз після смерті Рудольфа з Габсбурга заключили 3 лісові кантони: Урі, Швіц та Унтетрвальден (1. серпня 1291) т. зв. *вічний зв'язок* для взаємної підпори проти всяких зловживань влади. Вони склали з наймудріїших громадян спільний мировий суд, що мав рішати всі їхні спори, щоби не піддаватися ніяким цісарським судам. Під Моргартен ті кантони висвободилися з-під влади Габсбургів, відновили 1315 свій вічний зв'язок, до якого 1332 прилучилося кілька нових кантонів і місто Берн — се був *зв'язок 8. старих кантонів*. Сей зв'язок існував через 130 літ та був зпочатку на тих самих основах, що вічний зв'язок, тільки згодом поширив спільні зв'язкові постанови про старівлю публичних доріг, про охорону торгівлі, про скріплення загального мира ітд. Але що до сього зв'язку увійшли побіч дуже малих кантонів також значно більші, то ці останні кривдували собі, що мали мати таке саме правне становище, як менші; тому повстали непорозуміння, але в 1481 р. прийшло знова до згоди, в якій признано всім кантонам без огляду на величину й число населення рівні права. Колиж згодом приступило до зв'язку ще 2, опісля (в 16. віці) ще 3 кантони, зв'язок називався *зв'язком 13 старих кантонів*, та залишився в тій формі аж до кінця 18. віку.

Всі згадані швайцарські зв'язки були зв'язками суверенних кантонів, з котрих кожний був самостійною державою з самостійною державною організацією. Як договір був основою зв'язку, так договором можна було сей зв'язок розв'язати; тому від згоди держав залежало, які права вони хотіли передати спільній управі цілого зв'язку. Так одним спільним органом зв'язку були *спільні збори*, на котрі кожний кантон (13) висилав по 2 відпоручників. Ці збори сходилися в літі. До їх компетен-

ції належали з одного боку закордонні та міжнародні справи (заступство на зверх, заключування договорів з другими державами, припинання послів чужих держав, рішення про війну та мир), з другого боку справи удержання внутрішнього порядку в державі. Ще до початку 17. століття не зривав швайцарський звязок *формальної* сполуки з Німецькою Державою, але в 1607 оголосив розрив та мировий договір в Оснабрік (1648) затвердив розлуку на будуче.

В такому стані існував швайцарський звязок аж до французької революції. Ідеї французької революції найшли в швайцарському звязку великі симпатії, та в 1797 р. звернувся Ваадтлянд до французької директорії о інтервенцію; під кінець 1798 р. заняли французькі війська всі області звязку й накинули йому конституцію на взір французької: кантони втратили свою самостійну державність, та звязок перемінився в одноцілу державу, яка й дістала нову назву: *Гельветської Республіки*. Але споконвічна державна самостійність швайцарських кантонів була вже в народі так вкорінена, що знехтування сеї самостійности, а за тим ціла „Гельветська Республіка“ не могла довго вдержатися. Уже в 1801 р., коли Наполеон забрав із Швайцарії своє військо, повстали поодинокі кантони та вигнали центральне правительство. Правда, що Наполеон небаром заняв знова своїм військом Швайцарію, але спросив заступників кантонів до Парижа, щоби обидати з ними основи нової конституції для Швайцарії, причім сам висказав погляд, що Швайцарія не може бути одиничною, тільки *федеративною державою*. Так оповіщено 19. лютого 1803 нову конституцію для Швайцарії на основі т. зв. *медіаційних актів*. Швайцарію признано *звязком держав*, який в деяких точках проявляв характерні моменти звязкової держави. Звязок обіймав 19 кантонів. Начальним органом звязку стали знова *спільні збори*, але на сі збори висилали більші кантони по 2, менші тільки по 1 відпоручнику. Компетенція спільних зборів була подібна до компетенції з часів перед французькою революцією; вони розпоряджували крім сього окремою звязковою армією та мали право затверджувати важніші правні постанови кантонів. Але границі їхньої компетенції були проти суверенности кантонів дуже тісні.

Ся конституція тривала тільки до упадку Наполеона. 8. вересня 1814 записягли швайцарські кантони нову конституцію, незалежно від посторонніх впливів. Вона повернула

Гельветська
Республіка.

Медіаційні
акти.

Конститу-
ція з 1814 р.

назад до давньої конструкції чистого зв'язку держав, що обіймав тепер 22 кантонів. До компетенції зв'язку належали тільки 4 справи: 1. заключення торгових договорів з заграничними державами; 2. організація зв'язкового війська; 3. покликання послів; 4. старівля про внутрішню безпечність. Не можна було оселюватися вільно в інших кантонах; кантони були від себе відділені цловими границями; зв'язок не мав навіть права бити спільної монети для цілої зв'язкової області. Спільні збори збиралися в Ціріху, Берні або Люцерні що два роки в іншому місті. *Президент* кермував спільними справами разом з т. зв. *державною радою*; державну раду складали правительственні урядники того кантону, де відбувалися спільні збори.

Конституція в 1848 р.

Французька липнева революція 1830 мала великий вплив і на Швейцарію; в багатьох кантонах прийшло до кривавих розрухів та загальна опінія почала домагатися зміни конституції в напрямі більшої демократизації та тіснішої державної сполуки поодиноких кантонів. В лютім 1848 р. зложено новий проєкт та прийнято його 12. вересня тогож року; між тим більшість кантонів затвердила його на своїх загальних народніх зборах. Ся конституція станула свідомо на становищі *зв'язкової держави*, поширюючи значно спільну компетенцію самого зв'язку. Та не багато минуло часу, якщо виринула потреба дальшого поширення компетенції зв'язку, і так прийшло до ревізії конституції, яка наступила 29. мая 1874. На сій конституції опирається нинішній устрій швейцарського зв'язку. Зв'язок обіймає 22 суверенних швейцарських кантонів.

Конституція в 1874 р.

Мета Швейцарського зв'язку

Метою швейцарського зв'язку: „Удержання незалежности вітчизни на зовні, переведення супокою та порядку в нутрі, охорона свободи й прав зв'язкових громадян та піднесення спільного добробуту“ (Арт. 2). „Кантони є суверенні, оскільки їх суверенність не є обмежена конституцією зв'язку, та виконують як такі всі права, яких не перенесено на зв'язок“ (Арт. 3).

Швейцарське громадянство.

Конституція швейцарського зв'язку знає поняття „швейцарського“ громадянства та запоручує своїм громадянам право рівності перед законом (зі знесенням підданчих відносин, привілеїв місця, походження, осіб та родин, особисту свободу, свободу оселюватися в усіх кантонах, свободу віри й совісти, свободу торгівлі та промислу, право листової тайни, вільне право петиції, свободу преси, свободу товариств і зборів, право бути судженим через приналежні суди (за виключенням виїмкових судів).

До компетенції звязку належать: 1. запорука конституцій поодиноких кантонів та затвердження договорів між ними, оскільки ходить у взаїмних відносинах о питання законодавства, судівництва або адміністрації; 2. право виповіди війни, заключення мира, союзів і державних договорів з заграничними державами; 3. посередництво в урядовій лучбі між кантонами та закордонними державами; 4. порішування спорів між кантонами; 5. військові справи та справи чужинців; 6. право засновувати публичні заводи, законодавство про будову та управу залізниць, верховна контроля над водними будівлями та лісовою господаркою, законодавство про виконування риболовлі й полювання; 7. цлове законодавство, контроля імпорту на границі, закони в області промисловости, про міру й вагу, загальна безпека ізза недуги та нещасливої пригоди, охорона робітників, контроля виселенських аґентур та приватних обезпечних підприємств; 8. всі справи пошт і телеграфів; 9. право бити монети та видавати банкноти; 10. право засновувати університети й інші вищі школи; 11. право подружя стоїть під охроною звязку; вкінці 12. ціле приватно-правне й карно-правне законодавство належить до звязку.

Компетенція звязку.

На чолі звязку не стоїть президент, тільки *звязковий збір*, як законотворча власть, та вибрана ним колеґія з 7 членів, себ-то *звязкова рада*, як найвища виконуюча власть.

Звязковий збір складається з *національної ради*, яку вибирають безпосередньо всі швайцарські виборці, та зі *станової ради*, до якої належать делегати, вибрані поодинокими кантонами. Кожна рада радить окремо. До рішення треба згоди обох рад.

Звязковий збір.
Національна рада
й станова рада.

До кругу ділання звязкового збору належить крім звичайних прав законотворчої власти зосібна ревізія конституції, верховна контроля звязкової управи і юрисдикції та два адтрібути судейської власти, а саме: порішування відкликів проти рішень звязкової ради в адміністраційних спорах та порішування компетенційних спорів між урядами звязку. Союзи й договори з чужими державами належать до компетенції звязкового збору. Він рішає про війну та мир.

Побіч звязкового збору, як сталої народньої організації, можуть закони в иходити безпосередньо від *народнього збору*, т. зв. *референдум*. Навіть після ухвали звязкового закона або загально обовязуючої звязкової постанови можна до 90 днів жадати предложення їх до затвердження або відкинення через

Референдум

референдум, як сього зажадає 30.000 управнених до голосування швайцарських громадян. Ще ширше значіння має референдум у поодиноних кантонах.

Зв'язкова рада.

Начальна *виконуюча власть* прислугує *зв'язковій раді*. Членів сеї ради вибирає зв'язковий збір із вибираємих до національної ради швайцарських громадян на 3 роки. Члени зв'язкового збору не можуть бути членами зв'язкової ради. Після вибору зв'язкова рада не є залежна від довіря зв'язкового збору.

Президент зв'язку.

На чолі зв'язкової ради стоїть *президент зв'язку*. Як президент він не має ніяких прерогатив, крім тих прав, що є зв'язані зі зв'язковою радою. Він є тільки провідником нарад. Його вибирають члени на оден рік. У слідуєчому році він не може бути ні президентом, ні віцепрезидентом ради.

Члени зв'язкової ради.

Зв'язкова рада представляє те, що в других державах рада міністрів. Члени її не є міністрами, але ділять самі поміж себе поодинокі департаменти. На зовні виступають не шефи департаментів, тільки ціла зв'язкова рада, як оден уряд. Крім сього є ще при раді окрема зв'язкова канцелярія для полагоджування канцелярійних справ.

Діловий круг зв'язкової ради

Діловий круг зв'язкової ради обіймає всі компетенції зв'язкової езекутиви. Вона виконує закони та дбає про збереження конституції. Інакше, ніж в американській конституції, зв'язкова рада має не тільки право представляти зяконопроекти, але й обов'язок висказувати опінію про всі проекти, що виходять від членів національної чи станової ради, або від кантонів. Зв'язкова рада виконує присуди зв'язкового суду та угоди й роземні оріки в спорах між кантонами. Вона зберігає охорону держави на зовні, зосібна незалежність та неутральність Швайцарії. Вона дбає про супокій і порядок у цілому зв'язку, та веде контролю над урядниками зв'язку. Зосібна вона управляє фінансами Швайцарії та складає бюджет під затвердження зв'язкового збору й рахунки з прибутків та видатків зв'язку.

Зв'язкових урядників покликують компетентні зв'язкові уряди. Швайцарська система знає *сталих* урядників у відріжненні від американської системи.

Судейська власть. Зв'язковий суд.

Судейська власть є відділена від виконуючої. Вона належить головно до компетенції кантонів. Оскільки вона належить до зв'язку, остільки виконує її окремий *зв'язковий суд*. Конституція постановляє, хто може бути членом того суду та які його компетенції.

Членів і заступників звязкового суду вибирає звязковий збір. Є 19 членів, 9 заступників. Хто може бути вибраний до національної ради, може бути вибраний звязковим суддею; не можуть бути вибрані ні члени звязкового збору, ні члени звязкової ради.

Компетенція звязкового суду обіймає не тільки цивільні й карні справи, що торкаються цілого звязку, його відношення до поодиноких кантонів та спорів між кантонами, але й державно-правні питання, що виринають між кантонами, та жалоби громадян на обмеження конституційних прав. Так можуть і швайцарські громадяне правувати свої конституційні права перед судом; але швайцарська конституція ніде не згадує, що суд може навіть зносити закони, оскільки вони противляться конституції. Так само суди не мають права вмішуватися в справи виконуючої влади. —

Дуже інтересні є установи поодиноких *швайцарських кантонів*. Можна відрізнити два типи: чисті демократії та репрезентативні демократії.

Швайцарські кантони.

Чисті демократії опираються на *громаді*, як на зборі всіх громадян здатних до голосування. Вони збираються щорік під голим небом, щоби радити над законами, ухвалювати їх, вибирати урядників ітд.

В репрезентативних демократіях вибирає нарід *кантональну раду*, якій прислугує законотворча власть у кантоні та верховна контроля адміністрації, зосібна в справах фінансового діловоду, зачим іде й вибір кантональних урядників. Але й в таких кантонах прислугує відповідному числу громадян не тільки право *ініціативи*, значить право жадати зміни або знесення закону чи постанови, — але й право жадати т. зв. *референдум*, значить право рішати у всенародньому зборі, чи якийсь закон або законопроект прийняти, чи відкинути.

III. Приступаємо до *парляментарних систем* par excellence. Сюди належить у першому ряді *англійська система*.

III. Англія.

Французька революція не викликала в Англії революційних заburень, бо політична революція відбулася, як вище сказано, в Англії значно раніше. Ідеї французької революції дісталися й до Англії, та прийнялися шляхом еволюції 19. століття. Основи англійського парляментаризму залишилися й основами англійського конституціоналізму, та нові конституційні ідеї стали частиною давньої парляментарної системи.

Еволюція 19. століття

Les droits de l'homme французької революції вибороли

собі право громадянства в Англії, признаючи громадянам суб'єктивні публичні права для охорони особистої економічної та політичної свободи. Політичні права громадян унормовано в 3 реформах з 1832, 1867 і 1884, даючи при кінці далеко ідуче виборче право всім громадянам на справжніх демократичних основах.

Демократи-
зація.

І поза виборчим правом довершилася повна *демократизація* державного життя, зриваючи помалу всі основи аристократичної влади в державі. Урядництво стало *державним урядництвом*, відкидаючи давню систему патронажі. Центральна влада затіснила свій вплив на адміністрацію, та скріпила становище міністерського кабінету супроти парламенту. Наука й державні реформи поглибили *репрезентативну систему*, почавши від парламенту й центральної влади, та скінчивши на устрою поодиноких сільських громад.

Характеристика
англійського парламентаризму

Модерний англійський парламентаризм характеризується тим, що парламент є осередком цілого державного життя. В парламенті сходяться та концентруються усі нитки державної політики, парламент є не лиш інституцією, що витворює загальну волю при помочі *законотворчої влади*, але ареопагом, що обіймає своїми впливами також виконуючу й судейську власть.

Виконуюча власть є тісно звязана з парламентом, не тільки тим, що прем'єр та міністерський кабінет є залежні від довіри більшості парламенту, але й тим, що всі важніші розпорядки виконуючої влади є більше або менше залежні від того становища, яке супроти них займе парламент. З огляду на те треба відрізнити розпорядки, які містять в собі правні засади, від таких, що торкаються управи адміністративних урядів. Розпорядки першої категорії потребують уповноваження парламенту, виразного або мовчки; парламент мусить дати на них згоду, чи тим, що затвердить їх виразно, чи не відкидаючи їх через якийсь час виявить свою згоду посередньо. Розпорядки другої категорії (т. зв. „statutory rules“) треба предкладати парламентові та на 40 днів перед виданням оповістити в урядовій Лондонській Газеті, щоби дати можливість публичної критики.

Найдальше йде вплив парламенту в справах *фінансової господарки*. Затвердить парламент річний прелімінар міністерства скарбу, то не вільно ужити державних фондів на інші цілі, ніж ті, що ухвалено в акті. Крім сього прислугує парламентові рахункова контроля. Він контролює позиції видатків

адміністративних урядів та зберігає притім принцип, що ніодна адміністративна власть не сміє одержати гроші на позиції, що не були законом признані, ні на цілі, яких закон не затвердив.

Англійський парламент має безпосередній вплив на важливі *адміністративні справи*, що торкаються особистої сфери інтересів громадян (Private Bill). Він уділює уповноваження поодиноким особам до вивласнення, дає комерційні монополії інституціям або громадам ітд. — все те в формі парламентарного закона.

Палата лордів виконує вкінці деякі функції *судейської влади*. Сюди належить обвинувачення (impeachment) ізза деліктів, оскільки член низчої палати виступив з обвинуваченням та низча палата рішила його внести до вищої палати. Палата лордів задержала право суду над 'світськими лордами ізза карних переступів.

На протязі 20. століття (Parliament act з 18. серпня 1911) вкорочено повну законотворчу свободу вищої палати тим що обмежено її довільність відкидати рішення низчої палати: якщо низча палата в 3 по собі слідуючих сесіях прийняла якийсь публичний закон (public bill) та вища палата його за кожним разом відкинула, то король має всеж таки оповістити сей bill, оскільки від другого читання першої сесії низчої палати аж до прийняття законопроєкту в третій сесії минуть бодай 2 роки.

Послів до низчої палати вибирається загальним, рівним, безпосереднім та тайним вибірним правом.

Посли
до низчої
палати.

Члени парламенту мають з огляду на своє становище значні привілеї; крім свободи слова та посольського ілімунітету належить сюди м. и. право парламенту покликувати свідків до т. зв. Select committees і право жадати документів від державних властей.

Англійський парламент відрочується тільки з власної волі та розв'язується або після впливу 5 літ або за волею короля. Устрій парламенту ґрунтується на споконвічній consuetudo Parliamenti або на т. зв. Ordres, які визначає собі кожна палата.

Устрій
парла-
менту.

Провідник низчої палати називається „Промовець“ (Speaker); він береже порядку нарад та кермує ними. „Промовець“ має свого заступника, сей заступник є рівночасно провідником бюджетової комісії. Називається Chairman of Ways and Means та має також свого заступника: Deputy Chairman. Крім сього є ще секретар парламенту: the Clerk of the House of Commons,

який є директором адміністративного бюро — і т. зв. Serjeant at arms, себ-то ексекутивний урядник низчої палати.

Законотворча діяльність парламенту переходить через 3 читання; при другім читанні відбуваються окремі наради в дотичній комісії.

Бюджет.

З огляду на бюджет треба відрізнити: 1) т. зв. Appropriationsacte, себ-то короткий закон з кількох §§ з призволом парламенту на побір. Він обіймає 3 головні групи: флоту, армію та цивільну державну службу на основі прелімінара (під 2). Треба звернути увагу, що деякі законні видатки виплачує каса щорік по закону, не потребуючи парламентарного призову (се т. зв. Consolidated fund services). — 2) т. зв. Estimates, себ-то бюджетовий преліминар з 4 головними групами: флота, армія, цивільна державна служба й податкова адміністрація. Міністер скарбу споруджує сей преліминар на основі докладів адміністративних урядів, предкладає його міністерському кабінетові до затвердження, і так він приходить під раду та ухвалу парламенту. —

Так відбулася на протязі 19. віку основна метаморфоза з аристократії до новітнього демократизму. —

Король.

З давньої системи залишився *монарх*, як видимий представник *виконуючої влади* — але з давніх особистих прав залишилася йому тільки особиста недоторканість і невідповідальність. За нього відповідають міністри.

Англійський король має *прерогативи*, а саме: Він заступає державу на зовні, приймає чужих послів, визначає англійських послів до чужих держав, та має право признавати монархів чи президентів других держав. Він має верховну владу над армією, виповідає війну та заключає мир. Має право помилування за карні вчинки. Є головою державної церкви та має вплив на політику держави.

Але парламентарний режим проявляється тим, що король при виконуванні тих прав послугується парламентарним правительством.

Премієр міністрів.

На чолі правління стоїть *прем'єр міністрів* зі своїм *кабінетом*. Як одинокий парламентарний посередник між королем та парламентом, він має рішучий вплив на внутрішню та зовнішню політику. Він кермує політичною судьбою Англії, до чого причиняється головню та обставина, що кабінет є по звичаю експонентом тих суспільних чи партійних струй, на яких опирається більшість суспільних верств у народі. Кабінет

не є витвором законних постанов, тільки суспільного звичаю. Його сила лежить саме в безпосереднім та дуже тривкім звязку з рішальними соціальними групами — він далекий від бюрократизму, що загіздився на континенті; тому пережив все-світну війну, не стративши нічого з рішального впливу в державі.

Прем'єра покликає корона відповідно до партійного становища, яке займає більшість парламенту в даній хвили. Прем'єр вибирає собі товаришів у кабінеті, себ-то міністрів, та розпоряджує їх особами, могучи їх довільно відправляти та другими заступити. По звичаю король завсіди вволює в тих справах волі прем'єра. Прем'єр визначає також адміністративні ресорти в кабінеті (між 14—20). Тільки за згодою прем'єра можуть члени кабінету зноситися безпосередньо з королем.

Кабінет означає провідні шляхи внутрішньої та заграничної політики, кермує головними справами адміністрації в поодиноких департаментах і полагоджує компетенційні конфлікти між міністерствами.

Кабінет.

Кабінет виступає на зовні як політична єдність, без огляду на різницю гадок поодиноких його членів. Солідарність вимагає, що цілий кабінет мусить уступити, якщо прем'єр або більшість кабінету порішають демісію. Парламентарна система вимагає, щоби кабінет подався до демісії, якщо одна із палат вискаже йому недовіря або важливі законопроекти правительства не знайдуть потрібної більшості в парламенті.

Парламентарна система вимагає *відповідальності міністрів*; вони відповідають перед короною та перед парламентом. Перед короною: за політику, яку парламент указав а король затвердив; далше за політику, яку король бажав собі перевести за порозумінням з прем'єром; та вкінці за додержання тих тайн, які є між короною а міністрами. Перед парламентом: вони відповідають за цілу політику, і — як сказано — мусять уступити, якщо не мають за собою більшості в парламенті.

Відповідальність міністрів.

Організація державних урядів є сильно звязана з парламентом та з кабінетом. Тут заслуговують на увагу:

Організація державних урядів.

а) Рада держави, як центральна адміністративна власть з судейським віділом — видає прокламації та розпорядки, що ґрунтуються на прерогативах корони; затверджує або відкидає закони колоній та має право розпорядку в важливих адміністративних справах загального характеру, оскільки вони не обтяжують державної каси. Рада держави є слідчим судовим трибуналом при переступах проти держави.

б) Канцлер сповнює рівночасно функції міністра юстиції з правом, предклатати та опініювати важні законопроєкти.

в) Державний секретаріат — обіймає 5 державних секретарів: внутрішніх, заграничних справ, війни, кольтоній та з осібна Індії.

г) Визначне є становище державного скарбового уряду (Treasury), який кермує цілим фінансовим діловом держави.

г) Таксамо всі поштові справи держави є сцентралізовані в окремім загальнім поштовім уряді.

д) Інші адміністраційні чини держави є зорганізовані *коллегіально*. Сі коллегії називаються „Boards“. Вони тим звязані з верховною державною управою, що члени кабінету є рівночасно головами згаданих коллегій. Одначе тому, що члени кабінету не можуть звичайно як слід займатися адміністраційними справами коллегій, вони мають в коллегіях своїх заступників, що обіймають адміністраційну керму уряду. Сюди належать уряди: для торгівлі, рільництва, науки та самоуправи. Вони розсилають у весь край цілу армію інспекторів, що дбають про переведення всіх запорядків центральної власти і контролюють адміністрацію самоуправних тіл.

Державні
урядники.

Державні урядники діляться на 2 групи: на офіційальних урядників та на цивільний помічний персонал. Офіційальних урядників покликуює звичайно корона. Суддів та деякі інші чини покликуюється невідклично на час життя; більшу частину офіційальних урядників покликуюється на обмежений час та на відклик. До цивільного помічного персоналу може належати тільки той, хто здав відповідний іспит перед державною комісією. Після відбуття приписаної спроби затверджується кандидатів у службі; вони стають дефінітивними. Покликає їх міністер.

Кожний урядник відповідає особисто за службові переступи та не може оправдуватися тим, що дістав припоручення від свого шефа, або від іншого старшого урядника. Вони відповідають не тільки перед карними, але й перед цивільними судами. Натомісць англійське право не знає дисциплінарної відповідальности урядників.

Судейська
власть.

Для характеристики англійської системи треба вкінці ще додати, що в Англії не преведено точного розділу між *судейською* та адміністраційною властю, і що судейська власть не має того визначного впливу на державний апарат, як в Америці. Тому нема мови про таку за поруку конституції, яка є в Америці — а то головно тому, що англійська конституція опирається

більше на звичаєвому праві й практиці, ніж на писаних законах, з другого боку тому, що англійський парламентаризм ґрунтується на рішучій ролі парламенту, який не робить різниці між конституційними і іншими законами, та не може признати над собою верховної компетенції ніякої другої влади.

IV. У Франції змінювався державний устрій від революції дуже часто. Щоби пізнати основи теперішньої французької конституції, треба приглянутися історичному розвитку державних установ від революції аж до всесвітньої війни.

IV.
Франція.

1. Національний конвент („Convention nationale“), скликаний на осові конституції з 1791, проголосив республіку. Опісля склав комітет „de salut public“ нову конституцію з 24. червня 1793 та піддав її під затвердження народного збору. Законотворча власть мала прислугувати особному зборові, вибраному щорік загальним та безпосереднім голосуванням. Вибірне право прислугувало всім французьким громадянам, що покінчили 21 літ життя. Законотворча власть мала видавати декрети й закони. Важніші закони треба було розсилати до всіх французьких громад, та нарід міг не допустити до такого закону, коли бодай $\frac{1}{10}$ всіх правиборців „assemblées primaires“ з більшої половини французьких департаментів зголосили до 40 днів супротивлення. Виконуюча власть мала прислугувати колегії з 24 членів. Щоби утворити сю колегію, висилали „assemblées primaires“ виборців, ті виборці назначували відповідне число кандидатів, та щойно із того числа мав законотворчий збір вибрати 24 членів. Щорік змінювано половину членів сеї колегії. Вона називалася езекутивною радою („conseil exécutif“). Цивільне присудництво мали виконувати вибрані на рік мирові судді й лавники; карно-правні справи мали судитися перед присяжним судом.

Національ-
ний
конвент
і конститу-
ція з 1791 р.

Однак сеї конституції не введено в життя, бо Францією заволодів терор. Щойно після скінчення сього періоду виробив конвент нову конституцію.

2. Се директоріяльна конституція з 5. фруктідора III. року. Вибірче право признано мужеським французьким громадянам від покінчення 21. року, але обмежено його на таких, що не належали до службового стану, вміли писати та читати й платили означений податок. Ті правиборці („assemblées primaires“) мали вибрати виборців (1 на 200), та щойно сі виборці вибирали послів до законотворчих колегій. Законотворча власть припадала двом колегіям: т. зв. раді 500 і раді старих (conseil

Дирек-
торіяльна
консти-
туція.

des Anciens). Сі коллегії відновлювано щорік частинно, так що до 3 літ змінювалися всі члени обох рад. Рада 500 приготувляла проекти законів; рада старих приймала їх або відкидала, але не могла робити поправок. Виконуюча власть прислугувала директорії з 5 членів. Директорія вибирала міністрів. Ані члени директорії, ані міністри не сміли належати до законотворчих коллегій, ні брати участі в їхніх засіданнях. Судді мали бути вибрані; кожний 30-літний громадянин міг бути вибраний суддею. Цивільні суди в департаментах склалися з 20 суддів і 5 помічників. Першою інстанцією були мирові, лавничі й торгівні суди. Мирові судді могли визначувати кари до 3 днів вязниці або відповідні грошові кари; вищі кари вязниці аж до 2 літ визначували т. зв. коррекційні трибунали (tribunaux correctionnelles), та від двох літ почавши треба було осібно обвинувачення через т. зв. „jury d'accusation“ та засуду через т. зв. „jury de jugement“ (присяжні суди). Кассацийний трибунал стояв на сторожі виконання закона. Крім сього існував найвищий суд (з 5 членів кассацийного трибуналу і з присяжних, вибраних щороку), що мав судити членів директорії та членів обох законотворчих рад.

Конзулярна
конституція.

3. Конзулярна конституція з 22. фрімера VIII. року. Бонапарт зніс директоріальну конституцію (9. жовтня 1799), та впровадив нову конзулярну конституцію.

На чолі державної влади мали стояти 3 конзулі, що мали виконувати свій уряд на протязі 10 літ. Головна влада спочивала в руках першого конзуля, яким був Бонапарт; другі два конзулі мали тільки дорадний голос. Перший конзуль управляв дипломатичними та воєнними справами. Він мав право покликувати офіцирів, іменувати вищих адміністраційних урядників, державних радників та суддів. Законотворча власть складалася з 4 коллегій: з „Conseil d'etat“, себ-то державної ради, з „Corps législatif“, „Tribunat“ та „Sénat conservateur“. Правительство предклядало законопроекти державній раді; вона радила над проектом та в разі потреби предклядала поправки. Проект приходив опісля перед „Tribunat“ зі 100 членів, де відбувалася публична дискусія та голосування. Але на тім не кінець. Трьох членів трибунату мусіло боронити або опрокинути проект перед „Corps législatif“, причім відбувалася дискусія між 3 членами державної ради та 3 членами трибуналу, зачим „Corps législatif“ говосував над проектом, не змінюючи від себе нічого. Вкінці „Sénat conservateur“ мав обовязок стояти на сторожі виконання закона.

Вплив широких верств населення на хід державної влади забезпечив Бонапарт сим чином, що всім мущинам-громадянам, які покінчили 21 літ життя, та поселилися в областях франц. республіки і не належали до службового стану, признав в конституційній конституції виборче право. Десятьох виборців вибирали одного; колиж так вибрано 10, то вони знова вибирали одного — та се повторалося ще й третій раз. Так утворено 3 виборчі лісти; перша називалася „liste des notabilités communales“, друга „liste des notabilités departementales“, третя „liste des notabilités nationales“. З першої лісти покликувано городські уряди, начальників громад та суддів першої інстанції; з другої лісти префектів, суддів II інстанції та членів окружних рад; з третьої лісти членів законодавчого тіла, міністрів, державних радників та суддів касаційного трибуналу.

Сим чином міг Бонапарт, виставляючи на зверх республіканські форми, та уділюючи урядникам титулів давньої римської республіки, завести в дійсности монархію. „Senatus consulte organique“ проголосив його імператором Франції, та народний плебісцит се затвердив.

Від того часу (28. фльореаля XII року) змінилася республіканська влада на монархічну, але залишилися законотворчі коллегії (Conseil d'état, Corps législatif, Tribunat, Senat conservateur) — та прийшов до того ще державний суд („Haut Cour impériale“), що рішав в справах переступів проти імператора й держави, переступів вищих урядників і державних радників.

Після упадку Наполеона покликав сенат Людвіга XVIII на престол. Дня 4. липня 1814 октройовано нову, *парляментарну* конституцію, знану під назвою „Charte Constitutionnelle“ з 1814 року.

4. Ся октройована конституція запоручувала громадянам право особистої і політичної свободи, свободу преси, незалежність та незрушимість суддів, свободний приступ французьких громадян до публичних урядів, та запровадила відповідальність міністрів.

Законотворча власть прислугувала парламентові, що складався з 2 палат, палати панів (Chambre de Pairs) і палати послів (Chambre des députés). Послів вибрано на 5 літ та відновлювано щорік $\frac{1}{5}$ цілої палати.

Вибори до палати послів були щоправда безпосередні, але дуже обмежені. Право вибирати прислугувало тільки тим гро-

Charte
Constitu-
tionnelle
з 1814 р.

мадянам, що покінчили 25 літ життя, платили безпосередній податок від 300 франків і вище, а вибрати можна було тільки таких, що скінчили 40 літ життя та платили податку бодай 1000 франків річно. Король мав скликувати щороку парламент, мав право його розв'язати та до 3 місяців покликати нову палату.

Король стояв на чолі виконуючої влади; він санкціонував закони, та оповіщував їх; мав право іменувати урядників та стояв на сторожі виконання законів.

Колиж в 1815 р. повернув Наполеон з Ельби, проголосив *додатки* до згаданої повище конституції під датою 22. квітня 1815.

На основі сеї зміненої конституції стояв імператор на чолі виконуючої влади. Законотворча власть прислугувала двом палатам: 1. „Chambre de Pairs“, що складалася з перів, яких імператор покликав до сього, — їх гідність була дідична. — 2. „Chambre des Représentants“, з послів вибраних на 5 літ народом. До палати панів треба було покінчити 21, до палати послів 25 літ життя. Імператор міг довільно розв'язати палату послів та мусів до 6 місяців покликати нову палату. Парлямент мусів щорік ухвалювати бюджет.

Наполеон панував 100 днів; після Ватерльо повернено назад до конституції з 1814 р.

До Франції повернули королі. Та щераз прийшлося змінити конституцію під управою королів, заки Франція рішилася признати республіканську форму.

Charte
Constitutionnelle
з 1830 р.

Се була 5. Charte Constitutionnelle з 14. серпня 1830. Вона представлялася як торжественний договір короля з народом: король Люї Філіпп (Louis Philippe) зложив присягу на конституцію. Вона поробила незначні зміни у виборчому праві щодо літ і цензу, крім сього запровадила осібний ценз інтелігенції для членів академії, професорів, адвокатів, лікарів. Але час реакції не тривав довго, та революція 48-го року повернула знова до первісних революційних кличів. Люї Філіпп мусів зречися престолу; провізоричне правительство розв'язало обі палати та проголосило республіку. Установчі збори затвердили республіку та оголосили нову конституцію.

Республіканська
конституція з 1848 р.

6. Республіканська конституція з 4. падолиста 1848 запровадила загальне, безпосереднє й тайне виборче право; вона вимагала 21 літ життя до активного, 25 до пасивного виборчого права.

Намісць двопалатної системи введено однопалатну. Законо-творча власть прислугувала одній палаті, а саме палаті послів; вибрано її на 3 роки. Вона вибирала окрему державну раду, що мала виготовляти проекти законів. Лише палата послів мала право рішати про війну чи заключення мира.

На чолі виконуючої влади стояв президент, вибраний народом. Уряд президента тривав 4 роки. Не можна було його зараз знова вибрати; щойно після 4 літ міг знова бути вибраний. Президентові підлягало також військо, хоч він сам не міг бути полководцем.

Організація судівництва залишилася, як попередно; суддів іменував президент.

Коли Люї Наполеон Бонапарт зістав президентом, скористав зі своєї популярності в народі, щоби змінити конституцію.

7. Конституція з 14. січня 1852 продовжила владу президента на 10 літ; поширила право ініціативи президента на легіслятиву, віддала йому право рішати про війну та мир; сам президент добирав собі міністрів; міністри відповідали перед ним, не перед легіслятивою.

Конститу-
ція з 1852 р.

Заведено знова осібну державну раду (Conseil d'etat) з 40—50 членів, вибраних президентом; вони мали в порозумінні з правительством виготовлювати проекти законів та розпорядків. Ті проекти приходили під обрану палату послів, яка тепер, як за Наполеона I, називалася „Corps législatif“. На послів вибрано кандидатів, яких предклядало правительство. Закони затверджував остаточно сенат, що складався з маршалків, кардиналів, адміралів та інших сенаторів, іменованих президентом.

2. грудня 1852 проголосив сенат Люї Наполеона імператором, котрого затвердив опісля плебісцит (Наполеон III). Так підлягала конституція щораз новим змінам в дусі абсолютизму. Але в 1870 р. проявилася тенденція до лібералізму, та 21. мая 1870 оповіщено нову конституцію.

8. Конституція з 21. мая 1870 завела наново парламентаризм з відповідальністю міністрів. Імператор відповідав тільки безпосередньо перед цілим народом. Ся конституція не тривала довго. Французько-німецька війна спричинила під Седаном її кінець. Проголошено республіку, та утворено провізоричне правительство національної оборони.

Конститу-
ція з 1870 р.

9. Історія французької конституції від 1871—1875. В лютім 1871 покликали національні збори Тієра (Thiers) на голову

Від 1871 до
1875 р.

екзекутивної влади (*chef du pouvoir exécutif de la Republique*). Національні збори переняли керму держави, а Тієр управляв нею під безпосереднім авторитетом національних зборів, покликаючи міністрів та ведучи провід між ними. Під кінець серпня 1871 він дістав титул президента республіки, але рівночасно постановлено, що й президент республіки і міністри відповідають перед національними зборами, та що державні акти підписуватиме президент та оден з міністрів. Уже тоді повстали тертя між президентом та більшістю національних зборів: Тієр був республіканин та мав загальну популярність в народі через те, що зумів в найбільшій небезпеці виратувати державу; з другого боку більшість національних зборів була монархістична, та хотіла повернення монархії у Франції. На бажання Тієра, щоби скріпити правні постанови конституції, припоручено комісії з 30 членів виробити новий проєкт конституції. Еляборат комісії став 13. марта 1873 законом.

Головні постанови конституції з 13. марта 1873 є такі: Президент Республіки має право звертатися з письмами до національних зборів, що відчитуються на найблизшому засіданні національних зборів. Так може президент заповісти свою участь в дискусії над новими законами та зараз другого дня опісля він приходить до слова, оскільки національні збори не рішили, що може вже того самого дня промовляти. 'Дискусія переводиться однак у відсутности президента.

Запити (інтерпеляції) слідує звертати тільки до міністрів; на запити про заграничні справи відповідатиме сам президент, в інших справах міністри. Президент проголошує закони, ухвалені національними зборами, оскільки є наглячі, до 3 днів, в інших випадках до місяця. Є дві категорії законів: такі, що мусять перейти через 3 читання в національному зборі, і такі, що не потребують 3 читань. Якщо треба 3 читань, президент може після другого читання зажадати, щоби проєкт поставлено аж за 2 місяці знова під дискусію. Колиж не треба 3 читань, то президент може на протязі 3 днів жадати зновлення дискусії.

Національні збори приступили до дальшого вироблення конституції, та припоручили Тієрові предложити проєкт; але коли показалося, що Тієр хотів її виробити в поступовому республіканському дусі, а більшість національних зборів домагалася консервативного режіму, Тієр подався до демісії, та на його місце вибрано в маю 1873 Мак-Магона (*Mac-Mahon*)

президентом. В законі з 20. падолиста 1873 визначено уряд президента на 7 літ та постановлено, що після 7 літ можна знова вибрати того самого президента. Осібна комісія з 30 членів одержала припоручення виготовити основний проєкт конституції. Серед тої комісії перехрещувалися два противні стремління: одно, що мало більшість національних зборів за собою, змагало до зновлення монархії, друге, що хотіло поставити конституцію на тривких республіканських основах. Однак сама монархістична більшість прийшла згодом до переконання, що в даних обставинах годі повернути монархію, тому вона згодилася остаточно на *республіканську форму*, але в переведенні поодиноких постанов прийняло якраз *монархічну систему* — тільки не з монархом, а з вибірним президентом на чолі. На сих принципах ухвалено французьку конституцію, яка й обов'язує дотепер. Вона складається з 3 основних законів: з 24. лютого 1875 про організацію сенату, з 25. лютого 1875 про організацію публичних властей, та з 16. липня 1875 про взаємини публичних властей між собою.

Конституція з 1875 р.

Порівнюючи сучасну французьку конституцію з англійською, бачимо, що вона має деякі спільні елементи з англійським парламентаризмом, але в основних точках обі системи розходяться зі собою. Та не в тому лежить найбільша різниця, що Англія монархічна, а Франція республіканська; навпаки хоч Англія є монархічна, її устрій далеко більше демократичний, ніж устрій Франції, та справжнє становище французького президента республіки не різниться від становища короля в Англії, хіба остільки, що французький президент республіки відповідає за державну зраду перед сенатом.

Порівняння з англійською конституцією.

Подібно як в Англії, зазначається й у Франції парламентарний характер державної влади дуже сильно. Кожний розпорядок президента республіки мусить мати підпис відповідального міністра. Міністри відповідають особисто та мусять податися до демісії, якщо парламент ухвалить їм вотум недовіря.

Але всеж таки є основні різниці між англійським та французьким парламентаризмом. Між тим, коли англійський парламентаризм розвинувся з давньої аристократії в демократичний режим, задержуючи зверхню форму конституційної монархії, французький парламентаризм перейшов в республіку з абсолютної монархії. Сей перехід dokonався у Франції доволі скоро, між тим коли в Англії треба було до сього еволюції кількох

Різниця між англійським та французьким парламентаризмом.

століть — тому у Франції залишилося далеко більше з абсолютистичного *ancien regime*, ніж в Англії з верховного становища аристократії.

Дальшу різницю добачуємо в конструкції кабінету й у відношенні його до президента республіки. Прем'єр міністрів не має тої ексклюзивної переваги, як в Англії. Французька конституція відрізняє раду міністрів від ради кабінету. Рада міністрів радить під проводом президента республіки, який може забирати голос, але не може накидувати свого погляду раді міністрів. Тут іде рада про відносини до обох палат парламенту. Рада кабінету радить під проводом прем'єра та підготовляє проекти, які постановляються опісля на раді міністрів.

Крім сього є ще дві значні різниці між французькою та англійською системою. Одна лежить у тому, що конструкція урядів та їхнє відношення до парламенту ґрунтується в Англії на безпосередньому зв'язку зі суспільними групами і що Англія перевела в багатьох напрямках *коллегіальну* систему — між тим, коли у Франції нема поза виборами зв'язку між парламентом та суспільними кругами і Франція перевела *бюрократичну* систему, концентруючи цілу владу в руках центральних урядів. Друга різниця та, що Франція зберігла ліпше поділ властей, ніж Англія.

З поділу на законотворчу та виконуючу владу слідує у Франції, що еґзекутива не сміє ні інтерпретувати, ні змінювати законів, та розпорядки виконуючої влади не сміють нормувати таких питань, що належать до законотворчої влади. З другого боку не предкладається у Франції ніяких розпорядків під одобрення ні під контроль парламенту.

Так само переведено у Франції розмеження між судейською та виконуючою властю. Судді не сміють під загрозою втрати уряду вмішуватися у діловід адміністраційних властей ні потягати адміністраційних урядників до відповідальности. Для рішення правних адміністраційних спорів існує *осібна адміністраційна юрисдикція*.

Парламент.

Зосібна заслугує у Франції на увагу ось що: Парламент складається з 2 палат: палати депутатів (*Chambre des Deputés*) і з сенату. Вибори послів є загальні, безпосередні та тайні. До палати депутатів вибирається послів на 4 роки. Число членів сенату є законно означене по департаментам. Сенаторів вибирається посередньо, та на основі ліст, виставлених для кожного департаменту (*scrutin de liste*). Вибір сенату призначений на

9 літ, але що 3 роки заступається третину сенату новими членами.

Обі палати сходяться щороку на звичайну сесію. Сесія триває по закону бодай 5 місяців. Президент республіки може відročити сесію, але не на довше, як місяць, та не більше, як 2 рази в році; час відročення не вчислюється до 5-місячного часу звичайної сесії. Президент республіки може покликати також палати на незвичайні сесії. В обох палатах починається та кінчиться сесія парламенту рівночасно.

Президія обох палат складається з одного президента, 4 віцепрезидентів, 8 секретарів і 3 квесторів. На кожную нову звичайну сесію вибирається нову президію.

Засідання є по звичаю публичні.

Обі палати мають право покликувати парламентарні анкети для питань загальної ваги. Метою сих анкет може бути перевірка адміністраційних надужитъ або вивіди про важні економічні чи політичні питання.

Ініціатива до законопроєктів виходить або від виконуючої влади, на чолі якої стоїть президент республіки, або від поодиноких членів парламенту. Оскільки проєкти не є наглядчі, та оскільки не належать до компетенції сталих парламентарних комісій, приходять під перевірку особної комісії, („Commission d'initiative parlementaire“), яка має розглянути, чи проєкт позиточний та на часі.

В палаті депутатів вибираються *сталі комісії* для детального обговорення законопроєктів та предложення пленарному засіданню палати. В сенаті вибирається комісії звичайно до кожного законопроєкту зосібна. Нарада відбувається звичайно в обох читаннях; в останнє приймається законопроєкт ще в цілости. Якщо друга палата відкине закон, ухвалений першою палатою, то не можна його вносити протягом 3 місяців. До повного прийняття законопроєкту треба згідної ухвали обох палат парламенту.

Бюджет укладає міністер скарбу по прибуткам та по видаткам. Парламент повинен затвердити бюджет з початком року. Якщо нема такого затвердження, береться за основу попередній бюджет, від місяця до місяця, аж до моменту, коли парламент затвердить новий бюджет. Переведення бюджетових постанов належить до виконуючої влади. Контроля сього виконання прислугує парламентові й рахунковій палаті (так зв. „Cour de Comptes“).

Крім законотворчої функції прислугує парламентові *контроля* виконуючої власти та далеко ідучий вплив на нормування й затвердження важливих *адміністративних постанов* льокальних властей (се т. зв. „lois d'interêt local“).

Сенат є найвищим *судовим трибуналом* в переступах проти безпечности держави.

Президент
респуб-
лики.

Індивідуальні права поодиноких членів парламенту є подібні як в Англії. — *Президента республики* вибирається абсолютною більшістю голосів обох палат парламенту, зєдинених в одних національних зборах. Його вибирається на 7 літ.

Президент скликає обі палати парламенту, але звичайна сесія мусить в кожному році тривати бодай 5 місяців. Обидві палати парламенту сходяться другого вівтірка в січні, оскільки президент не скликав їх скорійше. Щодо надзвичайних сесій, то президент республики може скликувати їх доволі, але мусить їх скликати, якщо сього зажадає абсолютна більшість обох палат. Президент може за згодою сенату *розв'язати* палату депутатів. Вкінці він має право замикає сесії обох палат.

Якщо обі палати ухвалили закон, президент має право за згодою міністерства зупинити промультгацію закона, звертаючися з мотивованим письмом до обох палат, щоби відбули ще одну нараду. (Се право не переводиться однак в практиці).

Президент республики промультгує закони та забезпечує і зберігає виконання законів. До того він послугується т. зв. „décrets généraux“. Він має право помилювання за злочини, але амнестія належить до законотворчої власти.

Президент кермує взаєминами до заграниці; розпоряджує військом, хоч не може бути верховним командантом армії; проводить при пересправах з чужими державами до заключення державних договорів; але зміст державних договорів мусить затвердити парламент. Про війну й мир рішають обі палати парламенту. Без дозволу парламенту не можна ні набути, ні відступити, ні підмінати території.

Президент республики відповідає тільки за злочин головної зради перед сенатом.

Міністри.

Президент управляє державою при помочі *міністрів*. Міністри добирають собі *державних віцесекретарів*, які помагають міністрам в цілому діловоді або тим, що переймають поодинокі відділи до адміністрації. Міністри представляють *de facto* цілу виконуючу власть; вони мають право з огляду на

приватні особи видавати т. зв. „arrêtés ministeriélles.“ Вони є посередниками між виконуючою та законотворчою властю; як такі вони мають свободний доступ до обох палат та мають право забирати голос, коли схочуть.

Міністри відповідають перед обома палатами, в справах загальної політики солідарно, за особисті ділання індивідуально. За делікти при виконуванні уряду вони відповідають перед сенатом. За цивільно-правні шкоди відповідають так само, як інші громадяне.

Велику вагу має різниця між звичайними та адміністративними судами. До компетенції адміністративних судів належать ось які справи: 1) Коли публичний урядник наніс шляхом публичної адміністрації шкоду інтересам приватних осіб; 2) коли адміністративний уряд переступив границю своїх компетенцій; 3) якщо ходить о інтерпретацію адміністративної чинности, або 4) о заключення договорів з нагоди публичних робіт, достав ітд.

Адміністра-
ційні суди.

Ініціатива до *реформи конституції* може вийти або від президента республіки, або від одної з палат парламенту. За потребою реформи мусить заявитися абсолютна більшість обох палат. Опісля сходяться обидві палати разом, як національні збори, та ухвалюють ревізію абсолютною більшістю всіх членів збору.

Реформа
конститу-
ції.

V. Після виступлення Австрії з Німецької Держави зв'язалися інші німецькі території у *зв'язок держав* (Staatenbund), т. зв. „*Ренський зв'язок*“ (Rheinbund). Він стояв під протекторатом Наполеона. На чолі зв'язку стояв зв'язковий збір у Франкфурті над Меном, що складався з двох колегій: колегії королів (до якої належали й великі герцоги), та з колегії князів. Крім сього був іще спільний мировий трибунал в спорах зв'язкових держав між собою. Але держави, які належали до зв'язку, задержали суверенність, та зірвали своє попереднє відношення до Німецької Імперії. Німецька Держава перестала існувати.

V.
Німецька
Держава.
Ренський
зв'язок.

Нещаслива війна Наполеона в Росії закінчила судьбу Ренського зв'язку; Росія заключила в 1813 з Прусами оборонний союз проти Франції, та до нього прилучилася Австрія. Парижський договір з 30. мая 1814 признав незалежність німецьких держав, та на Віденському конгресі утворено окрему німецьку комісію, щоби зладила конституцію для нового зв'язку. 10. червня 1815. підписали заступники німецьких держав, в тому числі й Австрія, основний акт *Німецького Зв'язку* (Der Deutsche Bund).

Німецький Зв'язок представляється як зв'язок держав, що виворив державно-правну спільноту, яка в спільних справах мала мати верховне становище супроти поодиноких членів Зв'язку. На чолі Зв'язку стояла сполука союзних володарів та вільних міст. Вони виконували начальну зв'язкову владу у зв'язковій зборі, котрий сходився стало в Франкфурті над Менем під проводом Австрії. До збору належали послі всіх членів Зв'язку. Вони радили або в пленум або в тіснійшій раді. Законотворча влада Німецького Зв'язку обіймала дві категорії справ: 1) справи, що торкалися безпосередньо Зв'язку, як такого; 2) внутрішні справи поодиноких німецьких держав. Оскільки представники Зв'язку хотіли торкатися внутрішньої сфери поодиноких держав, їхні постанови зобов'язували ці держави щойно тоді, коли ці останні згодилися на них. Влада Зв'язку могла вмішуватися впросто у внутрішні відносини держав, але тільки тоді, коли була загрожена внутрішня безпечність самого Зв'язку. Зв'язок був мировою інстанцією в спорах між поодинокими державами. Головна компетенція Зв'язку відносилася до воєнного права й заступства в міжнародному праві. Зв'язок мав право виповідати війну та заключати мир; тільки Зв'язок заключував договори й союзи з чужими державами, вислав та приймав послів.

Німецькі держави задержали суверенність. Вони завели на протязі першої половини 19. віку *конституційну систему* влади.

Однаке Німецький Зв'язок не причинився до затіснення відносин між державами, та з другого боку його устрій не йшов рівнобіжно з розвитком конституційної ідеї — тому революційний рік (1848) виказав необхідність реформи. На 18. мая 1848 покликано до Франкфурту над Менем національні збори, які приступили до кодифікації „основних прав Німецького народу“, та склали до марта 1849 *нову конституцію* Німецької Держави. Вона носить дату 28. марта 1849. Відновлено Німецьку Державу з правом загального народного заступництва. На чолі держави мав стати цісар з правом діцтва, невідповідальний та недоторкаємий, з правом вета супроти постанов законотворчої влади. Ся остання мала прислугувати т. зв. державній раді (Reichstag), що мав складатися з двох палат: народньої палати (Volkshaus) та палати держав (Staatenhaus). До народньої палати мав увесь нарід вибирати послів загальним та безпосереднім голосуванням: до палати

держав мали поодинокі держави висилати своїх відпоручників.

Але в державах повстали заворушення, та не всі держави заявили охоту приступити до реформи. Скликано парламент до Ерфурту, який поробив в конституції значні зміни. Тут сказано, що головою держави має бути кожночасний король Прусії. Державна рада мала складатися, як у франкфуртській конституції, з народньої палати та палати держав, але вибори до народньої палати не мали бути загальні ні безпосередні, тільки триклясові на основі пруської системи. Крім сього мала існувати особна коллегія князів — з 6 князів — між котрими оден голос мав прислугувати Прусії.

Ерфурт-
ський
парламент.

Але й сі постанови прогомоніли без наслідку, та 26. квітня 1850 звернулася Австрія до інших німецьких держав з заливом, щоби відновили Німецький Зв'язок, та покликали звязкові збори знова до життя. Коли в 1851 р. і Прусія вступила до відновленого Зв'язку, Німецький Зв'язок розпочав наново свою реакційну діяльність.

Між тим зростала щораз більше ворожнеча між Австрією та Прусією, яка покінчилася війною на некористь Австрії (1866). Австрія мусіла виступити з Німецького Зв'язку та заявити свою згоду на заключення нового звязку без неї.

Так утворено *Північнонімецький Зв'язок* (16. квітня 1867) з правною силою нової конституції від 1. липня 1867. Південнонімецькі держави не належали до нього. Органами Північнонімецького звязку були: державна рада, як представниця населення, звязкова рада, що складалася з делегатів держав, та голова звязку, яким був пруський король. Короні припадали певні права, зосібна провід у Зв'язку, військова власть ітд.

Північно-
німецький
зв'язок і
конституція
з 1867 р.

Але й Північнонімецький Зв'язок не тривав довго; францусько-німецька війна получила інтереси південних німецьких держав з північними, та дала підставу до оснування Німецької Держави. Сей акт наступив 1. січня 1871 р. Першій державній раді предложено проєкт конституції; вона затвердила її та проголосила 16. квітня 1871.

Нова
Німецька
Держава
від 1871 р.

В конституції з 1871 являється Німецька Держава *звязковою державою* (Bundesstaat). Притім признано, що закони Німецької Держави мають першинство перед законами поодиноких держав, та що Німецька Держава, як така, має свої власні органи, що не являються ні спільними органами правительств ні органами населення поодиноких держав. *Німецька Держава* являлася по своему характері *суверенною державою*;

Конститу-
ція
з 1871.

вона обіймала своєю державною владою *безпосередньо* всіх громадян, та підчиняла своїй центральній владі поодинокі німецькі держави. Сі останні підлягали контролі Німецької Держави та її законодавству; їм залишилися тільки ремінісценції ранішої суверенности, з правами співучасти в державній кермі, з питомими правами на самоуправу та на самостійне законодавство, коротко кажучи: з правом на *питому конституцію в рамках загальної конституції Німецької Держави*. Поодинокі німецькі держави не були суверенні.

Різниця
зв'язкової
держави
в Німеччині
та в Північ-
ній Аме-
риці.

(Правний характер зв'язкової держави в Німеччині є в дещому відмінний від характеру Сполучених Держав Північної Америки. Генеза сих останніх виходила від самостійних, на демократичних основах утворених держав, які сполучилися спершу в державний зв'язок, пізніше в зв'язкову державу. Генеза Німецької Держави вийшла щоправда також від поодиноких самостійних держав, але сі держави були до кінця 18. віку по своїй суті абсолютистичні, та щойно на протязі 19. віку почали приймати нові ідеї конституційного демократизму, коли між тим Прусія, поборовши суперництво Австрії, стала ясно на становищі монархічної супрематії над другими німецькими державами, та поставивши пруського короля на чолі Німецької Держави, підпорядковувала ранішню суверенність держав під верховну центральну владу Німецької Держави. Американські держави залишилися суверенними; вони переказали на зв'язкову державу тільки такі справи, які треба було в інтересі поодиноких держав звести до спільного знаменника; вони задержали свою власну конституцію, причім зв'язкова конституція виросла в рамках конституції поодиноких держав. Натомісць німецькі держави переказали свою суверенність на зв'язкову державу, лишаючи в своїй компетенції ті права, які їм признала зв'язкова конституція; вони підпорядковувалися зі своїми конституціями під конституцію цілої Німецької Держави.)

Політичні
права
німецьких
держав.

Зосібна можна політичні права німецьких держав звести до 3 основних категорій: 1. членські права, що прислугували всім державам як членам Німецької Держави — се загальне право на охорону та піддержання публичного добробуту; за тим загальним правом слідував загальний обов'язок до відповідної участі в військових та фінансових тягарах; 2. окремі права (*iura singularia*), які прислугували тільки декотрим державам на основі окремих правних титулів; 3. публичні права *всіх* німецьких держав (*iura singulorum*), зосібна право на

самоуправу й локальну легіслативу, однак в границях, признаних загальним законом Німецької Держави; вони підлягали зміні загального державного законодавства. —

На чолі Німецького Зв'язку стояв пруський король з титулом *німецького цісаря*. Він був членом і *органом* держави: він виступав, значить, в *імені* держави.

Німецький
цісар.

В тім характері заступав німецький цісар Німецьку Державу на зовні, не тільки в міжнародніх справах, але й у відношенні німецьких держав, у відношеннях держави до третіх осіб, в справах державного фіскусу ітд. Він виповідав війну та заключав мир.

Стоячи на чолі *виконуючої влади*, німецький цісар кермував діяльністю інших державних органів, зосібна звязковою радою та державною радою; він скликував, відрочував та закривав ті ради, іменував провідника звязкової ради, та предкладав звязковій раді поодинокі справи під розвагу; — даліше він стояв на сторожі виконання державних законів; визначував провідний напрям державної політики; іменував державного канцлера та інших державних урядників; мав верховну команду над військом і флотою. Його *фактична* влада була більша, ніж інших конституційних монархів.

Зв'язкова
рада.

Спадщину давних державних станів переймила т. зв. *зв'язкова рада*. Як державно-правна корпорація вона обіймала всіх володарів німецьких держав і сенати 3 вільних міст; на звязковій раді представляли їх відпоручники. Тому й німецький цісар не мав свого заступства в звязковій раді, як такий, тільки як пруський король. Держави, заступлені в звязковій раді, не мали рівного числа голосів, на 58 усіх голосів припадало на саму Прусію 17.

Зв'язкова рада представляла в своїх ухвалах волю всіх членів Німецького Зв'язку. Тому компетенція її не обмежувалася до одної області державної влади, вона обіймала не тільки справи легіслативи, але й виконуючої та судейської влади.

В справах законодавства припадало звязковій раді право предкладати законопроекти державній раді та рішати, чи постанови державної ради мають стати законами, чи ні; значить: зв'язкова рада ділила законотворчу власть з державною радою. Цісар мав обов'язок оповістити санкціоновані закони. (Про санкцію законів та відношення до державної ради пор. низче.)

Як орган державної адміністрації, зв'язкова рада видавала загальні адміністраційні приписи до виконання державних за-

конів та розпорядки про похибки у виконванні державних законів і тих адміністративних приписів, які походили від неї. Хоч цісар мав право іменувати державних урядників, то всеж таки звязкова рада мала в важливих випадках право вибору або бодай право пропозиції. Великий вплив мала звязкова рада на скарбові та промислові справи цілої держави.

Зв'язковій раді прислугували важливі судові функції. Були справи, в яких звязкова рада рішала в останній інстанції про питання адміністративного права, вона мала право порішати публично-правні спори між державами на внесок одної з держав; вона була останньою інстанцією, якщо одна із держав відмовилася від суду; вона мала обов'язок на бажання якої-небудь звязкової держави полагоджувати конституційні спори, та коли поагода не була можлива, представляти до поагоди державному законодавству.

Зв'язкова рада мусіла до важніших державних діл монарха заявляти свою згоду, зосібна до виповіди війни, оскільки не було вже наступу зі сторони ворога; до заключення договорів з чужими державами; до розв'язання державної ради перед кінцем легіслятивного періоду ітд.

Цісар мав право скликувати, відрочувати та закривати звязкову раду. Він мусів її скликати, якщо вже скликано державну раду, або якщо сього зажадала $\frac{1}{3}$ голосів звязкової ради (20 голосів).

Зв'язковій раді проводив канцлер, котрого іменував цісар в своїм характері як пруський король. —

Державна
рада.

Представницею волі цілого німецького народу була державна рада. Вибори до неї відбувалися на основі загального, безпосереднього й тайного виборчого права. Виборцями були громадяне Німецької Держави від покінчення 25 літ життя. Число послів означувалося так, що на 100.000 мешканців кожної звязкової держави припадав оден посол; якщо дотична держава не мала 100.000 мешканців, вона висилала все таки одного посла до державної ради.

Законотворчий період державної ради тривав 5 літ, починаючи з дня загальних виборів.

Цісар скликував, відрочував та замикав державну раду. Скликував бодай раз у рік; відрочення не могло тривати довше, як 30 днів та не можна було його повторювати підчас сесії. На замкнення державної ради підчас законотворчого періоду мусіла бути згода цісаря та звязкової ради.

Державна рада вибирала президента та його заступників. Для підготовки парламентарних ухвал вибрано окремі відділи та комісії. Законопроекти обговорювано в трьох читаннях.

Право легіслативної ініціативи прислугувало так само державній, як звязковій раді. Взагалі, коли одна з тих рад вирішила законопроект більшістю голосів, то мусіла його пред-
ложити другій раді, та до дефінітивної ухвали закона могло прийти щойно тоді, коли і звязкова і державна рада годилися вповні на його зміст. Якщо наступила така згода, *звязкова рада* уділяла законові санкції. —

Виконуючою властю кермував у Німецькій Державі цісар при допомозі *державних урядників*. Державні урядники ріжнилися тим від краєвих (с. т. урядників німецьких держав), що орудовали публичними справами під авторитетом цілої Німецької Держави та були представниками центральної влади. Верховне становище прислугувало канцлерові; крім сього були державні уряди адміністраційні та скарбові.

Виконуюча
власть.

Канцлер був відпоручником Прусії в звязковій раді та був, як такий, провідником звязкової ради. З другого боку він був цісарським міністром для цілої держави.

Як цісарський міністер, він мав право заступати цісаря в усіх заграничних та міжнародніх справах і у відношенні до державного фіскуса, він був посередником між короною а звязковою та державною радою, був керманичем державної адміністрації, мав обовязок верховної контролі з огляду на виконання державних законів у цілій державі.

Верховні адміністраційні уряди в державі були: уряд внутрішних справ, заграничних справ, державної фльоти, пошти, юстиції, державних залізниць та державного банку. Для скарбових справ існували побіч верховного скарбового уряду самостійні скарбові комісії (напр. комісія для державних довгів) та трибунали (напр. державний рахунковий трибунал).

Щодо *судейської влади* були в Німецькій Державі державні трибунали для цілої держави та трибунали поодиноких звязкових держав. До загальних державних трибуналів належав найвищий державний суд у Ляйпціг, та конзулярні й фльотові суди в тих краях, в яких їх заведено. Інші судові органи належали до звязкових держав, але вони виконували судейську власть не суверенно, тільки по загальним приписам цілої держави.

Судейська
власть.

Побіч судів у справах юстиції існували осібні адміністраційні суди.

Уряд-
ництво.

Правне становище німецького урядництва характеризується як *службова власть у державі*. Урядник служить, як такий, державі не на основі приватно-правного титулу, тільки на основі державного права, яке його покликає до служби та рівночасно визначає круг його публичних прав, круг його публичної влади. Відповідно до того, чи службовий характер відноситься до цілої держави, чи тільки до одної із звязкових держав, урядники є державні або краєві. Урядники зголошуються *добровільно* до служби; держава або край покликає їх на основі певних, законно приписаних даних. Вони є звичайно *сталі*; мусять однак підчинятися дисциплінарним приписам.

VI.
Росія.

VI. При кінці історичного огляду державних систем 19. і початку 20. віку мусимо приглянутися розвитку державного порядку в *Росії*, хоч російської „конституції“ перед всесвітньою війною не можемо вважати справжньою конституцією; крім сього мусимо торкнутися також конституційних проєктів на *Україні*, хоч Україна, як частина Російської держави, не могла діждатися свого питомого державного устрою, але зберігла в своїх проєктах конституційну ідею 19. віку в оригінальній формі.

Сенат, державна рада,
міністерська рада.

Революційні ідеї Франції найшли в інтелігентних російських кругах горячих прихильників, але царат не думав покищо зректися свого становища в державі, яке прислужувало йому з давних віків. Цар Александер I старався щоправда завести поступові реформи свого режиму; він поширив права *сенату* на державну контролю, але новокреовані центральні органи, себ-то міністри, вміли прийти над сею контролею до денного порядку. Взагалі значіння сенату занепало, та в 1813 р. засновано *державну раду* з правом, радити над законами, і призначено їй право рішати відклики від сенату; далше відновлено *міністерську раду* при царі з правом верховної езекутиви, та сполучено обовязки генерального прокурора з урядом міністра судівництва. Сам Александер I стояв під переможним впливом конституційних ідей, та припоручив *Сперанському* і довірникові його *Новосільцеву* зладити проєкти конституції для цілої держави; на жаль, він змінив пізнійше свої погляди, та до проголошення конституції не прийшло. Але між тим вибухло в грудні 1825. офіцерське повстання в Петербурзі, опісля в Києві. Одначе цар Микола I здусив се повстання та володів далше абсолютистично. Проте не уставали змагання до реформи, та цар Александер II заявив був готовість за-

Проекти
конституції.

твердити конституційний проєкт *Льоріса Мелікова* (1881); але його трагічна смерть перервала сі змагання та його наслідник *Александр III* не тільки не докінчив розпочатого діла, але обмежив ті реформи, які *Александр II* запровадив на полі льокальної самоуправи. Так само *Микола II* не приступив раз до реформи державного ладу, аж побіда Японців над Москалями і заворушення в цілій Росії приневолити його до сього. В лютім 1905 проголосив *Микола II* намір покликати народніх заступників до участі в законодавстві, але ся участь мала обмежуватися тільки до нарад над законами. 6. серпня 1905 оповіщено закон про народнє заступництво і про виборче право. Вибори до *державної думи* мали бути посередні та поділені по становим куріям; державна дума мала тільки радити над законами, а санкцію мав уділяти цар довільно, та міністри могли предклатати цареві до санкції власні законопроєкти, поминаючи державну думу. Взагалі поставлено членів державної думи в велику залежність від міністрів. Така реформа не вдоволити нікого та заворушення тривали дальше. Цар *Микола II* мусів змінити закон; він проголосив нову реформу державного права в маніфесті з 17. жовтня 1905. Опісля поширено постанови сього маніфесту та промудьовано нові „основні закони“ дня 23. квітня 1906. Вкінці октройовав *Микола II* виборчий закон дня 3. червня 1907.

Реформи
Миколи II.

На сих основах опиралася система державного права від 1906 року аж до російської та української революції з 1907 р. Ся система перебрала щоправда дещо нового з західно-європейських постанов але всеж таки годі назвати її справжньою „конституцією“, а то хочби тому, що вона основується на царських маніфестах без згоди народнього заступництва. Монарх називається дальше „самодержець“, — в одному місці навіть „необмежений самодержець“ — а його влада „самодержавіє“; замість правдивих „прав людини“ та зрівнання всіх громадян супроти права, задержано поділ сих останніх на стани.

Загальна
характери-
стика т. зв.
російської
конститу-
ції.

На основі сеї псевдоконституції стояв цар на чолі держави. Йому прислугувала верховна самодержавна власть, „якій підчинятися приказує сам Бог“. Особа монарха „свята та недоторкаєма“. Але *заколотворчу власть* виконував цар у сполучі з парламентом. Він скликував обі палати, визначував час нарад та речинець відрочення парламенту, він також закривав та розв'язував парламент. Йому прислугувало право ініціативи в усіх областях законодавства, зосібнаж „основні закони“ могли

Постанови
сеї псевдо-
конститу-
ції. Законо-
творча
власть.

тільки тоді змінитися, коли цар сього забажав. Але на хід нарад над законопроєктами цар не мав ніякого впливу, тільки міг жадати, щоби законопроєкти, поставлені на сесії парламенту, але одною з палат відкинуті, прийшли ще тої самої сесії під розвагу парламенту. Цар мав право санкції законів, та без його санкції не могло бути ніяких законів.

Виконуюча
владсть.
Цар.

Цар був зверхником *виконуючої влади*. Всю вищу адміністраційну владсть виконував сам, але низчу адміністраційну владсть виконували покликані до сього уряди та урядники — вони виконували її в імені царя та по його розпорядкам. Цар мав право видавати розпорядки на основі законів, в разі перерви парламентарної діяльності також замість законів т. зв. необхідні розпорядки в справах, які належали до легіслятиви; одначе він не міг без згоди парламенту змінити ні „основних законів“ ні діловідної установи та виборчих законів парламенту.

Цар іменував і відкликував міністрів, шефів головних адміністраційних управ та й других урядників, оскільки закон не передбачував окремих способів покликання. Він накладав обмеження з огляду на державну службу; роздавав титули, ордери, інші державні відзначення та станові привілеї. Цар розпоряджував своїм особистим і т. зв. царським майном, та як голова царського дому т. зв. апанажами. Суди судили в імені „Його Величества“; деякі засуди (напр. шляхти, урядників і т. д.) потребували затвердження царя. Цареві прислугувало право помилування.

Він заступав державу в усіх заграничних справах, та кермував міждержавною політикою держави. Цар виповідав війну, заключав мир та договори з заграничними державами.

Він був начальним провідником війська й фльоти. Вся військова організація залежала від нього. Все, що з військом та війною стояло в якимнебудь звязку, стояло під його приказами, зосібна: проголошення воєнного або виїмкового стану, та надзвичайні кредити на війну, чи в часі війни, чи задля підготовлення війни.

Цар був вкінці також верховним головою культу. Він був християнський володар та верховний оборонець православної віри й порядку святої церкви. —

Парламент.

Парламент ділив законотворчу владсть з царем. „Російська Держава правиться на основі . . . законів“ — каже арт. 84 осн. зак. Без згоди парламенту не було важних „законів“ — тому цар міг дати санкцію законові тільки тоді, коли обі палати парламенту його ухвалили.

Парлямент мав дві палати: вищу палату, с. т. *державну раду* і низчу палату, с. т. *державну думу*. Вища палата складалася з іменованих та вибірних членів. Пять курій вибирало по дуже нерівній системі, вибірне право було обмежене висотою податку, довготою посідання та іншими способами; воно було посереднє. Низча палата, себ-то державна дума, виходила з виборів. Система виборів була незвичайно складна, коротко кажучи: сильний контраст супроти європейської системи загальних, рівних та безпосередніх виборів. З таких виборів могло вийти все — тільки не якийнебудь сурогат волі населення; членам парламенту прислугувало право імунітету. Державну думу вибиралося на 5, державну раду на 9 літ; тільки з тої останньої відділювано що 3 роки одну третину членів. Компетенція обох палат парламенту була та сама. Сюди належали крім легіслативи *sensu stricto* всі справи, що торкалися державного бюджету, зосібна такі справи, які предложено до перегляду парламентові на виразний приказ царя. Наради парламенту відбувалися на пленарних засіданнях та в окремих комісіях. Засідання не були публичні; на засіданнях могли бути присутні крім членів парламенту, міністрів та шефів поодиноких ресортів також заступники заграничної дипломатії; президент палати мав право допустити заступників преси на засідання.

Ініціатива до нових законів могла вийти або від царя, або від членів обох палат. Ані рада міністрів ані поодинокі міністри не мали права законотворчої ініціативи. Закони оповіщувалися з підписом царя та з заявою, що обі палати парламенту дали свою згоду.

Ініціатива до законів. Царські „укази“.

Цар мав право видавати розпорядки наслідком верховної власти; крім сього прислугувало се право раді міністрів, поодиноким міністрам, шефам адміністраційних ресортів та іншим законом до сього покликаним урядам. Цар видавав або „укази“ відповідно до законів, або розпорядки, потрібні до виконання законів. Розпорядки інших урядів не могли противитися законам. Суди мусіли також у своїх рішеннях опиратися на законам, але мусіли всеж таки рішати предложені їм питання, хочби не було в законах відповідної норми.

Центральна управа ділилася на дві категорії: верховну та підчинену. *Верховна* стояла під безпосередньою владою царя; вона мала характер прибічного царського уряду, призначеного на його вислуги та на безпосередню поміч цареві у виконванні найвищої влади. Сюди належали: департаменти та осібні

Центральна управа. Верховна й підчинена.

виділи „державної“ ради, фінансовий комітет, святий синод, рада публичної старівлі, воєнна рада, адміральська рада, управляючий сенат і рада міністрів. Загальне значіння мав *сенат*; він змінив своє первісне призначення з часів Петра I., та нові закони признали його найвищим урядом, якому підлягали в цивільних справах усі судові, адміністраційні та виконуючі уряди в цілій державі, за виїмком найвищих державних урядів і таких, які окремий закон від того вилучив. Значить, сенат був верховною контрольною властю над іншими урядами. *Міністерська рада*, що стояла при боці царя, лучила всіх міністрів, щоби звести діяльність усіх ресортів до спільного знаменника і обняти провідну керму сеї діяльності не тільки в справах законодавства але й у справах найвищої державної адміністрації. До *підчиненої управи* належали в першому ряді міністерства з дуже складною організацією та побіч них інші ресорти, які поставлено з міністерствами на рівні. До сих останніх належали поодинокі канцелярії царського секретаріату, ресорт православної віри ітд.

З того короткого огляду, бачимо, що т. зв. російська „конституція“ переняла від інших європейських держав тільки ідею законотворчої власти парламенту, але задержала весь деспотичний характер ранішого царського режиму. Притім задержано осібний поділ на *стани*, який в державному житті Росії грав аж до революції велику роль. Вони визначаються більше корпоративними, ніж особистими привілеями. Була шляхта, міщанський, селянський стан, та духовенство з окремим правовим становищем.

Дворянство (шляхта) ділилося на діличне та особисте. Воно могло носити свій герб та засновувати родинні фідейкоміси; крім сього важні політичні становища були привязані до членів діличного дворянства. Далеко важніші були корпоративні права діличного дворянства. Діличне дворянство кожної губернії творило корпорацію, що мала свої органи для цілої губернії і для поодиноких областей, а саме: губерніяльні дворянські збори та губерніяльних маршалків, областні дворянські збори та областних маршалків, крім сього були осібні збори депутатів дворянства. Свою *самоуправу* виконувало дворянство головню на губерніяльних зборах; уїздні збори мали тільки підготовний характер. До компетенції губерніяльних зборів належали головню вибори. Вибиралося органи дворянської самоуправи, почесних кураторів гімназій, членів дворянських банків

ітд. Дворянські збори мали право вносити петиції до правительства, в спеціальних випадках до самого монарха. Вони мали також право збирати складки на потреби дворянства. Губерніальні та уїздні маршалки мали не тільки рішальний голос в справах дворянської самоуправи, але й визначне становище у загальній політичній самоуправі. Особисте дворянство не мало корпоративних прав.

Міщанський стан мав різні категорії: а) Почесні горожане; — ділилися так само як дворяне на особистих і дідових, але не мали, як такі, ніяких корпоративних прав; б) купці; — купецтво кожного міста творило особну корпорацію з вибірними органами на чолі; голова такої корпорації вважався державним урядником. В Петербурзі, Москві і Одесі складалася репрезентація купецтва зі зборів депутатів, з голови купецтва та купецького уряду. Голова, його заступники та члени купецького уряду вважалися державними урядниками. Купецькі корпорації мали право в справах купецьких вносити петиції до міністра торгівлі; в) маломіщанство; — маломіщане не мали особистих привілеїв; натомість „маломіщанство“ являлося, як таке, окремою корпорацією з корпоративними правами. Воно вело свою стану адміністрацію при допомозі вибірного голови з особними помічниками, або при допомозі вибірного маломіщанського уряду. В Петербурзі, Москві і Одесі було маломіщанство так само зорганізоване, як купецтво. Серед маломіщанства існувала окрема організація ремісничих цехів з особним ремісничим урядом, на чолі якого стояв вибірний голова. До маломіщан зачислялося також робітників, але вони не мали права голосу на маломіщанських зборах.

Міщане.

Селянський стан мав також визначні корпоративні права. Селяне виконували ті права в двох родах організацій: сільській та волостній; у Козаків місце села заступав хутір, місце волости станиця. До сільської організації належали сільські збори всіх мешканців села, до волостної волостні збори, вибрані на основі системи заступництва. Як сільські так і волостні збори займалися не тільки становими селянськими справами, але виконували також важні функції локальної політичної самоуправи. Селянські організації стояли під спеціальною контролею окремих державних органів. (Пор. також § 9 г під IV.).

Селяне.

Духовенство ділилося по закону на православне і неправославне. Права духовного стану признавано тільки православ-

Духовенство.

ному й вірменсько-грегоріянському віроісповіданню. Робляно також різницю між білим (світським) та чорним (чернечим) духовенством. Біле духовенство мало головню особисті привілеї, чорне корпоративні.

VII. В часі, коли серед московського суспільства 19. віку почали проявлятися змагання до зміни державного устрою на взір європейських конституцій, бачимо се змагання також на Україні. Вони прибрали конкретну наукову форму в проекті „Вільної Спілки“ Драгоманова з 1884 р. Колиж пізнійше під напором побіди Японців над Москвою, російські політичні круги готовилися до виготовлення нової „конституції“ для Росії, найшлися між визначними політичними діячами-Українцями люде, що виступили з жаданням осібної конституції для „Самостійної України“ і виготовили в 1905 р. осібний проект „основного закона“ для України. Обом тим проектам приглянемося близче.

а) „Проект Вільної Спілки“ виринув тоді, коли Росія та з нею Україна стояли під гнетом царизму з усіма консеквенціями середньовічного деспотизму. Не було різниці поглядів між московськими та українськими революціонерами, що треба сей лад змінити. Вони знали не тільки систему французької революції, але й наука модерного соціалізму дісталася до них скоро і захопила широкі круги інтелігенції. Так і могло статися, що український націоналіст міг тоді (1884) виступити в революційних кругах з проектом конституції, яка мала обняти цілу Російську Імперію, та в рамцях сеї імперії й Україну, як частину російської держави. Треба було перейти стан конституціоналізму, якого ще не було в Росії, щоби на основі конституції здобути свободу для всіх народів Росії.

Вихідною точкою Драгоманівської концепції була свобода людини, свобода громадянина, як у французькій революції. З другого боку стояла перед Драгомановим стара російська держава, котру треба було зреформувати, щоби на місце нестерпного централізму дати народнім масам вплив на політичну судьбу батьківщини. Тому він оснував свою систему на децентралізації, щоби ослабити всемогучість центральної влади в державі та скріпити й усамостійнити льокальну самоуправу.

У Драгоманова льокальна самоуправа є *præius*, — центральна власть держави щойно *posterius*. Починається самоуправою громад, на якій основується вища самоуправа волостей; за нею іде самоуправа повітів (т. зв. уїздів) і земель (т. зв. областей). Зе-

мельна або областна самоуправа — се найвища самоуправа, що має найдалше ідучі компетенції. Між собою самоуправи, чи низчого чи вищого типу, є самостійні та в основі незалежні. Центральна власть держави вяже самоуправні елементи льокальних самоуправ з ідеєю єдності держави в двопалатній системі на взір американської репрезентаційної палати й сенату. Драгоманів мало інтересується організацією центральної влади — вона в нього *malum necessarium*, про яку говорить лише настільки, скільки діло в тому, щоби дати широким масам вплив на законотворчу й виконуючу власть у державі, та щоби означити, в якому відношенні стоїть центральна власть до льокальної самоуправи.

Та саме *тим* ріжниться конституційна система Драгоманова від інших конституційних систем Європи, хоч ніде правди діти, сама ідея походить від французького вченого Турета, який в дусі французької революції виступив з теорією „основних прав громади“, себ-то з т. зв. „*rouvoir municipal*“. Конституційні системи Європи, хоч і признали далеко ідучі права громадам, виходять всеж таки від центральної влади в державі, та щойно виходячи із центра годяться на більшу чи меншу децентралізацію самоуправних одиниць. Навпаки Драгоманів. Він ніде не старається конструувати держави від централі — він хоче якраз поставити сю централю в безпосередню незалежність від льокальної самоуправи. Льокальна самоуправа — се на його погляд основа цілого державного життя, а центральна власть держави — се тільки необхідний коректив чи доповнення самоуправної влади. Держава є у Драгоманова „вільною спілкою“ льокальних самоуправ, які не є про себе державами; ті льокальні самоуправи не є експонентами держави, але навпаки держава є експонентом льокальних самоуправ.

Та ще в одному ріжниться система Драгоманова від сучасних конституційних систем. Він стояв під впливом модерного соціалізму, тому між громадянськими та людськими правами не згадував про право приватної власности. Він не признавав сьою права але не витягав із тої неґації дальших висновків. Він ані не голосив системи соціалізації, а вжеж у нього ні сліду диктатури пролетаріату. Його система се справжня конституція, що обіймає рівним правом усіх громадян держави. Йому навіть байдуже, чи на чолі держави стане монарх, чи президент — аби тільки була повна льокальна самоуправа!

б) Другий проєкт української конституції перед всесвітньою

війною, се „основний закон Самостійної України“ з 1905 р. Сей „закон“ появився в 1. числі місячника: „Самостійна Україна“ з вересня 1905, який видала, „Українська Народня Партія“ в тайній друкарні у Львові. Сей місячник редагували у Львові Придніпрянці на експорт до Придніпрянської України. Користаючи з того, що заповіджено в 1905 р. конституцію для цілої Росії, найшлися на Україні гуртки патріотів, що з нагоди російської конституції хотіли добути конституцію для України. — Сі провідники т. зв. „Української Народньої Партії“ не вдоволялися на взір Драгоманова льокальною самоуправою в рамцях спільної російської держави, — вони, скидаючи із себе кайдани абсолютизму, хотіли скинути й кайдани москалізму: вони поставили своїм ідеалом „самостійну Україну“. В згаданім „основнім законі“ не говориться уже про вільну спілку з Росією, але про „спілку народу українського“. Не ціла колишня російська держава, але тільки всі етнографічні території України мають по сьому проєкту получитися в загальну „спілку народу українського“.

Ту спілку представляли собі автори проєкту як „спілку вільних і самоуправних земель“ — вони пішли на перший погляд за концепцією Драгоманова, тільки обмежили її виразно до української етнографічної території. Але в укладі самої системи є велика різниця супроти Драгомановської концепції. Хоча не говориться впрост про суверенність української держави, але сам уклад проєкту вказує на те, що автори виходили від поняття суверенности української держави, та що велику вагу вони клали на конструкцію центральної влади. Перша постанова про владу каже, що „уся власть належить народови українському“. Дальше слідують детальні постанови про се, як ся центральна влада має виглядати. Щойно опісля говориться коротко про самоуправи, — та хоч і сей проєкт признає значні компетенції льокальним самоуправам, то всеж таки ясно, що тут держава prius, а льокальні самоуправи posterius. Де ходить о „Самостійну Україну“, треба здобути перш за все самостійну державу — отже: перш за все самостійна держава зі самостійною центральною владою, та щойно як вислід із того самоуправа земель і громад.

Вельми інтересний є соціально-економічний бік проєкту. Видно, що його укладали революційні елементи, бо бачимо в ньому вже на девять літ перед всесвітною війною теорію соціалізації землі. Але *тільки* земля має бути соціалізована,

не торгівля ні промислові підприємства; ця соціалізація називається в проекті „націоналізацією“, та „націоналізація землі має бути переведена на підставі правила: від власників-Українців земля викупляється, від чужинців відбирається без відшкодування“. Про те ця ідея була по своїй суті інакша, ніж пізніша ідея большевицької соціалізації. Автори проекту були свідомі того, що при тодішніх відносинах, коли високий процент земельної власности находився в руках польських та московських поміщиків, націоналізація України є можлива тільки тоді, якщо весь контингент земельної власности, що находився у Поляків та Москалів, перейде на вжиток українських хліборобів. Вони думали, що це можливе тільки шляхом викупу або відібрання всієї землі на власність „Всеукраїнської Спілки“; але рівночасно забезпечили, що це дістанеться на вжиток українських селян, бо постановили, що про користування національною власністю мають рішати громади на основі особних земельних законів. Большевицька концепція різниться тим від повищої концепції проекту, що не знає взагалі ніякого відшкодування, та що не виходить від національних мотивів. Проект прийняв щоправда систему соціалізації землі, але ніде не згадує про диктатуру пролетаріату. Проект іде шляхами, прийнятими в інших конституційних системах.

г) *Історія та система льокальної самоуправи
в модерних державах.*

В попередніх розділах була нераз згадка про льокальну самоуправу. Але значіння самоуправи є для модерних держав так велике, що повищі згадки не можуть дати точного погляду ні на розвиток льокальної самоуправи в минувшині, ні на її завдання в теперішности. Тому треба як слід доповнити попередні згадки та в систематичному огляді перевести провідні ідеї цієї інституції.

Щоби зрозуміти ці провідні ідеї, не вистачить, ідучи за висновками літератури, поділити льокальну самоуправу на дві абстрактні категорії, юридичну й політичну, — так як кожна льокальна самоуправа по своїй суті рівночасно юридична та політична — але слідує *історичним методом* придивитися тільки тому, як розвивалася ідея льокальної самоуправи в поодиноких державах, головно в тих, що стояли на чолі новітньої цивілізації.

Колиж приглянемося ближче історії, то мусимо перш за

Історичний
метод
досліджу.

все зазначити, що всякі форми льокальної самоуправи повставали й змінювалися в історії відповідно до державного устрою та становища, яке заняла до неї державна власть сеї чи другої держави і що якраз о льокальну самоуправу велися на протязі віків дуже люті боротьби, які ще й дотепер не покінчилися. Приступаючи отсим до історичної аналізи, можемо говорити про 4 головні *системи* льокальної самоуправи: німецьку, англійську, французьку та швайцарсько-американську.

І. Історія
льокальної
самоуправи
до фран-
цузької
революції.

Старогер-
манська
епоха.

І. Ідея льокальної самоуправи сягає часів старогерманської епохи, а саме ще тих часів, коли оселі та племена почали лучитися в тісніші звязки, коли почали помалу перетворюватися в менші або більші держави. Вже перед мандрівкою народів витворилися в селах та сусідних оселях осібні спільноти (т. зв. Dorf- або Markt-Genossenschaften), що поселившись на означеній області землі управляли землею спільно; так творилися самоуправні територіяльні одиниці: громади (Marktgemeinden). Не розбираючи близче, оскільки отся громадська управа представлялася як спільна власність (Gesamteigentum) цілої спільноти, та оскільки вона дозволяла на уживання так званої „альменди“ (Allmende), значить лісів і пасовиск, усіми членами спільноти, і на окреме уживання поля поодинокими членами спільноти на основі прийнятого порядку — мусимо сказати, що при творенні германських держав існувало в народніх масах глибоке відчуття спільноти, що та спільнота відносилася до малих льокальних областей, і що разом з відчуттям сеї спільноти проявлялася також потреба спільної управи спільних льокальних інтересів. Колиж після мандрівки народів прийшло до сконсолідування нових держав, перейшла до них льокальна самоуправа громад, а в самій громадській управі змінилося хіба те, що згодом привязано ужиткове право на землі до означених осіб і їх родин, та що воно перетворилося помалу в приватну власність; — всеж таки лишилася спільна власність „альменди“ та спільнота в управі головних справ громади. Напр. суди відбувалися на громадських зборах (madal, mahal), на які кожний вільний громадянин мав обовязок являтися. Старі Германці знали народоправство не тільки в державній власті (пор. § 8 під а), але й в льокальній громадській управі.

Старогерманську систему повезли зі собою Англьо-Сакси до Англії, та задержали покищо Німці й Французи у франкійській державі. Але оскільки народоправство в державі під-

держувало у Германців народоправство в громаді, остільки змінилися відносини, коли в пізніших державах Німеччини, Франції та Англії змінився державний устрій, та коли з одного боку феодалізм, а з другого боку змагання королівської влади до абсолютизму витворили атмосферу, ворожу первісному народоправству, з тим і системі локальної самоуправи. Так могли згодом витворитися на спільній старогерманській основі три різні системи.

а) У Франкійській державі найшлася первісна самоуправа між молотом а ковалом; з одного боку приступила до неї королівська влада з цілою системою державних урядників, з другого боку перевів феодалізм нову систему залежності від панського двору, так що локальна самоуправа топилася щораз більше під напором цих двох ворожих сил, які заволоділи новою державою.

а) У Франкійській державі.

Залишилися покищо старогерманські *сотні*, що обіймали нарівні сільські громади з міськими, та виконували покищо в своїх тісно локальних відносинах свої первісні функції. До цих функцій належало також первісне судівництво, та вільні громадяне мали право й обов'язок брати участь в судових зборах — але небаром підчинено сотні, головнo-ж право до судівництва, верховному впливові королівського урядника, *графа*, котрий із свого графства проводив контроль над сотнею, зосібна над сотенними судами. Первісний голова сотні (*centenarius*) став підчиненим урядником графа, якому передано функції езекутора судових присудів та податків (*sculthaisus* = *Schultheiss*). Небаром і право громадян брати участь в судовому поступованні, стало ілюзоричним, бо населення зубожіло так, що не могло, як раніше, виконувати цього права, тільки мусіло заступитися особними лавниками (*scabini*).

З другого боку *панські двори* стали осередками цілого економічного життя громади та підчинили меншу посілість під сферу великої посілості, зачим почалася вже за Каролінгів поступенна залежність громади в судових та адміністративних справах.

Так виробилася подвійна залежність первісної локальної самоуправи, та під напором королівської влади й феодалізму залишилися у Франкійській державі тільки останки справжньої громадської самоуправи, і то лише там, де громади зуміли опертися тим впливам чи шляхом фізичного відпору, чи шляхом грошового еквіваленту. Се були одначе дуже

рідкі виїмки, які пояснюють, чому останки первісної системи залишилися ще до пізнішого періоду [пор. під в) і г)].

б) Інакшими шляхами пішов розвиток ідеї льокальної самоуправи в Англії. Щоправда стрічаємо й тут з початку побіч старогерманських сотень і десятиень землі та опісля графства, всеж таки ні феодалізм, ні королівська власть не були в силі знівечити громадської і окружної самоуправи, та навпаки вдалося ідеї громадської самоуправи віднести побіду над сими могутніми чинниками і вказати дорогу до компромісу, дорогу до погодження інтересів льокальної самоуправи з інтересами державної влади, з другогож боку до повільного розвитку демократичних принципів в обсягу льокальних самоуправних властей. *Земельна аристокрація* обняла головну, звичайно виключну владу в самоуправних льокальних областях, та піддержувала сю самоуправу, маючи в ній рішаче слово — се мусіло залишитися й пізніше, коли й інші елементи почали забирати свій голос у самоуправі. Так бачимо, що земельна аристократія, що згодом, але не на довго, прибрала форму феодалізму, не нищила самоуправи, вона старалася мати в ній рішачий голос, — з другого боку інші верстви населення користувалися тим станом, доки йшла річ про скріплення самої самоуправи, та починали помалу здобувати щораз нові прерогативи для себе. Сі елементи користувалися емуляцією між королівською властю та англійською аристократією, зачим пішло, що англійські королі, поширюючи свій вплив на льокальні адміністраційні зв'язки в державі, не тим старалися вдержати авторитет королівської влади, щоб прийти над льокальною самоуправою до денного порядку та накинути їй чужих центральних урядників, але навпаки тим, що зуміли позискати льокальні самоуправи до спільної праці для загального добра цілої держави. Тільки таким чином Англія могла вже в 1216 р. дати своїм громадянам далекоідучі свободи та стати небаром вітчиною парламентаризму; тільки таким шляхом вона зуміла витворити систему повної гармонії сеї самоуправи з державною властю.

Якраз тоді, коли норманські королі-побідники намагалися силою накинути всюди свою королівську владу, існувала в льокальних територіальних зв'язках дуже тривка, свідомо своєї спільноти льокальна самоуправа. Дальший розвиток її порушався на шляху *компромісів*. Самоуправні елементи годилися підпирати і виконувати всі діла державної політики, але жа-

дали признання своїх самоуправних тіл та своїх самоуправних функцій. Щоби забезпечитися проти централізації, вони використовували впливи англійської шляхти, та при її допомозі скріплювали льокальну самоуправу. Але скріпивши сю останню, зуміли з другого боку здобути від королів признання деяких громадянських свобод (Magna Charta), які поширювали права всіх громадян, та приневомили королів відкрити новий ареопаг спільної народньої політики, себ-то парлямент.

Так населення Англії розпочало повільну, поступенну боротьбу о повноту своїх прав шляхом довгої та консеквентної еволюції. Сей шлях зупинився в початках нових віків, коли Тудори, опісля Стурти намагалися на взір французький завести абсолютну королівську власть. Льокальній самоуправі, парляментові, та признаним уже громадянським свободам грозила велика небезпека. Се зрозумів увесь нарід та зірвався до революції, щоби побороти заборчі тенденції королівської влади. Зараз за першим поривом удалося зломити абсолютизм королів — зломити його остаточно. Але, коли досягнуто сей успіх, показалося, що в характері англійського народу не лежала революція, та він сам повернув знова на еволюційний шлях. Королів не треба було вже боятися — та всеж таки вони були вже здавна і нераз придавалися населенню на те, щоби зупинити небезпечні змагання англійської аристократії — тому задержано інституцію королів. Вони повернули на престол, та розвиток льокальної самоуправи поступав далше шляхом еволюції. З одного боку обмежувалася раз за разом королівська власть на користь парляменту, з другого боку королі були противагою англійської аристократії, яка мусіла крок за кроком відступати місця новим групам народніх інтересів. Так повстали політичні партії в парляменті та на протязі 19. віку перейшла керма політичної влади до рук демократії.

Ся еволюція *парляментаризму* мусіла потягнути за собою таку саму еволюцію на полі *льокальної самоуправи*. Англійська аристократія мусіла уступити з начального місця в льокальній самоуправі, та слідувало зберігти сю останню для народніх мас. *Форму* народнього заступництва витворив сам нарід в *парляментаризмі*; щож було близчого, як те, щоби *парляментарну форму заступництва* прикласти до льокальної самоуправи? Чим був парлямент для держави, як цілости, тим стали вибірні заступства льокальних самоуправних одиниць; можна сказати: побіч державного парляменту, як представ-

ника цілої держави, станули неначе парламенти поодиноких комунальних тіл — та правне відношення державного парламенту до репрезентації льокальних самоуправ покінчилося *координацією* обох властей в державі, *центральної та льокальної*.

Залишилася правна самостійність обох властей, але рівночасно прийшло до підпорядкування під признані загальною інтєреси цілої держави. Головним висловом загальної волі народу являється *репрезентаційна система* на основі загального, рівного та безпосереднього виборчого права. —

Подавши *загальну характеристику* розвитку льокальної самоуправи в Англії від початку аж по нинішній день, мусимо зупинитися при установах, англєосаського періода, щоби їх порівнати з рівночасними установами Франкїйської держави (під а). Уже з того, що було про се сказано в § 8, слїдує, що якраз тоді, коли у Франкїйській державі затратилися первісні основи льокальної самоуправи, вони зберіглися в англєосаській епосї англїйської історїї.

Початки
льокальної
самоуправи
в Англії.

Доповнюючи повищі згадки, мусимо зазначити, що королї сього періода зуміли піддержати давні старогерманські установи, та використати їх для інтєресів цілої держави. При сотнях залишено давнє судівництво, та в ньому брали участь усі вольні громадяне, що належали до сотні. Суди були головним ареопагом тодішньої самоуправи. Королї притягнули сотні й дєсятні до загальних державних обовязків, у тому числі військових. Та щойно від сеї пори, коли за королїв Еґберта і Альфреда злучилися в 9. віці всі англєосаські королївства в одну державу, наступила зміна на стільки, що попередні королївства залишилися в характері „земель“ (shira), та „землі“, яких число поширено підбоями, стали головними осередками державної адміністрації. В сьому треба добачуватї значіння, яке займало пізнійше „графство“ в справах льокальної самоуправи (пор. дальше під г).

в) Франкїйська держава розпалася на пять держав, та від кінця 9. віку пішла Німецька Держава й Франція осібними шляхами.

в) Льо-
кальна са-
моуправа
в Німецькій
Державі аж
до кінця
18. віку.

Німецькою Державою заволоділа *фєвдальна система* (пор. § 8 під б) і в). Панська ґрунтова посілість замінила иншу вільну посілість у ленно, а велика частина селян перевелася в панщину. Фєвдальна система стала адміністраційною системою цілої держави, зачим льокальне судівництво й взагалі

ціла адміністрація перейшли згодом під безпосередню юрисдикцію та управу фєвдальних володарів.

Число первісних спільнот і альменд меншало постійно; рідко залишилися альменди цілих сотень, лише поодинокі сільські оселі або по кілька сусідних сел разом задержали покищо давні спільноти. Побіч більших спільнот (Markgenossenschaften) потворилися панські та мішані спільноти. Щораз ограничувано права вольних спільнот, залишилося тільки право вибору голови й урядників згаданих спільнот, які мали рішати про поділ ужитків і судити полеві та лісові переступи в области даної спільноти. Як сказано, намість давньої самоуправи прийшла влада фєвдального пана. Останки давних самоуправних сільських громад втратили свої права після трицятьлітньої війни.

Супроти сільських спільнот починають *міста* приходити до самостійного значіння. Міста з римських часів задержали вільне право торгу. Нові міста діставали се право від королів. Фєвдальна система захопила з початку й міста, які підлягали так само фєвдальним вельможам, як і села. Фєвдальні пани були панами міст і як таким прислугувало їм перш за все право цла і право бити монету; їм прислугувало також судівництво по містах. Але чим більше по містах зростали промисл і торгівля, та чим більше напливало промислових елементів до міст, тим більше росло змагання висвободитися від власти фєвдальних вельмож; наслідок був такий, що вже під кінець 12. століття багато міст висвободилося зпід опіки панів та набуло широку самоуправу. Міщанство сих міст становило осібну самоуправну спільноту, незалежну ні від фєвдальних панів ні від королів. Міська самоуправа перейшла на *міську раду* з бурмістром на чолі. На сю репрезентацію перейшли всі права давніших фєвдальних вельмож, м. и. право оподаткування, судівництво, право побирати цло, бити монети ітд. Велике богатство міст давало їм силу проти змагань фєвдальних панів. В 13. віці прийшли німецькі міста до великого значіння, зосібна від часу, коли получилися зі собою в міські звязки; наслідком того було, що деякі міста здобули собі самостійне значіння в цілій державі, занявши місце в державній раді.

Але недовго зуміли німецькі міста удержатися на вижині своєї незалежности. В міських радах прокинулася коррупція поодиноких родин, що захопили цілу владу в свої руки, відсуваючи горожан від вибору і всяких прав. З того скористали

володарі поодиноких країв та вже в 16. столітті приступили до деформи міської самоуправи. Фрідріх Вільгельм I. підчинив назад міста під центральну державну владу, зменшено число міських радників, піддано вибори до міської ради під затвердження державної влади, та управу майном міста під безпосередню контролю держави.

Уже в 17. віці перестали існувати всякі останки колишньої самоуправи в Німецькій Державі. Як сільські громади, так і міста стояли під безпосередньою курателею державної влади. (Пор. даліше під II).

г) Льо-
кальна
самоуправа
Франції
до кінця
18. віку.

г) Про льокальну самоуправу *Франції* від кінця 9. століття була згадка в § 8 під г) і § 9 під а II.) Доповнюючи на цьому місці ті вивіди, приходимо до ось яких вислідів:

Боротьба королівської влади з феодалізмом пішла у Франції іншими шляхами, ніж у Німецькій Державі, та мала інші висліди; із сеї боротьби скористали останки льокальної самоуправи, які залишилися з Франкійської держави, та зуміли їх в багатьох напрямках задержати, декуди й даліше поширити. Правда, що прийшлося — головно містам — провадити війни за свою самоуправу з феодалними володарями, але в сих війнах стояли Капетинги завсе по стороні міст і інших громад та помагали їм відносити побіди над феодалізмом. Колиж скріпилася королівська влада, то їх відношення до льокальної самоуправи міст і інших громад зазначувалося тільки *формально* тим, що королі давали їм з початку в особних грамотах (chartes) право до самоуправи в формі *привілеїв*. Ся система ріжнилася від системи англійських королів (під б і г) тим, що вона полишала поодиноким громадам щоправда їхню внутрішню самоуправу, але тільки на *приватно-правній* основі (за еквівалент), не стараючися придбати їх до свідомого співробітництва для загального державного інтересу; через те, що основа цілого відношення королівської влади до льокальної самоуправи мала тільки приватно-правний характер, то самоуправа мусіла являтися в загально-державному тілі чимсь чужим, та королі могли кожної хвили відібрати її так, як її признали. Громади мусіли дорого оплачуватися королям за уділені привілеї, та нищили тим звичайно свої фінанси, не могучи як слід розвиватися. Затим пішла й продажність громадських урядів, яка витворила корупцію в здоровому тілі громадської самоуправи.

„Pays
d'état“.

При такій системі вдалося всетаки деяким спільнотам не тільки зберігти свою самоуправу, але й поширити її та охо-

ронитися від корупції. Це т. зв. „*pays d'état*“, останки ранняйшої повної самоуправи. Було їх 5, та дві з них, в Лянгведок і Бретань, задержали довго свою політичну окремішність. Вони були широко закресні, обіймаючи 3 гієрархічно поділені ступні льокальної самоуправи: міста й громади становили найнизчу інстанцію (*communautes*); над ними були округи (*diocèses*); а найвищу інстанцію становила провінція. На чолі провінції стояли провінційні збори (*assemblée provinciale*), в яких були заступлені всі 3 стани, зосібна третій стан (*tiers état*).

Але й ті *pays d'état* стояли тільки в приватно-правному відношенні до державної влади, опираючи своє правне становище, значить і деякі державно-правні функції, виключно на приватно-правним привілею.

Се мало той наслідок, що коли королівська власть поборолала остаточно фєвдалізм і настали часи Людвика XIII, XIV та XV — абсолютийний режім почав обнижувати привілеї поодиноких громад та звів їх помалу до мінімум. В нових віках перед французькою революцією (т. зв. *ancien régime*) удержався тільки зверхній позір льокальної самоуправи; замість придбати самоуправні елементи для загального державного добра, французькі королі сцентралізували його, як усе, що підлягало державі. Міста та сільські громади стали адміністраційними округами центральної влади; задержано тільки позір виборчого права для вибору двох льокальних урядників: начальника (*syndic*) і податкового поборця (*greffier*), але ці урядники були сліпими оруддями в руках могутнього інтенданта. Де ще залишилися давні привілеї, там державна власть їх тільки терпіла, але або відбирала або значно обмежувала, кажучи собі дорого платити за всякі признання. Такий був стан льокальної самоуправи перед французькою революцією.

Ancien
régime.

Але заки прийшло до розрахунку цілого французького народу з абсолютизмом королів, появилися два письменники з плянами реформи льокальної самоуправи; се: Маркі д'Аржансон (*Marquis d'Argenson*) і Турго (*Turgot*). Як Монтескіє, Руссо і др. приготували своїми творами „права людини“ й „сувереність народу“ французької конституанти, так згаданих двох письменників треба вважати духовними предтечами „*rouvoir municipal*“; безпосереднім автором сього останнього являється однак щойно Туре (*Thouret*).

Пляни
реформи
льокальної
само-
управи.

Маркі д'Аржансон виходив із того, що нетільки людині, але й громадам треба дати повну свободу, та звязати їхню

1. Marquis
d'Argenson.

свободу з загальними державними інтересами, щоби ділаючи свобідно, ділали на добро держави, так як ділатимуть для свого власного добра. Громади мусять мати право збиратися довільно, радити над своїми справами, та ділати з можливою незалежністю. Кожній громаді прислугує право самостійної та незалежної управи власними справами, себ-то т. зв. внутрішня (police) і фінансова адміністрація. Кожна громада повинна мати свої органи, що виконують адміністраційні завдання громади. Громадські органи повинні виходити із свобідного вибору громадян. Вони матимуть право видавати розпорядки в границях своєї компетенції, але тільки такі, що не противляться законам держави. До тих справ не сміє вмішуватися ні інтендант ні його відпоручник. Натомісць присудництво в правних спорах (justice contentieuse) не може належати до компетенції громади.

2. Turgot.

Головний представник фізіократичної школи *Tiπό* висказує бажання, щоби суспільність використала як слід усі творчі соціальні сили в державі, та до тих сил зачисляє т. зв. муніципалітети, себ-то *репрезентативні народні збори*, які держава повинна ужити до того, щоби сповнювала завдання державної адміністрації. Сі збори повинні виручувати державну власть в переведенні льокальної езекутиви; вони повинні розділювати і стягати податки, та вести цілу внутрішню адміністрацію, не вчисляючи до неї поліції. Відповідно до того принципу держава повинна ділитися на менші льокальні групи, себ-то провінції, ті провінції знова на ще менші групи, себ-то громади (communautés, villages) — та кожна з тих льокальних груп повинна мати своє народне заступництво (municipalité) для самоуправи згаданих функцій. Вони мають ділати самостійно, та всеж таки для добра цілої держави. Взаємини льокальних самоуправ до держави не сміють опиратися на приватно-правних, тільки на державно-правних основах; вони матимуть свої власні органи без інгеренції державних урядників; вкінці ціле право вибору та обовязок плачення податків повинні опиратися на *посіданні ґрунту*. *Tiπό* мав головно на оці здоровою самоуправою муніципалітетів зірвати з фінансовою системою ancien régime-у та перевести нову систему розділу податків на основі ґрунтового посідання. Сей останній вислід стояв у безпосередньому звязку з економічною теорією фізіократів.

3. Thouret.

Конституанта пішла ще дальше, ніж оба згадані проєкти. Референтом нової громадської установи на конституанті

був *Turé*. Перший проєкт, з яким виступив 29. вересня 1789, був тільки ширшим розробленням теорії Тіргота та займався новою конструкцією адміністрації при допомозі народного заступництва (*représentation proportionnelle*).

По сьому проєкті держава ділиться на департаменти, ті на коммуні (або дістрікти), сі останні на кантони, — причім слідує звертати увагу на величину території, число населення та на квоту виміреного податку. В кантонах творяться для виконання льокальної автономії збори виборців (*assemblées primaires*). Ті збори делегують відповідне число депутатів до зборів коммуні, комунальні збори відповідне число депутатів на збори департаменту. Департаменти є найвищою автономною властю; опісля йдуть коммуні, вкінці кантони. Кожна з тих автономних властей матиме установчі та виконуючі органи. Так на чолі департаменту стоїть рада (*conseil*) та директорія (*directoire*); подібно діляться органи коммун. Кантони обіймають відповідне число поодиноких сел і міст; основою кантональної організації є з одного боку *assemblées primaires*, з другого вибрані з них громадські збори (*municipalités*). Проєкт не ви-числює поодиноких предметів автономії. Завважати треба, що проєкт не признає громадам, як таким, осібної льокальної самоуправи, тільки признає їм самоуправу в сполучі з кантоном.

Але проти сього першого проєкту піднеслися заміти, зосібна з огляду на непризнання громадам окремої самоуправи; та навпаки висказано домагання, щоби міста й села становили головну основу самоуправи.

Тому *Turé* виступив у другому проєкті з признанням „*rouvoir municipal propre*“. Тут громада являється, як така, осібною самоуправною одиницею, та анальоґічно до того, що конституанта приняла „права людини“, признано й громаді становище природного, самостійного тіла, що вже з природи має свої питомі цілі, які має право переводити по своїй вільній волі, незалежно від державної власти. Та всеж таки держава має право поставити свої цілі у відповідний звязок з цілями громади. Тут, як бачимо, переважила теорія Маркі д'Аржансона, але з тою дальшою консеквенцією, що признано виразно основне право на „*rouvoir municipal*“. Конституанта приняла сей основний принцип, та в законі з 14. грудня 1789 бачимо з одного боку відмеження правних постанов про адміністрацію держави від правних постанов про самоуправу сел і міст, з другого боку осібні функції, признані громадам на

Конститу-
анта

основі „rouvoir municipal“ і такі, які держава може переказати громадам.

Се головні постанови конституанти про самоуправу громад.

Ідею „rouvoir municipal“ французької конституанти переймав опісля бельгійський національний конгрес з 1830, та признав виразно „rouvoir municipal“ четвертою самостійною властю в державі побіч законотворчої, виконуючої та судейської власти. (Про дальший розвиток права громади на самоуправу в Франції пор. під II.)

г) Льо-кальна самоуправа Англії від кінця 9. до кінця 18. віку.

г) Від злуки англосаських королівств в одну державу (під кінець 9. віку) починаються змагання королівської власти до централізації. Але вони проявилися перш за все лиш остільки, що королі замінили первісні малі королівства на „землі“ (scirae) і зробили їх *державними адміністраційними округами* з королівськими урядниками (scir-gerefa) на чолі. Зрештою не змінилося покищо майже нічого. Залишилися давні *сотні* (hundredus, centena) й *десятні* (tithings, decenna). Щоправда вони перестали давно бути первісними сотнями або десятнями — вони були територіяльними одиницями, сотня вищого типу, десятня низчого типу. Притім сотня була також адміністраційним округом, в яким давня льокальна самоуправа мала свій осідок. Головним осередком її був сотенний суд, в котрому мусіли брати участь усі вольні громадяне сотні. Суд рішав не тільки про судові але й адміністраційні спори. Начальників сотень (hundredealdorman) вибирали покищо, як ранійше, народні збори сотні. Королівська власть притягнула сотню остільки до державної служби, що сотник був рівночасно королівським урядником, стягав податки, та від 11. століття оцінював також висоту податків, виконував поліційну власть і служив цілям державної фльоти. Над правом присудництва сотні поставлено особний „земельний“ суд, т. зв. scir-gemot, на чолі якого стояв scir-gerefa, але й той, хоч королівський урядник, виходив спершу з народніх зборів. До компетенції такого суду належали справи вищої спорової юрисдикції (defectus iustitiae); вони складалися із шляхти (т. зв. eorls), та із громадян сільських громад (т. зв. ceorls). Десятні (tithings) і сільські громади (townships) існували або побіч себе окремо, або зливалися в одно територіяльне поняття. Вони були найнижчими територіяльними одиницями, якими держава послуговувалася для військових та поліційних цілей, але вони не були мабуть ще самоуправними одиницями, бо в судових справах

льокальної натури підлягали особному судові, на чолі якого стояв дідич (mannor, manerium); та всеж таки сільські громади становили тоді полеві спільноти.

Значну зміну в сій системі принесла *ера норманського підбою*. З одного боку королі старалися накинати всім комунальним зв'язкам та поглибити королівську владу, але з другого боку витворилася дуже важна самоуправна інституція (т. зв. fritborgh), котра збираючи льокальні групи інтересів в сильну спільну організацію, ставила опір централістичним змаганням королівської влади.

Ера
норман-
ського
підбою.
Т. зв.
„fritborgh“.

Почини сеї правної інституції, званої під назвою „мирової за поруки“, виринають уже в англосаському періоді, у відповідальности родини за переступи своїх членів, та в за поруці дідичів за своїх підданих. Але в сільських громадах почало помалу збільшуватися число вольних громадян, та з другого боку (головно з наїздом Данців) побільшилося значно число переступів, що заставило мешканців до енергічного поборювання карних злочинів. Так витворився звичай за поруки одних громадян за других, спершу (за англосаських часів) у формі за поруки *поодиноких* громадян супроти других, та незабаром у формі *колективної* за поруки, обіймаючи всіх членів десятні, пізніше й сотні. В сій останній формі проявляється мирова за порука щойно за норманських королів, та мабуть від першого норманського короля Вільгельма Побідника походять законні постанови про „fritborgh“.

Вона полягала на тому, що всі члени десятні, опісля й сотні, відповідали *колективно взаємно* за переступи своїх членів перед судом. Ся відповідальність була загальна, але *субсидіарна*, а саме: Коли хто допустився злочину, то члени десятні або сотні мали обов'язок поставити його перед суд; колиж се не вдалося, то всі члени десятні або сотні мали очиститися від провини. присягою, що ніхто не брав участі в злочині; але якщо не зложили всі тої присяги, то пошукуювано винагороди шкоди на добрах злочинця, та щойно тоді, коли годі було покрити в той спосіб шкоду, мусіла за злочинця відповідати колективно ціла десятня або сотня.

Сю колективну відповідальність громади зв'язано з обов'язком вольних громадян „землі“, являтися на суді — і обаті публичні обов'язки стали головним осередком льокальної самоуправи, почавши від громади, скінчивши на „графстві“. На місце давньої „scira“ прийшло тепер *графство*, себ-то

Графство
(county).

„county“. Так прийшло до тісного зв'язку між графством з одного боку, сотнями, десятнями з другого боку, якраз на основі льокальної самоуправи. Колективна відповідальність з мирової запоруки заставила згадані територіяльні одиниці розвести цілу систему *поліції безпечности*, зачим пішли далші прерогативи льокальної самоуправи. Ся система проявилася в усіх комунальних округах від громади аж до графства вже в самих початках нової ери норманських королів.

Небезпека
для
льокальної
самоуправи.

Але коли так закріпилися основи давньої льокальної самоуправи, загрозилася їй небезпека з двох сторін: від напору централізуючої королівської влади та від фєвдальної системи, яка почала як слід розвиватися. Королі виступили з жаданням, покликувати на шерифів королівських урядників, щоби зискати безпосередній вплив на долю цілого графства. Крім сього вони постановили скріпити свій вплив шляхом найважнішої правної установи, біля якої оберталося ціле правне життя графства, себ-то біля суду. Вони почали виконувати юрисдикцію при помочі королівських суддів, які з'являлися хвилево на провінції з королівським двором. З другого боку знова фєвдальні пани потворили в своїх добрах фєвдальні суди, звідки судили льокальні правні спори своїх підданих громадян.

Компро-
міс.
Magna
Charta.

Так прийшлося давній історичній традиції та територіяльній свідомості комунальних зв'язків звести боротьбу на два фронти; вони відперли ворожі змагання, та заключили *компроміси*. Першим історичним компромісом була Magna Charta, яка м. и. постановила, що королівська юрисдикція мусить мати сталий осідок в графстві, що королівські судді повинні відбувати в означених часах судові розправи (assizes), та що при означенні поліційних кар треба завсе згоди сусідів.

Обі сторони змагалися далше зі собою, аж у 14. віці заключено другий важний *компроміс*, в якому на чолі графства поставлено новий уряд, далеко більше зв'язаний з льокальними традиціями, ніж уряд шерифа — а саме уряд *мирового судді* (пор. вище § 8 під г).

Мирові
судді.

Мировий суддя кермував усім, що торкалося удержання супокою й ладу в графстві; його іменував щоправда король, але тільки з осіб, поселених у графстві. Він рішав на чвертьрічних зборах на перемену з подорожними королівськими суддями всі карні справи при помочі суду присяглих (т. зв. „Jury“). Зваживши далше, що мировий суддя, як головний представник супокою, був також начальником льокальної самоуправи в граф-

стві, бачимо, що в його особі погоджено систему королівської влади зі системою льокальної самоуправи.

Держава не могла змінити первісних, історично основних самоуправних округів — ці округи були рівночасно державними округами. Дальше: до виконання публичної влади покликано тільки громадян, поселених у дотичних графствах, громадах чи містах, та уряд цих громадян був гоноровий, і особисто доволі незалежний. Вкінці головне урядування в графстві переводилося в формі судового процесу, причім визначну роль грали присяглі судді, як представники громадян — значить судді судили не тільки справи самої юстиції, але й усі адміністраційні спори в графстві.

Таким чином був мировий суддя репрезентантом і державної і льокальної влади, зєднуючи у своєму урядничому апараті цілу адміністраційну владу графства — тому всяка иння влада, яка задержала ще з попередніх часів якунебудь самостійність, мусіла вступитися перед властю мирових суддів: фєвдальні суди та инші фєвдальні прерогативи політичної влади стратили своє значіння, залишаючи на якийсь час тільки форму, але без змісту. Сій обставині завдячує Англія, що фєвдалізм перестав у ній далеко скорійше істнувати, ніж на континенті, хоча земельна „gentry“ задержала ще довго важливий голос у політичних справах. Мирові судді знищили всі нащадки політичної влади фєвдалізму.

Інституція мирових суддів мала важливий вплив на міста.

Міста мали вже здавна доволі тривку льокальну самоуправу, незалежну від оточення. Коли королі намагалися скріпити свою владу, вона проявлялася головню тим, що підчинено міста в податкових справах під центральну владу королівського скарбового уряду, але не порушувалося становище їхньої самоуправи. Та щойно заведення мирових суддів мало в багатьох містах сей наслідок, що підпорядковано частину міст під владу мирових суддів графства, які збираючи в своїх особах усі провідні сили льокальної влади в графстві, причинилися до обниження давних репрезентативних тіл, якими були тодішні міста.

Коротко кажучи: мирові судді *зтериторіялізували* владу в графствах, додавши до первісного самоуправного становища графства тривке державно-правне становище, яке з одного боку давало графству визначне місце в державній владі, з дру-

гого боку вязало з нею важливі самоуправні функції в гоно-
ровім уряді мирового судді.

Крім мирових суддів була ще одна важлива інституція, що скріпила організацію льокальних інтересів графства. Сею інституцією була *низча палата парляменту*. Тут найшли пред-
ставники графств і більших міст рішаючий голос, та низча палата парляменту стала небаром сим осередком, в якому раз за разом скріплювано льокальну самоуправу графств і більших міст. Шляхом *private-bill-леїслятиви* парляменту зберігали представники комунальних тіл інтереси льокальної самоуправи.

Велике значіння для розвитку льокальної самоуправи мала вкінці *історія устрою громад*, в яких зорганізувалася ціла фактична й правна старівля над убогими. Поруч первісних потреб релігійного культу та управи церковного маєтку па-
рохії (*parish*), якими займалися пирокси і т. зв. *churchwardens*, скликуючи бодай раз у рік сходини членів церковної спільноти до закристії (*vestry*), виродився демократичний тип громадської самоуправи на т. зв. парохіяльних мітінгах (*parish meeting*), що обняв пізнійше усі важливі самоуправні функції світської громади. Поділено їх відповідно до сих функцій на комітети, які користувалися повною громадською автономією.

Та весь сей процес зупинився ізза змагання Тудорів та Стuartів до абсолютизму. Вони старалися здобути собі без-
посередній вплив на парлямент, підпорядкуючи його своїй волі, та з другого боку старалися ослабити значіння льокальної самоуправи, підчинюючи її під безпосередній вплив залежної від себе олігархії.

В першому ряді вони звернули увагу на міста, щоби через репрезентантів міст дістати парлямент під безпосередню сферу своїх впливів. Ще в половині 15. віку багато міст купило у ко-
ролів право свобідного вибору посадників (т. зв. майорів) і тоді виробився звичай, що королі почали надавати містам права самостійних корпорацій шляхом т. зв. *chartres of incorporation*. З того скористали в 16. віці Тудори, та при уділюванні нових інкорпораційних грамот ждали, щоби ціла управа міста спо-
чивала в руках тіснійшого виділу горожан (т. зв. *select body*), себ-то в руках міської олігархії, яка стояла на вислугах короля. Сим олігархічним виділам признано не тільки право зміни міських статутів (*bye laws*), але й власниче право на маєтку міста. Так знесено вибірне право міських горожан, та заведено безконтрольну владу олігархії, підчиненої королеві.

Подібну реформу стрічаємо і в самоуправі сільських громад; тут на місце ранішніх демократичних парохіяльних зборів вступили постійні виділи (т. зв. *select vestry*), та контролю громадських зборів скінчилася.

В таких обставинах поширювався безпосередній вплив центральної влади в границях ранішньої льокальної самоуправи, яка ставала щораз більше залежною від централі.

Але чим більше намагалися Тудори й Стюарти порушувати історичні основи льокальної самоуправи, тим більше росло невдоволення народніх мас, яке дало почин до революції і до часового установа республіки. Та хоч поновлено опісля монархію, наслідок був такий, що знесено адміністраційну контролю централі над льокальною самоуправою та підчинено сю останню тільки дотично виконання законів контролі звичайних суддів. Крім сього витворено побіч першої самоуправної інстанції мирових суддів другу самоуправну інстанцію в інституції т. зв. *quarter sessions*, які причинилися до дальшого скріплення самостійницьких змагань льокальної самоуправи. Се довершилося на протязі 17. століття.

Вісімнадцятий вік зазначився побідою парламентаризму над королівською властю. Так став парламент *de iure* одинокою інстанцією льокальної самоуправи. Але *de facto* й парламент не вмішувався в діла льокальної самоуправи, бо розклад політичних сил був уже здавна в парламенті такий самий, як у репрезентації льокальної самоуправи. Шляхта, що мала рішачий політичний, економічний та соціальний вплив у графствах, здобула собі також у містах рішаче значіння, зачим пішло, що й парламент був справжнім представником тих самих верховодячих елементів. Тому й не диво, що парламент не тільки годився на самостійний розвиток льокальної самоуправи, що терпів побіч себе самостійний круг ділання її, але підпирив її стремління, залишаючи її повну свободу розвитку. Парламент і льокальна самоуправа були свідомими експонентами могутньої англійської аристократії.

II. Після французької революції настала нова фаза в розвитку льокальної самоуправи. Франція, Німечина та Англія пішла ріжними шляхами.

а) Про Францію каже Вільсон: „Революція змінила всі основи французької політики, але ледви-чи щонебудь із основ французької адміністрації.“ Не стало енергії, щоби в хаосі революції перевести як слід теорію конституанти про „*rouvoir*“

Побіда парламентаризму в 18 віці.

II. Від французької революції до всесвітньої війни.
а) Франція. Загальна характеристика.

municipal". Коли прийшов Наполеон, годі було від нього вимагати, щоби висилював свій талант на скріплення республіканського режиму, він навпаки ужив усіх зусиль для переведення строгої *централізації*. Намість комісій, радних зборів та директорій поставив Наполеон державних урядників; до боку сих урядників дав щоправда дорадні органи, але урядники не мали обов'язку слухати сих рад. Він поділив державу на департаменти по думці конституанти, але впровадив до них централістичну систему префектів і підпрефектів — на взір передреволюційного „ancien régime-y". Загалом він відновив в системі державної адміністрації традиції сього останнього, переробивши її на модерний лад в новім законі з 18. лютого 1800 р. Ся конституція не знала „rouvoir municipal", тільки систему префектів; льокальну самоуправу підчинено під зцен-тралізовану державну власть.

Та в сій системі не змінено нічого, від коли Франція стала після німецької війни знова республікою. Як сказано вище [§ 9b) IV], монархістична більшість приняла республіканську систему — тому не диво, що укладаючи основи конституції, не старалася робити в старій системі значних змін, щоби мати можливість заступити республіканський устрій монархічним. Тому полишено адміністраційну систему Наполеона, а саме систему повної централізації. Се задержалося по нинішний день. Франція нехтує льокальну самоуправу, як осібний чинник державної адміністрації.

Адміні-
страційний
поділ
держави.

Французька система адміністрації представляється так:

Держава ділиться на департаменти, ті знова на аррондіс-мани (arrondissements), останні на кантони, кантони-ж на ком-муни.

Всі ті комунальні звязки, з виїмком кантонів, мають свої ради; виходять посередньо або безпосередньо з виборів, але підпорядковуються у своїх постановах префектові, або роз-порядкам міністерства внутрішних справ. Навіть поодинокі члени сих рад стоять під могутньою курателею центральної влади; вони мусять під загрозою грошевих кар сповняти свої обов'язки; їхні адміністраційні діла стоять під безпосе-реднім наглядом та ревізійним впливом централі; вони не сміють на раді висказувати свобідно своїх думок, та мусять взагалі обмежуватися до льокальних справ і не сміють висказуватися про державну політику.

Департа-
менти.

До *генеральної ради департаменту* вибирає кожний кантон

по одному члені. День виборів означає президент. Членів генеральної ради вибирається на 6 літ; що 3 роки відновлюється половину членів. Генеральна рада сходиться 2 рази до року, перший раз на 15 днів, другий раз на місяць. Надзвичайні засідання ради скликає президент республіки на письмений жадання двох третин усіх членів; вони тривають 8 днів. Схоче рада радити довше, ніж приписано, може префект її розв'язати. Компетенція генеральної ради обіймає щоправда право призначування грошей на льокальні цілі департаменту, але не дає права стягати ухвалені податки, та з другого боку парламент означає висоту грошей, якими генеральна рада має орудувати. Генеральна рада має дбати про урядові будинки й школи, має доглядати доріг, залізниць, публичних робіт, домів для божевільних, домів убогих ітд. в департаменті; зосібна прислугує їй право розділювати безпосередні податки, які ухвалив парламент, між аррондісмани.

Аррондісман є округом, рівночасно політичним як і судовим. І він має свою окружну раду, до якої висилають кантони по одному членові; але її головна функція дорадна, як побічна рада для державних урядників. Найважнішим обов'язком сеї ради є дальший розділ безпосередніх податків, переказаних генеральною радою. Якіб і не були постанови сеї окружної ради, мають тільки тоді вагу, якщо є затверджені префектом.

Аррондіс-
мани.

Кантон не є політичним округом та не має осібної кантональної ради, він має головне значіння для виборів, чи до генеральної ради, чи до окружної ради.

Кантони..

Щойно *коммуна* має для адміністрації важне значіння. Всі міста й села є коммунами, з виїмком Парижа й Ліону. Кожна коммуна має свою муніципальну раду з мером (*maire*) на чолі. Муніципальна рада вибирає собі свого мера. Мер є головою коммунальної адміністрації та добирає собі помічних урядників. Він сам є щоправда безпосереднім заступником міністра внутрішніх справ, але підчиняється не лише центральній влади, але й префектові, тому може його не тільки міністерство, але й префект завісити в урядованню, або навіть усунути з уряду. Муніципальна рада виходить з виборів; вона відбуває 4 звичайні засідання в році, на яких обмірковується м. и. громадський бюджет. Бюджетове засідання може тривати 6 неділь; інші по 14 днів. Муніципальна рада має в льокальній області своєї громади подібну компетенцію, як генеральна рада в області

Коммуни.

департаменту; вона є таксамо залежна від центральної влади, як ся остання. Префект має право застановати муніципальну раду на місяць; президент має право, її цілком закрити.

Префект.

Осередком французької адміністрації є *префект*, „законний наслідник інтенданта. Він єсть урядником для рекрутації війська, скарбником, шкільним інспектором, поліційним шефом та політичним езекуційним урядником у всіх важливих справах; він покликуює майже всіх низчих урядників, між ними й учителів. Він виступає в подвійному характері: є органом центральної влади, котра його покликуює, та рівночасно органом льокального законотворчого тіла. Він є членом і контрольором генеральної ради департаменту та необхідним органом його, оскільки розпоряджує в Парижі всіми знаряддями, потрібними до осягнення головних його цілей. Міністер може щоправда відмінити кожний розпорядок префекта, але ніоден міністер не може ділати поза плечима префекта, опираючися на власнім авторитеті. Префект мусить слухати приказів міністра в Парижі, оскільки іде річ про виконання загальних законів або загальних адміністраційно-технічних розпорядків. Але в льокальних справах префект може поступати довільно, та відповідатиме тільки перед судом на основі формального позиву... Він не тільки укладає весь фінансовий прелімінар департаменту, але загалом предкладає генеральній раді всі проекти, про які вона має рішати. Майже ціла діяльність генеральної ради залежить від його ініціятиви, та тільки через нього можуть стати важними постанови ради. Його поліційна власть обіймає не тільки організацію та адміністрацію поліції департаменту але й бо-дай посередню контролю організації тай адміністрації поліції усіх коммун, до котрих належать також міста зі своїми власними вибірними урядниками. Він мусить затвердити всі іменування поліційних органів кожного мера, та лише він може усувати поліційні органи в коммунах. Його власть сягає так далеко, що навіть в деяких справах льокальної управи може видавати безпосередні прикази коммунальним урядникам, начеб вони були йому безпосередньо підчинені. Він може довільно завісити урядовання мера на місяць, та може перервати на такий самий час засідання коммунальної ради. — Се законне становище префекта. Але по правді його становище є в дечім інакше. Від недавного часу змагає політика республіки до того, щоби розширити льокальну самоуправу...” (Вільсон). —

б) Німецька
Держава.

б) Французька революція застала *Німецьку Державу* в пов-

нім занепаді; в льокальній адміністрації існував хаос. Тому французькі установи мали з початком 19. віку великий вплив на конструкцію льокальної самоуправи в Німеччині. В першому ряді переняли Наполеонську систему ті німецькі держави, які оснував Наполеон; за ними пішли південні німецькі держави, що належали до надренського звязку (Rheinbund). — Натомісць Прусія пішла іншим шляхом, звертаючи більше уваги на принципи французької конституанти. Творцем пруської реформи був *Штайн* (1808). Основною метою її було припущення громадян до участі в публичній адміністрації, щоби відновити та поглибити взаємини між державою та її громадянами. Тому поширено льокальну самоуправу, головно в містах, задержуючи в середній інстанції колегіяльну систему. Ся організація припала на перше десятиліття 19. віку. В 2., 3., та 4. десятилітті переведено дальшу реформу, причім у Прусії поділено державу на провінції, повіти й округи. Остання реорганізація адміністрації слідувала в 70-их роках попереднього століття.

Stein.

На конструкцію льокальної адміністрації вплинула в першому ряді теорія *Гнайста* (Gneist) про англійський „self-government“. Одначе не прийнято сеї системи в сім виді, в яким представлялася англійська льокальна самоуправа 18. віку. З тої системи перебрано тільки принцип *кооперації* державної влади з льокальною самоуправою, але підчинено (самоуправу) тривкій контролі центральної влади, та залишено представникам сеї останньої значний безпосередній вплив на льокальну адміністрацію; натомісць не прийнято основ системи координації державної і льокальної влади, заступаючи її системою *верховної контролю* державної влади над льокальною.

Gneist

Се є характерні прикмети пруської адміністраційної системи з кінця 19. та початку 20. віку. В льокальній адміністрації державних адміністраційних округів беруть участь державні урядники *побіч* представників льокальної самоуправи: вони доповнюють себе взаємно; але оскільки йде річ про виключний самоуправний круг ділання поодиноких комунальних звязків, то державна власть не тільки визначає границі свого круга ділання, але й виконує верховну контролю над виконанням дотичних законних обовязків.

Характерні
прикмети
пруської
адміністра-
ційної
системи.

Тому коли хочемо ближе придивитися пруській системі адміністрації, то мусимо перш за все приглянутися конструкції тих льокальних властей, в котрих побіч самоуправних інституцій виступають державні урядники, та щойно опісля тим

владам, котрі концентруються в льокальних самоуправних організаціях.

Провінції.

Прусія ділиться на провінції, повіти та округи.

На чолі *провінції* стоїть старший президент з т. зв. провінційною радою. Старший президент веде провід у раді; крім нього належить до ради оден адміністраційний урядник та 5 членів, вибраних на 6 літ з т. зв. провінційного виділу (Провінційний виділ є самоуправною властю провінції). Як начальний орган провінції має старший президент визначні функції та відповідно до них компетенцію. Натомісць провінційна рада являється вищою інстанцією в жалобах проти рішень повітового виділу (пор.нижче).

Повіти.

Головним адміністраційним осередком є *повіт*. Управа повіту називається правлінням, що є посередником між центральною управою та низчими адміністраційними урядами. На чолі правління стоїть президент; само правління є колегіяльною властю. Воно ділиться по фахам на різні відділи: внутрішні, шкільні та віроісповідні справи, податки й домени. Ті відділи рішають звичайно про поодинокі справи; тільки виїмково відбуваються пленарні засідання. Побіч правління з президентом на чолі існує в повіті повітовий виділ. Він функціонує в повіті не тільки як адміністраційна власть, але й як адміністраційний суд. До повітового виділу входить побіч президента правління, одного судейського та адміністраційного урядника ще 4 делегатів, замешканих у повіті, та вибраних на 6 літ провінційним виділом (пор. нижче).

Округи.

Повіти діляться на *округи*; округи є знова або сільські або міські. На чолі *сільських* округів стоїть краєвий радник (Landrat). До його компетенції належать усі предмети внутрішньої адміністрації, оскільки стоять у звязку з тим округом, котрий йому поручено; зосібна належить до нього ціла поліційна управа округа. Побіч окружного радника та під його проводом функціонує в окрузі т. зв. окружний виділ, котрий є рівночасно державним і самоуправним органом (пор. нижче). До сього виділу входить крім краєвого радника 6 членів, оселених в окрузі, та вибраних окружним збором (Kreistag). [Про окружний збір пор. нижче]. Окружний виділ радить та видає постанови колегіально; він виступає як адміністраційний уряд і як адміністраційний суд першої інстанції. Закон визначає ті справи, що належать до компетенції окружного виділу; виділ має висказувати свою згоду на важливі розпорядки окружного

радника та видавати опінії на жадання державних урядів.

В *міських* округах місце окружного радника займає поліція; та на місце окружного виділу приходить або повітовий виділ або осібний виділ міста, до котрого належить бурмістр і члени магістрату. —

До *другої категорії* властей належать представники льокальної самоуправи.

Найважніше значіння припадає *громадам*.

Громади.

Усі громади мають своє начальство, своє громадське заступництво та громадських урядників. Начальство зорганізовано або бюрократично або колегіально; громадське заступництво виступає або в формі громадських зборів або в формі громадського виділу.

Міста мають подвійний характер: вони мають або такий самий устрій, як інші громади, або їх устрій є відмінний. Начальство міст, що мають свої питомі міські статuti, складається з бурмістра, його заступника та відповідного числа міських радників. Членів начальства вибирає звичайно громадське заступництво, виїмково збори всіх управлених до голосування горожан. Громадське заступництво цих міст вибирають усі горожане міста, управлені до голосування; воно вибирає зпоміж себе свого провідника. Начальство й заступництво радять окремо; в деяких управах прийняли деякі міста систему спільних засідань начальства з заступництвом.

В сільських і таких міських громадах, що не мають власних статутів, стоїть на чолі начальство, але його устрій не є колегіальний, тільки бюрократичний. До начальства належить начальник громади, що має до помочі відповідне число лавників. Громадське заступництво — се збір усіх громадян, приналежних до громади — провідником громадських зборів є начальник громади.

Начальство громади має взагалі правний характер уряду, громадське заступництво характер політичної корпорації. Начальство веде адміністрацію громади, заступає її на зовні та виконує в громаді функції, припоручені державною властю і ухвали та постанови громадського заступництва. Громадське заступництво є установчим органом громади, причім закони визначають виразно обсяг його компетенції. Сюди належать м. и. ухвала статутів, визначення видатків розділ податків, набування та продажа ґрунтів, зятягання позичок і т. д. Де начальство й громадське заступництво є колегіями, там

вони є рівновартні, та начальство може відмовитися від виконання ухвал заступництва, оскільки нема згоди: в такому разі рішає справу та власть, котрій прислугує верховна контролю. Де начальство є бюрократично зложене та начальник громади є рівночасно головою громадського заступництва, там воно є звязане ухвалами громадського заступництва — тільки в виїмкових випадках порушення громадських інтересів чи переступу закона може начальник громади спричинити рішення контрольної інстанції.

Теорія
обов'язко-
вого та
довільного
круга
ділення.

Головною метою громадської самоуправи є внутрішня адміністрація публичного порядку в громаді. Є дві категорії справ, які належать до компетенції громад, тільки щодо характеристики цих категорій є в науці два головні погляди. Один погляд виходить із того, що круг ділання громад є або *самостійний*, що слідує, мовляв, із „основних прав громади“ (*principe municipal*), або *припоручений*, який по своїй суті належить до обсягу державної влади, але державна власть припоручає поодинокі льокальні функції до переведення громаді. Другий погляд зазначає однак, що по суті всяка публична адміністрація в границях держави, отже й льокальна адміністрація громад, є державною адміністрацією, яка підчиняється загальним законам держави; тому годі перевести різницю між самостійним та припорученим кругом ділання громади, а натомість треба поставити різницю між *обов'язковим* та *довільним* кругом ділання: є такі функції, до яких громада є обов'язана з тим, що держава може приневолити її до виконання, і другі, які громада може довільно виконувати, та довільно свій звичайний круг ділання розширити. До першої категорії належать крім найважливіших справ внутрішньої адміністрації публичного порядку ще деякі справи військової чи фінансової натури; до другої належать заклади та установи для економічного чи духового розвитку громадян, як музеї, вищі школи, водопроводи, електричне освітлення ітд.

Громадські уряди є або платні, або гонорові. Держава виконує дисциплінарну власть над громадськими урядниками, часто через адміністраційні суди. —

Двірські
округи.

Побіч громад існують у деяких провінціях останки первісного фєвдального ладу, т. зв. *двірські округи*, що виконують на загальні ті самі обов'язки та мають те саме правне становище, що громади. На чолі тих округів стоїть землевласник, дідич. Двірські округи не є окремими комунальними зв'язками, вони

не мають ні майна ні членів. Майно є власністю дідича. Дідич виконує супроти держави ті самі обов'язки та чинитьби, що громада, він має зате й ті самі права в своєму окрузі, що громада.

Вкінці знає німецька адміністраційна система збірні громади або сполуки громад з двірськими округами зі збірною організацією.

Збірні
громади.

Громади є найнижчими самоуправними одиницями; округи та провінції є звичайно основою *окружних та провінційних громад*. До тих комунальних зв'язків вищого типу є звичайно прив'язане окреме окружне чи провінційне право приналежності з особними правами.

Окружний зв'язок має свій окружний збір (Kreistag), як представника загальної волі округу. В Пруссії ділиться кожний округ на 3 вибірні зв'язки: на курію великих землевласників, курію міст і курію сільських громад. Провідником окружного збору є звичайно сей державний урядник, що стоїть на чолі дотичного державного повіта (в Пруссії краєвий радник). Крім сього вибирає кожний окружний збір окремий окружний виділ (Kreisausschuß) з тим самим провідником, що стоїть на чолі збору.

Льокальна
самоуправа
округів
та провін-
цій.

Провінційні зв'язки мають свої провінційні збори (Provinziallandtage) і провінційні виділи (Provinzialausschüsse). Постанови щодо організації подібні, як при окружних зв'язках; в Пруссії вибирають збори провінції свого провідника самі. (Про окружні і провінційні виділи пор. також вище).

Компетенція сих самоуправних властей є льокальна; вона торкається або всіх осіб, що мешкають на території дотичного округу чи провінції, або всіх громад, які там знаходяться. По суті самоуправний круг ділання тих властей такий самий, як круг ділання громад; і він ділиться на обов'язковий та довільний (пор. вище), та знаходить обмеження з одного боку щодо тих справ, які належать до безпосередньої компетенції державних властей, з другого боку щодо тих справ, які з огляду на свій чисто-льокальний характер належать до самоуправи поодиноких громад. До найважніших діл обов'язкового характеру належить до окружних та провінційних зв'язків адміністрація маєтку округу чи провінції і розклад податків на низчі самоуправні тіла. З довільного кругу ділання заслугують на особливу увагу: щадниці, каси хорих, кредитові інституції ітд. Крім тих самоуправних прав і обов'язків прислугує окружним та про-

вінційним представництвам і урядам також право укласти для себе статuti, котрі мусять однак бути затверджені державою.

Правне відношення окружного чи провінційного збору до окружного або провінційного виділу єсть подібне, як у громадах — значить: збір є установчим, виділ виконуючим органом; збір видає установи й контролює господарку виділу, міжтим виділ веде сю господарку, з тим, що не може змінювати установ збору та мусить завсе виконати се, що ухвалив збір.

Верховна
контроля
держави.

Рішаче значіння припадає в німецькій системі самоуправи *верховній контролі держави*. Держава мусить зважати, щоби громади ні вищі коммунальні звязки не поступали проти законів — з другого боку мусить допильнувати, щоби вони виконували як слід свої публичні обовязки, провадили відповідну фінансову господарку, мали відповідних урядників ітд. Сю контролю має держава — по німецькій системі — сповнювати *ex officio*, не чекаючи на жалоби третіх осіб. Державна власть здержується щоправда від безпосереднього впливу на самоуправні тіла, доки вони виконують як слід свої обовязки; але з одного боку є важливі установи самоуправних тіл, які для своєї важности потребують затвердження державної влади, з другого боку є такі випадки, що державна власть касує установи самоуправних чинників або виконує примус на органах льокальної самоуправи. Притім державна власть має право контролювати рахунки та цілий касовий і фінансовий оборот самоуправних тіл. Вкінці в значній частині німецьких держав може державна власть навіть розв'язувати поодинокі громадські заступництва, оскільки знайде необхідна потреба. Коротко кажучи: верховна контроля держави є в Німеччині не тільки *правом нагляду*, але й *правом екекуції* в справах, які торкають загального публичного добра. —

в) Льокаль-
на само-
управа
Англії
в 19. віці.

в) В Англії зазначився 19. вік переходом аристократичного режиму в демократичний. Уже в половині 18. віку стравила англійська „gentry“ своє первісне монопольне становище, та побіч заступників земельної шляхти здобули собі заступники промислу й торгівлі визначний вплив на долю держави. З Франції перейшли революційні теорії й тенденції проповідників нового державного ладу, та зродили в широких верствах населення змагання до поширення особистих, економічних та політичних свобод. Радикалізм заволодів публичною опінією, та спричинив повну перебудову парламентаризму в демокра-

тичним дусі. Затим мусіли піти також основні реформи на полі льокальної самоуправи. Почини сих реформ сягають щоправда вже т. званого Reform-Bill з 1832, і часу заведення загального, рівного й безпосереднього вибірнього права в рр. 1867, 1884 — але головна реформа адміністрації припадає щойно на законотвори з рр. 1888 і 1894.

В сьому часі Англія мала двох визначних учених, котрі підготовили своїми ідеями згадані реформи; се: Бентгем (Bentham) і Мілль (Mill). Зупинимося на сьому місці при їх теоріях.

Теорія
Бентгема.

Бентгем був утілітаристом, що глядів на державу не зі становища договору (як Руссо́), та не під впливом історичного розвитку поодиноких правних інститутів, — але з огляду на сучасну потребу і пожиток форм державної конструкції. Виходячи із того, що власний інтерес людини є головним товчком цілої людської діяльності, він домагався від держави, щоби відповідними запорядками позискала всіх громадян для безпосереднього піддержування державних інтересів, а то саме тим чином, щоби передати всім громадянам рівну участь у впливі на долю держави. Тому не тільки верховна центральна власть, але й вся адміністрація держави повинна репрезентувати в своїх представниках волю всіх громадян, в централі волю громадян цілої держави, в льокальних чинниках волю громадян дотичних областей. Загальне, безпосереднє та рівне виборче право повинно відноситися не тільки до парламенту, але й до репрезентації самоуправних коммунальних тіл; репрезентація волі народу повинна обіймати в усіх тих тілах не тільки право легіслятиви, але й право адміністрації.

Бентгем припоручає поділ держави на рівні округи, які малиб ділитися на низчі й найнизчі округи. При сім поділі не звертається уваги на давні границі графств, громад і т. д. Натомісць припоручається, щоби кожний адміністраційний округ був зосібна виборчим округом до парламенту та виборчим округом легіслятиви своєї власної області. Низчі округи малиб вибирати послів своєї легіслятиви. Державна адміністрація є або центральна або льокальна. Льокальна адміністрація повинна бути вірною відбиткою центральної. Як центральна, так повинна й льокальна адміністрація мати свою легіслятиву та побіч легіслятиви окремі репрезентативні органи езекутиви. Але всеж таки льокальна легіслатива мусить підчинюватися загальній, центральній легіслятиві держави. В сих межах малиб

органи льокальної легіслятиви видавати правні постанови про публичні справи, що торкаються льокальних інтересів округа; та льокальна самоуправа малаб виконувати ці постанови й управляти льокальними публичними справами своїх областей. Як льокальна легіслятива, так і льокальна адміністрація повинні мати устрій, аналогічний з устроєм центральних властей. При сій конструкції Бентгем мав на думці взірці північно-американських держав у відношенні до конгресу унії — але всетаки він був свідомий того, що в Сполучених Державах Америки були поодинокі держави основами державної конструкції унії, між тим коли в Англії треба було зберігти єдність держави та признати центральній власти верховне становище над поодинокими округами.

Головним представником репрезентаційної теорії був *Джон Стюарт Мілля* („Representative Government“). На його думку найліпша така форма влади, що не тільки в найвищій центральній власти представлає суверенність усіх громадян, але й всім громадянам дає можливість брати участь у виконванні публичних функцій, чи в загальнім, чи в льокальнім крузі ділання. Тому треба завести репрезентаційну систему не тільки в центральній, але й в льокальній власти; побіч державного парляменту повинні існувати підпарляменти (Subparlaments) на провінції. Ці підпарляменти повинні бути школою політичного виховання для всіх громадян.

Мілля не був одначе противником історичних льокальних областей, тільки жадав, щоби кожна область, що якимнебудь чином становила спільний круг льокальних інтересів, мала свою народню репрезентацію, себ-то самостійний орган, вибраний громадянами дотичної області. Сей вибірний орган мусить сповнювати аналогічну функцію до парляменту; він повинен бути органом для правних постанов і органом контролі відповідальних урядників.

Зосібна дивиться Мілля на компетенцію льокальної адміністрації з двох боків: раз вона обійматиме самі льокальні інтереси й потреби громадянства, але в друге вона мусить переняти також важливі справи загального державного інтересу, а саме поліцію та в означенім обемі також судові справи. Так виринає питання про взаємини між центральною та льокальними властями. Мілля припускає щоправда більше загального знання й духових прикмет у державному парляменті, але зате більше практичного знання льокальних потреб в льо-

кальних репрезентаціях; тому приходить до висновку, що центральна власть повинна почувати та дораджувати льокальним репрезентаціям у всіх справах, де ходить о знання адміністраційних питань загальної натури — але в переведенні адміністраційних деталей повинна всетаки полишити льокальним властям повну свободу; крім сього парламент мігби щойно тоді вмішуватися в політику льокальної самоуправи, колиби їхня господарка противилася взагалі принципам справедливости й моралі.

Се провідні гадки Бентгема і Мілля про льокальну самоуправу, які мали визначний вплив на реформи англійської адміністрації в другій половині 19. віку. Щоправда не зірвано з давними традиціями графств та первісних громад, але всеж таки погляди Бентгема причинилися до того, що для нових льокальних потреб потворено нові коммунальні звязки, а саме нові збірні громади („Unions“) та нові дістрікти („Districts“), і що при тих нових сполуках виходжено нераз поза обем дочичних графств; так само витворено нові типи міської льокальної адміністрації.

Зосібна новітна англійська система льокальної самоуправи представлялася до початку всесвітньої війни, як слідує:

Починаючи з найнизчого типу льокального самоуправного звязку, себ-то з *громади*, мусимо вказати на те, що в половині 19. віку були в Англії три роди „parish“, а саме: цивільна громада (civil parish), церковна громада (ecclesiastical parish) і громада для охорони бідних (poor law parish). Реформа з 1894 р. взяла за основу цивільну громаду й громаду для охорони вбогих і так повсталала найнизча адміністраційна одиниця, що була основою розділу та побору податку на вбогих. „Parish“ в значінні сеї реформи се така самостійна громада, що в своїй області розділює та стягає податок на бідних, без огляду на се, чи до неї належить тільки оден township, чи кілька.

Громади.

Громадський устрій залежить від того, чи громада сільська (rural parish), чи міська (urban parish); з другого боку від того, чи в громаді живе 300 або менше мешканців, чи більше трьохсот мешканців.

Сільські громади до 300 мешканців виконують свою власть на т. зв. *громадських зборах* (parish meeting). До громадських зборів входять т. зв. parochial electors, себ-то всі виборці сеї громади, вписані на лісту виборців до парламенту і на лісту

Сільські громади.

виборців графства. (Намість поняття громадського членства є в Англії поняття громадських виборців). Громадські збори вибирають свого начальника (chairman) на протяз одного року. Вони сходяться звичайно 2 рази до року; на жадання 6 елєкторів скликає начальник надзвичайні збори. Вони вибирають осібний громадський комітет (parish committee) як виконуючу власть у громаді. Вони вибирають крім сього т. зв. overseers для оцінки, розділу та стягання податків на охорону вбогих. Начальник громади є тільки провідником громадських зборів і репрезентантом громади на зовні. Де приходить ся представляти громаду як правничу особу (напр. з огляду на власність громади, на виставлювання грамот ітд.), представляють її начальник громади разом з „overseers“. Круг ділання малих сільських громад є по принципу такий самий, як у більших громадах (пор. низче).

Сільські громади вище 300 мешканців мають 3 органи своєї льокальної самоуправи: крім згаданих якраз „overseers“ (з тимсамим кругом ділання) належить сюди: громадська рада (parish council) і громадські збори (parish meeting).

Громадську раду вибирають громадські виборці (parochial electors, пор. вище) зпоміж себе на 3 роки. Уряд громадських радників гоноровий. Вони вибирають начальника громади (chairman), та тзв. „overseers“. Громадська рада є езекутивним та постійно чинним органом громади.

До компетенції громадської ради належить перш за все управа громадського майна; дальше контролю добродійних фундацій, розписка та оцінка податку на охорону бідних, ведення станових реєстрів, право розділу землі поміж безземельних зарібників та внески на вивласнення на сю ціль. Крім сього вони виконують усі завдання, які їм передають громадські збори в осібних „adoptive acts“ для збереження спеціальних льокальних інтересів, напр. постанови освітлення, наводнення, купелєві заклади, бібліотеки ітд.

Громадські збори є установчим органом громади; вони видають згадані „adoptive akts“, та при важливих запорядках громадської ради, напр. про громадські позички, підвишку громадського початку ітд., мусять висказатися, чи годяться чи ні. До важности тих актів треба згоди громадських зборів.

Організація малих міст зближується чимало до організації сільських громад. Так звані urban parishes мають свої громадські збори („vestry“), до яких належать усі члени громади.

• Мали міста.

Вони мають свого начальника і згаданих повище „overseers“, тільки сих останніх призначає або мировий суддя, або т. зв. малі сесії (petty sessions). Зрештою їх устрій аналогічний до устрою сільських громад.

З того, що сказано, бачимо, що найнижчі комунальні звязки, себ-то parishes, мають невеличку компетенцію, а то зосібна тому, що на протязі 19. віку виділено важливіші громадські функції для *збірних громад* (Unions) і т. зв. *дістріктів* (county districts).

Щоби вести як слід охорону вбогих, получено поодинокі громади в особні *унії*. Вони мають свою особну раду (board of guardians), особний оцінковий комітет (union assesment committee) та особних урядників (relieving officers). Делегатів до ради висилають усі громади (parishes), заступлені в унії. Число делегатів означає рада графства (пор. низче). Круг ділання згаданих уній обіймає цілу акцію охорони вбогих з адміністрацією дотичного податку.

Унії
громад.

Значно ширша компетенція прислугує т. зв. *дістріктам*. Вони є посередніми етапами між громадами та графствами. Від 1894 р. мають свою питому самоуправну організацію. Дістрікти діляться на *міські* й *сільські*.

Дістрікти.
Міські та
сільські.

Міські дістрікти (urban districts) мають свої репрезентаційні ради (district council), які представляють дістрікти на зовні. Сю окружну раду вибирається на 3 роки; а саме вибирають її електори тих громад, що належать до дістрікту і то пропорціонально до числа мешканців. Щороку виходить 1/3 радників (councillors), та заступається новими. Окружна рада вибирає щорік свого провідника, який виконує в сьому часі функції мирового судді в дістрікті. Рада вибирає комітети для поодиноких категорій справ; крім сього існують особні урядники (напр. clerk), колектори, інспектори ітд.

Компетенція міських округів (дістріктів) обіймає в першому ряді всі санітарні та будівельні справи: вони виконують санітарну та будівельну поліцію дістрікту; набувають, позбувають або вивласнюють ґрунти на сі цілі, та адмініструють дотичні інституції (напр. шпиталі і др.) Крім сього належить до них обовязково адміністрація публичних доріг та кладовищ. Побіч сих обовязків займаються міські дістрікти відповідно до льокальної потреби освітленням, вони засновують та адмініструють публичні бібліотеки, технічні школи, робітничі дома, купелеві заклади, парки, публичні торги, гімнастичні та спор-

тові площі, віцінальні залізниці ітд. Треба однак зазначити, що ані громадам (parishes) ані міським дістріктам (urban districts) не прислугує право загальної охоронної поліції; вона прислугує щойно графствам на обсяг цілого графства.

Фінансову господарку дістрікту веде завсе окремий фінансовий комітет, в котрому головну ролю грають т. зв. „clerk“ і скарбник (treasurer). Сей комітет складає що 1/2 року бюджет, та щойно тоді, коли прибутки не вистачають на покриття потреб дістрікту, можна розписати загальний окружний податок. Проти невідповідної оцінки оподатковані члени можуть рекуровати до чвертьрічних сесій (т. зв. quarter sessions.) Взагалі ціла фінансова господарка дістрікту підлягає контролі і ревізії окремого центрального уряду, т. зв. central audit.

Сільські дістрікти (rural districts) мають також свою окружну раду (rural district council) з відповідним числом радників, вибраних електорами приналежних громад (councillors), з відповідними комітетами й урядниками. Їх правний устрій є в загальних рисах подібний до устрою міських дістріктів; до компетенції сільських дістріктів прикладаються взагалі приписи про міські дістрікти. Є тільки різниця в податковій системі. Міжтим, коли в міських дістріктах становлять податки одну загальну систему, відрізняється в сільських дістріктах т. зв. „general expenses“ від „special expenses“. —

Графства.

Представниками найвищої льокальної самоуправи є в Англії ще й тепер *графства*. Наклін англійського народу до еволюції не допустив до того, щоби льокальна адміністрація зірвала зі старою традицією графств, хоч вони стали по суті іншими ніж були ранійше, та хоч з адміністраційних причин треба було змінити ранійші границі або бодай відношення до поодиноких льокальних властей графства. Характер графства змінився основно в тому, що на чолі стоїть тепер не мировий суддя з повнотою прав льокальної самоуправи, але рада графства, як представниця волі оподаткованих громадян графства (значить тих parochial electors, які в поодиноких громадах оплачували податок на бідних). Правда, залишилися з давньої системи й мирові судді, але при них осталося ледви те, що було їм припоручено в початках їхньої історії, а саме акція удержання мира й супокою в малім обємі. Притім закон передав більше важливі справи з сього обсягу під розвагу та рішення відповідної коллегії мирових суддів. Рада графства є неначе репрезентативним парламентом графства для розва-

ження й порішення найважливіших питань льокальної адміністрації, та опираючися на вибраних заступниках населення, не тільки виконує публичну владу графства в імені своїх громадян, але відповідною конструкцією старається при допомозі фахових сил обернути волю народніх представників на добро населення. При такій концепції не могло бути мови про аналогію до французької системи — але й пруська система операції з державними урядами та верховної контролі над льокальною самоуправою не могла найти в Англії прихильників, та англійська льокальна адміністрація задержала свою історичну самостійність, не відмовляючи державі впливу на потреби загального добра.

Пристаюючи до короткого опису правного характеру англійських графств, починаємо з *мирових суддів* (justice of the peace). Уряд мирових суддів гоноровий, звичайно призначений на час життя. Покликує їх льорд-канцлер на припоручення льорд-лейтнанта дотичного графства. Від 1888 р. відділено в Англії юстицію від адміністрації, з тим, що до юстиції належить т. зв. „jurisdiction“ в тіснійшому значінні (разом з адміністраційною юрисдикцією), та адміністрація обіймає т. зв. „administrative business“. Наслідком сього поділу припала мировим суддям графства головно „jurisdiction“, і то в дуже обмеженім обемі. З „administrative business“ належить до них тільки уділювання промислових концесій, перевірка ліст присаглих суддів та справа стягання податку на бідних. Із судейських справ виконують мирові судді найбільшу частину щойно *коллеціально* в т. зв. „sessions“; *особисто* виступає кожний мировий суддя тільки в маловажних поліційно-карних справах та в слідстві при переступах. Більш важливі справи обмірковуються та рішаються на малих або спеціальних сесіях (*petty sessions, special sessions*); малі сесії складаються бодай з 2 мирових суддів, спеціальні сесії з більшого числа мирових суддів, що належать до означеного округу графства (division); найвища юрисдикція графства прислугує щойно загальним або чвертьрічним сесіям (т. зв. *general* або *quarter sessions*), до котрих належать усі мирові судді графства. Quarter sessions є відкличною інстанцією від т. зв. summary jurisdiction малих і спеціальних сесій, та кримінальними судами про тяжкі переступи. Загально беручи, юрисдикція мирових суддів та їхніх сесій торкається головно справ, що відноситься до мира й супокою в графстві; цивільно правні спори належать сюди тільки в малім

Мирові
судді.

обсягу. Взагалі головна вага юрисдикції припадає на державні суди графства (assizes), котрі конкурують декуди з сесіями мирових суддів, але здебільшого мають далеко ширший обсяг своєї юрисдикції, ніж згадані органи льокальної самоуправи.

Установчим органом графства є *рада графства* (county council). Вона складається з радників (councillors) і старшин (alderman). Всіх членів ради вибирають parochial electors усіх громад; загальне число цих членів означає міністерство самоуправи (local government board). Після виборів вибирають радники зпоміж себе і з круга приналежних до графства осіб старшину (alderman). Старшини обіймають 1/3 вибраних радників. Уряд радників гоноровий та триває 3 роки; уряд старшин продовжується на 6 літ. Радники вибирають зпоміж себе свого провідника (chairman); його уряд триває 1 рік. Рада графства ділиться на відповідне число *комітетів* (committee); кожний окремий фах, яким займається графство в рамках своєї розгалуженої компетенції, має окремий комітет. Комітети виходять отже посередньо з народніх виборів; але вони прибирають до успішної праці фахові сили та інших урядників. В цих комітетах підготовлюються головні справи, які належать до круга ділання графської ради.

Збори ради графства є публичні.

Як публичний самоуправний орган видає рада графства розпорядки (standing orders) і приписники (regulations).

„County administrative bussines“ обіймають зосібна ось які справи: 1. адміністрацію майна графства; 2. адміністрацію усіх льокальних справ графства, а саме: концесії; удержування урядових будівель, примусово едукційних закладів та домів поправи; старівля над закладами для божевільних, бідних, робітників і т. д.; удержання всіх санітарних порядків та звязаних з ними інституцій, удержування доріг, зосібна головних доріг, мостів та получених з тим порядків; нормування торгівного й промислового обороту та нагляд над ними; ведення реєстрів про статутні наукових, добродійних і релігійних товариств, та затверджування статутів позичкових стоваришень; контролю над експлодуючими матеріялами; догляд риболовної та лісової господарки; ціла акція, що належить до обсягу аграрної політики — і т. д.; 3. охоронну поліцію цілого графства; 4. контролю і управу шкільництва, зосібна народнього й фахового шкільництва в цілому графстві; 5. поділ графства на виборчі округи, виборчу техніку та ведення реєстрів про вибори до

парляменту й до ради графства. Крім цього рада графства має право вносити жалоби до парламенту ізза таких private bills, що противляється інтересам графства.

Загально беручи, компетенція англійських графств обертається в границях льокальної самоуправи, не торкаючися функцій, припоручених центральною властю; та всеж таки реформа з 1888 р. припускає можливість, що центральні уряди, як: Local Government Board, Home Secretary, Board of Trade і Education Department, мають право переказувати поодинокі справи свого круга ділання графствам. Притім слід зазначити, що радам графств переказано право нового розмежування адміністраційних округів у границях графства, право встановляти нові самоуправні parishes з особними громадськими радами, право розв'язувати їх та збирати в збірні громади, право визначувати число громадських радників, право рішати спірні питання про добродійні заклади поодиноких громад, позичати їм гроші та potwierджувати ухвали нових позичок, право нормувати формальні питання при виборах та право, в разях проволоки чи неохоти низчих комунальних зв'язків (головно дістріктів) примушувати їх до виконання обов'язків, або виконувати ці обов'язки на кошт дотичного зв'язку. Значить: англійське графство виконує велику частину тих функцій, які в пруській системі припадають верховній державній власті супроти льокальних самоуправних зв'язків.

Між комітетами, які визначає рада графства, заслугує на увагу фінансовий комітет (finance committee), що складатиме бюджет; без проекту цього комітету рада графства не може видавати ніяких ухвал у фінансових справах.

Рада графства має право розписати на покриття видатків графства осібний податок (county rate); сей податок стягають опісля або члени рад збірних громад, або overseers поодиноких громад.

У відношенні до *центральної власті* являється рада графства цілком автономним, *незалежним орґаном*. Тільки в виїмкових випадках треба затвердження центральної державної власті, оскільки дотичні акти торкаються загального державного інтересу (— щоби затягнути позичку, рада графства мусить держатися державних законів та виеднати згоду міністерства самоуправи; але напр. до набуття чи продажі ґрунтів не потребує згоди центральної власті). *Фінансова господарка* стоїть під постійною *контролею* центральної власті.

Міста мають в Англії свою власну організацію. Абстрагуючи від міських parishes і districts, про які була вже мова, можна відрізнити чотири типи міст:

1. Муніципальні міста (municipal borough). Установчим органом є міська рада (borough council); вона складається з міських радників (councillors) та старшин (aldermans); головою ради є бурмістр (mayor). Міська рада управляє майном міста, та оскільки майно не вистачає, може розписати відповідний міський податок; далше вона веде цілу санітарну акцію на основі законних приписів та має право видавати поліційні розпорядки за повідомленням міністерства внутрішніх справ.

2. Міста, що мають право заснувати окремі мирові комісії. Їх організація та компетенція така сама, як муніципальних міст, тільки вони мають ще право переводити юрисдикційні діла в малих (petty) або спеціальних сесіях (special sessions) мирових суддів (пор. вище).

3. Міста з правом до т. зв. quarter sessions мають крім вище згаданих прав ще право удержування власних доріг, виконання дорогової поліції, побору самотійних податків на свої адміністраційні цілі, та право до юрисдикції в об'ємі quarter sessions (пор. вище). — Ці три категорії міст належать до складу графства.

Четверта категорія міст є вільна від сполуки з графством — се: 4. т. зв. графські міста (county borough). Кожне місто, яке має вище 50.000 мешканців, може жадати, щоби його зачислено до сеї категорії. До сього треба згоди парламенту. Якщо місто дістане той дозвіл, воно звільнюється від податків графства, та дістає свою питому організацію, подібну до організації графства, з правами та обов'язками ради графства. Лондон має свою власну організацію з лондонською графською радою на чолі. —

III.
Амери-
канська та
швай-
царська
система
льокальної
самоуправи.

III. Інакше розвивалася ідея льокальної самоуправи в *Північній Америці та Швейцарії*. Тут витворився на основі устрою громад пізнійший устрій держави, що була та й сьогодні залишилася тільки зв'язком сих громад та графств або кантонів, з яких складалася. В історичному розвитку американської та швейцарської державної ідеї не бачимо ніде ні королівської влади ні сліду абсолютизму; справжня демократія була на протязі цілого історичного розвитку одинокою основою льокальної самоуправи та одинокою основою майбутньої держави, ніде не заломилася отся розвиткова лінія,

тому ні в Північній Америці ні в Швейцарії не бачимо, щоби центральна власть мусіла переводити децентралізацію на користь льокальної самоуправи, тільки навпаки льокальна самоуправа, як первісна власть, виділювала поодинокі управління для витворення майбутньої центральної влади, не стративши нічого із свого демократичного устрою ні із своєї первісної політичної свободи. Ні в Північній Америці, ні в Швейцарії не відчувається при льокальній самоуправі ані безпосередньо ані посередньо кермуючої руки центральної влади, як напр. у Франції, або в Німеччині; американська та швайцарська самоуправа є історичним витвором повної самостійности, витвором демократичного правління народа починаючи від громади, кінчаючи на державі.

а) Приступаючи до характеристики *американської системи*, мусимо зупинитися перш за все при *північно-американській себ-то новоамериканській системі*, що в процесі свого історичного розвитку найбільше різниться від європейських самоуправних систем та й в історії американської державности відіграє найважнішу роль.

а) Північно-американська система та її історія.

Перші англійські кольтоністи Північної Америки були противники абсолютного режиму Стюартів та старалися в Новій Англії завести новий, республіканський лад. Поселившись над морем або над ріками, вони загородилися в своїх рідких оселях проти наступів Індіан. Вони завели в сих оселях свободне громадське життя та свободні громадські збори, як у вольних містах Англії. Так само завели свободу віроісповідання та свободу політичну. Оселі називалися за прикладом давних англійських громад „town“ або „township“. Область сих громад була з початку так невелика, що звичайні площі могли легко помістити всіх мешканців на громадських зборах.

Американські „towns“ або „townships“.

Коли потворилися ті громади та завели в себе республіканський порядок, англійські королі мусіли признати їх автономними. Згодом получено поодинокі „towns“ у графства, але головною основою політичного життя залишилися всетаки громади, не графства.

Осередком влади в громаді був *народний збір* управнених до голосування громадян (т. зв. town meeting). Звичайний збір відбувався бодай раз у рік, надзвичайні збори частійше. Сим зборам прислугувало право легіслативи, право контролі урядників, право перевірки рахунків з видатків на публичні цілі, уклад прелімінара на будучий рік та означення висоти податків. Народні збори вибирали урядників.

Виконуюча власть прислугувала звичайно колегії з 3 „selectmen“, яких вибрано щороку. Для адміністрації шкільних справ був особний комітет. Крім сього була окрема колегія для розділу податків, та невеличке число урядників для інших адміністраційних справ громади. Зосібна мали громади право набувати та продавати ґрунти, займалися всім тим, що належало до добробуту громади, зберігали поліцію, переводили старівлю над убогими, мали податкову й шкільну власть — та до переведення всіх своїх завдань прислугувало їм право примусу.

Всі ті права залишилися й сьогодні при громадах; північно-американська Унія признала громадам повну свободу їхньої льокальної самоуправи.

Амери-
канські
„counties“.

Побіч *громад* (towns) існують також *графства* (counties), як звязок більшого числа громад для спільних цілей. Але сі графства не мають такого становища, як в Англії. Зпочатку засновано їх для спільного судівництва; опісля додано ще спільні дорогові справи. Для переведення сих справ існують відповідні урядники, т. звані county-commissioners і оден скарбник. Нема особних народніх зборів графства — тому головна вага льокальної самоуправи лежить все таки в самих громадах.

Центральна
власть не
контролює
льокальної
само-
управл.

Треба вкінці зазначити, що ні поодинокі американські держави, ні Унія не виконують контролі над льокальною самоуправою громад і графств. Межі льокальної самоуправи означають державні закони, чимало конституційні грамоти поодиноких держав, щоби скріпити самоуправні права та забезпечити їх супроти звичайної легіслятиви. —

Се головна характеристика північно-американської системи. Але на сьому місці слід згадати й інші системи, що не так сильно рїзняються від європейських; сюди належить *система південних держав* і т. зв. *мішана система*.

Південно
амери-
канська
система.
Графства
головною
основою
організації.

Кольонізація півдня Північної Америки переводилася серед інших обставин, чим на півночі. Перші кольоністи не були самі Англіїці — вони напливали з усіх усюдів, здебільшого з вищих станів, що старалися свої особисті змагання до влади перещіпити на новий ґрунт. Тому в південних державах не стрічаємо сього стремління до народньої самоуправи, як на півночі, але навпаки олігархічно — зорганізовані оселі, що не мали потреби оборонювати своїх осель супроти Індіан, так як сі останні жили на півдні мирно й не безпокоїли кольоній.

Сим чином на півдні повстали посілости великих власників, які до оброблювання землі послуговувалися невольниками. Побіч великих посіlostей груповалися інші вольні громадяне та велике число невольників, зачим пішло, що устрій наближувався до фєвдального устрою в Європі.

Якщо число південних кольоній зросло, треба було їх звязати в округи вищого ступня, ті округи мусіли природно випасти далеко більші, ніж на півночі, вони мусіли звязати зі собою більше число великих власників з їхніми територіями. Так утворилися на півдні графства (counties), як вищі адміністраційні одиниці, тим замітні, що мусіли з природи сильнійше зорганізувати весь правний лад у своїх областях, ніж на півночі. Коли на півночі громади, себ-то „towns“, залишилися головними осередками льокальної самоуправи, перейшла на півдні ціла вага адміністрації на графства, що зорганізувалися на взір англійських графств. Устрій графств був *аристократичний*; народніх зборів не було, та керма правління перейшла на вибірних довірників, себ-то олігархію. Кілька графств становило державу.

На чолі сих графств стоїть сьогодні Board of county-commissioners; крім сього є осібні контрольні органи для шкільництва, осібні ассесори, що розкладають податки, осібні скарбники ітд. Графства мають своїх суддів та судових екекуторів. Усіх урядників вибирають виборці звичайно на 2 роки. Ціла льокальна самоуправа концентрується в графствах. І вона не стоїть під контролею держави.

Графства діляться на округи, але сі округи мають тільки незначні управнення. Найбільше самостійности бачимо в шкільних округах, що займаються виключно шкільництвом. В нових часах є змагання розширити самоуправу сих округів на інші льокальні справи.

Середні та північносхідні держави (напр. Нью Йорк) прийняли *мішану систему*. В одних організаціях сього типу нема щоправда осібного громадського збору, але референдум, що сходиться для справ фінансової натури та для розділу управнень між поодинокі уряди; натомісць в других громадських організаціях існують громадські збори як стала правна інституція. Компетенцію громад обмежує всеж таки графство. Екекутиву громади контролює осібна колегія, до котрої належить також начальник громади. Управа податків, фінансів і судівництво належать до графства; сюди належить також верхов-

Мішана
система.

ний нагляд над шкільництвом. Громади є всетаки свободні в межах своєї компетенції; ні громади, ні графства не підлягають державній контролі.

В містах є інша система.

Самоуправа
амери-
канських
міст.

Оскільки міста мали в Америці свою самоуправу, належали до неї: 1. збір радників, вибраних загальним правом голосування, що складався звичайно з двох палат; 2. посадник міста (т. зв. майор), вибраний із загального числа виборців — він стояв на чолі екзекутиви; 3. відповідне число адміністраційних урядників або колегій, яких вибирав або збір радників, або всі горожане, або майор; 4. судді, яких вибирали горожане.

Але ця система не показалася практичною, бо виродила велику корупцію між радниками міст і зупинила розвиток міст. Тому приступлено до реформи. Перш за все відібрано зборам міських радників в Нью Йорку право самостійного вирішування, залишаючи при них тільки право уділювання концесій. Але не баром відібрано їм і се право, та на їх місце поставлено комісію з 8 членів, до якої крім посадника та провідника горожан належало 6 найвищих урядників міста. Ця комісія називалася Board of estimate and apportionment. Їй передано всі справи льокальної легіслятиви. Та й на цьому реформа не покінчилася. З початком 20. віку відібрано начальній комісії міста право легіслятиви. Шляхом посередніх виборів вибирається 5 членів до т. зв. городської ради, яка ділить між себе головні справи міста по поодиноким департаментам. Ця городська рада носить назву: „commission form of government“. —

б) Швай-
царська
система.
Історія.

б) Історичні початки швейцарських громад були ті самі, як у Германії. Вони дали опісля почин до повстання кантонів і швейцарських республік.

В середньовіччю представлялися швейцарські громади як економічні спільноти, причім альменди обіймали спільну власність лісів та пасовищ. Кожний член громади мав побіч своєї ґрунтової власності відповідну частку у спільному громадському майні. Так у співжитті між членами громади повстали спільні правні норми з огляду на спільне громадське майно, та голова альменди став головою цілої громади. Февдалізм змінив ці відносини лише настільки, що первісні відносини скомплікувалися новими взаєминами до панських дворів, або особним устроєм судівництва. Вкінці в організації швейцарських громад відіграла церква визначну роль тим, що потворилися окремі парохіяльні громади з особливими парохіяльними інтересами,

розділюючи первісну громаду на кілька парохіяльних зв'язків, або зєднуючи первісну громаду з парохіяльною громадою в оден спільний зв'язок. Взагалі ціле суспільне життя в громаді розвивалося самостійно, та льокальна самоуправа швайцарських громад середньовіча вважалася недоторкаємим правом швайцарських громадян.

Щойно в початках нових віків, а саме в 16. столітті, можемо говорити про швайцарську громаду, як частину державного організму. В сьому часі зайшли такі випадки, що мали вплив на організацію швайцарських громад на протязі 3 століть нововіча. До швайцарських сел почав напливати сторонній елемент, що не мав участи в альменді. Та чим більше почало рости число мешканців поодиноких громад, тим більше виринала потреба обмежувати се число і так прийшло вже в другій половині 16. століття до витворення окремого *громадянського права* в поодиноких сільських громадах. По містах існувало таке громадянське право уже в середньовічу — тому легко було завести його й в сільських громадах. Так виробилося окреме *швайцарське громадянське право*, зв'язане безпосередньо з приналежністю до швайцарської громади. Приналежність до громади стала основою приналежності до кантону, до держави. Швайцарським громадянином міг бути тільки той, хто був громадянином швайцарської громади. Перш за все мусіла якась швайцарська громада заявитися, чи приймає когось між своїх членів, чи в разі потреби переймає обов'язок дбати про способи удержання сього члена, — щойно тоді міг такий член стати громадянином Швайцарської держави. Зі зростом числа членів росли потреби громади, та з потребами росла компетенція громадської самоуправи, набуваючи нові громадські добра на покриття громадських видатків, та обіймаючи цілу сферу особистих публичних інтересів своїх громадян, як старівлю над убогими, поліцію і т. д. В сих часах громада була *prius*, держава *posterius* — тому льокальна самоуправа громад не була щойно наслідком признання її державою, але первісною підставою суспільного життя, якої наслідком являлося завершення того правного становища в кантоні себ-то в державі.

Основну зміну в тих відносинах принесло щойно заснування *Гельветської Республіки* за почином Наполеона. Наслідком сього, що з швайцарських кантонів утворено одну, одиничну державу, було те, що приналежність до громади мусіла уступити на другий плян перед приналежністю до держави.

Побіч *громадянської* громади поставлено поняття *особової* громади всіх мешканців. Громадянам громади прислугувало право співвласности і право спільної управи громадським добром, причім припоручено їм обов'язок старівлі над убогими. Натомісць особовій громаді прислугували всі інші права громадської самоуправи. Громадянська громада управляла громадським добром при помочі окремого адміністраційного тіла; на чолі особової громади стояла громадська рада. Не громади рішали про громадську приналежність нових членів, але сю приналежність набували нові швайцарські (державні) громадяне наслідком 5-літнього поселення в громаді.

Важніші реформи заведено в 30-их роках 19. віку. Питання льокальної самоуправи стало частиною державного устрою, причім держава переняла верховну контролю над громадами. Тут відділено виразно функції громади, як частини державного організму, від самостійних функцій громади в крузі індивідуальних льокальних потреб.

Так само й звязкова конституція з 1848 р. поручила кантонам право нормування громадської самоуправи, задержуючи різницю між громадянською та особовою громадою.

Ся остання різниця перейшла до нової звязкової конституції з 1874 р.

Теперішнє
звязкове
швайцарське
право
про
громади

Теперішнє звязкове швайцарське право відріжняє два головні роди громад: 1. особову або політичну громаду, 2. громадянську громаду. Побіч політичної громади існує декуди, як її частина, т. зв. цивільна громада для переведення спеціальних завдань громади (напр. освітлення, водопроводів ітд.). Крім сього є ще й церковні громади з парохіяльним кругом ділання.

Відповідно до двох родів громад є два роди мешканців громад з швайцарським правом громадянства: 1. громадяне дотичної громади і 2. поселенці громади. Громадянами є ті приналежники громади, які шляхом походження чи женитьби виводять свої права від давних громадян дотичної громади, або які від них набули шляхом купівлі право громадянства в сій громаді. Всі інші поселенці громади, що на основі звязкової конституції набули право поселення на території Швайцарії, належать до другої категорії членів громади. Якщо уплине 10 літ від поселення в громаді, поселенці набувають без оплати право громадянства сеї громади.

Громадяне дотичної громади мають повні права в своїй

громаді, зосібна право користування та управи громадським добром. Крім сього вони мають звичайно право й обов'язок вести старівлю над убогими та опіку над малолітніми. Всякі інші права громадської самоуправи, не зв'язані з характером громадянства дотичної громади, прислугують і громадським поселенцям, які разом з громадянами належать до особистої або політичної громади.

Оба роди громад представляють звичайно єдність, та відбувають звичайно *одні* збори, на яких обговорюють спершу загальні справи, щойно пізнійше в тіснійшому громадянському кружку спеціальні громадянські справи. Громадські збори (*assemblée générale*) складаються з управнених до голосування швейцарських громадян, що мешкають в громаді. Щодо компетенції громадських зборів треба відрізнити німецькі кантони від французьких. В німецьких кантонах спочиває головний осередок громадської влади в громадських зборах; вони рішають про всі важливі питання льокальної самоуправи, та контролюють громадських урядників, яких вибирають. У французьких кантонах обмежується діяльність громадських зборів звичайно на вибори. Вони вибирають загальну раду (*conseil général*), та рада виконує ті функції, які в німецьких кантонах прислугують громадським зборам. Щойно ся рада делегує від себе кількох членів як ексекутиву (т. зв. *conseil municipal*).

Виконуюча власть в громадах прислугує громадській або муніципальній раді. Громадську раду (в німецьких кантонах) вибирають громадські збори, муніципальну раду (в французьких кантонах) загальна рада.

Автономія швейцарських політичних громад обіймає повну самоуправу й самооподаткування. Зосібна належать сюди: право вести цивільні станові реєстри, справи поселенства, справи дорогові, будівельні, ціла льокальна поліція, адміністрація дібр політичної громади ітд. В деяких кантонах виконують політичні громади право опіки над малолітніми.

Але всеж таки признано право *верховної контролю* держави над громадами, оскільки йде річ про удержання громадського майна, та на зажалення громадян проти таких громадських постанов, які переступають межі громадських цілей або за сильно обтяжують громадян податками. —

IV. При кінці мусимо зупинитися при системі льокальної самоуправи в *Росії*. Оскільки взагалі можна говорити про *російську* систему льокальної самоуправи, вона без сумніву

IV.
Льокальна
самоуправа
в Росії.
Загальна
характери-
стика.

основно ріжна від якої-будь європейської чи американської системи. З одного боку історія „великоросійських общин“ [пор. вище § 9 а) V.], та з другого боку розвиток громадської спільноти (т. зв. „міру“ — пор. нижче в тексті) вказують ідеї локальної самоуправи інші провідні шляхи, ніж у модерних системах, які ми мали нагоду пізнати. Притім виступають два характерні риси новітньої російської системи: раз зреклася держава сього безпосереднього впливу лише тому, що не була в силі обняти локальної сфери громадянських інтересів безпосереднім центральним апаратом; але всеж таки вона вмішувалася всюди при допомозі своїх органів, де мігби потерпіти абсолютистичний, поліційний характер російського самодержавія та звязаної з ним всемогучої державної бюрократії; — а в друге: російське самодержавіє виходило від засади: *divide et impera*, та розділило самоуправу по станам, видвигаючи станові різниці тоді, коли вони почали тратити своє значіння в історії європейських держав. Так прийшло до того, що в законах про самоуправу з 1864, 1870, 1874, 1890 і 1892 р. поставлено на перший погляд супроти органів правління — органи суспільности, але по суті органи центрального правління задержали свою руку на всіх важливих справах самоуправи, та з другого боку поставлено велике число різних органів суспільности побіч себе з подібним або тим самим кругом ділання, що вічно перехресчували себе в своїй діяльності, витворюючи щораз нові компетенційні конфлікти.

На особливу увагу заслугує устрій великоросійського „міру“ після знесення кріпацтва з 1861 р., та устрій „земства“ з 1890 р.

„Мір“.

Треба відрізнити сільські громади й волостні громади. Великоросійська сільська громада називалася „мір“. До неї належали всі селяне, що мешкали в дотичному селі. Вони не мали приватної власности на ґрунтах, тільки громада була власником всіх ґрунтів, та вона розділювала участки поміж селян. Приділи означувано не для поодиноких батьків родини, але для поодиноких родин. Громадське майно „міру“ обіймало не тільки, як у Германців, альменду, якою користувалися спільно члени громади, але взагалі — оскільки в селі не було виїмків — усю ґрунтову власність, не допускаючи звичайно ніякої приватної ґрунтової власности в області громади. На чолі „міру“ стояв староста. Він скликував сільські збори та проводив їм. До компетенції сільських зборів належали вибори, розділ ґрунтів

між членів громади, означення потреб цілої громади та розклад громадських податків на членів, перевірка рахунків громадських урядників. Мір мав крім сього дисциплінарну власть над своїми членами.

Волость була громадською одиницею вищого ступня та обіймала звичайно кілька сел, хоча були такі громади, що були рівночасно сільськими громадами та волостями. Щойно волости виконували сі діла, які належать до льокальної самоуправи. Сими ділами кермували волостні збори, що складалися з усіх урядників волости й приналежних сел та з відпоручників (вибірних), а саме по одному на 10 сільських господарств. Волостні збори провірювали рахунки урядників, означували потреби цілої волости, розкладали державні, земські та громадські податки на поодинокі села, удержували дороги, школи і т. и., вели опіку над малолітніми, старівлю над убогими та хорими і т. д. Вони вибирали старшину, писаря та інших громадських урядників. Волостний старшина заступав волость на зверх і був головою громадської езекутиви. В волостях існував окремий волостний суд, що складався з самих селян та був призначений тільки для селян. Його компетенція була обмежена.

Волость.

Вже в 1861 р. заведено верховну контрольну власть над громадами по губерніях і по уїздах. Зпочатку покликуюно до тої власти самих дворян, пізнійше ся власть стала бюрократичним урядом на вислугах центральної власти. Так само на місце т. зв. мірових посередників (1861) поставлено пізнійше (1874) осібних селянських урядників, що були також представниками інтересів центральної бюрократії. Ті власти контролювали всі рахунки та розпорядки мірського чи волостного правління, вони могли суспендовати старостів і волостних старшин; контрольні уряди затверджували старостів і волостних старшин, затверджували родинні приділи громад, дисциплінували громадських урядників, рішали жалоби проти них, усували довільно непідходячих їм громадських писарів, рішали жалоби в справах опіки і т. д. Взагалі не було ніодної важливої справи, яка не підходилаб під безпосередню контролю центральної бюрократії. Крім сього й самі губернатори мали дисциплінарну власть над начальниками громад, та з другого боку мали право, пересилати рішення контрольної власти, якщо вважали їх несправедливими, міністерству або сенатові до остаточного вирішення.

В останніх десятках літ перед всесвітною війною прийшли

Земства.

до великого значіння т. зв. *земства*. Се вибірні корпорації, яким закон переказав ведення льокальних економічних справ у згоді або в конкуренції зі згаданими повище органами самоуправи або контрольними органами центральної влади. Відповідно до поділу центральної влади по губерніях та уїздах були губерніяльні й уїздні земства. Уїзди були основною підставою земств; губернії являлися вищими одиницями. Уїздні земства обіймали льокальну самоуправу уїздів, губерніяльні самоуправу губерній; тільки в виїмкових справах закон визначував виразно виключну компетенцію губерніяльних земств, або виключну компетенцію уїздних земств.

Губерніяльні земства мали два головні органи: збори губерніяльного земства як установчу власть, та уряд губерніяльного земства як виконуючу власть. Губерніяльні земські збори склалися з вірільних членів на основі якогось титулу чи урядового становища, та з делегатів, вибраних на уїздних земських зборах. Губерніяльним земським зборам проводив губерніяльний маршалок (з дворянства), або якщо на нього не згодився цар, інший голова.

Так само й *уїздні земства* мали два органи: збори та уряд, з тим самим правним характером, що й органи губерніяльних земств. Членів уїздних земських зборів вибирали окремі уїздні виборчі збори та громадські збори. Уїздні виборчі збори торкалися двох категорій виборців; одні склалися з виборців особистого та дідичного дворянства, другі відносилися до інших громадян на основі означеного цензу. Уїздним земським зборам проводив уїздний маршалок (також з дворян).

Екзекутива губерніяльних і уїздних земств спочивала в руках окремих урядів. До сих урядів покликувано провідника і невеличке число інших членів, без огляду на се, чи сі останні були рівночасно членами зборів чи ні. Провідники земських урядів вважалися урядниками держави.

Самоуправа земств обіймала м. и. податки земства, управу майном земства, нагляд над вдоволенням потреб населення, удержання доріг та земської пошти, санітарні порядки, пожарництво, старівлю про шкільництво, про піднесення рільництва, торгівлі та промислу земства, поліцію, взаїмну безпеку дібр і т. д. Взагалі земства розвинули в останніх десятках літ велику діяльність і причинилися в значній мірі до піднесення добробуту.

Але всеж таки над цілою самоуправною діяльністю земств повисла тяжка рука російського централізму. Губернатор за-

тверджував земських урядників, контролював усі земські уряди та всіх урядників. Усі постанови земських зборів предклядано губернаторам у відписах. Одні з них потребували затвердження губернатора, другі затвердження міністра внутрішніх справ, треті міг губернатор на протязі 2 тижнів здержати від виконання, оскільки йому здавалося, що противляться законам або льокальним інтересам населення. Тоді переходили ці останні справи під розвагу вище згаданої контрольної влади, але коли на її рішення губернатор не годився, пересилав його до остаточного вирішення міністерства внутрішніх справ або сенату. —

г) *Політичні та суспільні течії від французької революції до всесвітньої війни.*

Французька революція висвободила людину, зрівнала стани та зробила всіх людей рівними перед правом. Мало-помалу, шляхом реакції та дальших революційних заворушень, стали здобутки французької революції здобутками всіх цивілізованих народів.

Вплив
кличів
фран-
цузької
революції
на
політичні
та суспіль-
ні течії
19. віку.

Але коли прийшлося свободу людини переводити в діло — повторилося те, що є загальним явищем розвиткової теорії людства, а саме, що знайшлися круги, котрі використовуючи повну свободу для себе, зуміли підпорядкувати під свою правну свободу фактичне становище других осіб і тим зробити справжнє поняття загальної свободи ілюзоричним. Сей процес йшов двома шляхами, політичним і соціальним — і так витворилися на протязі 19. віку поруч системи свободи дві категорії підчинення: політичне та соціальне.

I. *Політична свобода* покликала щоправда широкі верстви населення до політичних прав, але до керми зголосилися побіч ранійших політичних кругів, які знали тайни правління, ті нові елементи, що вміли зорганізувати політичне життя та стати на його чолі. Політичні *партії* стали викладниками політичної волі, та повстала боротьба між ними за владу.

1. Наслідки
політичної,
еконо-
мічної та
соціальної
свободи.

Серед тої боротьби опинилася модерна правова держава, що стреміла до тривкої правової організації. Керма могла припасти тільки сильнішим — та сильнішим міг бути тільки той, хто в суспільности був сильнішим. Коротко кожучи: *політична* сила мусіла опертися на *соціальній* силі.

Соціально-ж силу могли репрезентувати тільки ті, що зуміли *економічну та соціальну свободу* використати на скріп-

Інтернаціональний капіталізм.

лення свого економічного й соціального становища. Суспільний оборот поширився та поглибився; він переступив границі держав та став свідомо *інтернаціональним*. Свобода конкуренції, та всесвітний торгівний і промисловий оборот витворили небаром у всіх державах дуже сильну, по принципу інтернаціональну касту: *капіталістів*. Інтернаціональний капітал виборов собі важливе становище в долі державного життя. Він приніс державам великий розвиток торгівлі й промислу, і став через те головним починником сього поступу, що характеризує 19. вік в історії людства. Тому годі дивуватися, що модерні держави попали в велику залежність від інтернаціонального капіталу, та що вся політична керма тих держав, раз більше раз менше станула на вислуги сього елемента.

Буржуазія.

Під впливом інтернаціонального капіталу прийшла т. зв. *буржуазія* до керми державним апаратом цивілізованих держав. Вона найшла свій осередок у великих городах, підпорядковуючи інтереси менших міст та сел під свої інтереси — затим слідувало, що й ґрунтова рента пішла тими самими шляхами, що капіталова рента. Село попало в політичну залежність від міста, бо буржуазія зуміла навіть при системі загального та рівного виборчого права перевести „рівність“ на користь більших міст, спихаючи широкі верстви сільського населення до становища громадян низчого ступня.

Бюрократія.

Щоби вдержатися при кермі, буржуазія витворила питому форму правління, себ-то *питому бюрократію*.

Міродатні політичні круги скоро побачили, що дійсна влада в державі оперлася на тих кругах чи особах, які переняли *виконуючу владу*, та почали присвоювати собі щораз більше прерогатив, обмежуючи вплив легіслативи, за тим і вплив широких мас на державний устрій. За почином Франції, що не жахалася в рамках республіканської форми повернути до передреволюційних постанов *ancien régime*-у, ужито майже на цілому континенті в Європі адміністраційний апарат на се, щоби зорганізувати нову урядничу армію для правління народом, не оглядаючися на справжню волю широких народніх мас. Парляменти тратили щораз більше своє первісне значіння, та урядництво висувалося на перший плян державного життя. Олігархічні інстинкти віджили наново, тільки з тою різницею, що зголосилося тепер більше людей, які цілою сітю обняли державу, щоби надати їй п'ятно бюрократичної рутини.

Урядництво відмежилося китайським муром від народніх

мас, поставивши *формулу* намість справжньої прислуги народів. Непроглядне число формальних приписів утруднило, здебільшого й унеможливило народнім масам користуватися запорученою їм рівністю права, та небаром прийшло до того, що бюрократія стала прибіжищем упривілеєних і обмеженням прав для всіх тих, що хотіли зберігти своє матеріальне право, не маючи підпори від сих чи других бюрократичних сфер. Бюрократія відчужилася від народу, заслонюючися щораз новими формальними приписами. Вона репрезентувала психологію тих міродатних чинників, яким вдалося вхопити керму державної езекутиви, себ-то буржуазії, а їхня психологія не ріжнилася багато від давньої, дореволюційної, тому й вся бюрократія змагала свідомо до того, щоби панувати над народом подібно, як панували упривілеєні стани попередніх століть над населенням.

Бажання панування над народом перейшло в кров і кости бюрократизму, — та вірно характеризують відношення бюрократії до народу ті, котрі кажуть, що на думку бюрократичних сфер нарід має служити урядникам, не урядники народів. Вони й не дуже журилися справжніми потребами народу, та здебільшого бачилося, що найважніші справи топилися між ріжними урядами, що часто-густо годі було віднайти, де вони знаходяться, та коли остаточно так склалося, що полагоджено справу, то ся полагода приходила звичайно так пізно, що приносила інтересентам більше шкоди, ніж користи.

Типова бюрократія витворилася у *Франції*, зачим пішли держави, що прийняли французьку адміністраційну систему. Хто знає теперішній стан бюрократичної системи у *Франції*, може засвідчити, як вона функціонує, як вона здеморалізувала урядників та як далека вона від сповнення сих завдань, які повинна сповнювати держава супроти своїх народніх мас. Вона переродилася в правдиву олігархію буржуазії, яка ні з демократизмом ні з правдивим республіканізмом нічого спільного не має.

Такі самі хиби стрічаємо й у давньої бюрократії колишньої *Австрії*. Та характер австрійського бюрократизму не змінився цілком через те, що колишня австрійська держава признавала коронним краям далекойдучу самоуправу, — а то тому, бо признано ту самоуправу не народам, тільки краям, які обіймали довільно ріжні народи побіч себе, і тим видано судьбу політично-слабших народів в руки упривілеєних народів, зачим сі останні переймили бюрократичну систему для поневолення національних меншостей.

У *Франції*.

В Німецькій
Державі.

Інакша була в дечім бюрократія *Німецької Держави*. В боротьбі за сполуку поодиноких німецьких держав в одну могутню державу німецький нарід підготовлявся в половині 19. століття до спільного державного життя. Змагання до спільноти дало основу пізнійшому урядові, який не тільки обняв усі інтелектуальні круги, але також получився з чинниками народньої самоуправи до спільної адміністрації держави. Німецьке урядництво не відчужилося тому від народа, та хто знає державний апарат Німецької Держави ще перед все-світною війною, не може надивуватися, як точно й скоро він функціонував, та як влучно він зумів приписи публичного ладу звязати з потребами народу. Та всеж таки й німецька бюрократія не могла скинути із себе впливу буржуазії.

В Росії.

Цілком инший характер мала бюрократія колишньої *Росії*: не модерно-буржуазний, а *орієнтально-царистичний*. Російська бюрократія старалася щоправда від Петра I. наслідувати инші європейські взірці, але по суті, станувши на вислугу російському деспотизмові, вона не скинула із себе признак старого орієнталізму. І в 19. віці вона задержала свій первісний характер, не підлягаючи в нічім ні впливам модерного демократизму, ні впливам модерної буржуазії. Російська бюрократія залишилася виключно царистичною, і тому вона вже по своїй суті, та від самого початку свого існування, була чужою широким народнім масам.

В Англії.

З великих європейських держав одна *Англія* зуміла відклонити від себе негативні впливи континентального бюрократизму.

Правда, що під впливом континентальних ідей Англія стратила свою урядничу систему та запровадила в себе державне урядництво на законних підставах, але вона стояла все-таки на сторожі справжнього парламентаризму, що на протязі 19. віку став демократичним, та підчинив свідомо під свою владу і урядництво в інтересах цілої держави. Урядництво було не тільки *de iure* але й *de facto* залежне від парламенту, та парламент старався бути правдивим і повним викладником волі народа. Буржуазія мусіла старатися о впливи в парламенті; само урядництво не могло, як таке, захопити головної керми держави в свої руки.

Вкінці треба звернути увагу, що ті держави, котрих устрій був чисто-демократичний, як: *Швайцарія* або *Сполучені Держави Північної Америки*, не могли витворити в собі сеї бюро-

кратії, про яку ми на цьому місці згадуємо. Справжня демократія не має з тою бюрократією нічого спільного.

II. Коли інтернаціональний капіталізм та його експонент, буржуазія, змагали до заволодіння суспільним і політичним життям модерної держави, виступили з ними до боротьби ті суспільні елементи, яких вони знехтували; а саме проти *інтернаціоналізму* звернулося змагання широких народніх мас до *націоналізму*, та з другого боку проти самовлади *капіталу* поставлено організацію *праці*, іншими словами, проти інтернаціонального *капіталізму* поставлено інтернаціональний *соціалізм*. Почалася боротьба проти інтернаціонального капіталізму на два фронти, але й противники його мусіли вести боротьбу на два фронти, бо боролися не тільки проти капіталізму і буржуазії, але взаємно проти себе: інтернаціональний соціалізм поборював національний індивідуалізм.

Боротьба сих суспільних та політичних течій заважила дуже сильно на розвитку державної історії 19. і початку 20. віку, та дала почин до всесвітньої війни, тому слід на цьому місці зачіпити, хоч як коротко, основні питання сих течій, та їх взаємні відносини до себе.

Пристаючи до короткого представлення історії *модерного націоналізму*, пригадаємо на цьому місці те, що було сказано при теорії нації, та доповнимо, що потрібне для зрозуміння сього важного проблему в історії.

До всесвітньої війни добачуємо в історії націоналізму 3 головні етапи: перший етап „суверенности народу“, другий, — змагання до сполуки всіх національних елементів в одній державі; третій, — боротьба з державою.

У *першому періоді* — ще перед французькою революцією — прецизується поняття суверенности народу, як загалу всіх громадян держави. Перші проблиски сеї ідеї бачимо вже в англійській революції, зосібна в літературі, яка дала почин до неї; але виразно та клясично здефініював її щойно предтеча французької революції: *Руссо*. Однак він клав головний натиск лише на те, що всі громадяне держави мають висказувати *загальну волю* народу, тай не питав, чи держава обіймає всі національні елементи і чи побіч одних національних елементів не знаходяться в державі ще другі. Так само й французька революція не вийшла поза межі суверенности народу в розумінню теорії *Русса*, та зберігла перш за все т. зв. „права людини“, без яких не можна було прийти до прав свободи

II. Оборона широких народніх мас проти буржуазії. Націоналізм.

Три етапи в історії націоналізму 19. віку.

Перший період.

народів без огляду на державні границі. Щойно тоді, коли через проголошення прав людини прийшло до зрівнання всіх станів між собою, стало ясно, що не всі національні елементи живуть в одній державі, та не всі держави складаються з одної нації — і так попри почування єдності та рівності почала зростати свідомість національної приналежності поодиноких членів нації. В продовженні ідеї суверенності народу, як загально громадян держави, повстало змагання, получить всі національні елементи, в одній національній державі. Се змагання належить до *другого періоду* націоналізму.

В Німеччині *Фіхте*, а в Італії *Мацціні* поставили ідеологію сполуки розпорошених національних елементів в одну державність.

Але не всім народам Європи вдалося утворити національні держави через сполуку народніх елементів в одну цілість. Навіть ті держави, що діждалися сполуки в національних державах, не встигли в 19. віці осягнути повний ідеал народнього об'єднання. Напр. мимо сполуки німецьких держав у великій Німецькій Державі залишилися поза границями її значні останки німецької нації в Австрії та з другого боку прилучено до Німеччини значні простори французьких і польських земель. В Австрії залишилися деякі провінції з італійським населенням.

Але в других державах, де жило побіч себе кілька народів, не могло прийти легко до заснування національних держав. Тут національна ідея в 19. віці довела до визвольних війн, перш за все на Балкані. Греція, Сербія та Болгарія завдячують свою державність національній ідеї.

Та Берлінський Конгрес не полагодив як слід національного питання на Балкані. З одного боку не одержали нові держави всіх національних територій, бо залишено багато національних земель інших народів при Туреччині; з другого боку признаю новим державам і такі області, що під національним оглядом були звязані з іншими державами. Зваживши ті обставини, та додавши до сього, що на Берлінському Конгресі не признано новим балканським державам повної самостійности, тільки поставлено їх у велику залежність від сусідних держав, виясниться само собою, чому якраз Балкан став осередком невгасаючої боротьби народів, та чому сусідні європейські держави вибрали собі Балкан за предмет постійної боротьби за гегемонію.

Так само й Букарештенський мир не міг розв'язати як

слід національного питання на Балкані, бо й сей мир не при-держувався етнографічних границь між народами. Наслідок сього мира був такий, що між Болгарами й Сербами настала непоборима ненависть, та сим оправдується те, чому Болгарія станула під пору всесвітної війни по стороні центральних держав.

Уже те, що сказано вище, вказує на непобориму силу національної ідеї на протязі 19. віку. Вона проявила й поза Балканом своє значіння. Вона не спинилася на тому, що розпорошені національні елементи старалися получитьь в одну державу. В тих державах, де жило побіч себе кілька народів, вони почали змагати до національної самостійности, чи в межах сеї держави, до котрої належали, чи жадаючи для себе самостійної державности. Але Росія здавила своїм абсолютизмом всі змагання народів, що жили на широких просторах Російської Держави, до національного висвободження. В інших державах, які містили в собі кілька народів, добачували політики в національних стремліннях народів небезпеку для державної єдности, та боронилися всякими способами проти полагоди національного питання по думці справжньої національної ідеї.

Тільки Швейцарії вдалося з огляду на давну спільну історію висвободження та признанням найдалше йдучих громадянських свобод і правдивої рівности супроти права перетопити свої первісні 3 народи (Французів, Німців, Італійців) в оден модерний народ, в одну націю: швейцарську. Але вже в Бельгії не обійшлося без політичних терть між Флямандцями та Вальйонами, якраз тому, що не поставлено флямандську мову нарівні з вальйонською. Важну ролю відіграв національний проблем у колишній Австро-угорській монархії. Вона проголосила щоправда в основних законах (з 1867 р.) принцип рівноправности народів, але сей принцип залишився на папері та австрійські правительства вивернули його в практиці в противний бік. Замість поділити державу на національні території, поділено її довільно на коронні краї і то так, що в коронних краях повязано різні національні території в неприродні звязки, витворюючи в рамцях коронних країв національні більшости й національні меншости, що мусіли себе взаїмно поборювати. Так витворилася з одного боку політична боротьба між державою та коронними краями, які (почавши від 1860 р.) старалися висвободитись з під гегемонії держави, та з другого

боку боротьба між національними більшостями і національними меншостями в рамках коронних країв. Національні більшості коронних країв правили Австрією; вони стреміли самі до державної самостійності, але відповідно до того, як росло їхнє політичне значіння, підносилися в них заборчі змагання, щоби під свою владу підпорядкувати всі другі народи, що наслідком неприродного поділу країв стали національними меншостями. З другого боку національні меншості не могли допустити до того, щоби топтано або й зовсім нехтувано їхні національні права, та настала між народами Австро-Угорщини така ворожнеча, що не могла найти полагоди в рамках самої монархії, тільки щойно поза її межами.

Третій
період:
„Націоналі-
стична
ідея“.

Так бачимо національну ідею в боротьбі з державною властю. Керма держави перейшла, як сказано, в руки буржуазії та інтернаціонального капіталу, тому й національна ідея мусіла вступити в боротьбу з тими чинниками державної влади. З хвилиною, коли починається та боротьба націоналізму з державною буржуазією, починається третій період в історії національної ідеї.

Національна ідея залишила, щоправда, значні сліди в історії нових держав 19. століття, але якраз наслідком зростаючої політичної сили буржуазії не лишилася рішачим елементом в управі самою державою. Доки Німеччина і Італія вели національну боротьбу за злуку народніх елементів у одній державі, доки Греція й другі балканські держави шукали оружного порішення, щоби висвободитися зпід турецького ярма, доти вони зберігали національну ідею в повній чистоті, не торкаючися свободи других народів. Та на жаль ся ідеальна струя не тривала довго. Навіть ті народи, що самі мусіли здобувати свою свободу, забули про се скоро, якщо прийшли до державної влади, та почали давити другі народи, шукаючи оправдання мовляв в національній ідеї, яку вони толкували тільки на свою користь, щоби покривати той самий імперіялізм, проти котрого вони самі спершу боролися. Можна сказати, що в тих народів справжня національна ідея переводилася в націоналістичну. І так *бюрократична буржуазія* тих держав дістала *національну закраску*, та погодила державний імперіялізм з міждержавним капіталізмом.

Про те справжня національна ідея була за сильна, щоби зупинилася супроти нових націоналістичних напрямків. Хоч нова націоналістична ідея, що приходила до денного порядку

над правдивим змаганням народів до повної рівності та свободи, захопила в своїй шовіністичній формі дуже широкі круги в Європі, то всеж таки заборчість тих кругів викликувала оборону поневолених народів, та коли у всесвітній війні прийшло до великої оружної розправи, вона почалася під кличем розв'язки національного питання в Європі.

Царська Росія виступила з жаданням прилучення Східної Галичини на основі *націоналістичного* проблему, між тим коли Франція жадала звороту Альзациї і Лютарингії на основі *національної* ідеї. Крім сього станула Англія з Францією в обороні „малих націй“ на Балкані, зосібна в обороні Сербії і Чорногори. Вкінці прилучилася до тридержавного союзу („Антанти“) й Італія та жадала для себе не тільки передачі італійських земель від Австрії, але й сумежних німецьких та південно-славянських областей. Так бачимо вже по стороні Антанти представників *націоналістичного* напрямку поруч з представниками чистої *національної* ідеї.

Але чим довше протягалася всесвітня війна, тим більше утверджувалася *справжня національна ідея*, чи шляхом висунення справи Альзациї та Лютарингії, чи як принцип, противний центральним державам, які поза державними народами не признавали національних прав иншим народам. З приступленням Америки до тридержавного союзу *побіда правдивої національної ідеї* була ідеологічно запевнена. Вільсон виступив з домаганням права народів на „самовизначення“, а російська та українська революція проголосили 1917 р. сю ідею між першими революційними ідеями.

Такий був хід боротьби національної ідеї з державними методами другої половини 19. та початку 20. століття.

Але на сьому не обмежилася боротьба націоналізму. Націоналізм мусів, як вище сказано, вести боротьбу на два фронти, не тільки проти державної буржуазії та її націоналістично-імперіялістичних змагань, але й проти інтернаціонального соціалізму.

III. Щоби зрозуміти значіння *соціалізму*, не слід сягати до історії старинних віків, тільки вистачить зупинитися при 19. та 20. віці. Модерний соціалізм має свої питомі основи; він є витвором модерних суспільних відносин.

III. Соціалізм.

Суспільний оборот розрісся до небувалих розмірів, та *праця* стала найважнішою основою суспільного життя. Але коли між тим щораз більше зростало число *робітників*,

зумів капіталізм зайняти верховне становище в суспільних відносинах цілого світа. Робітнича класа попала в залежність від капіталу, та мусіла почати боротьбу за свої права.

Боротьба
соціалізму.

З початку були се борці-теоретики, котрі в наукових міркуваннях виступали проти недомогів суспільного порядку — сюди належали такі письменники, як: Сен Сімон, Фуріє, Овен, Люї Блан, Прудон і др.; але небаром проповідники нових ідей стали провідниками нової *організації*, провідниками в боротьбі робітництва проти капіталізму. Ляссаль і Маркс поставили ідеологію соціалізму та справили його на шлях політичної боротьби з капіталізмом.

У своєму творі про „Капітал“ *Маркс* старався доказати, що розклад дібр є в теперішньому народньому господарстві несправедливий, бо капітал твориться та побільшується тільки через експлоатацію праці, присвоюючи собі неслухно найбільшу частину продукту, між тим коли робітник не дістає ніколи за роботу того, що вона справді варта, та звишка вартости припадає незаслужено капіталістам, як власникам продукційних засобів. Не капітал, але праця — є на погляд Маркса тим, що рішає про вартість продукту — тому робітникові повинна прислугувати повна вартість з його праці.

Проти
економіч-
ної
свободи
та приват-
ної
власности.

Змагаючи до того, теорія соціалізму мусіла виступити проти провідних основ пануючої суспільної системи, головню проти двох принципів, а саме проти принципу *економічної свободи* та принципу *приватної власности* в сьому розумінні, яке до них привязувала буржуазія. Проти економічної свободи та вільної конкуренції виставлено систему *незалежности від капіталу* та *спільної організації праці*, обмежуючи свободу договору й свободу суспільного обороту — а супроти принципу приватної власности проголошено клич знесення її, відкидаючи всяку власність, оперту на ґрунтовій ренті або на зиску з капіталу, та зажадано заступлення системи приватної власности системою *суспільної власности*.

Спільна
організація
праці
та
суспільна
власність.

Соціална
демократія.

Колиж прийшлося до реалізації сих ідей, треба було витворити „*спільну організацію праці*“, та приступити до переведення проблеми „*суспільної власности*“. Так повсталала *організація пролетаріату*, як каже Маркс: організація нової робітничої *кляси*. Оскільки прийшло до такої організації праці для виборення класових прав робітництва, вона носить назву *соціальної демократії* — оскількиж ся організація пішла однак дальше, та в своїм боєвім змаганні проти буржуазії виставила не тільки

клич знесення теперішньої приватної власности, але виразно змагала до здобуття *політичної керми* пролетаріатові шляхом т. зв. *диктатури пролетаріату*, — вона прибрала назву *комунізму*. Маркс проголосив „комуністичний маніфест“, та завізвав робітництво цілого світа до спільної організації; загальним кличем робітничої кляси стали слова: „Пролетарії всіх країв єднайтеся!“

Диктатура
пролетаріату —
комунізм.

Соціалізм став *інтернаціональним*, та стремлячи до побороення буржуазії прибирав щораз більше характер комунізму. Через те, що з сій боротьби виставив *класові* інтереси інтернаціонального пролетаріату, ставляючи супроти інтересів буржуазної класи інтереси робітництва — він мусів розправитися й з модерним *націоналізмом*, який не торкаючися ніяких *класових* питань стремів виразно до політичного об'єднання всіх національних елементів без огляду на класові різниці, але з оглядом на етнографічні границі нації.

Боротьба
соціалізму
з націоналізмом.

Соціалізм мусів звернутися на два фронти: проти буржуазії і проти націоналізму.

Та ніде правди діти: по суті соціалізм не мав нічого спільного з націоналізмом, але все противне.

Соціалізм, як ідея, не повстав на основі ідей французької революції, але як свідомий та послідовний коректив сих ідей — між тим коли націоналізм не був нічим іншим, як продовженням ідей „свободи людини“ та „суверенности народу“ до модерної нації. Соціалізм є в основі *економічним* проблемом, в переведенні *соціальною* системою; націоналізм єсть і в основі і в переведенні *політичною* та *культурною* ідеєю — оскільки однак соціалізм змагає до політичної влади, то його змагання перехрещується свідомо зі змаганням націоналізму до сеї влади, бо між тим, коли соціалізм має на думці владу пролетаріату, як кляси, націоналізм зберігає ідею зрівнання всіх станів і клас в рамках одної нації. Соціалізм є по своїй суті інтернаціональний, націоналізм прив'язаний до національної області.

Тяжка була боротьба соціалізму на два фронти. В сій боротьбі вдалося йому зорганізувати робітництво і заставити держави рахуватися з потребами робітничої кляси щораз більше. Буржуазія та капіталізм мусіли раз у раз робити уступки на користь робітництва, та законотворча власть модерної держави числилася щораз більше зі змаганнями соціалістів до обмеження повної економічної свободи одиниці, вільної конкуренції та приватної власности на користь суспільних потреб загалу.

Ідея
національ-
на силь-
нійша від
соціальної.

Але щоб добувати щораз нові етапи в боротьбі проти інтернаціонального капіталу, провідники соціалізму прийшли небаром до переконання, що невідрадно провадити боротьбу на два фронти, та значний стяг із соціалістичного табору заперестав активну боротьбу проти націоналізму. Національна ідея була за сильна, та запустила так глибокі коріні в широких верствах населення, що в наступі проти неї соціалісти не могли досягнути ніяких результатів. Тому прийшлося розважним провідникам соціалізму примиритись з національною ідеєю — але лише настільки, наскільки вимагала сього хвилева тактика. Не залишуючи своїх стремлінь, вони почали підпорядкувати національну ідею під проблеми соціалізму; вони покищо зупинилися на національно-територіальних границях, проповідуючи в сих границях ідею соціалізму. Славний австрійський соціаліст *Реннер* виступив навіть з особною теорією *національної автономії*, жадаючи її для кожного народу без огляду на справжні границі держав — але його соціалістичний світогляд зазначився дуже виразно в тому, що він змагав не до територіальної, але до екстериторіальної національної автономії. (Пор. вище в § 1 під V.).

Взагалі мусимо сконстатувати, що національна ідея 19. і початку 20. віку була сильніша, ніж ідея соціалізму. Не досить того, що національна ідея була причиною великих війн 19. і 20. віку, але навіть пануючі політичні круги мусіли її підчинитися; вони присвоїли собі провідні думки націоналізму, щоби оправдати державний імперіялізм супроти національних меншостей. Тому годі дивуватися, що коли задля невідповідного порішення національного питання прийшло до міжнародньої розправи в світовій війні, замовкли противоєнні кличі боевого соціалізму, та що всі, чи соціалісти чи несоціалісти, знайшлися в спільних таборах для розв'язки національного питання.

Тільки в одній Росії прибрав соціалізм в багатьох напрямках своєрідний, оригінальний характер. Тут він захопив іще перед війною усі інтелігентні сфери, але не в характері питомої організації праці проти буржуазії, але як протест проти царизму. Всі інтелігентні верстви хотіли скинути із себе не-нависне ярмо царського деспотизму, та вважали середньо- та західно-європейський соціалізм якраз шляхом до повалення царизму і полученого з ним державного устрою. Вони тому прикладали головну вагу саме до *політичної* частини соціалістичної програми, яка виступала в *комунізмі*. Соціалізм став в Росії *революційним* проблемом, що на місце панування ца-

ризму і буржуазних елементів мав віддати керму революційним елементам, приходячи над приватною власністю і всякими становими ріжницями до денного порядку.

Коли прийшло до всесвітньої війни, то абсолютистична влада царизму не дозволила на ніякі заяви проти війни — але з другого боку й опозиційні російські круги не жахалися взяти участь у війні, але не тому, щоби підпирати царизм в його імперіалістичних змаганнях, тільки з тайним застереженням, скріпити при нагоді війни революційні течії та провалити царизм. Російська революція здійснила опісля (1917 р.) їхні надії. Та зваживши, в якій формі прийнявся соціалізм у Росії перед війною, не можемо дивуватися, що саме після війни прийшов до керми *комунізм з диктатурою пролетаріату*, і що він прибрав окремий характер російського *большевизму*, — про який згадаємо ще понизче. —

* * *

Нові віки до всесвітньої війни продовжували історію та конструкцію *суверенности держави*, але виступили й проти перецінювання сеї суверенности на кошт широких мас населення. Широкі маси вступили тому в боротьбу, перш за все за права людини, опісля за *суверенність народу*. Нарід став побіч держави головним чинником модерного суспільного життя. Суверенність народу стала провідним політичним шляхом модерних держав. Та до всесвітньої війни не вдалося перевести як слід усіх висновків нового поняття суверенности народу, яке французька революція поставила між своїми основними постулатами. Сей процес іще не покінчився. Покінчилося тільки одно, а саме: *договір* не єсть уже основою суспільної структури, та зосібна володарі не є самостійною стороною такої конструкції — вони є тільки частиною народу, з котрого виходять, та підчиняються *загальній волі* того народу, до котрого належать.

Загальна характеристика розвитку державної думки нових віків.

§ 10. ВІД ВСЕСВІТНЬОЇ ВІЙНИ ДО ТЕПЕРІШНЬОЇ ДОБИ.

а) Вплив всесвітньої війни на нові проблеми державного права.

I. У світовій війні станула національна ідея проти націоналістичної; вона почалася під кличем розв'язки національного питання в Європі.

I. Національна і націоналістична ідея підчас та після всесвітньої війни.

Царська Росія виступила з жаданням прилучення Східної Галичини на основі націоналістичного проблему, між тим коли Франція жадала звороту Альзациї й Лютарингії на основі національної ідеї. Крім сього станула Англія з Францією в обороні „малих націй“ на Балкані, зосібна в обороні Сербії й Чорногори, та старалися придбати до свого союзу також Болгарію й Грецію. Вкінці прилучилася до тридержавного союзу („Антанти“) й Італія, та жадала не тільки передачі італійських земель від Австрії, але й сумежних німецьких та південно-славянських областей. Так бачимо вже по стороні Антанти представників націоналістичного напрямку разом з представниками чистої національної ідеї.

Вільсон і
російська
революція.

Про те зараз із самого початку війни висунулася на перший плян чиста національна ідея — щоправда несміло, під формою ревіндикації Альзациї й Лютарингії з одного боку, та „охорони малих держав“, себ-то Сербії, Чорногори ітд. з другого боку. Вона виступила по стороні Антанти, тому що центральні держави, Німеччина, Австрія й Угорщина, не признавали поза державними народами національних прав иншим народам. Але з огляду на велику союзницю Антанти, Росію, вона на зважилася перед російською революцією виступити явно з програмою чистої національної ідеї. Перед російською революцією говоритья тому про „охорону малих націй“ — про ідею „самовизначення народів“ згадує президент *Вільсон* щоправда вже в своїй промові з 26. мая 1916, але тільки в тому розумінні, що народам прислугує право вибирати собі державну зверхність, під яку вони мають належати. Між тим читаємо в його ноті з 18. грудня 1916 тільки про жадання „забезпеки прав і привілеїв малих держав“. Та у відповідь на сю ноту зазначив тридержавний союз дня 12. січня 1917, що веде війну, щоби висвободити Італійців, Румунів, *Славян, Чехів та Словаків* (sic!) зпід чужого ярма“. Щойно від хвилі, коли в марті 1917 вибухла російська революція, та проголосила м. и. право народів на самовизначення, стрічаємо й у *Вільсона* в ноті до Росії з 10. червня 1917 загальну заяву, що всі народи мають право до внутрішньої самоуправи й свобідного культурного, економічного та політичного розвитку.

Російська
та українська
революція
про „самовизначення
народів.“

Між тим прийшли в Росії до керми *большевики* — та й вони були приневолені в „деклярації прав народів Росії“ з 22. листопада 1917 проклямувати: а) „свободу та суверенність народів Росії“ і б) „свобідне право народів Росії на самови-

значення, включаючи й право відлучення та утворення самостійних держав“.

Користуючися сим правом, Український Генеральний Секретаріат проголосив іменем Української Народньої Республіки в „ноті до всіх воюючих і неутральних держав“ з дня 11. грудня 1917 ось які принципи:

„1. Заклучений між всіми державами мир повинен бути демократичний, повинен забезпечити кожній, навіть найменшій нації в кожній державі повну волю нічим необмеженого самовизначення.

2. Для установи можливости правдивого вислову волі народів повинні бути установлені відповідні гарантії.

3. Тим самим жадні анексії, себ-то насильне прилучення або передача тієї чи иншої частини території без згоди на се громадян — неможливі“.

Почавши від хвилі, коли російська та українська революція проголосили принцип самовизначення народів, стрічаємо се поняття на цілому політичному овиді світової війни. Перш за все присвоюють собі його представники Антанти, та голосять у всіх своїх політичних заявах, що жадають народнього самовизначення для всіх народів; бачимо се поняття зосібна в славних 14 точках *Вільсона*, в яких він поставив основи майбутнього мира.

Сам *Вільсон* виступив тепер у своїх промовах з цілком ясною концепцією права народів на самовизначення. Право на самовизначення — се на думку Вільсона найважніше право кожного народу, чи він великий чи малий. Доктрину американського президента Моєнроо (Monroe) треба прикласти загально до всіх народів з тим, що чужі народи не сміють розширювати своєї влади на другі народи проти їхньої волі, ні вмішуватися у внутрішні відносини других народів (мова дня 22. січня 1917). На основі сього права прислугує всім народам право до національної території (мова на гробі Вашингтона з 4. липня 1918); про всі економічні договори й політичні відносини повинен безпосередньо рішати той нарід, якого вони торкаються, та в ніякому разі не сміють про се рішати якінебудь користи чи інтереси других народів (мова на гробі Вашингтона з 4. липня 1918). Всі народи мусять бути вольні, та не можна їм ні приписувати, ні насилувати їх згори до таких порядків, яких вони не хотять. Чи великі чи малі справи мусять залишитися в руках самих народів (послання на конгрес з 4. грудня 1917).

Вільсон про
самовизна-
чення
народів

Під такими кличами побідила Антанта; з ними заключено спершу перемир'я та опісля й мир з Німеччиною та Австрією. Так побідила *національна* ідея в противности до *націоналістичної*.

Переведення
ідеї
народнього
само-
визначення.

Але якщо прийшло до переведення ідеї народнього самовизначення, не переведено її, на жаль, у цілій повноті. Покликуючись на неї прилучено назад Альзацію й Лотарингію до Франції, запоряджено плебісцит на Шлезку, прилучено італійські землі колишньої Австрії до Італії, розбито Австро-Угорщину на національні держави, а саме: Чехо-Словаччину, Німецьку Австрію, Юго-Славію, утворено Велику Польщу й Велику Румунію — але рівночасно заведено багато дечого, що вказувало на те, що давня націоналістична ідея зі своїм змаганням до заборчости не перестала існувати й що вона знайшла у представників Парижської Найвищої Ради своїх прихильників. Сюди належить напр. оккупація надренських земель Французами, приділення неіталійських земель Австрії Італійцям, поміч Полякам у занятті Східної Галичини, поміч Денікинові в боротьбі проти Українців, остаточне вирішення границь між Німеччиною та Польщею, прилучення Східної Галичини та українських земель Холмщини, Полісся, Підляша й Волині) до Польщі — ітд. Парижська Найвища Рада дала доказ, що вона не до всіх народів прикладає справжнє право на самовизначення, та навпаки деяким упривілеєним народам дає можливість переведення заборчої політики супроти других народів.

Так само й проголошення народнього самовизначення більшовиками в Росії стало ілюзоричним, хоч як більшовики старалися вивіскою „федеративної радянської республіки“, та признанням України й Грузії складовими частинами Російської Республіки виробити погляд, що не нарушили ідеї самовизначення народів. Україна й Грузія підчинилися тільки шляхом більшовицького підбою об'єднуючим тенденціям більшовизму, та й теперішні політичні установи сих країв характеризуються *de facto* як об'єднання, не даючи згаданим народам свободи самовизначення.

Всеж таки сама ідея самовизначення народів, сконструована всесвітньою війною, залишилася безперечно реальним вислідом самої війни, та не може зійти з порядку дня розвиткових тенденцій державного права. —

Ідея зв'язку
народів.

Та побіч сеї ідеї зродилося підчас війни ще одно важливе змагання, що вказує нові шляхи історії державного права. Се

ідея зв'язку народів. Але так само, як ідея народнього самовизначення мала довгу підготовчу історію, так і ідея зв'язку народів не нова; вона тільки зупинилася перед війною, та треба було сильного суспільного потрясіння у всесвітній війні, щоби нагадати людству, що шляху до зв'язку народів не слід залишати, але йти ним консеквентно аж до успіху.

І в цьому напрямі був Вільсон проповідником теорії зв'язку народів — але зазначив, що справжній зв'язок народів є лише тоді можливий, і тільки тоді зможе забезпечити всесвітній мир, якщо всі народи будуть мати право самовизначення (мова на конгресі з 11. лютого 1918).

Про те не можемо на цьому місці задержуватися довше при зв'язку народів, тільки мусимо зазначити, що мирові договори, які покінчили всесвітню війну, не рішили як слід цього питання, та хоч установили т. зв. Лігу Народів з осідком у Женеві, не витворили справжнього зв'язку народів, тільки аліанс держав з бажанням поширення кола ділання. Всеж таки не можна сумніватися, що сама ідея зв'язку народів перейшла так само, як і ідея народнього самовизначення, в стадію реального чинника майбутнього державного права.

II. В останньому розділі § 9. вказано на боротьбу націоналізму з соціалізмом. Всесвітня війна припинила з початку сю боротьбу, але російська революція видвигнула питання соціалізму наново, він став у Росії воюючим соціалізмом, та засадив на руїні царату червоний прапор. *Російський більшовизм* виповів війну капіталізму, та приступаючи до зреалізування найкрайніших кличів політичного соціалізму, виступив до боротьби з іншими кличами „буржуазії“. Не розбираючи як слід питання про самовизначення народів ні про зв'язок народів, більшовизм поставив на їх місце змагання до „диктатури пролетаріату“ й до федерації „советів“ шляхом всесвітньої революції. Тому що більшовики старалися перевести ті два проблеми в рамках державного права, мусимо на цьому місці зупинитися на них коротко тим більше, що сим разом діло не в самій науковій теорії, але в тому, що більшовикам удалося задержати керму першої пролетарської республіки по нинішній день.

Деспотизм російського царату ставав у 19. й в початку 20. століття щораз більшим анахронізмом, та поступові круги російської інтелігенції опинилися вже на довгі літа перед всесвітньою війною в кругах революційного соціалізму (пор. вище

II. Російський більшовизм.

Ідея диктатури пролетаріату і федерації советів.

Причини успіхів більшовицької системи в Росії.

§ 9. при кінці). Теорії *Маркса* й *Енгельса* стали для них немов евангелієм, та під їхню ідеологію підходили природно ті погляди, що змагали революційним шляхом завести соціалістичні порядки в державі, так як їм стало ясно, що тільки знищення царату може перевести бажану реформу суспільного життя в Росії, та що до такого знищення можа прийти щойно шляхом революції. В Росії повстав осередок анархістичного руху, та вже перед всесвітньою війною голосив *Бакунін* теорію *колективістичного анархізму*, жадаючи знесення всіх держав, знищення буржуазії та вольної організації від низу до гори при допомозі вольних спільнот. В Росії прийшла до значіння партія соціальних революціонерів; творилися щораз нові фракції, ставляючи щораз далше ідучі змагання, щораз далше ідучі кличі. Так проти „меншевиків“ виступили *большевики*, та поглибили комуністичну теорію *Маркса* й *Енгельса* про диктатуру пролетаріату.

Якщо прийшло до всесвітньої війни, ніхто з революціонерів колишньої Росії не виступив проти неї, та всі вважали її свідомо необхідним підготовленням майбутньої революції. З хвилиною, коли військо опустило фронт, мусіло прийти до революції, та паном ситуації міг стати лише той, хто розуміючи народню психіку Росії, зумів здержати загальний хаос, та надати революції тривких організаційних форм. Се не вдалося *Керенському*, але *Ленінові* й *Троцькому*, а то тому, що сі останні, ідучи шляхами диктатури пролетаріату, захопили в свої руки найліпше зорганізоване робітництво, дали йому в „червоній армії“ сильну військову основу, та маючи в своїх руках ті елементи, придбали зразу широкі верстви убогого селянства, обдаровуючи їх добрами великих власників. Прийшло до безпощадного нищення всего, що мало щонебудь спільного з ранішим царським режимом, до боротьби з „буржуазією“, проти якої звернулася ненависть цілих поколінь.

Проповідники
большеви-
зму.

Шляхам шаліючої революції просвічували теорії нових реформаторських тенденцій воюючого большевизму. *Ленін*, *Бухарін*, *Троцький* і *Радек* стали апостолами нової теорії для майбутнього ущасливлення цілого людства. Виповідаючи війну капіталізму й буржуазії, вони голосили немов нове евангеліє соціалізму й зязаного з ними робітничого пролетаріату. Опираючися на тих творів *Маркса* й *Енгельса*, в яких сі останні проповідали теорію диктатури пролетаріату, вони відкинули еволюційні шляхи довоєнного європейського соціалізму, ставля-

ючи на свій прапор *революцію* для знищення „буржуазії“, та здобуття верховних прав пролетаріатові. Але в своїх реформаторських тенденціях вони не спинилися при поборюванні пануючого „буржуазного“ режиму в державах, вони сягнули глибше, до основ самої держави, до основ порядку в державі.

І так підняв *Ленін* теорію *Енгельса* про завмирання держави, та прийшов до повного знехтування держави в майбутньому. Держава мусить тому завмерти, що люде мусять увільнитися від капіталістичної змори й від усіх наслідків капіталізму, та увільнившись від нього привчаться й *привикнуть* до мирного суспільного співжиття без силування, без примусу, без потреби примусового апарату; — так згодом перестане соціалістична держава бути державою, та все в суспільности буде поладжуватися мирно, без примусу й без підпорядкування одних під других. Щоби однак люде могли прийти до такого стану, мусить бути перехідна стадія з капіталістичної держави до бездержавної комуністичної спільноти. Метою сеї перехідної стадії являється *призвичаєння* людства до свободної загальної спільноти; та *Ленін* представляє собі, що етапом до сеї мети малиб бути „нові вольні суспільні звязки“.

Теорія
завмирання
держави
і нових
вольних
суспільних
зв'язків.

Але коли прийшлося перевести сю перехідну стадію в дійсність, показалося, що загальні „нові вольні суспільні звязки“ не мають нічого спільного з людською свободою, тільки ґрунтуються на далеко більшому насильстві, ніж дотеперішній державний примус. Сам *Ленін* представляє собі цілу суспільність у перехідній стадії, як фабрику з рівною роботою та рівною заплаатою. „Контролю“ тої роботи мають переводити „уоружені робітники“. Та ся „контроля“ являється, як признають самі большевицькі теоретики, безпосереднім примусом до праці, причім сей примус звертатиметься в першому ряді проти т. зв. буржуїв, але по погляду *Бухаріна* має стати опісля *загальним* обов'язком та примусом до праці — причім „буржуї“ не сміють самі вибирати відповідного собі заняття, тільки мають робити сю роботу, яку їм згори визначиться, та за значно меншу плату, ніж другі. На сій основі конструує *Бухарін* централістичну організацію продукції в тій стадії, з загальним удержавненням банків, фабрик та інших підприємств, з соціалізацією землі, з центральною управою всіх судів та шкіл і т. д. Взагалі всі теоретики большевизму годяться на те, що формою сього етапу може бути тільки „*диктатура пролетаріату*“ з дуже сильно зорганізованим приневольним апаратом.

Щойно при допомозі такої диктатури сподіється *Ленін* привести людство до такого стану, в якому воно уже з *привички* навчиться комуністичного співжиття — і тоді замість приневольного державного апарату залишиться мовляв добровільна економічна організація народного господарства, яка не буде вимагати ні державних урядників, ні підчинення функціонерів під прикази своїх начальників, ні якоїсь особної пануючої класи, зате всі політичні функції зміняться на адміністративно-технічні, себ-то на контроль й реєстрацію.

Історія большевицької революції та політики останніх літ не вказує однак ніяких слідів сеї привички, про яку мріяв *Ленін*, але стоїть постійно в стадії диктатури пролетаріату, та стремить якраз до того, щоби сій диктатурі дати відповідну форму. Форма сеї диктатури мусить бути мовляв цілком інша, ніж форма новітньої правової держави, прийнятої в Європі. Замість демократичної системи мусить прийти *радянська система*.

Теорія
радянської
системи.

Та в чім добачують теоретики большевизму характерні прикмети радянської системи?

Вона різниться, на погляд *Бухаріна*, від парламентарної республіки тим, що непрацюючим класам не дає ні права голосування ні участі в адміністрації державою. Ради, котрі управлятимуть краєм, вибирають тільки робітники та сільські пролетарі на місцях своєї праці, у фабриках, копальнях, варштатах і по селах. Усі другі (себ-то т. зв. буржуї) не мають виборчого права, та ніяких політичних прав, зокрема ні права свободної преси, ні свободи зборів чи стоваришень. Притім большевики подбали про те, щоби сільські пролетарі мали далеко слабше виборче право, ніж представники промислових робітників. Ціла правна конструкція радянської системи підчиняє *de facto* сільській пролетаріат диктатурі робітничого пролетаріату.

Сим характеризується російська радянська система як володіння значної меншості населення проти значної більшості (передвоєнна статистика Росії виказує не багато понад 1% робітників супроти іншого населення); вона єсть свідомою *олітархією*, що має деякі аналогії в стариннім устрою Спарти (Близчі виводи про установи російської радянської республіки під б).

Ідея злуки
всіх коммуністичних
суспільств
цілого
світа.

Але теоретики большевизму не зупинилися при самій диктатурі пролетаріату. Не забуваючи ніколи соціалістичної вивіски: „Пролетарі всіх країв єднайтеся“ — вони поставили ідеологію злуки всіх комуністичних суспільств цілого світа, відновлюючи

тим ідею всесвітньої держави, збудованої на основах комунізму. Вони вийшли й поза сферу самої ідеології, кинувши клич всесвітньої революції, гадаючи, що коли більшовикам вдалося захопити диктатуру пролетаріату в Росії, вдасться їм те саме діло в цілیم цивілізованім світі. Та хоча се діло не вдалося, то всеж таки не можна сказати, що всі змагання російських більшовиків обмежилися виключно на області колишньої Росії. Більшевицька теорія не прийнялася щоправда поза межами Росії в цілості, але всеж таки вона мала значний вплив на державно-правні реформи поодиноких європейських держав після російської революції (пор. низче нову конституцію Німецької Держави й Австрії). Тому мусимо на сьому місці зупинитися при установах радянської республіки в Росії, та опісля перейти до конституцій, що потворилися або перетворилися наслідком всесвітньої війни.

б) Радянська система в Росії.

Радянська система в Росії ґрунтується на законі п'ятих всеросійських радянських зборів з 10. липня 1918. Вони затвердили „деклярацію прав працюючого й визискуваного люду“ з 13. січня 1918 та прибавили до неї ще постанови про устрій „російської соціалістичної федеративної радянської республіки“. Сі обі частини становлять *основний закон* теперішньої державної системи в Росії.

І. Деклярація прав працюючого й визискуваного люду з 13. січня 1918.

І. „Деклярація прав працюючого й визискуваного люду“ обіймає ось які головні постанови:

Росія є радянською республікою. Ціла державна власть прислугує радам („советам“) робітників, вояків і селян.

Метою республіки є знесення визиску, знищення визискувачів, знесення поділу суспільности на класи та організація суспільства на соціалістичних основах.

Змагаючи до сеї мети, основний закон зносить всяку приватну власність ґрунту та заводить соціалізацію землі, передаючи працюючим пожиткування ґрунту без винагороди. Закон заповідає перехід копалень, залізниць, фабрик, промислових підприємств і всяких продукційних засобів у власність республіки та контролю робітників над тими підприємствами. Зосібна банки переходять на власність республіки. Вкінці для постійної організації народнього господарства заводитьься загальний обов'язок праці.

До сих основних принципів деклярації приходять ще за-

гальні постанови про устрій радянської республіки (2. відділ осн. зак.).

Тут довідуємося, що весь устрій російської радянської республіки обчислений тільки на перехідний час, в якому радянська влада має здусити буржуазію та настановити справжній соціалізм, де мовляв не сміє бути ні поділу суспільства на класи, ні державної влади. Щоб се досягнути, радянська республіка установає диктатуру міського та сільського пролетаріату. Робучий люд, зібраний в усіх міських та сільських радах, репрезентує цілу владу радянської республіки, яка являється мовляв „свобідною соціалістичною суспільністю усіх працюючих у Росії“. „Хто не працює, не має права на існування“. Тому нема мови про „права людини“, тільки про права „працюючого люду“. До сього останнього належать робітники, вояки та найбільшій селяне, що самі управляють землею без помічі других. Тільки свобода релігії є загальна; інші політичні свободи можуть прислугувати тільки працюючим, зокрема право свободи преси, свобода зборів і стоваришень; хто не належить до робітників, вояків або зпролетаризованих селян, не сміє користуватися ні свободою преси, ні свободою зборів ані стоваришень. Про інші „права людини“ взагалі не згадується — тільки радянська республіка прирікає робітникам і бідним селянам полекшити всестороннє образування. Так само нема ніякої згадки про права, яких домагається сучасна соціалістична доктрина, напр. про право на екзистенцію або право на повний продукт праці.

На сих принципах ґрунтується *загальна конструкція* радянської системи. Та важно зазначити становище перших все-російських радянських зборів до *національного питання*. Зараз у 2. відступі 1. наголовка сказано, що „російська радянська республіка ґрунтується на свободній сполучі свободних націй як зв'язок національних радянських республік“. Дальше постановляє 8. відст. 4. наг., що трудові класи всіх народів Росії мають на своїх власних уповноважених радянських зборах самостійно порішити, чи та на яких підставах вони готові брати участь у федеративній владі радянської республіки. Хід історичних подій не пішов однак сим шляхом, на який вказували повищі постанови, бо змаганням пануючих большевицьких кругів не був розділ Росії на особні самостійні держави, але централізація радянського режиму при Московщині. В сьому напрямі пішла й уся боротьба Московщини з Украї-

ною — боротьба, яка щоправда дала Україні покищо федеративне становище в Советській Республіці, але по суті відібрала українському народові його державно-правну самостійність. Понизче під в) III. зупинимося ще коротко при радянським устрою України.

II. Устрій радянської влади в Росії торкається двох головних питань: організації *центральної* влади (наг. 6—9) та організації *льокальної* влади (наг. 10—12). Як у централі, так у льокальній управі конструкція влади до себе подібна, анальоґічна. На чолі централі стоять всеросійські радянські збори, на чолі льокальних управ радянські збори областей, губерній, повітів, округів, громад; всеросійському центральному екекутивному комітетові відповідають в льокальній самоуправі областні, губерніяльні, повітові, окружні та громадські екекутивні комітети — подібно як у централі, так і в льокальній самоуправі власть, прислугуючу зборам підчас їх скликання, виконують у межичасі між зборами екекутивні комітети. Виборче право не є загальне, бо прислугує тільки „трудовому та визискуваному людові“ з виключенням т. зв. „буржуазії“; — воно не є рівне, бо до всеросійських радянських зборів з міських рад припадає на 25.000 виборців 1 депутат, а з губерніяльних зборів на 125.000 також 1 депутат; — далше до областних зборів з міст 1 на 5000, з міських рад та з повітових радних зборів 1 на 25.000 — до губерніяльних зборів з міст 1 на 2000, з міських рад та окружних радних зборів 1 на 10.000 — до повітових зборів з громадських рад 1 на 1000 — до окружних зборів 1 на 10 членів окружної ради — до міських рад 1 на 1000, до сільських громад 1 на 100; *не є безпосередне*, бо делегатів вибирають звичайно радні збори низчої категорії.

Зосібна щодо *центральної* влади:

Найвища власть прислугує *всеросійським радянським зборам*. Сі збори скликує всеросійський центральний екекутивний комітет бодай 2 рази в році. Надзвичайні всеросійські збори скликується тоді, якщо сього зажадають льокальні ради, що репрезентують бодай 1/3 цілого населення Росії.

Всеросійські радянські збори вибирають перш за все всеросійський центральний екекутивний комітет (найвище 200 осіб). Компетенція сих зборів обіймає найвищу *законотворчу й виконуючу власть*. М. и. належать сюди: затвердження, зміна та доповнення основних законів республіки; загальний

II. Устрій
радянської
влади
в Росії.

Виборче
право.

Центральна
власть.

провід внутрішньої та зовнішньої політики; означення та зміна границь республіки або поодиноких областей, що належать до зв'язку республіки; виповідь війни та заключення мира; лучба, заключування позик та торгівних догорів з заграничними державами; адміністраційний поділ республіки; затвердження бюджету; система міри, ваги й валюти; основний плян народнього господарства; означення загальних податків; загальне цивільне та карне право, організація судів ітд. Крім сього є ще одна загальна постанова, що дає право всеросійським радянським зборам, рішати про всякі питання, щодо яких вони самі признають собі компетенцію.

Всеросійський центральний екекутивний комітет відповідає за свою діяльність перед всеросійськими радянськими зборами.

Компетенція *всеросійського центрального екекутивного комітету* є та сама, що й всеросійських радянських зборів на час, коли сі збори не відбуваються. Тільки означення, зміна або доповнення основних законів республіки та ратифікація мирових договорів належать виключно до компетенції всеросійських радянських зборів.

Центральний екекутивний комітет є найвищим законодавчим, виконуючим та контрольним органом республіки. Для безпосередньої екекутиви вибирає сей комітет із себе „*раду народніх комісарів*“, що заступає раду міністрів. Основний закон вичислює 17 народніх комісаріятів по ріжним фахам. Кожний народній комісар стоїть на чолі колегії, яка радить над справами дотичного фаху. Але міністер рішає в першому ряді сам поодинокі питання свого ресорту, та мусить тільки повідомити про рішення колегію. Якщо колегія не годиться на рішення, то може віднести або до повної ради народніх комісарів або до президії центрального екекутивного комітету; такий відклик не зупинює однак виконання рішення, яке проголосив народній комісар.

Російська радянська республіка не знає інституції президента республіки.

Льокальна
влада.

Льокальна влада є вірною фотографією центральної форми влади, з тим, що ділиться відповідно до свого обсягу на вищі та низчі одиниці, почавши від областей та губерній, до повітів, округів і громад. Компетенція льокальної влади обмежена; вона має виконувати ухвали „вищих органів радянської влади“, має в своєму обсязі підприємати всякі способи для піднесення куль-

тури й народного господарства, вкінці має рішати всі питання, що відносяться до чисто-льокальних справ дотичної території. Притім областним радам прислугує право контролі над радами, які знаходяться в дотичній області, губерніяльним радам право контролі над радами цілої губернії; крім сього областні та губерніяльні збори і їхні езекутивні комітети мають право зносити постанови усіх рад приналежних повітів. Тільки більші міста мають з огляду на значне число промислових робітників самостійне становище. З того бачимо, що ціла система рад, від центральних почавши, та на громадських скінчивши, мають неначе гієрархічно зорганізовану систему влади, концентруючи по можности цілу владу в головних осередках, та підчинюючи їм ціле населення з різними льокальними властями. Рівнобіжно з радянськими зборами ідуть всюди їхні езекутивні комітети, та їх відношення таке саме, як у центральній власті.

Характеристика рад.

Російська система рад є збудована від гори до долини, значить: від всеросійських радянських зборів аж до звичайних зборів. Ради є основою сеї системи. Тому виборче право до рад належить до найважніших політичних прав радянської республіки. До виконання сього права треба покінчити 18 літ життя. Ні ріжниця полу, ні ріжниця віроісповідання, національності, поселення не мають впливу на виборче право. Але воно обмежене з огляду на буржуазію, та прислугує тільки тим особам, що виконують продуктивну й загальнокористну роботу, або ведучи домашню господарку уможлиwiająть другим продуктивну працю; даліше воякам червоної армії й фльоти; вкінці тим, що раніше виконували продуктивну працю або належали до червоної армії чи фльоти, але опісля стратили здібність до праці. —

б) Розвиток державного права на Україні.

І. Зараз післа проголошення революції в Росії утворено в марті 1917 р. *Українську центральну раду* в Києві як центр, що мав об'єднувати всі українські землі колишньої Російської Імперії. Українська центральна рада складалася зпочатку з делегатів українських просвітних, політичних та громадських інституцій, які були в Києві, але небаром поширилася відпоручниками національних комітетів, просвітних товариств і ріжних рад, що потворилися по всіх усядах на Україні, та своїм складом обіймали представників усіх сфер українського населення. Та вже на першому на сю ціль скликаному вічу було

І. Українська центральна рада.

ясно, що український народ вважає центральну раду своєю народньою репрезентацією; на цьому вічу припоручено їй звернутися до російського тимчасового правительства, щоб воно признало *автономію України* в межах обновленої Росії, після чого всеукраїнський національний конгрес у Києві (17—21 н. ст. квітня 1917) визнав, „що тільки національно-територіяльна автономія України в стані забезпечити потреби українського народа і всіх інших народів, що живуть на Українській Землі“, та що „російські установчі збори мають право санкції нового державного ладу Росії, а також автономії України і федеративного устрою російської республіки“.

Перший
універсал.
Генераль-
ний секре-
таріят.

Але бажання українського народу, дістати свою автономію в рамках російської держави, не вдовольнили тимчасового революційного правительства в Петербурзі, та воно ставило перешкоди здійсненню цього бажання. Щоб забезпечити Україні лад, Українська центральна рада проголосила *першим універсалом автономію України*, та утворила окреме українське правительство: *генеральний секретаріят* (23. червня 1917), з метою, що центральна рада підготує разом з генеральним секретаріатом нові закони, потрібні до заведення ладу на Україні, а всеросійські установчі збори їх затвердять. Опісля заключила Укр. центральна рада згоду з національними меншостями на Україні, та потрапила погодитися з новим російським правительством, котре вислало до Києва міністрів Керенського, Церетеллі та Терещенка. Наслідом сеї згоди Укр. центральна рада проголосила *другий універсал* (16. липня 1917), та (29. липня 1917) на сій основі вироблено т. зв. „*статут вищого управління Україною*“, який можна вважати першим конституційним актом Укр. центральної ради.

Другий
універсал.
Статут
вищого
управління
Україною.

Головні постанови цього статута такі:

Найвищим краєвим органом управи на Україні є генеральний секретаріят. Його формує центральна рада, та затверджує російське тимчасове правительство (§ 1). В склад генерального секретаріату входить 14 генеральних секретарів. При секретаріаті національних справ назначується 3 товаришів секретарів — від Великоросів, Жидів та Поляків (§ 4). Всі урядові органи України підлягають власті генерального секретаріату (§ 6). При російським тимчасовім правительстві має бути окремий державний секретар для справ України, якого признає тимчасове правительство по згоді з центральною радою (§ 8). Українська центральна рада є законотворчим

гілом; але генеральний секретаріят має обов'язок, законопроекти, ухвалені центральною радою, пересилати тимчасовому правительству до санкції (§ 10). Так само мусить генеральний секретаріят фінансові обрахунки, зладжені центральною радою, передавати на затвердження тимчасового правительства (§ 11). Центральна рада контролює діяльність генерального секретаріату (§ 14); генеральний секретаріят мусить передавати важніші справи на розгляд центральної ради (§ 13). Центральна рада радить або на пленарних засіданнях або, якщо нема пленарних засідань, на комітеті. Комітет центральної ради заступає повну раду в усіх найважливіших функціях (§ 15). Коли центральна рада висловлює недовіря генеральному секретаріатові, він подається у відставку (§ 17). —

Однак російське тимчасове правительство не хотіло затвердити цього статута, покликуючися на те, що воно мовляв не відповідало заключеній угоді. Воно ж уложило зі свого боку „тимчасову інструкцію для генерального секретаріату временного правительства на Україні“, пересуваючи головну вагу з центральної ради на генеральний секретаріят та підчиняючи сей останній під накази російського тимчасового правительства. Центральна рада мала тільки задержати право ставляти пропозицію на членів генерального секретаріату, якого мало призначувати щойно тимчасове правительство в Петербурзі. На сій пропозиції мало й кінчитися право центральної ради. Крім цього обмежено число генеральних секретарів на 7, до яких додано ще генерального писаря, та зазначено, що не менше 4 з них повинні бути особи, які не належать до української національності. Найважливіші обмеження торкалися питання області України; тимчасове російське правительство обмежило право генерального секретаріату на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську (останню за винятком кількох повітів). (Сю інструкцію виготовлено 17. серпня 1917.)

Так станули до боротьби два напрямки: *український народ* з українською центральною радою на чолі домагався повної *народної самостійності* в державній злуці з Московщиною, задержуючи при собі право внутрішнього самовизначення, з органами своєї власної народної волі — між тим коли *російське правительство* згодилося по довгих торгах тільки на *льокальну самоуправу кількох українських губерній*, не випускаючи з рук ні контролю ні права вирішування важливіших справ.

Перешкоди
російського
тимчасо-
вого
правитель-
ства.

Боротьба
українсь-
кої
центральної
ради
з російсь-
ким
правитель-
ством.

Проголо-
шення
Української
Народньої
Республіки.
Третій
універсал

Та ні український народ ні його центральна рада не погодилися на таке рішення справи, і коли по всій Московщині пішла горожанська війна (Корниловъ — большевики), Україна спершу фактично, опісля й правно відлучилася від загально-російського державного центру і проголосила *Українську Народню Республіку* (дня 20. листопада 1917). *Третій універсал* оголосив, що Україна стала Українською Народньою Республікою „в федеративній Росії“, притім зазначено, що вироблення нових державних форм має бути проведено на українських і всеросійських установчих зборах“ — чим і сей універсал не вийшов поза рамці майбутньої федерації з Московщиною. Та ще в ноті генерального секретаріату з 24. грудня 1917, в якій сповіщено, що Українська Народня Республіка приступає до самостійних мирових договорів з центральними державами (в Берестю Литовськім), сказано про федерацію з Московщиною отсе: „Українська Народня Республіка змагає до створення федеративної злуки всіх республік, які повстали на території давньої Російської Імперії. Аж до часу, коли в Росії буде встановлено федеративне правительство і аж поки міжнародне заступництво буде поділене між правительством федеративної республіки та правительством України, вступає Українська Республіка зі своїм правительством — генеральним секретаріатом — на дорогу самостійних міжнародніх відносин“.

Мирові
договори
у Берестю
Литовсь-
кому.

Колиж прийшло до заключення мирових договорів у Берестю Литовському, розбилися відносини між українською і московською делегацією, та під стягом большевиків утворений совет народніх комісарів постарався, щоби побіч делегатів Української Народньої Республіки вислано на мирову конференцію в Берестю також осібну делегацію українських рад робітничих, вояцьких і селянських депутатів з Харкова. Таким чином конфлікт між Московщиною та Україною став довершеним фактом.

Четвертий
універсал.

Виразом того конфлікту являється *четвертий універсал* української центральної ради з 22. січня 1918 р. Щойно в сьому універсалі нема вже мови про федерацію з Московщиною, тільки сказано виразно: „Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, не від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу“. Четвертий універсал зберіг усі особисті й політичні свободи українських громадян, та всім народам, що мешкали на Україні, признав рівне право до „національно-персональної автономії“. Притім запо-

віджено вибори до українських установчих зборів, та постановлено, що тому „найвищому органowi належить рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої російської держави“ — значить: що щойно українські установчі збори мають рішити, чи й з якими народними республіками Україна має увійти в федерацію.

Вступивши на шлях повної державної самостійности, Українська Народня Республіка зберігла перш за все (під кінець січня 1918) *закон про землю*, зложений під впливом українських соціал-революціонерів. Провідні думки сього закону такі:

Закон
про землю.

Право приватної власности на всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами зноситься (1). Всі вони стають добром народу Української Народньої Республіки (2). Громадяне України можуть мати на тих добрах тільки право користування (3). Верховне порядкування тими добрами належить до центральної влади, спеціальне порядкування — до органів міського самоврядування: сільських, волостних, повітових і губерніяльних земельних комітетів (4). „Користування поверхнею землі дозволяється: а) для загально-громадського господарства, коли органи державної влади, органи міського самоврядування або земельні комітети організують і ведуть різні користні підприємства загального або місцевого громадського значіння; б) для приватно-трудового господарства, яке ведеться власною працею — окремим особам, сім'ям або спільним товариствам; в) під оселі і будівлі — окремим особам і товариствам або громадським установам для мешкання або для торговельних підприємств“ (6). „Нормою наділення для приватно-трудового господарства повинна бути така кількість землі, на якій сім'я або товариство, проводячи господарство звичайним для своєї місцевости способом, малиб користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ся норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства“ (9). „Ніякої платні за користування не повинно бути“ (12). „Право користування може переходити в спадщину (13). —

Як бачимо, Українська Народня Республіка, станула на становищі *соціалізації землі*, подібно як Советська Республіка.

Між тим прийшло між сими двома республіками до збройного конфлікту, та Українська Народня Республіка прикликала на поміч центральні держави, Австрію й Німеччину.

Збройний
конфлікт
між
Україною
та Московщиною.

При допомозі сих останніх відперто большевиків, але непорозуміння, які повстали між центральними державами та українською центральною радою, довели до того, що 29. квітня 1918 р. Павло Скоропадський проголосив себе гетьманом України. Та якраз у сам день встановлення гетьманщини затвердила українська центральна рада „Конституцію Української Народньої Республіки“, якій мусимо на сьому місці як слід придивитися.

Ся конституція складається з 8 відділів. (I. Загальні постанови. II. Права громадян України. III. Органи влади Української Народньої Республіки. IV. Всенародні збори Української Народньої Республіки. V. Про раду народніх міністрів Української Народньої Республіки. VI. Суд Української Народньої Республіки. VII. Національні союзи. VIII. Про часове припинення громадських свобод.)

Україна являється суверенною державою (1); суверенне право в У. Н. Р. належить народові України, себ-то всім громадянам разом (2). Народ здійснює своє суверенне право через всенародні збори України (3). Границь держави конституція не означає.

Українським громадянам заporучено всі громадянські та політичні свободи, сконструовані на основах французької конституанти і других європейських держав за виїмком економічної свободи та приватної власности (7—21).

Найвищою *законотворчою властю є всенародні збори*, які видають закони для цілої держави й формують вищі органи виконуючої та судової влади (23). Зосібна належать сюди податки (44), державні позики (45), обовязок військової служби (46), вповіть війни, заключення мира (47) і т. д. Всенародні збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням (27). Депутати до всенародніх зборів вибираються на 3 роки (31). Дочасно всенародні збори розпускаються або постановою власною, або на бажання не менш як 3 мільонів виборців, зложене в письмених заявах та передане судові У. Н. Р. (32). Всенародні збори вибирають голову, який має право їх скликувати (34). Голова всенародніх зборів є рівночасно представником Республіки (35). Всенародні збори збираються на сесію не менш, як два рази що-року. Перерва між сесіями не може тривати більше трох місяців. На жадання $\frac{1}{5}$ всіх депутатів слідує скликати всенародні збори до місяця (37). Право вносити законодатні проекти прислугує: а) президії

в порозумінні з *радою старшин зборів*; б) *раді народніх міністрів*; в) поодиноким фракціям, зареєстрованим всенародніми зборами; г) окремим депутатам, оскільки на внеску є бодай 30 підписів; г) органам самоврядування, які об'єднують не менш 100.000 виборців; самим виборцям, оскільки на внеску знайдеться бодай 100.000 підписів, потверджених через громади та поданих через суд У. Н. Р. (39). До зміни конституції треба присутності $\frac{3}{5}$ усіх депутатів, після чого ухвала мусить бути поновлена звичайною більшістю нових всенародніх зборів, які вийдуть із найблизчих нових виборів (42).

На чолі *виконуючої влади* стоїть *рада народніх міністрів*. Вона „порядкує всіми справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи або дотикають цілої У. Н. Р.; координує і контролює діяльність сих установ, не порушаючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються“ (50). Раду народніх міністрів формує голова всенародніх зборів за порозумінням з *радою старшин зборів*; затверджують її всенародні збори (52). Рада народніх міністрів відповідає тільки перед всенародніми зборами (51). Член ради народніх міністрів, котрому більшість всенародніх зборів висловить недовіря, мусить зложити свою повновасть (57). Якщо $\frac{2}{3}$ всенародніх зборів зажадають, члени ради народніх міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність (58).

Виконуюча
власть.
Рада
народніх
міністрів.

Найвищим органом *судової влади* є *генеральний суд У. Н. Р.*, зложений з колегії, вибраної всенародніми зборами на протяг 5 літ (25, 66). Він являється найвищою *касаційною інстанцією* для всіх судів Республіки, та не може мати функцій адміністраційної влади (67). Загальні рамці судової влади такі самі, як в інших конституційних державах континенту (60—64).

Генераль-
ний суд.

Цілком оригінальні основи мають постанови української конституції про т. зв. *національні союзи* (69—78). Перш за все в точці 6. зазначено загально: „Націям України УНР. дає право впорядкування своїх культурних прав в національних союзах.“ Справу сих національних союзів нормує VII. відділ конституції. Головні постанови сього відділу такі:

Національ-
ні союзи.

„Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР. на національно-персональну автономію, себ-то право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи національного союзу, влада якого щириться

на всіх його членів, незалежно від місця й поселення в УНР.“ (69). Для здійснення цього права, громадяне, належні до даної нації, утворюють свої національні союзи (71). „Обсяг справ, належних до компетенції національного союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою установчих зборів даної нації... Приняті постанови, які торкаються обсягу компетенції національного союзу, належать до розгляду й ствердження всенародніми зборами УНР. Незгідности, які можуть виникнути з цього приводу між національними установчими зборами і всенародніми зборами УНР., розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від сих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження всенародніх зборів УНР.“ (75). В таких границях прислугує національним союзам право легіслативи та самостійного врядування; тільки національні союзи мають право представництва даної нації перед державними та громадськими інституціями (72). „Національний союз установляє свій щорічний бюджет і має право а) оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загально-державного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності національного союзу“ (74).

При кінці українська конституція подає постанови про часове припинення громадських свобод у випадках державної konieczности (79—83).

Загалом беручи, треба зазначити, що українська конституція центральної ради придержується загальних принципів європейських конституційних систем, не приймаючи радянського устрою, хоч признала систему соціалізації землі. На увагу заслуговує зосібна порішення національного питання в рамках УНР. — замітне тим, що старається витворити форми національно-персональної автономії недержавних національних меншостей. Се перша відважна спроба в межах конституції. —

Згадана українська конституція залишилася на папері. Тогож самого дня (29. квітня 1918) видав *Павло Скоропадський*, „гетьман всієї України“ *закон про тимчасовий державний устрій України* такого змісту:

Назва Української Народньої Республіки заступається назвою: „*Українська Держава*“. Центральну раду розпускається, та всю „владу управи“ переймає *гетьман України* (1). Він санкціонує всі *закони* (2), він призначає „отамана ради міні-

Гетьман
Павло
Скоропад-
ський.
Закон
про тим-
часовий
державний
устрій
України.

„Українська
Держава.“

стрів“, котрий складає міністерський кабінет та представляє його на затвердження гетьмана. Гетьман має право відпустити кабінет (3). Він стоїть на чолі армії та фльоти (5), він веде всі зносини з закондонними державами (4). Всі накази й розпорядки гетьмана „закріплюються“ отаманом-міністром (8).

„Права й обов'язки українських козаків та громадян.“

Намість „прав громадян України“ говориться про „права й обов'язки українських *козаків та громадян*“, зачим іде, що на самому переді кажеється: „Захист рідного краю — се обов'язок кожного козака та громадянина Української Держави“ (12), та дальше: „Українські козаки та громадяне повинні платити установлені законом податки й мита, а також відбувати повинности, згідно з постановою закону“ (13). Щойно опісля вичислюється декілька політичних свобод, але всюди передбачено обмеження, які має визначити закон. Зосібна запоручено непорушимість приватної власности (19), право вільно вибирати собі працю, набувати й продавати майно (18). Павло Скоропадський зніс у своєму маніфесті з 29. квітня 1918 р. аграрний закон центральної ради та привернув повні права приватної власности.

Законо-
творча
власть.

„Закони розробляються в кожному міністерстві по належности і передаються на загальне обміркування раді міністрів“ (30). „По ухвалі радою міністрів внесених законопроектів вони передаються на затвердження гетьманові“ (31). „Міністрам дається можливість видавати *розпорядки* по розвитку й поясненню законів, причім всі такі розпорядки належать попередньому ухваленню радою міністрів“ (33).

Міністри.

Міністри мають свої окремі *секції*; загальний напрямок та об'єднання праці окремих міністерських секцій належать до *ради міністрів*. „Отаман-міністр і міністри відповідають перед гетьманом за загальний хід державної управи. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядки“ (36).

Для справ державного кредиту і фінансової політики встановлено осібну *фінансову раду* (38). До сеї ради належать крім отамана-міністра, міністра фінансів та державного контролера члени, призначені гетьманом (39). „Обміркування ради передаються на перегляд гетьмана“ (41).

Фінансова
рада.

Генеральний суд є „найвищий суд України для справ судівництва і адміністративних“ (42). Членів сього суду визначає гетьман (44). „Генеральний суд оголошує до загальної відомости всі закони й накази уряду“ (43). —

Генераль-
ний суд.

Порівнюючи сей закон про державний устрій України

з „конституцією Української Народньої Республіки“ та з іншими конституційними устроями Європи, бачимо діаметральну різницю в тому, що закон гетьмана Скоропадського встановлює *абсолютистичну монархію*. Сей закон не єсть конституцією, тільки самодержавною установою.

Віднова
Української
Народньої
Республіки.
Директорія.

Трудовий
конгрес.

Гетьманщина вдержалася на Україні тільки так довго, як довго вдержалися війська центральних держав, що видвигнули сей режим. Якщо всесвітня війна покінчилася перемогою над центральними державами, їхні війська стратили всяку рацію існування на Україні, та український нарід скористав із того і повставши проти гетьманської влади, прогнав чужинецькі війська та приневолив гетьмана до уступлення. Відновлено „Українську Народню Республіку“. На чолі народнього повстання станула *директорія* з 5 осіб, та скликала *конгрес трудового народу України* на 28. січня 1919 р. У цьому конгресі взяли участь репрезентанти трудового населення цілої України, зокрема не тільки з Наддніпрянщини, але й з Галичини (пор. нижче під II). На трудовім конгресі ухвалено „закон про форму української влади“. Але що ухвали сього конгресу відбувалися якраз під безпосередньою небезпекою большевицького наїзду на Україну, вони не могли порішити остаточно форми української влади, тільки означили її тимчасово, а саме:

„З огляду на небезпечний військовий час — каже закон в т. 3 — доручено власть і оборону краю директорії У. Н. Р., яка доповнена представником од Наддністрянської України, до слідуючої сесії трудового конгресу має бути верховною властю і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, причім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії трудового конгресу. Виконавча влада У. Н. Р. належить раді народніх міністрів, котра складається директорією і в час перерви сесій конгресу відповідає перед директорією“.

Про систему влади каже т. 5: „Конгрес трудового народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу, правительство У. Н. Р. разом із комісіями має підготувати закон для виборів всенароднього парламенту Великої Соборної Української Республіки“.

Трудовий конгрес не витворив нового державного устрою, але й не переймив ранішого устрою У. Н. Р., тільки встановив владу для *оборони Республіки*, концентруючи її в руках директорії з 5 членів, доповненої представником західної

України та ради народніх міністрів, яку складатиме директорія.

Воєнне лихоліття не дало однак директорії спромоги скликати другого трудового конгресу для завершення державно-правного устрою на Україні. Сама директорія розбилася та її функції перебрав на себе *de facto* оден член директорії, Петлюра, хоч більшість членів директорії не зреклася своїх прав. Але всеж таки українська суспільність не забула заповіді підготовлення нового демократичного устрою для України, та *всеукраїнська національна рада* в Кам'янці на Поділлі приступила до вироблення законопроєкту. На засіданнях 9., 11. та 13 травня 1920 р. ухвалила *всеукраїнська національна рада* проєкт „основного державного закона про устрій Української Держави“. Сей проєкт передано „правительственній комісії по виробленню конституції Української Держави“, та ся комісія, поробивши відповідні зміни й доповнення, предложила його до затвердження як проєкт „основного державного закона Української Народньої Республіки“. Оба проєкти числяться щоправда з часовим невідрадним станом, але містять у собі побіч тимчасових постанов також норми державного устрою на будуче. Тому мусимо на сьому місці при них коротко зупинитися, беручи за основу проєкт правительственої комісії.

Проект
основного
державного
закона
все-
української
національ-
ної ради
в Кам'янці.

Сей проєкт має 10 відділів (I. Українська Держава. II. Православна церква. III. Права та обовязки громадян. IV. Державна рада і державний сойм. V. Голова держави. VI. Правительство. VII. Самоврядування. VIII. Суд. IX. Оборона держави. X. Переходові і кінцеві ностанови).

Зосібна
проект
правитель-
ственої
комісії.

По сьому проєкту Українська Держава є самостійною державою з демократично-республіканським парламентарним устроєм, та має назву: Українська Народня Республіка (арт. 1). Проєкт подає границі держави (арт. 4). Крім сього зазначено, що території *українських* земель, які підчас революції утворили окремі державні організми, мають право злучитися з У.Н.Р., „на засадах федерації“, коли сього зажадає їхнє законодатне тіло (арт. 6).

Загальні
постанови.

„Православна церква в межах Української Держави є автокефальною, з патріархом у Києві на чолі“ (арт. 12).

Проєкт розказує широко про „права та обовязки громадян“, ідучи шляхами європейських конституційних систем. Зосібна признано не тільки особисту, віроїсповідну та політичну, але й економічну свободу, причім не роблено різниці між трудовим та иншим населенням. На увагу заслуговують за-

Права
та обовязки
громадян.

гальні постанови про людську працю: Людська праця стоїть під охороною закону; закони мають охороняти робітників), малолітків, жіночу працю та жінок підчас материнства; державі належить контролю над організацією праці, умовами праці та винагородою за неї (арт. 36). Найбільше далекосяглі є постанови проєкту про приватну власність. В цих постановах слідний вплив нової (повоєнної) конституції Німецької Держави (пор. нижче під г). Проєкт нормує: „Приватна власність стоїть під охороною закону. Власність зобов'язує. Користування власністю мусить служити для добра загалу“. (арт. 43). Сим чином проєкт відступив від системи „недоторкаємости“ права власности. Про земельну власність проєкт постановляє: „Дрібна і середня земельна власність стоїть під охороною закону. Зноситься більшу земельну власність. З неї утворюється земельний фонд, з якого задовольняється малоземельне і безземельне хліборобське населення“ (арт. 44). Сі норми зірвали очевидно зі системою соціалізації землі. Про рівноправність народів у державі сказано тільки отсе: „Вільність національного і культурного розвою для громадян національних меншостей забезпечується у всіх відношеннях, що не суперечать єдності держави. Окремий закон визначить їх права в школі та публичному життю“ (арт. 42).

Законо-
творча
власть.
Державний
сойм;
Державна
рада.

Законотворча власть прислугує на основі проєкту *державному соймові* аж до скликання першої державної ради (арт. 55). Державний сойм можна розв'язати щойно тоді, коли буде вибрана перша *державна рада* (арт. 59). Державний сойм вибирає зпоміж себе голову, заступників голови, секретарів і творить відповідні комісії (арт. 61). Загальні постанови про діловід державного сойму та права соймових послів проєкт прийняв з європейських парламентарних систем. Закони, ухвалені державним соймом, санкціонує голова держави. Він може однак до 14 днів завернути ухвалений закон зі своїми письмовними увагами під нову розвагу державного сойму, та сойм мусить поставити сю незатверджену постанову на порядок найближчого засідання. Державний сойм або приймає уваги голови держави щодо потреби зміни, та відсилає постанову до відповідної комісії, або рішає 2/3 присутних голосів задержати первісну постанову без зміни (арт. 79). Компетенція законотворчої влади державного сойму відповідає загалом іншим парламентарним системам.

Фінансова господарка державного сойму підпадає державній контролі, яка матиме свою самостійну державну організацію

(арт. 89). Коли державний сойм поставить міністра в стан обвинувачення, він мусить уступити з уряду (арт. 102). Крім сього державний сойм може „ухвалою, прийнятою в присутности не менш половини дійсної кількості його членів, двома третинами голосів присутніх членів, поставити голову держави в стан обвинувачення за державну зраду і порушення основного державного закону“ (арт. 98). Особи, яких сим чином поставлено в стан обвинувачення, судить найвищий державний суд (арт. 103). На випадок смерті голови держави, його добровільного уступлення, засуду, психічної або тяжкої фізичної недуги, державний сойм має негайно приступити до вибору нового голови держави (арт. 104).

Верховна виконуюча власть прислугує *голові держави* в сполучі з *радою міністрів*. Голова держави має „вищий догляд за законністю урядування“ (арт. 106).

Виконуюча
власть.
Голова
держави.

Голова держави санкціонує закони, видає накази з підписом відповідного міністра, який своїм підписом бере на себе відповідальність за законність наказу (арт. 108). Голова держави скликає, відкриває, та закриває сесії державного сойму; він розв'язує сойм з хвилею вибору державної ради (арт. 110). Голова держави покликає або звільняє на внесок голови державного сойму голову ради міністрів, а на внесок сього останнього всіх інших міністрів (арт. 111). Він іменує та звільнює вищих державних урядників та професорів вищих шкіл (арт. 112). Голова держави є начальником збройної сили в державі та заступає державу на зовні (арт. 115, 116). Він має право помилування за карні переступи (арт. 117).

До хвилі вибору голови держави державною радою, головою держави має бути по проєкту Симон Петлюра (арт. 151). *Перша державна рада* 7-ого дня після свого першого засідання вибирає першого голову держави на окремому засіданні в присутности $\frac{2}{3}$ членів державної ради.

Рада міністрів складається з голови й відповідних міністрів (арт. 121). Міністри відповідають перед державним соймом за свої ресорти, за згідність урядових актів з законами та за законний біг справ у підчинених їм галузях адміністрації (арт. 120). Голова ради міністрів надає напрям політиці правительства, головує в раді міністрів та пильнує, щоби діяльність поодиноких міністерств годилася зі собою (арт. 122). Рада міністрів відповідає солідарно за загальний напрям політики перед державним соймом (арт. 120). Рада міністрів може за згодою

Рада
міністрів.
Товариші
міністрів.

державного сойму встановити при поодиноких міністерствах товаришів міністра. *Товариші міністрів* мають однак лише тоді право голосу в раді міністрів, якщо їм рада міністрів доручила заступати дотичного міністра (арт. 124). Крім міністрів, проєкт знає також „керуючих міністерствами“ та „директорів департаментів міністерств“ (арт. 127). Міністри та „керуючі міністерствами“ мусять уступити з уряду, якщо державний сойм висловить їм недовіря, або поставить їх в стан обвинувачення (арт. 121). Права та обов'язки державних урядовців має визначити окремий закон (арт. 129).

Судейська
влада.

Судейська влада є відділена від адміністраційної (арт. 130), та всеж таки для цілої держави утворюється оден найвищий адміністраційний суд „на судових засадах“ (арт. 131).

Само-
врядування.

Про „самоврядування“ предкладає проєкт ось які головні постанови: „Громади, волости, містечка, міста, повіти та вищі одиниці самоврядування користуються з автономії щодо вирішення питань про місцеві добра та потреби в межах своєї території, оскільки державна адміністрація, або відповідна більша одиниця самоврядування не прилучила певної справи до свого обсягу ділання.“ „Кожна одиниця самоврядування має автономне право призначити податки та повинности, що є необхідні для її урядування“ (арт. 133).

Вкінці проєкт зазначає, що всі постанови про державний сойм мають відноситися також до державної ради аж до часу зміни основного закону (арт. 154). —

Закон про
тимчасове
верхове
управління
та порядок
законо-
давства
в У. Н. Р

Згаданий законопроєкт залишився проєктом; навіть урядові круги У. Н. Р. не хотіли його затвердити. Натомісць під датою 12. листопада 1920 р. затвердив Петлюра „закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці“, і „закон про державну народню раду Української Народньої Республіки“.

Закон про *тимчасове верховне управління* обіймає 19 точок про верховну владу, яка має бути поділена між директорію, державну народню раду та раду народніх міністрів, „до часу, коли матиме чинність в Укр. Народній Республіці ухвалена народнім представництвом (себ-то „парляментом, скликаним на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права“) повна конституція“.

На основі сього закона голова директорії преставляти ме цілу директорію; він затверджує закони, ухвалені державною народньою радою, та договори з іншими державами, видає акти

амністії та помилування, репрезентує У. Н. Р. на зовні, покликуює голову ради народніх міністрів і затверджує членів тої ради.

Законотворча власть прислугує державній народній раді. Голова директорії санкціонує ухвалені нею закони до 14 днів; він може однак до тогож часу завернути ухвалений закон на новий розгляд до державної народньої ради; державна рада мусить се взяти під розвагу, та або поробить потрібні зміни або остаточно порішить попередній текст закона. Проекти до законів виходять від відповідних міністерств. Коли державна народня рада не функціонує, рада народніх міністрів може в необхідних випадках ухвалювати законні постанови, які після затвердження головою директорії ставатимуть законами.

Головна управа *виконуючої влади* прислугує голові ради народніх міністрів. Його вибирає голова директорії, та він підшукує собі всіх інших членів ради міністрів, в склад якої входять всі міністри „або керуючі міністерствами“ та державний секретар. Рада народніх міністрів відповідає за діяльність уряду перед державною народньою радою. Крім сього можна покликати окремого державного контролера.

Вдругому законі з тої самої дати „про державну народню раду У. Н. Р.“ видано подрібні постанови про сю останню, м. и. про її компетенцію. До компетенції державної народньої ради зачислено обговорення та розроблення законопроектів, обговорення бюджету, розгляд справ про позички та інші державні зобов'язання, розгляд і ствердження міжнародніх договорів, оголошення війни й заключення миру та контролю діяльності уряду.

Про склад державної народньої ради сказано: „Державна народня рада складається з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних організацій і установ. Порядок виборів представників і розподіл їх числа зазначається особливим законом“.

Але небаром прийшла рада народніх міністрів до переконання, що живучи на чужій території (в Польщі) не можна скликати справжньої народньої ради по постановам вище згаданого закона, тому вона предложила новий *проект про т. зв. раду республіки*, та Петлюра затвердив сей проект під датою 9. січня 1921.

У сьому законі сказано (в т. 2): „Державний устрій і постійна конституція, зміни засад робітничого і земельного законодавства та прав національних меншостей в зв'язку з національно-персональною автономією належать до компетенції повноправного органу народнього представництва, що його

Закон про
державну
народню
раду У. Н. Р.

Проект
т. зв. ради
республіки.

буде скликано на території Української Народньої Республіки“. Щойно іншими законотворчими справами може зайнятися ново креована рада республіки.

Склад сеї ради тим замітний, що вона мала формуватися з представників політичних партій та громадсько-політичних організацій України. —

На сьому законі можнаб покищо закінчити історію державної думки на Придніпрянській Україні, оскільки требаби обмежитися на правительственні або інші публичні акти — але ми не можемо при сій нагоді поминути одної визначної приватної праці, що науковим методом приступає до розв'язки проблему модерної конституції для України. Маю на думці проф. О. Ейхельмана: „Проект конституції основних державних законів Української Народньої Республіки“, 1921. Проект дуже детальний, обіймає не тільки основні конституційні приписи, але й усі подрібні постанови, які звичайно знаходяться поза загальними рамцями конституційних грамот. Він якраз тому цінний, що не залишає невирішених постанов, розбираючи усі питання до найдалше ідучих подробиць. Проф. Ейхельман пішов слідами Драгоманова, предкладаючи в проекті *федеративну* систему української держави; але він різниться щодо основ від Драгоманова в двох напрямках, а саме: він обмежується тільки на землі українські, на Українську Народню Республіку — а далше він ставить державну конструкцію не від громад почавши до федеративної держави, тільки від центральної державної влади сфедерованої держави, через конструкцію „земель“, як поодиноких держав зв'язку, до громад. В проєкті проф. Ейхельмана вичислюється спершу компетенції федеративної влади, щойно відповідно до сеї компетенції та в її рамцях представляється компетенцію федерованих „земель“ і низчих самоуправних одиниць. Проф. Ейхельман послідовний прихильник модерного демократизму й республіканізму, причім він не зупиняється на шаблоні рівного вибірного права, пропонуючи, де тільки можна, ценз вищої інтелігенції, та домагаючися всюди безпосереднього впливу інтелектуальних, фахових сил на діловий хід державних справ.

Зосібна заслугують в його проекті на увагу осьякі моменти:

Федерально-державна організація У. Н. Р. має охоронювати зовнішню безпечність цілої республіки та виконувати державні функції, які вимагають спільного співробітництва всіх „земель“ і спільних для всіх земель порядків. Зокрема мають до ком-

Проект
конституції
проф.
О. Ейхель-
мана.

Федераль-
но-
державна
організація
У. Н. Р.

петенції сеї організації належати: зносини з заграничними державами, організація й удержання військових сил, закони про основні права громадян та про право громадянства й правне становище чужинців, закони про відношення цивільної влади до релігійних стоваришень, закони про монету, вагу, міру, банки, пошту, телеграфи й телефони, залізниці, сухопутні й водяні шляхи та плавбу морем, закони про товарові склади, митові справи, охорона лісів, піклування про торгівлю та всі галузі промисловости, охорона праці та робітнича безпека, торгівне, вексле, патентове, конкурсове й морське право, значна частина приписів цивільного права, санітарні та гігієнічні приписи, фінансова й податкова господарка федерально-державної організації та контролю над нею, встановлення відповідних судових установ для цілої організації, визначення постанов для найважніших взаємин між поодинокими землями.

Землі У. Н. Р. підлягають згаданій федеральній організації в тих межах і на тих підставах, які визначено повище. У всіх інших державних і громадських справах землі управляються самостійно і мають свою законотворчу, виконуючу та судейську власть. Коротко кажучи: кожна земля матиме право розпоряджуватися самостійно на своїй державній території в усіх відносинах та справах, які стоять поза компетенцією федерально-державної організації. Але федерально-державна організація може розложити частину своїх спільних державних видатків між окремі землі в пропорції до числа населення. Кожна земля повинна скласти в рамках федеральної організації свою власну конституцію на засадах демократичної республіки, але сі конституції може змінити всенародній збір (референдум) дотичної землі, оскільки зажадають сього або об'єднані збори обох палат федерального парламенту, або федеральний голова У. Н. Р. Зосібна прислугує правительствам окремих земель право укладати міжнародні договори з сусідними чужоземними державами в справах внутрішньої управи та юстиції, але виключно тільки за згодою федерального міністерства; в сих справах має федеральний голова право вета.

Повіти й громади мають зорганізуватися на засадах автономного громадського самоврядування. Всюди повинна функціонувати рада, як установчий орган, та управа, як виконуючий орган. В разі потреби повинен і в сих організаціях скликуватися народній збір (референдум), та повинна бути встановлена контроль витрат грошових засобів.

Землі
У. Н. Р.

Повіти й
громади.

Склад
федераль-
но-
державної
організації.

До федерально-державної організації належатимуть по проєкту проф. Ейхельмана: федерально-державна установча влада, надзвичайні національні збори, федерально-державний парламент, федерально-державний голова, федерально-державне міністерство, федерально-державний суд, місцеві органи федерально-державного управління і федерально-державна контролія.

Установча
влада.

Установча влада належить народові у всенародньому референдум. Кожний ділово здатний громадянин У. Н. Р., що має 25 років віку, певну роботу і живе на власні засоби, користується по проєкту правом голосу в установчій владі. Притім надаватимуться громадяням *плюральні голоси* „в залежності від віку особи, семейного стану, освітнього цензу, громадського й державного стажу“. Установча влада народу проявляється головно з огляду на складення та зміни федеральної конституції; крім сього вона має виїмково брати участь і в важніших справах законодавства в порядкуванні адміністрації федерально-державного суду та федерально-державної контролі. Зміну конституції має предклати або одна третина повного складу членів парламенту, федерально-державний голова, федерально-державна рада міністрів, федерально-державний суд, одна четвертина парламентів поодиноких земель, або вкінці два міліони громадян, управлених до участі в установчій владі. Предложені зміни конституції мають обмірковуватися на *обеднаних зборах обох палат парламенту* або на „*надзвичайних національних зборах*“, та представлятися під затвердження установчої влади, яку представляє всенароднє референдум.

Федераль-
но-
державний
парламент.

Федерально-державний *парламент* складатиметься з двох палат: із земсько-державної палати та з федерально-державної ради. До земсько-державної палати мають належати відпоручники парламентів окремих земель. Натомісць члени федерально-державної ради вибираються тайним, беспосереднім та пропорціональним вибірним правом, придержуючися тих самих принципів, які визначено установчим зборам (зосібна щодо плюральности). Обі палати матимуть право кооптувати членів із числа кваліфікованих фахівців з вищою освітою.

Сесії парламенту є чергові або надзвичайні. Щорічно має збиратися 1. грудня чергова сесія. Крім сього можуть збиратися надзвичайні сесії. Причім проєкт означає, хто може домогатися скликання таких сесій. Обі палати можуть визначувати комісії та запоряджувати особливі анкети для розгляду поодиноких законотворчих питань. Для важніших справ обедню-

ються обі палати парламенту на т. зв. *обєднаних зборах*, яким м. и. прислугуватиме право, на час перерви між сесіями парламенту призначити т. зв. депутатські збори задля безперивного звязку між парламентом і правительством.

До компетенції парламенту належатимуть крім законотворчих і бюджетових функцій ще й контролю загальної політики виконуючої влади, та право затверджування міністрів і рівних їм урядових осіб. Парламент вибиратиме половину загального числа вищого федерального суду, потягатиме до відповідальности голову федерації, членів парламенту, суддів вищого федерального суду, міністрів, їхніх заступників інших відповідальних урядових осіб та стверджуватиме висліди ревізій державної контролі.

Обидві палати парламенту мати муть однакове право законотворчої ініціативи; вона прислугує також голові федерації, федеральному судові, федеральній раді міністрів, федеральній контролі, та двом міліонам громадян, що мають право голосу на установчих зборах.

На чолі *виконуючої влади* стоїть *голова федерації*. Вибір голови переводиться (по проєкту) на *обєднаних зборах* обох палат парламенту з членами вищого федерального суду; але громадяне У. Н. Р. можуть до двох місяців від переведення виборів домагатися, щоби поставлено вибір голови під рішення всенароднього збору (референдум). Збори, покликані до вибору голови, можуть також вирішити вибір одного або двох заступників голови, що малиб заступати голову на випадок хвороби, неприсутности або смерти.

Виконуюча
влада.
Голова
федерації.

Голові федерації прислугуватимуть ось які права: зверхній нагляд над виконуванням законів; старівля про найдоцільніше ведення усіх галузів державної адміністрації; безпека держави від внутрішних та зовнішних загроз; визначення ревізій цивільних чи військових адміністраційних установ; покликування та усування урядників; наладжування дипломатичних зносин з чужими державами; підписування міжнародніх договорів; проголошення війни або мира; верховний догляд усіх збройних сил; право помилування за карні переступи; право надавання титулів або відзнак; право затверджувати проголошення воєнного стану або стану облоги. Голова федерації може викликати кожного громадянина для складення зізнань, подання пояснень або рад. Для виконання діловоду має бути при голові особлива канцелярія.

Міністри переводять законні розпорядки голови федерації. Федеральне міністерство завідує центральною державною адміністрацією. Число міністрів має визначити окремий закон. В складі кожного міністерства мають зорганізуватися особні департаменти. На чолі міністерств стоять міністри, що можуть мати побіч себе кількох віцеміністрів; але поодинокі департаменти мають особних директорів з одним або кількома віце-директорами. Вкінці окремим секціям признано окремих діловідників.

Кандидатів на міністрів мають прекладати обєднані збори обох палат парляменту голові федерації до затвердження. Міністри мати муть загальний догляд усіх адміністраційних робіт, що належать до ділового обсягу їхніх міністерств. В законно означених границях своїх ресортів мають міністри право самостійно вирішувати приналежні справи, видавати обовязуючі розпорядки та пояснення до дотичних законів. Кермуючи справами своїх ресортів повинні однак міністри зберігати загальну політику правительства, вказану радою міністрів та затверджену головою федерації.

Всі міністри складають *раду міністрів*. На розгляд рішення ради міністрів передано ось які справи: перш за все такі, які доручено їй на підставі окремих законів, головою федерації, палатами парляменту або вищим федеральним судом; далше не тільки голова ради міністрів, але й кожний міністр може вносити на раду справи по свому ресорту; вкінці обмірковуються на раді міністрів всі правительственні проєкти, призначені до парляменту, та відповіді на запити парляментарних палат. Рада міністрів має визначувати загальну політику правительства. Голова ради міністрів не має особних прав. При раді міністрів мається завести „державна канцелярія“ і т. зв. „особлива нарада“, яка малаб допомагати парляментам поодиноких земель при складанні законопроєктів.

Вкінці треба додати, що проф. Ейхельман присвячує у свому проєкті спеціальну увагу питанню про відповідальність голови федерації, міністрів, віцеміністрів, директорів департаментів і т. д. Він пропонує дуже детальну систему, комбінуючи компетенції ріжних властей зі собою. Розгляд сеї системи лежить одначе поза межами сього підручника.

На сьому місці мусимо однак ще згадати про компетенцію *федерально-державного суду*. Вона обіймає м. и.: вирішування спорів про розуміння приписів конституції; суд в справі пере-

ступів державних органів; питання адміністраційної юстиції; непорозуміння між землями У. Н. Р. і т. д. —

II. Територія Придніпрянської України перейшла після довгих війн з українськими військами під *большевицьку* владу. Ся остання скликала „всеукраїнський зїзд рад“, який на засіданні 14. березня (марта) 1919 затвердив *основний закон „Української Соціалістичної Радянської Республіки“*.

II. Основ-
ний закон
„Укр.
Соціалі-
стичної
Радянської
Респу-
бліки.“

В „основних постановах“ сього останнього читаємо м. и.:

„Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури працюючих і експльоатованих мас пролетаріату і біднійшого селянства для перемоги над віковими гнобителями й експльоаторами капіталістами й поміщиками“ (1). „Завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом переведення соціалістичних реформ і систематичного подавлення всіх контрреволюційних намірів з боку заможних мас. Після здійснення цих завдань диктатура зникне, а слідом за нею, по остаточнім оформленню майбутнього комуністичного ладу, зникне й держава, уступивши місце вільним формам суспільного життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність людей“. (2). „В цілях здійснення свого основного завдання Укр. Соц. Радянська Республіка: а) провадить в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого економічного устрою і виявляються в скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва; б) в області будівництва державного життя закріплює владу за робітничою клясою, усталюючи право участі в здійсненні державної влади виключно для працюючих мас і цілком усуваючи пануючі кляси від такої участі; в) утворює для працюючих мас можливість користуватися правами (свободою живого і друкованого слова, зборів і спілок), позбавляючи сих прав пануючі кляси і спільні з ними по своїй політичній позиції громадські групи; г) організує озброєну оборону здобутків соціалістичної революції притягненням до цієї оборони всіх трудових елементів країни“. (3).

На сьому бачимо, що Укр. Соц. Радянська Республіка має ті самі загальні основи, що Російська Советська Республіка. Притім „основні постанови“ згаданого всеукраїнського зїзду рад заявляють, що Укр. Соц. Радянська Республіка намагається знищити національну ворожнечу, та має „твердий намір увійти в склад *єдиної* Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умовини для її збудови“ (4).

Так само щодо особистих та політичних прав людини стоїть Укр. Соц. Радянська Республіка на тих самих принципах, що Російська Советська Республіка; свобода висловлювання своїх думок, свобода зборів та стоваришень, свобода знання прислугуватимуть тільки трудовим елементам (22—32); церква відокремлюється від держави (23).

Вкінці й організація влади побудована на тих самих принципах. Радянська влада на Україні ділиться на *центральною й льокальну*.

Центральна
влада.

До компетенції *центральної* радянської влади на Україні належать крім питань загально-державного значіння ще такі питання, „які будуть взяті на розгляд органами центральної радянської влади“ — значить, центральні органи можуть довільно видавати рішення про всілякі державно-правні питання, не оглядаючися на се, чи вони належать до окремої компетенції, визначеної зосібно основним законом. До питань загально-державного значіння, які основний закон звязує з центральною владою, належать: затвердження, зміна та доповнення основного закона; визначення державних границь республіки; проголошення війни, заключення мира та зносини з чужоземними державами; організація війська; верховна управа внутрішньої політики; цивільне, карне та процесове право; фінансова господарка; провідні постанови в області народного господарства; державна контроля (6).

Склад центральної радянської влади обійматиме: 1. всеукраїнський зїзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; 2. всеукраїнський центральний виконуючий комітет рад; 3. раду народніх комісарів (7).

Центральний комітет скликає всеукраїнський зїзд рад не менш як 2 рази на рік (8), та означає „лад виборів“ до сього зїзду (9). В часі між двома зїздами найвищу центральну владу представляє центральний комітет (10). Зїзд і центральний комітет дають загальний напрямок діяльності централі. До виключної компетенції центрального комітету належать: вибори й звільнення ради народніх комісарів та голови ради; вибори місцевих органів радянської влади, норма їхнього представництва та загальні постанови про внутрішню організацію сих органів; розклад державних прибутків між центральною й місцевою владою. (11, 19). Центральний комітет відповідає перед зїздом. Члени центрального комітету вибираються зїздом на час до слідуячого зїзду (12).

Рада народніх комісарів бере на свій розгляд всі питання загального законодавства й адміністрації, але тільки або за уповноваженням центрального комітету або за його затвердженням (16). Число членів сеї ради означає центральний комітет. На чолі ради стоїть голова (15).

Як бачимо, центральний комітет має рішаче становище в цілій державній устрою Укр. Радянської Республіки. Всеукраїнський зїзд залишається в тіні, рада народніх комісарів є тільки експонентом центрального комітету.

Льокальна влада складатиметься з двох органів: з ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, які мають свої виконуючі комітети (т. зв. „виконки“) — і зі зїзду рад, що також мають свої виконуючі комітети. Зїзди є або губерніяльні, або волосні (18). Право вибору прислугуватиме тільки трудовим елементам у тому самому розумінні, як в основному законі Російської Советської Республіки.

Про компетенцію нема в законі близьких постанов. —

III. Центральні держави, себ-то Німечина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина програли всесвітню війну. Австрія розпалася під кінець 1918 р. на національні держави, зосібна український народ Галичини та Буковини проголосив на всенародніх зборах 16. жовтня 1918. самостійну українську державу в рамцях українських земель колишньої Австрії. До влади покликано Українську національну раду.

Українська національна рада на засіданні дня 13. листопада 1918 ухвалила „тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії“. Сей основний закон обіймає 5 артикулів („Назва“, „Границі“, Державна суверенність“, „Державне заступництво“, Герб і прапор“). Його зміст такий:

Назва держави: „*Західно-Українська Народня Републіка*“. Границі її покриваються „з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії“. Отся територія становитиме самостійну, суверенну республіку. Права влади виконуватиме весь нарід через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного й пропорціонального голосування. На тій самій основі мають бути вибрані установчі збори. До часу зібрання установчих зборів має виконувати всю владу українська національна рада й державний секретаріят.

До сього прийшли ще два закони, оден про тимчасову

Льокальна
влада.

III. Західно-
Українська
Народня
Републіка.

Тимчасовий
основний
закон.

організацію судів та судейської власти, в яких прийнято покищо принцип, що в тих справах мають залишитися закони й розпорядки бувшої австрійської держави, „оскільки вони не противляться державности Західно-Української Народньої Республіки“.

Близких законних постанов про державний устрій не було, та залишилося покищо при давніших нормах австрійської конституції. Але небаром означено конструкцію *національної ради*. Сі правні відносини нормували 2 закони з 4. січня 1919 р. В сих законах постановлено: „Українська національна рада вибирає президію, зложену з президента і 4 заступників президента. Президент, а в случаю його перешкоди найстарший віком його заступник, скликає українську національну раду і проводить на її засіданнях. Українська національна рада вибирає 2 секретарів і одного заступника секретаря для ведення канцелярії, протоколів нарад і діловодства ради.“ „Українська національна рада вибирає зпосеред себе *виділ* з 9 членів якому проводить як 10. член, президент української національної ради, а на случай його перешкоди найстарший віком його заступник.“

„До компетенції *виділу* української національної ради належить: а) іменувати членів правительства, б) приймати і уділяти їм демісії, в) виконувати право амністії і аболіції, а то на внесення державного секретаріату судівництва. В справах військового судівництва може виділ української національної ради перенести право виконання амністії на раду державних секретарів; г) іменувати начальників верховних державних урядів цивільних і військових, д) удостоверяти і оповіщувати закони“.

„Виділ української національної ради скликає в міру потреби президент української національної ради, а в случаю його перешкоди найстарший віком його заступник. Він репрезентує виділ і підписує його письма“.

Збираючи повищі постанови до правничого знаменника, можемо сказати: Верховна влада в „Західно-Українській Народній Республіці“ належала національній раді, якій прислужувала перш за все законотворча власть у державі. Для виконання найважніших прав народньої суверенности покликано виділ національної ради з 10 членів; значить: республіка не мала президента на чолі, тільки президент національної ради являвся головою виділу національної ради. Верховна власть прислужу-

вала державному секретаріатові з президентом міністрів на чолі.

Найважніший державний акт західно-української влади є *акт злуки з Великою Україною*. Національна рада проголосила сей акт ухвалою з дня 3. січня 1919 ось як:

Акт злуки
з Великою
Україною.

„Українська національна рада, виконуючи право самоозначення українського народу, проголошує торжественно зєдинення з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народньою Республікою в одну, одноцілну, суверенну Республіку. Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, українська національна рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народньою Республікою і Українською Народньою Республікою дня 1. грудня 1918 р. у Хвастові та поручає державному секретаріатові негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізування договору про злуку. До часу, коли зберуться установчі збори зєдиненої республіки, законодатну владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує українська національна рада. До тогож самого часу цивільну й військову адміністрацію на згаданій території веде державний секретаріат, установлений українською національною радою, як її виконуючий орган.“ Трудовий конгрес (пор. вище під I) завершив опісля сю злуку — причім аж до установчих зборів залишено дотеперішну владу Західно-Української республіки. Таких установчих зборів доси не було.

Та не довелось новій Республіці довго істнувати — всеж таки в короткому часі свого істнування вона ухвалила м. и. *земельну реформу* і проголосила її окремим земельним законом дня 14. квітня 1919. Головні постанови сього закона такі:

Земельна
реформа.

Держава „бажає наділити землею всіх тих рільників, які землі зовсім не мають або яких посілість не вистачає на проживлення їх родин“, та „вести господарку в усіх лісах, положених на області держави.“ (§ 1). Тому держава приступає до вивласнення всіх двірських обшарів, великих посіlostей, фундаційних, монастирських, єпископських і церковних дібр, земель, набутих для спекуляції, загалом таких посіlostей, яких власники чи посідачі не оброблюють власними силами (§ 2). Із вивласненої землі слідує утворити окремий земельний фонд, яким до часу розділу між управнених орудоватимуть областні, повітові та громадські земельні комісії під наглядом правительства (§ 7). Земельний фонд має наділити землею безземельних

та дрібноземельних українських громадян, приналежних до Західно-Української Народної Республіки, які займалися рільництвом перед оповіщенням земельного закону (§ 12). Вивласнені ліси переходять на власність держави (§ 14), пасовиска й полонини, оскільки не лишаються при приватних власниках, на власність громад або зв'язків кількох громад (§ 13).

Земельний закон не вирішив однак питання про винагороду шкоди за вивласнення, відкладаючи остаточне вирішення до законодавчого тіла, „яке буде вибране на підставі нового виборчого права“ (§ 19). До цього однак не прийшло. —

Диктатор.

Воєнне лихоліття, що спричинило відворот галицьких українських військ під напором польської переваги, спонукало президента виділу української національної ради та державний секретаріат передати владу в руки *диктатора*. Актом з 9. червня 1919 р. постановлено: „З огляду на вагу хвилі й на небезпеку, грозячу вітчизні, для скріплення й одностайності державної влади, президія виділу української національної ради Західної Области Української Народної Республіки і державний секретаріат постановили надати право виконувати всю військову й цивільну владу, яку виконував доси на основі конституції виділ української народної ради й державний секретаріат, уповноваженому диктаторові.“

Намісць *конституційних* органів національної ради, себ-то її виділу та державного секретаріату, встановлено *революційну* владу, себ-то *диктатуру*. Національна рада задержала номінально свої законотворчі права, хоча їх не виконувала.

Диктатор покликав до помічі т. зв. уповноважених диктатора, значить дорадників, але не відповідальні органи. Ясна річ, що диктатура не могла, як така, перевести справжніх *конституційних* норм, та всякі спроби могли являтися тільки проєктами конституції.

Проект
„основ
державного
устрою
Галицької
Держави“

Диктатура повернула до правного становища з часів передзлукою обох українських республік, та вивісила прапор самостійної „Галицької Держави“. Висловом цього змагання являється проєкт „основ державного устрою Галицької Держави“, що його диктатура предложила союзним державам (антанти) та лізі народів. Предложено сей проєкт 30. квітня 1921 р. Головні постанови проєкту такі:

Галицька держава має бути незалежна та суверенна; права суверенности прислугуватимуть загалові всіх громадян (арт. 1). Вона має бути правовою державою з республіканською фор-

мою правління (арт. 4). Загальні права громадян признає проєкт по загальним нормам конституції; нема одначе згадки про ненарушимість приватної власности, натомісць прийнято загальну фразу, що кожний громадян має свободне право розпоряджувати своїм майном (арт. 5). Крім сього визначено в проєкті *основні права народностей*, признаючи три головні народности: „українську, далі польську й жидівську.“ Сі народности користуватимуться рівними правами на області публичного життя, між тим коли інші народности в державі матимуть тільки становище „*національних меншостей*“, яким держава має також запоручити окремі права (арт. 3).

Законотворчу власть в державі має виконувати *державна рада*, вибрана на підставі загального, рівного, безпосереднього, тайного та пропорціонального виборчого права без різниці пола (арт. 6). До неї належатимуть усі справи, „що відносяться до держави як такої, до області держави та до горожан держави, як також справи договорів з іншими державами та ратифікація постанов про війну і мир“ (арт. 7). Крім сього вона виконуватиме контролю цілої адміністрації держави (арт. 8). Вибори послів до державної ради мають відбуватися на 5 літ „окремо по народностям, значить: українська народність, а так-само польська та жидівська, вибирають кожда окремо своїх послів, а національні меншости всі разом“ (арт. 9). Державна рада має вибрати з поміж послів президента державної ради і 4 віцепрезидентів; з віцепрезидентів має бути оден польської, оден жидівської народности.

Верховна виконуюча власть прислугуватиме *президентові держави*, вибраному на 6 років загальним, рівним, безпосереднім, тайним голосуванням (арт. 11). Він матиме право іменувати та відкликувати міністрів, іменувати шефів державних властей, військових командантів і шефів та військових старшин, заключувати договори з іншими державами за згодою державної ради, та вирішувати разом з радою державних міністрів про війну і мир, предкладаючи таку постанову безпроволочно до ратифікації державній раді (арт. 13, 15). Президент держави „скликує державну раду, відрочує і розв'язує її в разі потреби. Він санкціонує закони, постановлені державною радою. Його одобрююче чи відмовне вирішення має застати найдалше до 30 днів по предложенню ухваленого державною радою закона до санкції. В разі відмовлення санкції, відходить справа безпроволочно знов під обрани державної ради, та коли в дер-

Законо-
творча
власть.

Виконуюча
власть.
[Президент
держави.

жавній раді $\frac{2}{3}$ важно відданих голосів заявляться без зміни за тим самим порядком, то ухвалений закон без санкції одержує загально обов'язуючу силу закону.“ (арт. 14).

Державне
міністер-
ство.

Президент держави має виконувати „волю всего народу держави, виявлену в законах, через одвічальних *міністрів* і підвласних їм урядовців“. Державне міністерство має керувати всіми урядами в державі та виконувати закони, ухвалені державною радою (арт. 18). Воно складатиметься з президента міністрів і інших міністрів по ресортах, визначених державною радою (арт. 19). Міністри відповідатимуть перед державною радою за всі урядові чинности; за невиконання законних обов'язків або за порушення законів має їх судити особний, державний трибунал (арт. 21).

Судейська
влада.

Загальні постанови проєкту про *судейську владу* відповідають звичайним конституційним нормам (арт. 30—33). „Зажалення горожан держави з причини порушення заporу-чених їм державною конституцією політичних прав, буде вирішувати трибунал адміністраційний, коли справа остаточно вже перейшла всі адміністраційні інстанції.“ (арт. 37).

Національ-
ні права.

Окремий відділ проєкту (IX) займається „*національними правами*“. Головні постанови цього відділу торкаються ось яких питань:

Народні та середні школи треба зорганізувати зокрема для всіх 3 головних народностей, з тим, що їх матірня мова має бути викладовою мовою цих шкіл. Національні меншости можуть довільно вибрати собі одну із цих шкіл, причім не виключається заснування окремих народних та середніх шкіл для національних меншостей (арт. 22). Внутрішню урядовою мовою державних урядів має бути українська мова; у зовнішньому урядованні матимуть українська, польська та жидівська мова рівні права (арт. 23). Урядові розправи та списування протоколів слідує вести в одній із згаданих мов відповідно до народности особи, що бере участь в розправі (арт. 24). Так само й закони, розпорядки та урядові прилюдні оповістки треба виготовляти в усіх 3 мовах (арт. 25). Членів державного міністерства покликуватиметься на підставі національного ключа (арт. 27), та й при інших урядових посадах прийдеться звертати увагу на „національне відношення населення держави“ (арт. 28). Кожний урядник та службовець держави мусить володіти бодай двома мовами головних державних народностей (арт. 29.). —

Се булиб головні постанови проєкту, який диктатура предложила найвищій раді держав антанти. Та на сьому можнаб покінчити огляд конституційних змагань Західної Української Республіки, колиб на тому кінчилися усі проєкти української конституції. Але воно так не є. Як для Великої України зладив проф. Ейхельман науковий проєкт конституції, так для Західної України виготовив ще з кінцем 1920 р. автор сього підручника, *проф. Дністрянський* проєкт конституційної грамоти (не оголошений дотепер друком). Зупинимосся коротко на сьому проєкті.

Проект
конституції
проф.
Дністрян-
ського.

Проект виходить від поділу на конституційні, основні та звичайні закони (пор. I. книга § 4, IV.). Тільки провідні конституційні норми належать до конституційної грамоти, яка не повинна обіймати подробиць, що належать до подрібних основних законів. Крім сього проєкт визначається тим, що побіч тривалих норм майбутньої конституції обіймає також перехідну стадію, яка якраз має дати конституції тривкі легальні основи на окремих установчих зборах.

Зосібна проєкт ділиться на 3 головні частини: 1. Держава та право; 2. державна влада; 3. самовизначення народів. Перша частина обіймає крім вступу загальні постанови 1) про людські та громадянські права і 2) про народні права. Друга частина подає в 1. відділі основи державної влади (до того належать також постанови про установчі збори), в 2. відділі „організацію народньої волі“, в 3. відділі „виконування народньої волі“. Третя частина не має окремих відділів.

Поділ
проекту.

Зміст першої частини проєкту обіймає ось які речі:

Держава є самостійна, правова. Правний лад ґрунтується на людях і на народах, тому людина як така та й народи як такі мусять мати свої, державою заборучені права — затим іде поділ на людські та громадянські права з одного боку і народні права з другого боку.

Держава
та право.

Людські та громадянські права діляться на 3 категорії: а) свобода; б) рівність; в) охорона й старівля.

а) Запоручується *свободу* натуральну, особисту, політичну, та економічну. Перші 3 категорії сконструовані на загальнопринятих конституційних принципах. Тільки щодо „економічної“ свободи прийнято обмеження в дусі модерних суспільних змагань, а саме: Економічна свобода не може перешкодити державній влади у переведенні справедливого розділу дібр, та навпаки держава повинна взяти в опіку економічно слабших

а) Свобода.

перед економічно-сильними і матиме право, в таких випадках, в яких стоять у грі важні економічні цілі суспільности, ограничити індивідуальну ділову свободу поодиноких людей. Всеж таки загальний економічний порядок держави опиратиметься на *приватній власности*. Але приватна власність не являється уже необмеженою властю особи на річю, тільки правною приналежністю річи до особи з метою заспокоєння людських потреб, і тому мусить підлягати правним обмеженням; держава може у своїй народній господарці обмежити не тільки право економічного користування, але й право довільної розпорядимости приватних власників. Держава має також право спроводити вільну оборотову конкуренцію до відповідних меж.

б) Рівність.

б) Усі громадяне є *рівні* супроти права; зрівнується жінок з мущинами; та зрівнується всіх щодо підсудництва: кожний матиме свій суд, визначений конституцією, та ніхто не сміє ставити його перед инший суд. Так само всі громадяне рівні собі щодо публичних тягарів, які обтяжують на підставі їх здатности до чинитьби; всі мущини підлягають рівному обов'язкові військової служби.

в) Охорона і старівля.

в) Кожний чоловік має рівне право на *державну охорону*. Подруже стоїть під особливою охороною законів. Держава опікуватиметься зосібна малолітками та умово-хорими; вона має подбати про заснування окремих суспільних організацій для охорони культурних, політичних та економічних інтересів (т. зв. народні комори, оскільки вони виконують важливі завдання держави. Держава мусить зосібна впорядкувати усе економічне життя та забезпечити потребуємим людську екзистенцію; вона мусить приступити негайно до аграрної реформи шляхом вивласнення великої посілости та розділу сеї останньої між селян; вона мусить взяти під свій нагляд усі земельні багатства та економічно вартні загальні природні сили. Держава матиме обов'язок підпирати самотійний середній стан в рільництві, промислі та торгівлі, вона мусить дати праці загальну законну охорону, дбати про здоровля та здатність до праці робітників і дати почин до організації окремих економічних рад, в яких малиб брати участь робітники разом з підприємцями для піднесення продукції краю.

Вкінці має держава встановити загальну соціальну безпеку.

Державна
влада.
Установчі
збори.

Другий відділ проекту подає головні постанови про *державну владу*. Держава представляється як народня республіка. Щоб її оснувати, слід перш за все скликати *установчі збори*.

Вибори мають відбутися при допомозі загального, безпосереднього, рівного й тайного голосування, без різниці полу. Голосування слід перевести по народностях при допомозі національного катастру. Рівночасно з виборами до установчих зборів слідує вибрати першого президента республіки окремим голосуванням (подібно, як при виборах до установчих зборів). Установчі збори мають затвердити конституційну грамоту та переняти *законотворчу власть* на означений час, в якому мають перевести поділ на громади, повіти й округи, встановити виборче право до майбутньої народньої палати, до громад, повітів і округів, представити потрібні бюджетові пропозиції та ухвалити необхідні податкові і інші наглячі закони (напр. про аграрну реформу). Виконавши ці необхідні завдання, установчі збори мають себе закрити. Коротко кажучи: установчі збори мають дати санкцію конституції та приготувати перехід до сталого конституційного режиму.

Народня
палата.

Після закриття установчих зборів має *законотворча власть* перейти на *народню палату*. До компетенції народньої палати належатимуть усі справи, що вимагають спільного рішення для цілої держави. Зосібна сюди належать: основні закони для переведення та безпеки постанов конституції; державні договори про взаємини до чужини; закони про паспорти; про військову службу з означенням лісти рекрутського контингенту; про валюту й цю, державні фінанси й податки, про цивільне право, цивільний процес та неспорове поступовання судів; про публичну старівлю, зосібна санітарну охорону; аграрне законодавство; закони про міру й вагу, про торгівлю, промисл та копальні; про охорону патентів, марок і взірців; про забезпечення, банки та біржі; про пошту, телеграфи, телефони, залізничні шляхи, їзду ріками, будівлю краєвих доріг для краєвої оборони; про державне шкільництво; про карне право та карний процес; про театри й кіна — та крім сього спільні основні приписи про мешкання, розклад населення в державі, опіку над убогими, піднесення загального добробуту й охорону загального публичного порядку в державі.

Народня палата виповідає війну та заключає мир. Вона переводить верховну контролю цілої адміністрації і судівництва. Оскільки розпорядки виконуючої влади матимуть загальнообов'язуючі норми, треба предложити їх легіслативній комісії народньої палати, яка до 60 днів може їм відмовити правної сили. Народня палата має право винести політичне обвину-

вачення проти президента республіки та проти визначніших державних функціонерів.

Народню палату вибиратиметься на 4 роки. Проект означає речинці сходи́н; відрочення та нове покликання народньої палати залежатиме від неї самої. Послам народньої палати прислугуватиме право імунітету. Вона сама означить для себе діловий приписник.

Три
національні
курії.

Щоб відповісти принципові самовизначення народів, проект ділить членів народньої палати на 3 *національні курії*: українську, польську, та курію інших народностей.

Для студії законопроектів треба покликати окрему легіслативну комісію; крім сього мають бути фахові комісії до поодиноких справ. В комісіях припадатиме на 4 членів української курії по одному членові другої і третьої курії. Звичайна більшість послів народньої палати може жадати, щоби законопроект, ухвалений легіслативною комісією, предложено до затвердження *народнього збору* (референдум). Поодиноким національним куріям прислугуватиме право внести проект проти ухваленого закона, оскільки він нарушує національні права поодиноких народностей, та жадати предложення його до порішення *державного судового трибуналу* або загального народнього збору. Вкінці й президент республіки може до 10 днів після ухвали закона народньою палатою зголосити публично свій протест та піддати його під ухвалу загального народнього збору.

Президент республіки може розв'язати народню палату навіть перед кінцем сесії, але мусить рівночасно з виборами до нової народньої палати розписати нові вибори президента республіки.

Підчас дійсної перерви засідань народньої палати чи між двома виборчими періодами спочиває законотворча власть; та колиб прийшлося в такому часі виповісти війну або заключити мир, президент республіки мусить скликати народню палату, хочби вона була вже розв'язана.

Ревізія конституції не належить до компетенції народньої палати; народня палата або загальний народній збір можуть однак зажадати ревізії конституції, та президент республіки має скликати до того т. зв. *загальну народню раду*. До тої ради делегує народня палата одну половину членів, та другу половину покликають окружні заступництва, народні комори й загальний народній збір. При сих виборах обов'язує ключ

Загальна
народня
рада.

4:1:1 (4 на Українців, 1 на Поляків, 1 на інші народности). Щоби перевести на загальній народній раді ревізію конституції, мусить бути $\frac{2}{3}$ присутніх і з тих мусить $\frac{2}{3}$ висловитися за ревізією.

Загальну народню раду може також скликати народня палата на випадок війни, і ся рада має рішити про надзвичайні міри адміністрації в часі війни та про обсяг суспензії загальних громадянських прав.

Організація народньої волі не обмежується однак на народній палаті та на загальній народній раді. Визначну роль у сій організації гратимуть *народні збори* та *народні комори*.

Народні збори є або загальні — для цілої держави, — або льокальні — з обмеженням на поодинокі політичні області. До участі є покликані всі громадяне, управнені до виборів. Народні збори є або звичайні, що скликаються в означений час, або надзвичайні, скликувані для надзвичайних потреб. Звичайні народні збори матимуть право критики законодавства й адміністрації, право виносити жалоби та виявляти побажання, зосібна право домагатися, щоби законотворчі тіла занялися означеними правними питаннями та їх як слід рішили. Вони можуть дати безпосередню ініціативу до нових законів, вибираючи окрему легіслятивну комісію для виготовлення законопроекту, та якщо виготовлення такого законопроекту перейде опісля визначений шлях і знайде одобрення ради держави, народніх комор і легіслятивної комісії народньої палати, то можуть його затвердити слідуочі звичайні народні збори.

До компетенції народніх зборів належатиме також вибір визначних державних функціонерів.

Крім народніх зборів є т. зв. *народні комори* дуже важливими експонентами загальної народньої волі, тільки тут не виступають громадяне без розбору, але в окремих суспільних організаціях, які мають існувати під наглядом держави, та виконувати важливі завдання держави (напр. земельні, торгівні, промислові, робітничі, урядничі комори ітд.). Се вибірні фахові організації, що можуть жадати, щоби влада запитувала їх опінії, приймала до відома їх погляди на дотичні законопроекти та брала під розвагу їх пропозиції при обсаді важливих фахових сил в урядах.

Виконання народньої волі припадає державним орґанам, на чолі яких стоїть *президент республіки*, вибраний безпосередньо народом на 4 роки. Вибори відбуватимуться рівно-

Народні
збори.

Народні
комори.

Викону-
вання
народньої
волі.
Президент
республіки.

Прибічна
рада.

часно з виборами до народньої палати. Стоячи на чолі правління, президент республіки має обов'язок дбати про єдність та законність державної управи. Він заступає державу на зовні, затверджує та приймає заграничних послів; до важности договорів з чужими державами треба однак згоди народньої палати. В заграничних справах президент має до помочі окрему *прибічну раду*. Президент республіки є начальником оружної сили, він покликає та звільняє офіцерів. І в військових справах помагає йому *прибічна рада*. Президент покликає та звільняє членів *ради держави* та *голову державної юстиції*; він покликає також вищих державних урядників або переказує се право на означені уряди — те саме торкається й звільнювання урядників із служби. Вкінці президент має право помилування за карні вчинки, але загальна амнестія належить до компетенції народньої палати. Помічниками президента в цивільних справах являється *рада держави* й *голова державної юстиції*. Президент республіки відповідає за карні вчинки тільки за згодою народньої палати. Ся остання матиме право двома третинами голосів поставити внесок на усунення президента; рішення про се прислугує народній раді.

Прибічна рада президента республіки має складатися з 6 членів: 4 Українців, 1 Поляка та 1 иншої народности. Трьох членів *прибічної ради* мають делегувати 3 національні курії, трьох других має добирати собі сам президент республіки. Перші 3 члени становлять виділ для національних справ, та разом з другими 3 членами являються найвищим урядом в заграничних чи військових справах. *Прибічна рада* має крім сього відповідне число урядників, яких покликає президент. До боку *прибічної ради* встановляється *державну канцелярію* з канцлером на чолі. Проти всіх членів та урядників *ради* може народня палата виносити політичне обвинувачення, яке вирішатиме *державний судовий трибунал*.

Рада
держави —
в заступстві
міністер-
ства.

Для правління цивільними справами держави призначає проєкт т. зв. *раду держави*, що має заступати міністерство. Вона є найвищою виконуючою властю в державі. Одначе вона не обіймає юстиції, що є відділена від адміністрації; голова державної юстиції не належить до *ради держави*.

Рада держави складатимеся з 6 членів, які покликає президент республіки при помочі національного ключа (пор. вище; 4:1:1), та вислухавши опінію національних курій народньої палати. Вони не сміють бути послами до народньої палати та

не залежать від довіря сеї останньої. Президент республіки означає також, хто має бути провідником ради держави. Рада держави має в провідних питаннях державної адміністрації ділати за порозумінням з президентом республіки, але з другого боку президент може щойно тоді видавати окремі розпорядки, якщо на се годиться рада держави, та оскільки вона підпише розпорядок разом з президентом.

Рада держави виступає на зовні як цілість; для внутрішнього порядку члени ради поділяються на 6 департаментів, а саме: для внутрішніх справ, фінансів, віроісповідань та шкільництва, земельної господарки, торгівлі та промислу й для шляхів. Рада держави має відповідне число урядників, яких на пропозиції ради покликує президент.

Щоби перепинити бюрократичний характер ради держави, проєкт пропонує утворити при поодиноких департаментах т. зв. *раді коллетії*, що складатимуться до половини з урядників ради, в другій половині з вибірних членів. Сих останніх членів малаб вибрати народня палата на пропозицію відповідних народніх комор. Народня палата може проти членів ради держави виносити політичні обвинувачення; рішення видає щойно *державний судовий трибунал*.

Радні
коллегії.

Проєкт подає також основну правну конструкцію *льокальної влади*. Організації народньої волі в централі відповідатиме організація в льокальних самоуправних одиницях, себ-то округах, повітах і громадах. Вони матимуть свої вибірні заступництва, та крім сього свою льокальну самоуправу. Компетенція окружного заступництва обійматиме всі ті справи, які вимагають однакового й спільного впорядкування в цілому окрузі, та не обняті загальними законами держави. Округи матимуть в сих межах свою питому легіслятиву. Те саме відноситься до повітових заступництв з обмеженням до повіту. Вкінці громадське заступництво має також право до легіслятиви в межах загального державного законодавства, та в рамках виконуючих приписів центральних урядів. Проєкт подає поодинокі справи, які належатимуть до згаданих якраз льокальних заступництв. Всі вони вибираються на 4 роки.

Льокальна
влада.

Побіч самолегіслятиви прислугує округам, повітам та громадам також льокальна самоуправа. Притім проєкт ставляє принцип, що держава повинна звязати органічно власних урядників з автономними органами, щоби загальні державні цілі звести з інтересами льокальної самоуправи до спільного знаменника.

Судейська
власть.
Державний
судовий
трибунал.

Самовизна-
чення
народів.

Про судейську власть стрічаємо в проєкті загальні кон-ституційні принципи, крім сього окремі постанови про адміні-страційну юрисдикцію та про *державний судовий трибунал*. —

Останній відділ проєкту становить норми про *самовизна-чення народів* у державі. Український народ являється при-родним власником національної території і як такий матиме на своїй землі повне право самовизначення з усіми кон-секвенціями, які слідують із безпосереднього зв'язку зі своєю власною національною територією. Другі народи, матимуть відповідну участь не тільки у творенні та в організації на-родньої волі, але й у виконанні сеї останньої. Три національні курії народньої палати являються правними експонентами права на самовизначення народів. Національний ключ 4:1:1 має бути основою політично-правного відношення поодиноких народностей. Всі народности матимуть свою культурну авто-номію, якої політичним виразом являється поділ шкільної ради на національні секції. Так само й участь в судівництві озна-чуватиметсся національним ключем. Усі народности матимуть рівне право послуговатися своєю матірною мовою в урядах, судах та в публичному житті. Тому урядники та судді повинні знати мову сторін.

г) *Нова конституція Німецької Держави.*

Перехід
монархії
в республі-
ку.

Побіди союзних держав над центральними спричинили в Німеччині упадок монархії і перехід до республіки. Соція-лістичні елементи взяли верх над буржуазними, та великий вплив проявили революційні ідеї російського большевизму. Але при переміні державного устрою не прийнято ні системи дикта-тури пролетаріату, ні системи рад, тільки проголошено респуб-ликанський устрій на демократичних основах, приймаючи ще принцип публичної організації робітничої класи. Залишено щоправда головні основи прав людини французької революції, але зреформовано та поширено їх в напрямку економічної і соціальної організації продуктивних сил у державі.

Нова
конститу-
ція Німець-
кої
Держави.
Нова
редакція
основних
прав
людини.

Конституція з 11. серпня 1919 визначається тому побіч зміни монархічного устрою на республіку новою редакцією „основних прав та обов'язків Німців“.

Кожний німецький громадянин має попри особисту сво-боду обов'язок ужити всіх духових і фізичних сил для під-несення добра загалу.

Постанови конституції про основні права та обов'язки громадян діляться на 5 відділів: права одиниць; суспільне життя; релігія та релігійні спільноти; формування та школа; економічне життя.

У відділі про права одиниць, німецька конституція придержується загально прийнятих конституційних принципів. На особливу увагу заслуговує постанова про народності, що послугуються чужою мовою. Сим народностям заборочується свобода народнього розвитку, зосібна при уживанні матірньої мови в науці, у внутрішній адміністрації та судівництві.

Права
одиниць.

Другий відділ про „суспільне життя“ торкається у першу чергу соціальної старівлі про родину, охорони материнства, обов'язків виховування дітей, стремління до піддержання духово та фізично сильної молоді — зачим ідуть знані громадянські свободи корпорацій та сходин, свобода зборів ітд. Вибори мають переводитися на основі загального, безпосеред нього, рівного, тайного і пропорціонального голосування зі зрівнянням жінок та муштин. Громадам і громадським зв'язкам заборочено право льокальної самоуправи. Урядники являються слугами загалу, не слугами партії. Вони мають маєткові права супроти держави, яких можуть доходити звичайним правним шляхом. Всі урядники мають свободу політичної думки та свободу зборів. Держава має подбати, щоб вони мали окремі урядничі заступництва.

Суспільне
життя.

Третій відділ заборочує свободу віроісповідання та віроісповідних громад. Крім сього заборочено охорону недільного відпочинку.

Віроіспо-
відання.

В четвертому відділі говориться про свободу науки й мистецтва. Ціле шкільництво стоїть під наглядом держави. Воно мусить бути органічно сформоване, переходячи систематично від основної народньої школи до університетів та інших вищих шкіл. Усі школи мають старатися про етичне формування, виробляти громадянське почування та стреміти до виховання найліпших політичних і фахових сил свого народа. Держава мусить опікуватися пам'ятниками мистецтва, історії та визначними творами природи.

Свобода
науки
й школа.

Найбільше оригінальний є п'ятий відділ про економічне життя. На вступі сказано, що порядок економічного життя мусить відповідати вимогам справедливості та забезпечувати всім людське існування. Щойно в сих межах забезпечується економічну свободу одиниць. Конституція заборочує право

Економічне
життя.

власности — але з одного боку зміст його та обмеження мають визначити закони, з другого боку кожна власність „зобов'язує“, та слід користуватися нею не тільки для власної користи але й в службі загального добра. Можна вивласнити приватну власність для загального добра на основі законів та за відповідною винагородою. Держава повинна стояти на сторожі відповідного розділу пожиткування землі, не допускати зловживання, та забезпечити німецьким родинам відповідне їх потребам помешкання й робітню. Фідеїкоміси треба знести. Кожний землевласник має обов'язок управляти землею та користуватися нею. Користь із підвишки вартости ґрунту, яку осягнено самою кон'юктурою без праці й капіталу, повинна припасти загалові. Держава веде верховний нагляд над земельними скарбами та силами природи, які можна використати для загального господарства.

Держава може з причин загального добра вивласнити приватні економічні підприємства, придатні до соціалізації, на власність загалу. Вона може в наглячій потребі перевести в законі сполуку економічних підприємств, щоби забезпечити співділання творчих сил народніх та при співучасті підприємців і робітників осягнути найкращі успіхи для продукції, розділу, ужитку, довозу, вивозу та означення ціли продуктів.

Взагалі робуча сила стоятиме під особливою охороною закона. Держава має виготовити закон загального соціального забезпечення співучасті забезпечених. Вона має піклуватися зосібна середнім станом селянства, промислу й торгівлі. Підприємці повинні разом з робітниками та на рівних правах взяти участь у спільному визначенні умов праці й зарплати та у впливі на загальний економічний розвиток продукційних сил в державі. Держава має дати робітникам законне заступство їхніх інтересів; робітники мають утворити в підприємствах свої робітничі ради, над тими радами мають стояти в вищій інстанції фахові повітові ради, та над сими останніми в найвищій інстанції державна робітнича рада. Конституція признала сим корпораціям рішальний вплив на весь процес продукції й обороту та на виготовлення фахових законопроектів.

Всюди слідний великий вплив теорії *Rathenau*-а (Rathenau) про нову державу та нове господарство („Der neue Staat“, „Neue Wirtschaft“). —

Нова державна влада Німецької Держави задержала зовнішні моменти звязкового устрою, але в дійсности сцентра-

лізувала далеко більше всі прояви державно-правного життя, ніж перед всесвітньою війною. Відпали історично-династичні сепаратизми поодиноких німецьких держав; ці держави звязалися зі собою тісніше спільним національним горем, та спільною республіканською основою. Залишилися щоправда давні німецькі держави, як автономічні краї, та намість ранішої звязкової ради прийшла *державна рада*, як представниця німецьких країв в загально-державному законодавстві та адміністрації, — але поглиблено вплив центральної державної влади в краях, та прикорочено привілейне становище звязкової ради. Німецька Держава є ще й сьогодні звязковою державою, але в дійсности залишилися тільки останки ранішої звязковости, та держава наближується по правді до одноцілої держави з відповідною децентралізацією, опертою на ранішніх територіяльних основах. Кожний край мусить мати свій республіканський устрій, причім народне заступництво мусить вийти із загальних, рівних, безпосередніх, тайних та пропорціональних виборів. Законотворча власть прислугує в усіх загально-державних справах цілій державі, тому державне право іде завсіди перед краєвим правом, краї мають обовязок виконувати право цілої держави та державна влада веде нагляд над краями, оскільки річ іде про справи, що належать до легіслятиви держави. Краї мають право легіслятиви тільки в тих межах, які залишає їм державне законодавство, причім усі важливі питання народньої політики, культури та економіки належати- муть виключно до цілої держави.

Законотворча власть держави прислугує *державному зборові* (Reichstag). Членами державного збору є заступники цілого народу, причім жінки зрівнано з мущинами. Державний збір вибирається на 4 роки. Він сам визначає відрочення та день поновних сходин. Президент держави може розв'язати державний збір, але тільки раз з тої самої причини. Державний збір вибирає зпоміж себе провідника, заступників його та секретарів, він означає свій діловий порядок. Він делегує фахові комісії; на особливу увагу заслугує постійна комісія для заграничних справ і для збереження прав народнього заступництва супроти правління — обі ті комісії сходяться не тільки підчас нарад державного збору, але й після відрочення чи розв'язання його. Державний збір покликає на жадання $\frac{1}{5}$ своїх членів слідчі комісії, які переводять публичні розправи. Члени державного збору користуються правом імунітету.

Законо-
творча
власть.
Державний
збір.

Загальний
народний
збір.

Про те державний збір не є одиноким ареопагом загальнодержавної легіслатури; побіч нього має загальний *народний збір* (референдум) великий вплив на законодавство. Третина державного збору або одна десятина всіх виборців можуть домогатися предложення якогось законопроекту народньому зборові. Так само може державна рада винести протест проти рішення державного збору, зачим сей останній мусить щераз радити над законом, та як не прийде до згоди між державним збором і державною радою, покликується до рішення народній збір. Про зміну конституції рішає *державний збір* кваліфікованою більшістю голосів ($\frac{2}{3}$ усіх присутніх членів та згода $\frac{2}{3}$ сих членів); крім сього може *народний збір* рішити зміну конституції більшістю управнених голосів.

Державна
рада.

У *державній раді* (Reichsrat) має кожний край бодай одного заступника. Більші краї висилають по одному заступнику на мільон мешканців. Делегатами країв до державної ради являються члени їх правління. Провідником державної ради є оден із членів державного правління.

Участь державної ради в законодавстві лежить у тому, що законопроекти, які предкладає правління, приходять під розвагу державної ради. Але хоч державна рада не згодиться на проєкт правління, се останнє може його всетаки предложити державному зборові, та про те мусить подати аргументи свого відмінного погляду. З другого боку може державна рада предложити такий законопроект, на який правління не годиться, але мусить також оправдати свій відмінний погляд. З того бачимо, що вплив державної ради на законодавство є тільки посередній.

Виконуюча
власть.
Президент
держави.

На чолі *виконуючої влади* стоїть президент держави з державним правлінням.

На *президента держави* перейшла головна частина влади німецького цісаря; але він не виповідає війни та не заключає мира, так само й союзи та договори з чужими державами потребують згоди державного збору; крім сього президент держави не єсть недоторкавий, за згодою державного збору може народній збір його усунути.

Президента держави вибирає весь нарід; вибраний може бути лише Німець, що покінчив 35 літ життя.

Президент заступає державу на зовні; він висилає та приймає дипломатичних послів. Так само прислугує йому верховна команда над цілою оружною силою. В сім характері він іменує

та усуває військові старшини. Президент держави стоїть також на чолі цивільної адміністрації, іменує та усуває урядників або переносить се право на інші уряди. Він має право помилування за карні вчинки, але загальні амнесії належать до компетенції державного збору.

Всі розпорядки президента держави потребують крім його підпису ще підпису канцлера або компетентного державного міністра. Президент покликає канцлера та на його внесок усіх державних міністрів. Канцлер і міністри мусять мати довіря державного збору. Якщо більшість державного збору відмовить їм довіря, мусять податися до демісії, і то з канцлером ціле міністерство, або коли недовіря торкається одного міністра, якраз сей міністер. Канцлер означає головні напрямки державної політики та відповідає за неї перед державним збором.

Канцлер з міністрами представляють державне правління. Ціле правління радить над законопроєктами, призначеними під ухвалу державного збору, та над усіми справами, які закон зосібна приписує, або які належать рівночасно до компетенції різних міністерств. Міністри, що нарушили державну конституцію або інший державний закон, відповідають перед державним судом; внесок на обвинувачення мусить бути підписаний найменше 100 членами державного збору. —

Про *судейську владу* прийняла нова німецька конституція загальні постанови інших конституційних систем. —

Судейська
влада.

г) Новий державний устрій Австрії та Чехо-Словаччини.

Крім Західно-Української Народньої Республіки (пор. під б.) проголосили після розвалу Австрії свою самостійність: Чехо-Словаччина, Німецька Австрія, Югославія, Угорщина та Польща; частина західно-південних земель перейшла до Італії, східна частина колишньої Угорщини до Румунії. В нових державах заведено нове державне право; але не всі нові конституції мають для розвитку державного права в Європі однакове значіння. На сьому місці мусимо обмежитися на дві системи: австрійську та чешську; австрійську тому, що пішла новими шляхами, та на протязі короткого часу виказала два різні типи державних новотворів і через те для державного права матиме більше значіння, ніж перед всесвітньою війною — а чешську тому, що вона являється типом устрою малої дер-

жави, яка вступаючи в спільноту європейських держав стремить зі свідомістю до того, щоби з тривкою організацією одноцілої держави відіграти в сій спільноті визначну культурну роль.

I. Новий
устрій
Австрі.

I. Хоч як коротка історія *нового державного устрою Австрії*, вона ділиться на 3 періоди: перший період провізоричного правління — централістичний; другий період установчих зборів — перехід з централістичної системи у звязкову; третій період дефінітивного правління — звязковий.

а) Перший
період —
провізо-
ричного
правління.

а) Перші основи нової конституції дав „*провізоричний національний збір*“, який склався з попередніх німецьких членів австрійського парламенту. Зараз у першій постанові з дня 30 жовтня 1918 р. він зазначив, що весь правний устрій матиме тільки провізоричну правну силу аж до моменту, коли зберуться установчі збори. Тому перша постанова провізоричного національного збору торкнулася тільки наглячих питань, які виринули в моменті переходу в нову форму правління. Законотворчу власть признано провізоричному національному зборові, виконуючу осібному езекутивному виділові, вибраному із згаданого збору. Сей виділ назвався „*державною радою*“. До державної ради увійшли три президенти національного збору та 20 інших членів, вибраних сим збором. Трьох президентів делегували 3 партії, соціально-демократична, християнсько-суспільна та німецько-національна. Державна рада вибрала зпоміж себе державного нотаря для списування актів державної ради. Три президенти з канцлером та нотарем представляли директорію державної ради. Державна рада мала радити над законопроєктами, оповіщувати їх, та видавати виконуючі розпорядки. Про те вона не могла сама вести державної управи, та мусіла переказати її уповноваженим „*державним секретарям*“, що вступили в місце давних міністрів. Міністерства перехрещено на „*державні уряди*“. Державних секретарів покликувала державна рада, але національний збір мав визначувати межі їх уповноваження. Збір державних секретарів являвся *державним правлінням*; державна рада визначувала провідника державного правління.

Провізо-
ричний
національ-
ний збір,
державна
рада.
державні
секретарі
та дер-
жавне
правління.

Се були головні норми першої конституційної постанови. Доповнення сих норм стрічаємо щойно в законі з 12. листопада 1918 р.

Тут сказано, що Німецька Австрія є демократичною республікою і складовою частиною Німецької Держави, притім заповіджено осібні закони, які мали управильнити участь Ав-

стрії в законотворчій та виконуючій власті Німецької Держави, але сен-жерменський договір не дозволив на злуку. Те правне становище, яке в колишній Австрійській Монархії прислугувало цісареві, переказано державній раді. Так перейшло на державну раду м. и. право виповідати війну чи заключати мир, право санкції краєвих законів ітд.

Становище
державної
ради.

Та на сьому не зупинилися правні постанови провізоричного устрою. Дальші зміни та доповнення стрічаємо в законі з 19. грудня 1918. Тут означено правне становище трьох президентів. Вони рівноправні; оден із них вів провід національного збору (президент збору), другий провід державної ради (президент ради), третій стояв на чолі державного правління (президент кабінету). Вони умовлялися зі собою про порядок урядовання та мінялися у своїх функціях що тижня. Три президенти разом становили під проводом президента кабінету директорію державної ради (без державного канцлера та нотара, як ще було постановлено 30. жовтня 1918 р.). Директорія могла в дуже наглячих випадках, якщо не радила державна рада, видавати розпорядки, які належали до компетенції сеї останньої, але мусіла постаратися до 3 днів о затвердження розпорядку державною радою. Директорія мала право кермувати справами оружної сили та іменувати вищих урядників. Державний канцлер мав обовязок вести нагляд над співпрацею державних урядів та зберігати спільні інтереси верховних адміністраційних органів.

Трьох
прези-
дентів.
Директорія.

Права *леґіслятивної ініціативи* не признано державному правлінню, тільки державній раді; крім сього залишилася ініціатива за членами національного збору. Оповістка постанов та законів національного збору була річю державної ради. Але коли вона мала сумніви з огляду на виконання постанови національного збору, могла здержати оповістку та до 10 днів завернути постанову назад до національного збору, подаючи мотиви. Якщо про те національний збір залишився при своїй попередній постанові, державна рада мусіла його оповістити. Державні договори підготовлювалися в державнім уряді за-граничних справ, та до важности треба було затвердження державної ради. Але торгівні договори з другими державами і такі, що торкалися границь держави, потребували затвердження національного збору.

Леґі-
слятивна
ініціатива.

Взагалі австрійський національний збір уважав себе в сьому періоді справді провізоричним, відкладаючи виготовлення повної

Леґі-
слятивна
діяльність
прові-
зоричного
національ-
ного збору.

конституції до установчих зборів. Із конституційних законів, які він іще видав, заслугує побіч закона про оружну власть, про державний рахунковий трибунал, про заснування адміністраційного та конституційного трибуналу, про судейську власть ітд., головно закон з 14. листопада 1918 р. про переєм державної власти в краях.

Організація
країв.

Виходячи із того, що держава має бути одноціла, централістична, національний збір мусів знести давні краєві сойми та давні краєві виділи. Закон з 14. листопада 1918 р. поставив на їх місце нові назви, нові інститути, але не визначивши як слід нової компетенції, не ввів вирішити питання про правне відношення краєвої власти до державної. Краї одержали народню репрезентацію краєвих інтересів у т. зв. „провізоричних краєвих зборах“ та свою езекутиву в т. зв. „краєвих радах“. Краєві ради мали вибиратися із членів краєвих зборів. Краєві збори мали вибрати зпоміж себе начальника краю та 2—4 його заступників. Начальник краю та його заступники мали вести провід на засіданнях краєвих зборів і кермувати урядовими ділями краєвої ради. Вони й мали репрезентувати „краєве правління“. Краєва рада мала іменувати краєвого директора, котрий являвся безпосереднім шефом усіх урядників краєвої ради; він був рівночасно найвищим езекутивним органом краєвого правління. Краєве правління мало однак поступати по вказівкам центрального правління та відповідати перед центральною владою. Закони ухвалені краєвими зборами, підлягали сакції державної ради, яка — як було сказано — переняла функції монарха колишньої Австрії.

Але краї не холіли піддатися сій консеквенції централістичного устрою, та станули в опозицію до провізоричної державної влади. Настав хаос у відношенні країв до централі, який проявлявся щораз виразнішим змаганням до повної еманципації країв від загально-державної централізації.

Провізоричний національний збір виготовив виборчий закон для установчих зборів з дня 18. грудня 1918 р. та доповнив його ще законом про виборчий трибунал з дня 6. лютого 1919 р. і так довершився перехід до установчих зборів, причім (18. грудня 1918 р.) зазначено, що установчі збори мають бути вибрані на 2 роки. —

б) Другий
період —
установчих
зборів.

б) З вибором установчих зборів почався другий період в історії нової австрійської конституції. Вони ухвалили діловідну установу для себе та приступили до зміни провізоричних

установ (під а), задержуючи все те, що могло мати тривкіше значіння для збереження безпосередньої тяглости історичного розвитку. Але й вони не були в силі приступити зараз до дефінітивної конституції. Нові конституційні постанови унормовано покищо в 3 головних законах: з 12. марта 1919 про форму держави; з 14. марта про народне заступництво; та з 14. марта 1919 про державне правління.

В законі *про форму держави* затверджено провідні думки провізоричного національного збору про демократичну республіку і про складову частину Німецької Держави.

Закон про
форму
держави.

Закон *про народне заступництво* визнав установчі збори найвищим органом народу та найвищою властю республіки. На сій основі установчі збори признали собі — відмінно від провізоричного національного збору (під а) — право рішати про війну та мир. Але вони визначили тільки одну парламентарну сесію на весь час свого 2-річного існування, та ніхто не смів відрочувати сесії, тільки сама палата, так як вона сама й могла рішати про час нового скликання; на жадання бодай 50 послів можна було скликати установчі збори навіть перед часом, означеним самими зборами. Відмінно від провізоричного національного збору (під а), установчі збори вибирали тільки *одного* президента та двох його заступників, що мали заступати президента в разі його перешкоди.

Закон про
народне
заступ-
ництво.
Зміни
устрою
супроти
першого
періоду.

Знесено державну раду та державну директорію (пор. під а); їх функції перейшли головню на державне правління, себ-то кабінет. Кабінет мав право вносити законопроєкти до установчих зборів; крім сього се право прислугувало послам. Мав кабінет сумніви щодо виконання постанови установчих зборів, то міг до 14 днів звернутися з представленням мотивів до зборів, зачим збори мусили розважити, чи стояти при попередній постанові, чи її змінити. Рішили вони, що попередня постанова має залишитися, то кабінет не міг уже здержати оповіщення. Закони установчих зборів підписував президент, та контрасигнували державний канцлер і той державний секретар, що мав закон перевести.

Компетенція установчих зборів мала обіймати не тільки законотворчу власть, але й контролю виконуючої власти. Для переведення постійного звязку між законотворчою та виконуючою властю покликано т. зв. *головну комісію*, яку установчі збори вибирали зпоміж себе. Ся комісія складалася з 3 президентів палати та 11 членів цілої палати, вибраних пропор-

Т. зв.
головна
комісія.

ціональним голосуванням. Головну комісію скликавав президент; він визначував також предмет нарад. Головна комісія мала обов'язок радити перманентно аж до вибору нової комісії. На зборах та інших комісіях могли являтися представники правління та забирати голос; натомість на головній комісії вони могли брати участь тільки тоді, коли їх покликав президент. Засідання головної комісії мали довірочний характер.

Найбільшу вагу мають постанови цього закону про відношення держави та її легіслятиви до країн. По цьому закону слідує відрізнити дві категорії краєвих законів, себ-то постанов краєвих зборів, перші, що до їх виконання треба співучасти державного правління, другі, що не потребують цього та є важні без такої співучасти. Краєві закони останньої категорії ухвалюються краєвими зборами, та оповіщує їх начальник краю зі своїм підписом і підписом краєвого директора; опісля слідує оповістка в краєвому вістнику законів. До важности краєвих законів першої категорії, які вимагають співучасти державного правління, треба ще крім цього підпису компетентного державного секретаря та державного канцлера. Підпис згаданих членів державного правління повинен наступити до 14 днів, але на протязі цього часу державне правління може *відмовити свого підпису*, подаючи мотиви. До цього треба ухвали цілого державного правління, та про сю ухвалу слід повідомити в своєму часі дотичне краєве правління. Всеж таки краєві збори можуть і після відмови державного правління залишитися при своїй попередній постанові, але тоді краєвий закон оповіщується без контрасигнації державного правління, та має всеж таки правну силу. З другого боку є загальний припис, що кожне краєве правління має обов'язок краєві законні постанови, чи першої чи другої категорії, подавати негайно *до відома* державного правління; державне правління може: 1) до 14 днів, як супроти постанов установчих зборів, *внести представлення* з мотивами, та на протязі цього часу не можна оповіщувати краєвого закона без виразної згоди державного правління (сі „представлення“ не обмежуються тільки на „сумніви щодо виконання“, як при державних законах) — краєві збори можуть одначе опісля залишитися при своїй первісній постанові; 2) крім цього прислугує державному правлінню право *оспорювати* краєвий закон, якщо він *противиться конституційним правним приписам*; таке оспорення слідує внести до 14 днів до конституційного трибуналу, та краєве правління не може його доти

оповістити, доки конституційний трибунал не рішить справи по думці конституційности закона.

Вже із того стану річи слідує, що установчі збори зблизилися в законі про народне заступництво до конструкції звязкової держави, даючи краєвим заступництвам далеко ідучі прерогативи самостійної легіслятиви. Але через те, що побіч народньої палати не встановлено загального звязкового заступництва, та не споруджено самостійного апарату держави — період установчих зборів можна вважати тільки перехідною стадією від одноцілої держави до звязкової.

Дуже важливі доповнення нової конституції подає закон про державне правління.

Закон
про
державне
правління.

Державне правління вибирається на внесок головної комісії установчих зборів. Вибирають його установчі збори поіменним голосуванням. Так само покликується поодиноких членів державного правління. Доки не покликано нового правління, залишається на запорядок президента (палати) попереднє правління, або він покликає на сей час кермуючих урядників державних урядів до дальшого ведення діл. Установчі збори можуть відмовити довіря державному правлінню або поодиноким його членам — тоді вони мусять податися до демісії. Се може наступити також на бажання самого правління або поодиноких його членів. Формальність звільнення з уряду належить до президента.

Становище
президента
установчих
зборів.

Взагалі *президент установчих зборів* одержав у згаданому законі визначне правне становище в державі, яке зрівняло його до певної міри з іншими президентами республік. Крім повище згаданих прав має президент ось які прерогативи: Він іменує та затверджує вищих урядників і публичні органи на внесок державного правління. Він іменує також президента державного рахункового трибуналу на внесок головної комісії установчих зборів. Дотичні акти президента контрастигує державний канцлер. Так само прислугує президентові право помилування від кари за карні переступи на внесок державного секретаря юстиції; сей акт контрастигує державний канцлер і державний секретар юстиції. Президент заступає республіку на зовні, приймає та удостоверяє чужих послів; він ратифікує державні договори, що їх затвердили установчі збори або прийняв кабінет.

Державні
уряди.

Державне правління поділено на 10 *державних урядів*; признано можливість покликування державних секретарів без

портфелю, та державних підсекретарів для помочі секретарям. З державними секретарями зрівнано також президента державної комісії для соціалізації. На чолі державної канцелярії станув державний канцлер, котрому до помочі додано віцеканцлера; уряд державного нотаря знесено. Близьке визначення компетенції державних урядів переказано розпорядкам правління за згодою головної комісії установчих зборів. —

Закон про
оборотів
ради.

Се булиб найважніші конституційні постанови сього періоду австрійської конституції. Соціалістична перевага установчих зборів причинилася до того, що модерні ідеї нової конституції Німецької Держави, головно з огляду на відношення держави до соціального problemu, знайшли могутніх прихильників в Австрії. На сій основі сконструовано осібну державну організацію інтересів робітничого стану в законі про *оборотів ради* з 15. мая 1919. (Щодо сього питання Австрія дала щойно почин; за нею прийняла Німецька Держава осібний закон про оборотів ради з 14. лютого 1920, та Чехо-Словаччина закон з 12. серпня 1921). —

У сьому періоді зайшли ще дві важливі події, а саме: заключення сен-жерменського договору, який Німецькій Австрії не дозволив на злуку з Німецькою Державою та для держави прийняв назву: „Австрії,“ а по друге скорочення легіслативного періоду установчих зборів до 31. жовтня 1920. Установчі збори ухвалили ще дефінітивний виборчий закон до національного збору (закон з 20. липня 1920) і дефінітивну конституцію для нової звязкової держави (закон з 1. жовтня 1920), яка становить основу *третього періоду* австрійської конституції та обов'язує дотепер.

в) Третій
період —
звязкової
конститу-
ції.
Історія.

в) Звязкова конституція австрійської держави мала свою історію, яка криє в собі багато цінного матеріалу для конструкції модерної держави найновіших часів. Тому мусимо на сьому місці на ній зупинитися.

Міродайні круги установчих зборів були переконані, що не можна довго задержати централістичну конструкцію австрійської держави, та що дефінітивна конституція не зможе вдоволитися тим станом, який у відношенні до країв прийняли установчі збори, але що мусить прийняти в майбутньому *звязковий принцип*. Тому праці над новою конституцією почалися уже в маю 1919 р. Перший проєкт звязкової конституції вийшов від християнсько-суспільної партії (14. мая 1919) в якій прийнято двопалатну систему („народня палата“ та „станова

палата“ — ся остання, як репрезентантка країв у звязку держави), причім президента звязкової держави мали вибирати обі палати разом на 2 роки. Дальші проекти звязкової конституції зладив конституційний відділ державної канцелярії на припоручення канцлера Дра Реннера. Найважнійша роля в зладженню сих проектів припала професору *Др. Кельзену*.

В половині жовтня 1919 зійшлися коаліційні партії для обговорення сього питання, та видали спільний коммунікат. Провідні думки сього коммунікату були такі: Австрія має бути звязковою державою. Легіслятиву звязку мають представляти національні збори і звязкова рада на взір нової конституції Німецької Держави. Компетенція звязку має бути таксативно вчислена, та що не належить до звязку, має *ipso facto* припасти компетенції країв. До звязку мають належати: загранична політика, оружна сила, цивільне й карне право, економічна легіслятива та адміністрація, оскільки сього вимагатиме єдність економічної області, дальше вищі школи, охорона та безпека робітників; щодо інших шкільних та земельних справ мусить звязок ограничатися до рамових законів. Звязкова легіслятива має розділювати податкові джерела між цілу державу та краї. Конституція мусить визначити права громадян та відношення церкви до держави. Вкінці з реформою конституції слідує перевести реформу адміністрації в демократичному дусі. Підготовлення цілої реформи припоручено проф. *Др. М. Майрові*, якого вибрано державним секретарем без портфелю для переведення сеї ціли.

Др. Майр взяв оден із проектів, приготовлених державною канцелярією, та поробивши деякі зміни, вибрався на переговори з політичними партіями поодиноких країв і осягнув повне порозуміння. Але правління не спішилося з проектом, тому краї скликали конференцію до Сальцбурга (в лютім 1920) та до Лінцу (в квітні 1920), щоби прискішити справу звязкової конституції. Сій останній конференції предложив проф. *Др. Майр* первісний проект з відповідними модифікаціями; крім сього предложила соціально-демократична й велико-німецька партія свої проекти.

Соціяльні демократи предложили оден з проектів проф. *Дра Кельзена*. По сьому проекту держава не має окремого звязкового президента, та начальне становище в державі повинно припасти президентові національного збору. Звязкова рада повинна бути зложена пропорціонально, себ-то у відно-

шенні до числа населення. Велику вагу кладе проєкт на основні права громадян на взір нової конституції Німецької Держави, причім ще сильнійше зазначено розлуку церкви від держави та школи від церкви і звернено більшу увагу на перетворення „політичної демократії в економічну демократію“. Сей проєкт, який щодо інших питань годився чимало з проєктом проф. Дра Майра, поширено опісля окремими постановами про „демократизацію загальної адміністрації“, та представлено в формі внеску установчим зборам (внесок посла Абрама і тов.).

Проєкт велико-німецької партії ґрунтувався на постановах нової Німецької конституції. Зв'язкового президента має вибрати весь нарід; він матиме право санкції загальних законів, має покликувати зв'язкове правління, розв'язувати зв'язковий збір, має начальну владу над військом і т. д. Економічна організація держави має ділитися на 3 економічні комори: повітову, краєву та загально-державну. Отсі комори мають складатися з представників робітників та підприємців. Вони матимуть з огляду на легіслативу тільки дораднє становище. Сей проєкт предложено установчим зборам у формі внеску (посла Дінґгофера і тов.).

Конференція в Лінцу, на якій предложено згадані проєкти, привела до великого зближення між становищем соціально-демократичної та християнсько-суспільної партії, але не завершила порозуміння, та наслідком щораз більшого роздору між сими партіями не могла й визначена до сього діла комісія (Реннер, Фінк, Майр, Кельзен) довести до остаточного результату. На сій комісії виніс Др. Реннер м. и. жадання, щоби в конституції зазначено зосібна також загальне правне становище та компетенцію громад.

Після розбиття коаліції між християнськими суспільниками а соціальними демократами прийшло до демісії коаліційного правління, та нове правління не могло вже перевести порозуміння між партіями. Справу порозуміння переймила тепер конституційна комісія установчих зборів, якій вдалося під проводом *Дра Бауера* предложити остаточний законопроєкт. Дня 1. жовтня 1920 прийняли установчі збори нову конституцію.

Нова зв'язкова конституція Австрії складається з 7 відділів: 1. Загальні постанови; 2. законодавство зв'язку; 3. еґзекутива зв'язку; 4. законодавство та еґзекутива країв; 5. рахункова контролю зв'язку; 6. гарантії устрою та адміністрації; 7. кінцеві постанови.

Склад
нової
австрійсь-
кої консти-
туції.

Австрійська держава являється *зв'язковою* державою; вона є республікою. Зв'язкова область обіймає спільну монетарну, економічну й цлову область. Кожний край, що належить до зв'язку, матиме своє питоме краєве громадянство.

Конституція визначає *виразно* границі компетенції цілої зв'язкової держави; що не зазначено виразно як круг ділання зв'язку, належить до компетенції країв.

Компетенція цілого зв'язку обіймає 3 категорії: перша категорія обіймає справи, щодо яких легіслятива і езекутива належить до зв'язку; друга такі, щодо яких легіслятива належить до зв'язку, езекутива до країв; третя такі, щодо яких зв'язок видаватиме основні норми, а краї виконуючі норми, при чому й езекутива належатиме до країв.

Компетен-
ція зв'язку,
та відно-
шення до
компетен-
ції країв.

Легіслятива й езекутива належить до зв'язку в ось яких справах: 1. конституційні закони зв'язку; 2. зовнішні справи, а саме: відносини до заграниці, державні договори, інтернаціональний економічний оборот; означення границь держави, цлові справи; 3. норми про візд та виїзд із держави; 4. норми про фінанси зв'язку; 5. норми про гроші, кредит, банки та біржі, міри, ваги і т. д.; 6. цивільне й карне право, судівництво, адміністраційна юрисдикція, авторське право, пресове право, справи нотарів, адвокатів та подібних правних звань; 7. право товариств і зборів; 8. справи ремесла та промислу (м. и. патентове право, право охоронної марки, комори для торгівлі, ремесла та промислу і т. д.); 9. справи загального обороту й лучби (головно справи залізниць, воздушної та водної плавби і т. д.); 10. справи копалень, сплавних вод, каналів, користування водною силою, загальні норми про електричні заснови і т. д.; 11. робітниче право; 12. санітарне право з виїмком похоронів, ратункової акції та громадської санітарної акції; ветеринарські справи та акція виживлення; 13. наукові, мистецькі та фахово-технічні справи, віроісповідні справи, перепис населення й статистика, фундації й заклади, які виходять поза межі інтересів дотичного краю; 14. зв'язкова поліція й жандармерія; 15. військові справи та всі справи, що виринають з нагоди війни; 16. зв'язкові уряди й службове право зв'язкових урядників.

Легіслятива належить до зв'язку, езекутива до країв в ось яких випадках: 1. державне громадянство та громадська приналежність; справи, які торкаються особистого стану громадян та поліція над чужинцями; 2. заступство заводовових інтересів, оскільки не підходять під першу категорію та не торкаються

рільничих ні лісних справ; 3. публичні посередництва; 4. публичні датки, яких не стягає сам звязок; 5. все, що торкається амуніції, пороху, інших вибухових матеріалів, зброї та автомобілів; 6. справи мешкань для населення; 7. адміністративне поступовання і адміністративне карне право.

Вкінці третя категорія, по якій до звязку належать тільки загальні основні принципи, а все друге до країв, обіймає такі справи: 1. організацію управи країв; 2. охорону вбогих; політику вдержання населення; старівлю про материнство, діти та молодь; опіку над народніми масами; лічнічі інституції, купеліві місця і т. д.; 3. охорону суспільности від злочинців, занедбаних та небезпечних осіб; 4. публичну поміч для позасудового посередництва в спорах; 5. робітниче право, оскільки ходить о рільничих та лісних робітників та урядників; 6. земельну реформу; 7. лісне право та охорону ростин від шкоди; 8. справи, що торкаються електричності, та водне право, оскільки не належить до першої категорії; 9. будівельні справи; 10. службове право публичних урядників краю.

Крім сього передбачено в конституції, який вплив припадає на звязок та на поодинокі краї з огляду на розділ поборів. До звязку належить легіслятива й езекутива при означуванні, які датки припадають на звязок, на краї та на громади, яка участь припадає краям чи громадам в прибутках звязку, та які причинки має звязок давати на видатки країв і громад. Натомісь краї означують, які краєві побори перенести на громади, яку участь матимуть громади в прибутках країв, та оскільки краї мають причинитися до видатків громад.

Політичні державні договори, яких зміст змінює закони, потребують до важности затвердження національної ради.

Оскільки іде річ про виконання державних договорів, то краї мусять зі свого боку зробити все, що належить до їх компетенції та що потрібне до переведення договору. Колиб однак краї не зробили сього на час, то компетенція переходить на весь звязок. Взагалі до звязку належить верховна контроля в усіх справах, що торкаються виконання заключеного державного договору, хоч вони належать до самостійного кругу ділання країв. —

Законотворча власть звязку належить до національної ради, звязкової ради й звязкового збору.

Національну раду вибирає населення цілого звязку рівним, безпосереднім, тайним, особистим та пропорціональним ви-

Законо-
творча
власть
зв'язку.

Національ-
на рада.

борчим правом мушин і жінок, що покінчили 20 літ життя. Легіслативний період національної ради триватиме 4 роки. Тільки сама національна рада може себе відрочувати; після відрочення скликає її президент ради; він мусить скликати її, якщо сього зажадає бодай $\frac{1}{4}$ членів або звязкове правління. Національна рада може себе й розв'язати перед кінцем легіслативного періоду.

Вона вибирає зпоміж себе президента, другого й третього президента.

До звязкової ради висилають *краї* своїх представників, яких число означається відповідно до числа громадян дотичного краю. Побіч членів вибирається таке саме число заступників. Представників та їх заступників вибирають сойми на принципі пропорційності, з тим, що партія, яка при останніх соймових виборах мала на другому місці найбільше число членів, повинна мати бодай оден мандат до звязкової ради. Членів звязкової ради можна вибирати й зпоза сойму. Зв'язковій раді проводять по пів року представники поодиноких країв, вибрані на першому місці, причім краї слідуєть після себе по азбуці.

Зв'язкова
рада.

Національна рада сходиться разом зі звязковою радою в т. зв. *зв'язковому зборі*, який є покликаний вибирати президента зв'язку, заприсягти його, та рішати про виповідь війни.

Зв'язковий
збір.

Законна ініціатива належить до членів національної ради й до зв'язкового правління. Зв'язкова рада може представляти законопроекти щойно за посередництвом зв'язкового правління.

Законна
ініціатива.

Якщо бодай 200.000 управнених до голосування виборців, або бодай половина виборців 3 країв предложить проєкт, то зв'язкове правління мусить представити його національній раді. Такий проєкт називається *народнім побажанням* (Volksbegehren).

Проти ухвали національної ради може зв'язкова рада винести протест. Протест зв'язкової ради здержує промультгацію закона; зв'язкова рада мусить одначе до 8 неділь від приходу повідомлення про ухвалу передати протест на письмі з мотивами. Залишиться національна рада всеж таки при своїй первісній ухвалі, а саме при участі бодай половини всіх своїх членів, то первісна ухвала стає правосильною та мусить бути опублікована.

Національна рада може ухвалити або більшість її членів зажадати, щоби ухвалу національної ради предложено до затвердження *народніх зборів*.

Народні
збори.

Зміна основних законів потребує кваліфікованої більшости

голосів національної ради (з 1/2 всіх членів 2/3 голосів). Зміна цілої конституції мусить бути затверджена народними зборами усього населення.

Народні збори запоряджує президент звязку. —

Виконуюча
власть.
Президент
зв'язку.

Президент зв'язку стоїть на чолі *виконуючої влади* зв'язку. Його вибирає зв'язковий збір тайним голосуванням на 4 роки, зпоміж управлених до голосування виборців, що перед 1. січня дотичного року покінчили бодай 35 літ життя.

Президент заступає республіку на зовні, приймає та затверджує заграничних послів, затверджує консулів та заключає догсвори з державами. Він має право іменувати зв'язкових урядників і офіцерів, надавати титули, помилувати засуджених, лагодити визначені кари та карні наслідки, визнавати неправесні діти правесними і т. д. Але всі акти президента потребують контрасигнації канцлера або компетентних зв'язкових міністрів.

За порушення конституції відповідає президент перед зв'язковим збором; на внесок зв'язкового збору видає конституційний трибунал засуд. За інші вчинки, що не сліднують з політичної функції, відповідає президент тільки тоді, коли компетентна власть того зажадає та національна рада ухвалить передати справу зв'язковому зборові; слідство може відбутися тільки за згодою зв'язкового збору.

Зв'язкове
правління.
Міністри.

Верховна управа зв'язкових справ належить до *зв'язкового правління*. До нього належать усі зв'язкові міністри зі зв'язковим канцлером на чолі. Віцеканцлер заступає канцлера в його діяльності. Внесок покликання зв'язкового правління предкладає головна комісія національної ради, після чого вибирає його національна рада поіменним голосуванням. До зв'язкового правління можна покликати управлених до вибору членів національної ради, але й зпоза ради.

Правління залежить від довіри національної ради; якщо більшість національної ради відмовить всім або поодиноким членам свого довіря, вони мусять податися до демісії.

Зв'язкові міністри є начальниками своїх ресортів, виїмково можна визначувати й міністрів без портфелю. Національна рада встановлює також державних секретарів до помочі міністрів.

Міністри відповідають за правні порушення при виконанні свого уряду за згодою національної ради; національна рада обвинувачує, конституційний трибунал видає засуд.

Судейська власть належить до звязку. Конституція прийняла загальні норми про свободу судейського стану й про загальні права громадян до законно усталеної судейської влади. Суди не мають права перевірювати важности формально оповіщених законів. Колиж суддя має сумніви щодо законности розпорядку, повинен перервати розправу та предложити конституційному трибуналові внесок на знесення розпорядку.

Конституція матиме свою запоруку в конституційнім трибуналі, адміністрація держави в адміністраційнім трибуналі.

Конституційний трибунал рішає всі правні домагання супроти звязку країв та громад, яких годі порішити звичайним шляхом права. Він рішає компетенційні конфлікти між судами та адміністраційними урядами, між адміністраційним трибуналом та іншими судами, між звязком та краями і між поодинокими краями. Він рішає про незаконність розпорядків, про неконституційність краєвих чи звязкових законів, вирішує питання про спірність виборів до національної ради, звязкової ради, краєвих соймів та інших репрезентаційних тіл; хоронить запоручені конституцією права громадян; розсуджує нарушения міжнародного права, та видає засуди на президента звязку, звязкових міністрів, членів краєвого правління і начальника краю на внесок компетентної влади.

Адміністраційний трибунал є найвищою інстанцією при нарушуванні прав якоїсь особи через безправне вирішення або безправний заповрядок адміністраційної влади. Питання, які мають вирішувати урядники шляхом свобідного осуду (*nach freiem Ermessen*), не належать до компетенції адміністраційного трибуналу. —

Краї мають свою власну легіслативу й езекутиву.

Законотворча власть країв належить до соймів. Виборче право до соймів опирається на тих самих загальних принціпах, що виборче право до національної ради, з тим, що воно обмежується звичайним осідком у дотичнім краю.

Соймові ухвали мусять ще перед оповісткою бути подані до відома компетентному звязковому міністерству. Міністерство може до 8 днів проти соймової ухвали винести протест, подаючи мотиви; але сойм може все таки повторити сю ухвалу, та коли се відбулося в присутности бодай половини всіх соймових послів, ухвала стає правосильною, та може бути як слід оповіщена.

Сойми можуть в рамцях звязкової конституції ухвалити

собі свої питомі краєві конституції; до сього треба однак кваліфікованої більшості голосів (з 1/2 всіх членів 2/3 голосів).

На внесок звязкового міністерства може президент звязку розв'язати краєвий сойм, за згодою звязкової ради.

Виконуюча
власть
країв.

Виконуюча власть країв належить до *краєвого правління*. Вибирає його сойм з управнених до вибору осіб, без огляду на те, чи вони справді належать до сойму, чи є поза соймом. На чолі краєвого правління стоїть начальник краю з відповідним числом заступників і дальших членів. Для внутрішнього діловоду призначається до помочі начальника краю особного краєвого директора.

Без-
посередня
та
посередня
управа
зв'язку
в краях.

В краях переводить *центральна власть* свою адміністрацію або безпосередньо через свої звязкові органи, або через начальника краю та краєві уряди. В першому разі говоримо про т. зв. *безпосередню управу зв'язку*, в другому про т. зв. *посередню управу зв'язку*. В справах останньої категорії начальник краю та краєві уряди мусять придержуватися приписів звязкового правління. На безпосередню управу зв'язку краєві влади не мають впливу.

На чолі краю стоїть начальник. Члени краєвого правління відповідають за порушення права при виконуванні урядових діл; сойм обвинувачує їх, конституційний трибунал видає засуд. Краї можуть щоправда між собою умовлятися в справах, які належать до краєвої компетенції, але вони мусять про се повідомляти звязкове правління.

Загальні
норми про
громади.
Громадська
самоуправа.

Вкінці видає австрійська конституція загальні норми про *громади*.

Прийнято як провідний принцип *самоуправу* громади. Всеж таки громади підчинюються краям.

Кожна громада матиме своє громадське заступництво й громадський уряд. Вибори до громад ґрунтуються на тих самих принципах, що й вибори до національної ради. Поділ компетенції між громадські заступництва та громадські уряди має визначити легіслатива зв'язку або країв відповідно до своєї загальної компетенції.

До кругу ділання громад належать зосібна: 1. старівля про безпечність особи й власности; 2. ратункова акція; 3. удержання доріг, площ та мостів у громаді; 4. льокальна дорогова поліція; 5. полева поліція; 6. торгова поліція; 8. будівельна й огнева поліція. Громади являються свободними економічними організаціями; вони мають право посідати та набувати майно,

орудувати сим майном, вести підприємства, проводити самостійну господарку та стягати датки. —

II. Оскільки нова австрійська конституція має велике значіння в історії устрою звязкової держави, остільки нові конституційні закони *Чешсько-Словацької Республіки* важливі не так з огляду на концепцію центральної влади, як з огляду на конструкцію льокальної управи та відношення її до центральної влади. Тому в сім короткім начерку звернемо головну увагу на се останнє питання, торкнувшись лише коротко центрально-державного устрою.

Ще заки Чешсько-Словацька Республіка приступила до проголошення конституційної грамоти, вона видала 2 закони про *громадський устрій*, а саме в першу чергу закон з 31. січня 1919 р. про виборче право до громад, а в другу чергу закон з 7. лютого 1919 р. про зміну та доповнення громадських установ. На сьому місці зупинимося коротко на сьому останньому законі. Він змінив перш за все назви громадського представництва — громада матиме два головні органи: громадське заступництво та громадську раду. Збори *громадського заступництва* мають бувати бодай раз на 2 місяці; крім сього треба скликати такі збори на жадання $\frac{1}{4}$ всіх членів.

Громадська рада радитиме під проводом начальника громади над льокальними справами, яких не застережено виразно громадському заступництву та по постановам сього останнього чи по закону не перенесено на начальника громади. Засідання громадської ради бувають звичайно раз у тижні, та не є публичні. Громадська рада може встановити окремі комісії, що відбувають наради відповідно до потреби.

Крім сього громади мають своїх концептових та фахових урядників, які мають брати участь в зборах громадського заступництва, громадської ради та поодиноких комісій з до-радним голосом.

В законі *зменшено* компетенцію громад, та відібрано їм ось які справи: річеві видатки на народнє шкільництво, полеву, охоронну, санітарну та обичаєву поліцію, будівлю та удержання доріг, справи вбогих і добродійні заклади. Ті справи передано вищим самоуправним тілам та центральній адміністрації.

Закон видав осібні постанови про *економічну управу*. Громадська рада має ухвалювати видатки з прибутків громади і тих закладів, підприємств, фондів та фундацій, якими громада управляє. На основі тих ухвал видає начальник громади при-

II. Консти-
туційні
закони
Чешсько-
Словацької
Республіки.

Представ-
ництво
громад.

поручення до виплати. Тільки в наглячих та непередбачених випадках, що не терплять проволочки і грозять шкодою, може сам начальник громади переказати на власну відповідальність потрібні суми, але мусить предложити свій розпорядок найближчій громадській раді, або коли ходить о видатки, не покриті прелімінарем, громадському заступництву до затвердження. Кожна громада мусить мати *фінансову комісію*, що складатиметься в половині з членів, вибраних громадським заступництвом, та в другій половині призначених контрольним урядом, який вислухає до того внесків поодиноких виборчих груп. Загалом не сміє бути в сій комісії більше, ніж половина членів громадського заступництва, та мусять до неї входити по можности фахові люде. Фінансова комісія має контролювати громадську господарку, та має право вносити супротивлення проти фінансових ухвал громадського заступництва до контрольного уряду. Зокрема предкладається сій комісії громадські прелімінари й рахунки до опінії. Якщо іде річ про такі видатки, що не є покриті дотичною позицією прелімінара, внесок на них мусить виходити від громадської ради, та фінансова комісія мусить заявитися про нього. Постановлено такий видаток, то мусить бути постановлене й покриття для нього. Взагалі всякий внесок громадського заступництва на нові видатки слідує предкладати громадській раді та фінансовій комісії до видання опінії про покриття. Щойно після такої опінії може громадське заступництво затвердити видаток разом з покриттям.

Вже із тих приписів слідує тенденція *обмеження льокальної самоуправи громад* та піддання цілої діяльності її під остру контролю. Сей закон ухвалено ще перед установою конституційної грамоти. —

Конституційна грамота.

Конституційна грамота носить дату 29. лютого 1920. Під тою самою датою проголошено також закон про права мови, про виборче право до палати послів, про склад сенату, про виборчий судовий трибунал та про заснування земельних і повітових урядів.

Провідні постанови конституційної грамоти такі:

Законо-
творча
власть.
Національ-
не згро-
мадження:
палата
послів і
сенат.

Законотворча власть належить до „*національного згромадження*“, яке складається з 2 палат: *палати послів і сенату*. Виборчий період палати послів триває 6 літ, сенату 8 літ. Президент республіки скликає обі палати на 2 звичайні сесії що року, на весні і в осени. Він може скликати й надзвичайні засідання. Він проголошує замкнення засідань та має

право розв'язати обі палати. Для виповіди війни та зміни конституції треба кваліфікованої більшості голосів обох палат ($\frac{3}{5}$ більшості усіх членів).

Конституційна грамота признає перевагу палати послів. Якщо сенат *змінить* постанову палати послів, то постанова палати послів задержує свою вагу, оскільки палата послів вирішить більшістю всіх своїх членів, що має залишитися при первісній постанові. Тоді постанова стає законом. Колиб сенат *відкинув* постанову палати, то палата послів може вдержати її тільки кваліфікованою більшістю голосів ($\frac{3}{5}$ усіх членів.) — Палата послів може також відкинути внески сенату; тоді сенат може щоправда більшістю всіх членів залишитися при своїм внеску, але мусить завернути внесок ще раз до палати послів. Та коли палата послів більшістю всіх членів відкине вдруге внесок сенату, сей внесок не може стати законом та не можна його наново предкладати на протязі одного року.

Національне згромадження може відкинути законопроекти й внески правління. В такому разі правління, якщо всі його члени годяться, може віднести до загального народного збору (референдум), щоби затвердив або остаточно відкинув дотичний проект.

Президент республіки має право закон, ухвалений національним згромадженням, до місяця завернути назад зі своїми замітками. Та коли після того обі палати відновлять при поіменнім голосуванню свою первісну ухвалу більшістю всіх членів, вона мусить одержати правну силу.

На чолі *виконуючої влади* стоїть *президент республіки*. Вибирає його національне згромадження на спільному засіданні, з громадян Чесьсько-Словацької Республіки, що покінчили 35 літ життя. При виборі мусить бути більша половина всіх членів, та $\frac{3}{5}$ присутніх мусить заявитися за кандидатом. Колиж і друге голосування не дало остаточного результату, переводиться тісніший вибір між тими кандидатами, що мали найбільше число голосів. Тоді рішає більшість голосів або жереб.

Президента республіки вибирається на 7 літ. Президент не може бути членом національного згромадження.

Правні прерогативи президента сягають далеко: 1. Він вступає державу на зовні, заключає та ратифікує міждержавні договори. Торгівні договори, дальше договори, які накладають на державу особисті, зосібна військові тягарі, та вкінці такі, що змінюють границі держави, потребують згоди національного

Виконуюча
власть.
Президент
республіки.

згромадження; 2. він приймає та удостоверяє заграничних послів; 3. проголошує воєнний стан та сповіщує виповідь війни після ухвали національного згромадження; 4. покликуює, відрочує, закриває та розв'язує національне згромадження; 5. має право завертати постановлені закони з замітками, та санкціонує закони; 6. складає національному згромадженню звіт про стан республіки та припоручає такі способи, які вважає необхідними або ужиточними; 7. покликуює та відпускає міністрів і визначає їх число; 8. іменує професорів вищих шкіл, суддів та вищих урядників; 9. визначає дари з ласки та емеритури на внесок правління; 10. має провід цілої збройної сили; 11. має право помилування за карні вчинки.

Президент республіки має право брати участь в засіданнях правління і вести провід у сих засіданнях; він може ціле правління або й поодиноких міністрів запрошувати на наради.

Карно відповідатиме президент республіки тільки за головну зраду — перед сенатом, на обвинувачення палати послів.

Міністри.

Кожний державно-правний акт президента республіки мусить бути контрасигнований відповідальним міністром.

Компетенцію *міністрів* означуватиме особний закон. Про склад інших адміністраційних урядів постановляє конституційна грамота, що в них має бути як слід заступлений громадянський елемент, та що для охорони прав і інтересів громадян має істнувати особна адміністраційна юрисдикція. Головна езекутива держави спочиває в руках міністерств і центральних адміністраційних урядів; про компетенцію самоуправних тіл видано окремий закон.

Судейська
влада.

Судейську влада відлучено від адміністраційної по звичайним конституційним нормам.

Права й
обов'язки
громадян.
Право
меншостей.

Конституційна грамота подає вкінці особні постанови про „права, свободи і громадянські обов'язки“ та про „охорону національних, релігійних та расових меншостей“.

В сьому останньому відділі про меншости висказано ось які загальні принципи: Всі громадяне є рівні перед правом та користуються тими самими громадянськими й політичними правами без огляду на се, до якої раси, мови або віроісповідання вони належать. Доступ до публичної служби й уряду, до ремесла чи иншого звання, не залежить від приналежности до сеї чи другої національности чи віроісповідання. Так само всі громадяне можуть без огляду на згадані ріжниці послуговуватися якою-будь мовою в приватних чи віроісповідних відносинах,

в пресі та публичних зборах. Заборонено всяке насилля в цілі винародовлення якоїсь нації.

Питання мови унормував зосібна закон з 29. лютого 1920, який являється складовою частиною конституційної грамоти.

Покликуючися на арт. 7 сен-жерменського договору, постановлено, що чешська мова являється державною урядовою мовою республіки; тому всяке урядування, урядові оповістки та вивіски мають dokonуватися в чешській мові; так само чешська мова має становити головний текст банкнотів та бути службовою мовою збройної сили.

Про національні та мовні меншости прийнято на основі сен-жерменського договору отсі постанови:

Суди, уряди та інші органи республіки в таких судових округах, де на підставі останньої переписи населення знаходиться бодай 20% громадян, яких матірня мова не є чешська, мають обов'язок приймавати подання на їхній матірній мові, та відповідати їм побіч чешської мови також на їхній мові.

В тих випадках мусить і публичний обвинувач вносити обвинувачення також в матірній мові обвинуваченого. Так само мусять публичні уряди видавати в таких округах оповістки та встановляти зверхні вивіски також у мові національної меншости.

Автономні уряди, повітові заступництва і інші публичні корпорації в державі мусять приймавати чешські та словацькі подання, як письменні так і устні, і відповідати на них. При засіданнях та нарадах сих інституцій мусить бути всім вільно послуговуватися чешською чи словацькою мовою, та внески, поставлені в тих мовах, мусять бути предметом розваги. Що-до вживання інших мов у сих інституціях прикладаються ті самі норми, що й при центральних урядах республіки.

Для „Прикарпатської Руси“ передбачено окремий закон, що його в майбутньому має ухвалити прикарпатський *сойм*. До хвилі ухвалення того закону слідує прикладати повищі норми, з оглядом на спеціальні мовні відносини сеї країни.

Взагалі чешська конституція означає правне становище „Прикарпатської Руси“, як слідує:

Прикарпатська Русь представляє на основі сен-жерменського договору нероздільну складову частину Чешсько-Словацької Республіки — вона має бути автономна, вивінувана правами повної автономії, оскільки можна погодити се з одиництвом республіки. Прикарпатська Русь матиме свій *сойм*, що

Правне
становище
„Прикар-
патської
Руси“.

вибере свою президію. До компетенції прикарпатського сойму мають зосібна належати справи мови, науки, віроісповідання, льокальної адміністрації та всі інші справи, що будуть передані соймові законами Чешсько-Словацької Республіки. Крім сього має людність Прикарпатської Руси вислати відповідне число делегатів до пражського національного згромадження. На чолі Прикарпатської Руси має стояти губернатор, якого покличе президент республіки на внесок чешського правління. Сей губернатор відповідатиме перед прикарпатським соймом. Вкінці забезпечено в конституції, що урядових функціонерів слідує по можности покликувати з місцевого населення.

Як відомо, до теперішньої хвилі не переведено прикарпатської автономії в життя. —

Устрій
земель
і повітів.
Загальні
постанови.

Перейшовши коротко головні принципи чешської конституції, мусимо вкінці зупинитися при устрою *земель і повітів*.

Того самого дня, коли ухвалено конституційну грамоту Чешсько-Словацької Республіки, видано й закон про земельний і повітовий устрій. Державу поділено на землі й повіти, та установлено приписи про їхню внутрішню адміністрацію. Землі є вищими адміністраційними одиницями; їм підпорядковуються повіти як низчі адміністраційні одиниці. Одні й другі матимуть свої уряди, одні й другі є службово підчинені міністерству внутрішніх справ. Взагалі є тенденція поширення впливу центральної влади на справи льокальної адміністрації, обмеження льокальної самоуправи до мінімум, збюрократизування її та піддання її під складну систему публичної контролю.

Внутрішня адміністрація провінції ділиться між земельні уряди й повітові уряди. В сій адміністрації беруть участь заступники громадянства, в землях через земельні заступництва, земельні виділи та земельні сенати, в повітах через повітові виділи та повітові сенати. Для Словакії і Прикарпатської Руси видано відмінні постанови, задержуючи здебільшого раніший устрій угорської держави.

На чолі земельного уряду стоятиме начальник землі, на чолі повітового уряду начальник повіту. Вони оба є державні урядники. Начальник повіту є службово підчинений начальникові землі.

Як земельним так і повітовим урядам приділиться потрібне число концептових, фахових, рахункових, канцелярійних та інших державних урядників.

Начальники урядів відповідають за управу своїх урядів та

підчинених їм закладів на основі приписника, затвердженого міністерством.

Закон видає особні постанови про участь громадянства в землях та в повітах:

а) *Заступництво землі* вибирають виборці дотичної землі. Закон означає приблизно їх число. Членів земельного заступництва вибирається на 6 літ.

а) Заступництво землі.

Начальник землі скликає заступництво бодай раз на чверть року. Він може скликати заступництво і в іншій порі, та мусить його скликати на жадання бодай $\frac{3}{5}$ усіх членів, якщо вони наведуть предмет наради.

Начальник землі. Земельні збори.

Начальник землі є рівночасно провідником зборів земельного заступництва, але може в тому ділі заступитися або членом земельного віділу, або урядником земельного уряду. Бодай на 8 днів перед нарадами треба оголосити предмети нарад. Начальник землі може визначити урядників земельного уряду, що мають взяти участь в нарадах; так само й заступництво може зажадати участі урядників. З тих урядників має право голосування найвище 5, яких визначить начальник.

Провідник нарад відкриває збори, визначає порядок дня, провадить і закриває наради. Справи, що не належать до компетенції земельних зборів, він може відклонити; проти того прислугує право відклику до міністерства внутрішніх справ.

Земельні збори є публичні. Але на бажання $\frac{1}{5}$ членів може провідник за згодою зборів проголосити тайність засідання.

До важности рішень земельних зборів треба звичайно присутности більше ніж половини членів та звичайної більшости голосів. Провідник не голосує, та при рівности голосів внесок уважається відкинутим. Постанови, що потребують вищого затвердження, можуть бути ухвалені щойно в присутности $\frac{2}{3}$ членів.

Близчі приписи діловоду видасть центральне правління шляхом розпорядку, та земельні збори можуть щоправда зажадати зміни тих приписів, але щойно за згодою міністерства внутрішніх справ.

На засіданні земельного заступництва ведеться протокол про хід нарад; земельне заступництво мусить подати його до відома міністерству внутрішніх справ. Кожний мешканець землі має право переглядати протоколи й робити з них виписки.

Побіч земельного заступництва існує *земельний віділ*. Земельне заступництво вибирає зпоміж себе сталий віділ.

Земельний віділ.

з 8 членів та 8 заступників. Вибори переводяться на першому засіданні ново вибраного заступництва. В засіданнях виділу беруть також участь урядники земельного уряду, яким припоручено самотійну полагоду тих справ, що належать до компетенції земельного збору. Але право рішачого голосу може мати найбільше 2 урядників, яких вкаже начальник землі.

Провідником земельного виділу є начальник землі; однак він може заступити себе так само, як на земельних зборах. Земельний виділ сходиться на запрошення начальника землі бодай раз у місяць. На письмненне жадання найменше 3 членів виділу начальник мусить до 5 днів скликати надзвичайне засідання виділу. Виділові засідання не є публичні.

Комісії.

Вкінці можуть земельні збори, чи для адміністрації та контролі земельних закладів і підприємств, чи для переведення поодиноких справ вибирати *окремі комісії*. Сі останні можуть складатися або з вибраних членів земельного заступництва, або й з інших громадян дотичної землі. Провідником комісій є або сам начальник землі або делегований ним заступник. Праці земельних комісій стоять під контролею начальника землі і земельного виділу. Земельні збори видають присписник про діловід комісій. —

Приступаючи до діяльності земельного заступництва, закон ділить його на 3 категорії: економічну і адміністраційну, помічно-легіслятивну та дорадну.

Економічна
й адміністраційна
діяльність
земельного
заступництва,

а) Щодо *економічної і адміністраційної* діяльності є принцип, що заступництво землі має зберігати всі економічні та адміністраційні справи землі і її населення, і може в тих справах звертатися з внесками до законотворчих тіл; але не може займатися політикою. Зосібна воно повинно мати на увазі гуманітарні, санітарні, соціальні, господарські, оборотові та культурні інтереси землі і населення її, оскільки не ходить о чисто льокальні завдання, для яких вистачають засоби повіту або громади. Так може заступництво землі засновувати або підпирати заклади, підприємства та інституції для піднесення морального добра й образування населення, для піднесення оборотових, мешкальних, санітарних і соціальних відносин і для заспокоєння культурних та економічних потреб своїх мешканців. Заступництво землі може й само вести економічні підприємства. Притім воно мусить уважати, щоби прибутки покривали бодай усі видатки, дочислюючи до сього відсотки й амортизацію капіталу.

Держава може признати землям осібні додатки на покриття їхніх видатків. Якщо не вистачить сього, земельне заступництво може постановити осібні оплати, причинки, датки або натуральні чинитьби. Оплати можна визначувати за урядові чинності земельного заступництва, та за уживання закладів, підприємств ітд., удержуваних сим заступництвом в публичнім інтересі. Дальше земельні заступництва можуть жадати причинків на покриття видатків ізза заснування або удержування публичних заснов від тих власників або промисловців, що мають із того головні користи. Про се рішає земельне заступництво більшістю голосів усіх членів. Замість причинків можна визначити натуральні чинитьби. Земельні датки стягаються або в формі додатків до державних податків, або як самостійні датки. Всякі ухвали про оплати, причинки, датки та натуральні чинитьби заступництво землі мусить оповістити публично в земельнім уряді. На протязі 14 днів може кожний, хто чує себе покривдженим дотичною ухвалою, та кожний член земельного заступництва, проти ухвали винести замітки перед земельним урядом. Опісля ті ухвали мусять бути затверджені міністерством внутрішніх справ у порозумінні з міністерством скарбу, які рішають і про внесені замітки. Призначено вже комусь заплатити якийсь причинок, оплату, або даток, чи визначено йому якусь натуральну чинитьбу, то він може до 14 днів вносити відклик до міністерства внутрішніх справ.

Кожна земля являється правничою особою, що може свободно набувати права і брати на себе обовязки. Майном землі управляє земельний виділ під контролею начальника землі; притім мусить земельний виділ зберігати розпорядки земельного уряду. Але декілька справ залишилося всетаки при земельному заступництві, а саме: воно рішатиме про справи, які виходять поза обсяг біжучої адміністрації маєтку; про продажу нерухимости, тривале обтяження його або випущення в політки на довше ніж 12 літ; про зятягнення позички або переєм відповідальности за чужий довг.

Про всі прибутки та видатки земельного заступництва вигоювлює виділ *преліминар* на протяг адміністраційного року. Преліминар оголошується в урядовому часописі землі, одну відбитку дається до земельного уряду, та виставляється в усіх повітових урядах на 14 днів до публичного перегляду. Кожна особа, що має звичайний осідок в дотичній землі або якій взагалі приписано безпосередній податок, може на протязі сього

Преліминар.

часу внести замітки до земельного уряду. Земельний виділ предкладає опісля прелімінар з замітками земельному заступництву, яке рішає остаточно про прелімінар. Рівночасно предкладає земельний виділ точний звіт про стан і адміністрацію усіх справ, які належать до компетенції земельного заступництва. Чотири місяці від кінця адміністраційного року виділ складає рахунки за попередній рік, оповіщує їх, та предкладає заступництву до затвердження. Після затвердження оголошується рахунки в урядовому часописі землі, та предкладається міністерству внутрішніх справ.

Фінансова комісія.

При кожнім земельнім заступництві мусить існувати особна *фінансова комісія*. Статут сеї комісії про склад та діловід укладає само заступництво, та затверджує міністерство внутрішніх справ. Вона вибирає свого голову. Провідник земельного виділу предкладає річний прелімінар і рахунки (найпізнійше з хвилиєю публичного оповіщення) фінансовій комісії до перевірки та заяви. Комісія має заявитися на протязі 14 днів; прелімінар і рахунки вертають опісля до земельного виділу, який передасть їх земельному заступництву. Компетенція фінансової комісії означається точною контролею цілої економічної господарки землі, оскільки вона належить до кругу ділання земельного заступництва; комісія робить про всі ті питання звіти та ставить внески до земельного заступництва, земельного виділу і до начальника землі. Вона має право супротивитися ухвалам земельного заступництва в справах фінансового характеру. Якщо протест ухвалено двома третинами ($\frac{2}{3}$) членів комісії, він здержує далше переведення аж до вирішення міністерства внутрішніх справ.

Економічна й адміністраційна діяльність земельного виділу.

Економічна та адміністраційна діяльність *земельного виділу* виявляється тим, що виділ приготовляє внески на земельні збори та співділає при виконанні ухвал і при управі майна землі. Він єсть виконуючим органом у веденні господарки землі в рамках прелімінара. Якщо земельне заступництво хоче ухвалити нові видатки, непокриті прелімінарем, мусить перш за все висловитися про се не тільки начальник краю, але й фінансова комісія, та рівночасно мусить бути потрібне покриття. Тільки в наглячих та непередбачених випадках може земельний виділ двома третинами ($\frac{2}{3}$) голосів своїх членів запорядити такі видатки, але мусить предложити той запорядок на найблизшому засіданні земельного заступництва до затвердження й покриття, та мусить подати се до відома фінансовій комісії.

Начальник землі має обов'язок переводити ухвали земельного заступництва й земельного виділу та складати звіти про їх виконання. Якщо заступництво землі не прийме такого звіту до відома, слідує до 14 днів предложити сю ухвалу до вирішення міністерству внутрішніх справ.

Заступництво землі покликуює власних урядників і помічників та визначає їм платні; те саме право прислугує земельному виділові щодо своїх урядників та помічників — але сі покликання потребують в обох випадках затвердження начальника землі.

Начальник землі заступає землю на зовні та підписує усі письма в імені землі. Якщо земельне заступництво не затвердить на час прелімінара, або якщо воно чи земельний виділ не виконують звичайних завдань, приписаних їм законом, то начальник землі має право запорядити на кошт землі все, що є потрібне до звичайного продовжування земельної господарки. Правда, що в такому разі прислугує кожному членові земельного заступництва або виділу право внести до 14 днів протест до земельного уряду, але справу рішає міністерство внутрішніх справ, та протест не має зволікаючого впливу на рішення начальника, коли є небезпека в проволоці.

β) Друга категорія діяльності земельного заступництва обіймає *помічно-летіслятивні функції*, а саме: земельне заступництво може видавати близчі приписи до законів національного згромадження, оскільки центральне правління уповноважить його законно до того; воно має право в рамках законів та розпорядків видавати статuti для закладів, заснованих в межах своєї компетенції; вкінці має право в рамках законів та розпорядків видавати приписи про адміністрацію маєтку громад, повітів та землі, про їх підприємства та заклади і про контролю сеї адміністрації.

Політично-
легісля-
тивні
функції
земельного
заступ-
ництва.

γ) Третя категорія діяльності земельного заступництва єсть *дорадна*.

Дорадна
діяльність
земельного
заступ-
ництва.

Воно єсть дорадним тілом для начальника землі і для центральних урядів, та як таке висказує на бажання свої опінії і ставить внески.

Начальник землі має вважати, щоби постанови земельного заступництва, земельного виділу, чи земельних комісій оберталися в межах законів, та щоб вони не переступали компетенції. Колиб ті постанови противилися законам або переступали границі компетенції, начальник землі має обов'язок застановити ухвалу та предложити цілу справу до 14 днів під вирішення

Контроля
легаль-
ности.

міністерства. Якщо міністерство не вирішить справи до 4 тижнів, постанова залишається в силі. Також і само міністерство може від себе знести нелегальне рішення земельного заступництва, виділу або їхніх комісій. Проти знесення ухвали прислугує членам корпорації право відклику до адміністраційного трибуналу.

Міністерство внутрішніх справ має право розв'язати заступництво землі, але мусить нові вибори так розписати, щоби покінчилися до 2 місяців.

Примус
виповню-
вання
обов'язків.

Члени земельного заступництва, земельного виділу й земельних комісій мусять виповнювати як слід свої обов'язки; та начальник землі має обов'язок пригадати їм се, якщо вони недбалі, колиж пригадка лишиться без успіху і вони тривало не сповнюють своїх обов'язків, начальник землі може їм дати відправу. Відправлений член може до 14 днів внести відклик, про який рішає міністерство внутрішніх справ. —

б) Зв'язки
земель.
Зв'язкова
корпорація
та зв'язко-
вий виділ.

б) Се головні законні постанови про становище земель Чесько-Словацької Республіки. Але крім земель засновано окремі *зв'язки земель*, щоби задержати ранішні публічно правні зв'язки, що існували в колишній Австро-угорській Монархії.

Зв'язано кілька земель в тіснішу правну спільноту зі собою. Члени зв'язаних зі собою земельних заступництв висилають до зв'язку 24 делегатів на 3 роки. Всі делегати сих заступництв становлять *зв'язкову корпорацію*. Ся остання вибирає зпоміж себе 8 членів *зв'язкового виділу*. Крім згаданих делегатів входять до обох представництв ще 4 державні урядники, покликані міністерством внутрішніх справ.

Компетенція земельних зв'язків обіймає *річево* ті самі гуманітарні, санітарні, соціальні, економічні, оборотові та культурні інтереси, що заступництва поодиноких земель. *Місцево* вона торкається тільки тих завдань, які ізза свого значіння переступають обсяг і потреби одної землі, та всеж таки потребують окремої старівлі поза обсягом центрального державного апарату.

Зв'язкова *корпорація* є верховним *контрольним* органом земельного зв'язку. Вона не має сих установчих прерогатив, які прислугують поодиноким земельним заступництвам.

Зв'язковий *виділ* є головним активним органом земельного зв'язку. Він складає щорік прелімінар прибутків та видатків і розкладає їх поміж поодинокі земельні заступництва. Виділ пересилає опісля сей прелімінар і розклад приналежним земельним заступництвам з тим, що сі останні можуть до

4 тижнів зголосити свої замітки. Так поступають оба акти на затвердження міністерства внутрішніх справ, яке порозумівається з іншими причасними міністерствами і зі звязковою корпорацією. Те саме діється й з рахунками.

Головою звязкової корпорації і звязкового виділу є *верховний начальник звязку*, а саме оден із 4 державних урядників, призначених членами сих представництв.

Верховна контроля обох представництв прислугує міністерству внутрішніх справ. Міністер мусить зберігти законність усіх запорядків та рішень звязкової корпорації та звязкового виділу і має право застановити такі запорядки, що противляться законам або являються переступленням границь компетенції.

в) *Повіти* належать до одиниць низчого типу, ніж землі. Вони не мають тої репрезентації, яка відповідалаби земельному заступництву. Самоуправна діяльність повіту концентрується у *повітовому виділі*.

в) Повіти.
Повітовий
виділ.
Начальник
повіту.

Повітовий виділ складатиметься з 8 членів та 8 заступників. Їх вибирається на 4 роки.

Провідником повітового виділу являється *начальник повіту*. Він покликуює виділ бодай раз у місяць, але може скликувати й надзвичайні засідання виділу, та мусить їх скликати, якщо сього зажадають бодай 3 члени виділу, подаючи предмет наради.

Всі інші постанови, головню ті, що торкаються компетенції повітового виділу, є анальоґічні до тих норм, які подано при землях. Відпадає тільки відношення до осібного заступництва, бо в повітах його нема, а з другого боку зарисовується залежність від земельного виділу в справах продажі, тривалого обтяження та довшого випущення недвижимостей в політки (довше як 12 літ) і в справах затягування позичок чи відповідальности за чужі довги — в усіх тих справах треба затвердження земельного виділу.

Анальоґічні є також приписи про застановлення протизаконних ухвал і про контролю активної праці членів повітового виділу; ся остання належить разом з правом відправи до начальника повіту. —

Вкінці треба ще згадати про *земельні та повітові сенати*.

Земельні та
повітові
сенати.

Земельні заступництва та повітові виділи беруть також участь у вирішуванні публично-правних спорів. Се діється в окремих *сенатах*, про які заповіджено осібний закон.

* * *

Кінчаючи короткий огляд історії державного права, зупи-
нюся на характеристиці нових течій в добі від всесвітньої
війни. Та ніде правди діти, не скінчився іще той історичний
процес, що почався всесвітньою війною; він і щодо державного
права не дійшов ще до кінця. Ще бореться ідея самовизначення
народів з давнім імперіялізмом, боевий соціалізм в різних
своїх формах з давнім чи новітнім індивідуалізмом, — тому
й не можна означити як слід розвитку майбутніх форм дер-
жавно-правного життя. Відповідь може дати філософія історії,
не сама історія, філософія права, не само право в тому стані,
в якому воно стоїть перед нами. Та задержуючися тільки при
самій історії нової доби бачимо з одного боку змагання до
здійснення правдивої суверенності народу, з другого боку
щораз більше ослаблення справжньої суверенності держави.
З боротьби перехрестних течій і змагань мусить вийти „нова
державна“.

Короткий огляд літератури.

До першої книги.

§§ 1—4.

Пор. прим. до § 1 (ст. 9).

Дальшу літературу обговориться в III. томі (п'ятій книзі).

До другої книги.

§ 5.

Post, Bausteine; 1881.

Post, Grundlagen des Rechts; 1884.

Lippert, Kulturgeschichte der Menschheit, 2 томи; 1886, 1887.

Post, Ethnologische Jurisprudenz; 1894.

Kohler, Zeitschrift für die vergleichende Rechtswissenschaft.

Kohler, Das Recht der orientalischen Völker — b: „Kultur der Gegenwart“, II/VII-1; 1914.

§ 6.

Lippert, Kulturgeschichte der Menschheit, 2 томи; 1886, 1887.

Curtius, Griechische Geschichte, 3 томи; 6. вид. 1887—1889.

Busolt, Griechische Geschichte, 4 томи; 1893—1904.

Beloch, Griechische Geschichte; 2. вид. 1912.

Helmholt-Tille, Weltgeschichte; 2. вид. III. том 1914.

Gilbert, Handbuch der griechischen Staatsaltertümer, 2 томи; 1881, 1886.

Wilson, Der Staat, 1913.

§ 7.

Mommsen, Römische Geschichte, 5 томів; 5. вид. 1904—1907.

Arnold, Kultur und Recht der Römer; 1868.

Ihering, Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung, 3 томи, 4. вид. 1881—1883.

Marquardt und Mommsen, Handbuch der römischen Altertümer, 10 томів; 1871—1885; 3. вид. 1887.

Fustel de Coulanges, *La cité antique*; 14. вид. 1895.
Savigny, Eichhorn, Göschel, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* — 1815—1850.
Rudorff, Bruns, Roth, Merkel, Böhlau, *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* — вид 1861.
Bruns, Roth, Bekker, Böhlau, Pernice, Schröder, Brunner, Mitteis, Stutz, *Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte* — вид 1880.

Hugo, *Lehrbuch der Geschichte des römischen Rechts*; — 1. вид. 1790, последнее 1832.
Walter, *Geschichte des römischen Rechts*; — 3. вид. 1860.
Danz, *Lehrbuch der Geschichte des römischen Rechts*, 2 томи; — 2. вид. 1871, 1873.
Leist, *Gräko-italische Rechtsgeschichte*; 1884.
Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, 1. том; — 2. вид. 1885.
Padeletti, *Storia del diritto Romano*; 2. вид. 1887.
Esmarch, *Römische Rechtsgeschichte*; 3. вид. 1888.
Schulin, *Lehrbuch der Geschichte des römischen Rechts*; 1889.
Voigt, *Römische Rechtsgeschichte*, 3 томи; 1892—1902.
Costa, *Corso di storia del diritto Romano*, 2 томи; 1901, 1903.
Bonfante, *Storia del diritto Romano*, 1909.
Bruns-Lenel, *Geschichte und Quellen des römischen Rechts* — у: Kohler, *Enzyklopädie der Rechtswissenschaft*, I. том; 1915.

Madwig, *Die Verfassung und Verwaltung des römischen Staates*; 1881, 1882.
Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, 3 томи; 3. вид. 1884, 1885.
Herzog, *Geschichte und System der römischen Staatsverfassung*, 2 томи; 1884, 1887.
Mommson, *Römisches Staatsrecht*, 3 томи; 3. вид. 1887, 1888.
Mommson, *Abriss des römischen Staatsrechts*, 1893.
Costa, *Storia del diritto Romano pubblico*, 1906.
Wilson, *Der Staat*, 1913.

Burckhardt, *Die Zeit Konstantins des Grossen*, — 2. вид. 1880.
Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*; 1887.
Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, 1891.
Seeck, *Untergang der antiken Welt*; 1895.
Hirschfeld, *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten*; — 2. вид. 1905.
Maschke, *Zur Theorie und Geschichte der römischen Agrargesetzgebung*; 1906.
Pais, *Studi storici*; 1909.
Binder, *Die Plebs*; 1909.
A. Rosenberg, *Untersuchungen zur römischen Zenturienverfassung*; 1911.
Leuze, *Zur Geschichte der römischen Zensur*; 1912.
Gelzer, *Die Nobilität der römischen Republik*; 1912.

§ 8.

а) б) в) = *Германія*.

Grimm, Heusler, Hübner, Deutsche Rechtsaltertümer, 2 томи;
4. вид. 1899.

Поп.: Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft; Zeitschrift
für Rechtsgeschichte; Zeitschrift der Savignystiftung — до § 7.

Gierke Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte
— від 1878.

H. Conring, De origine iuris Germanici; 1643.

Eichhorn, Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte, 4 томи; — 5. вид.
1843—1844.

Walter, Deutsche Rechtsgeschichte; — 2. вид. 1857.

Zöpfl, Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte; — 4. вид. 1871, 1872.

Schulte, Lehrbuch der deutschen Reichs- und Rechtsgeschichte;
6. вид. 1892.

Siegel, Deutsche Rechtsgeschichte; — 3. вид. 1895.

Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, 2 томи: I. 2. вид. 1906;
II. 1. вид. 1892.

Brunner, Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte; — 6. вид.
1913 (також: Kohler, Enzyklopädie der Rechtswissenschaft, I. том;
1915).

Amira, Grundriss des germanischen Rechts; 3. вид. 1913.

Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte; I. частина
в 6. вид. 1919.

Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte, 8 томів в 1., 2. і 3 вид.
1874—1878; 1880—1885; 1893, 1896.

Waitz, Abhandlungen zur deutschen Verfassungsgeschichte, I. 1896.

Wilson, Der Staat; 1913.

Below, Der deutsche Staat des Mittelalters, I. 1914.

Stobbe, Geschichte der deutschen Rechtsquellen, 2 томи; 1860—1864

Stobbe, Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechts; 1865.

Dahn, Bausteine, 6 томів; 1879—1884.

Stintzing und Landsberg, Geschichte der deutschen Rechts-
wissenschaft, 3 томи; 1880—1910.

Thévenin, Textes relatifs aux institutions privées et publiques aux
époques Mérovingienne et Carolingienne, I.; 1887.

Brunner, Forschungen zur Geschichte des deutschen und franzö-
sischen Rechts; 1894.

г) *Франція*.

Lavisse-Ramnaud, Histoire générale du IVe siècle à nos jours;
12 томів; 1893—1900 (перші 3 томи обіймають історію від 1095 до
1492 р.).

Warnkönig und Stein, Französische Staats- und Rechtsgeschichte, 3 томи; 1846—1848.

Tardif, Études sur les institutions politiques et administratives de la France, 1. Periode Mérovingienne; — 1881.

Luchaire, Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens (987—1180), 3 томи; 2 вид. 1891.

Viollet, Histoire des institutions politiques et administratives de la France; 1889.

Viollet, Droit public. Histoire des institutions politiques et administratives de la France, 3 томи; 1890—1903.

Mayer Ernst, Mittelalterliche Verfassungsgeschichte, 2 томи; 1899.

Holtzmann, Französische Verfassungsgeschichte von der Mitte des 9. Jahrhunderts bis zur Revolution; 1900.

Wilson, Der Staat; 1913.

Desjardins, États généraux; 1871.

Jalliffier, Histoires des États généraux 1302—1614; — 1885.

Valois, Le Conseil du Roi au 14., 15., 16. siècle; — 1888.

Luchaire, Les communes françaises à l'époque de Capétiens; — 1890.

Brunner, Forschungen zur Geschichte des deutschen und französischen Rechts; 1894.

г) Англия.

Lappenberg-Pauli, Geschichte Englands, том I—IV.; 1838 i д.

Wendt, England, seine Geschichte, Verfassung und staatliche Einrichtungen; 5. вид. 1919.

Blackstone, Commentaries on the Laws of England; 1. вид. 1765 (дотепер багато нових видань).

Reevés, History of the English Law, 5 томів; 1814 i д.

Stubbs, The Constitutional History of England in its Origin and Development, 3 томи; 2. вид. 1874—1878.

До того: Petit-Dutailis, Studies an Notes supplementary to Stubbs Constitutional History; 1908.

Büdinger, Vorlesungen über die englische Verfassungsgeschichte; 1880.

Cathrein, Die englische Verfassung; 1881.

Gneist, Englische Verfassungsgeschichte; 1882.

Cardon, Svolgimento storico della costituzione inglese dalle origini ai nostri tempi, 2 томи; 1883.

Ransome, Rise of constitutional government in England; 1883.

Taswell-Langmead, English constitutional history; 5. вид. 1896.

Gneist, Das heutige englische Verfassungs- und Verwaltungsrecht, 2 томи; 2. вид. 1897.

Redlich, Englische Lokalverwaltung; 1901.

Maitland, The constitutional history of England; 1908.

Wilson, Der Staat; 1913.

Hatschek, Englische Verfassungsgeschichte; 1917.

Henrici Spelmanni, Codex legum veterum statutorum regni Angliae ab ingressu Guilelmi I. usque ad annum 9. Henrici III.

Ancien Laws and Instituts of England, 2 томи; 1840.
Leges et consuetudines, quas Willelmus rex post adquisitionem Angliae omni populo Anglorum concessit tenendas, I.
Reinhold Schmid, Die Gesetze der Angelsachsen; 2. вид. 1858.
Stubbs, Jelect Charters; 1874.
Brunner, Geschichte der englischen Rechtsquellen; 1909.

Thurner, History of the Anglo-Saxons, 3 томи; 1799—1835.
Phillips, Geschichte des angelsächsischen Rechts; 1825.
Phillips, Englische Reichs- und Rechtsgeschichte seit der Ankunft der Normannen; 1828.
Richard Thomson, An Historical Essay on the Magna Charta; 1829.
Parry, The Parliaments and Councils of England; 1839.
Freemann, History of the Norman Conquest. of England, 3 томи; 1870—1879.

д) *Україна.*

Грушевський, Історія України-Руси, I—III.
Лашенко, Лекції по історії українського права, частина I; 1923.
Дальшу літературу подає Лашенко l. c. стор. 3 і д.

§ 9.

а) *До французької революції.*

I. *Німецька держава.*

Пор. літературу до § 8 під а) б) в).

II. *Франція.*

Lavisse-Rambaud, Histoire générale, IV—VII; 1894—1896.

Warnkönig und Stein, Französische Staats- und Rechtsgeschichte, 3 томи; 1846—1848.

Gasquet, Précis des institutions politiques et sociales de l'ancienne France, 2 томи; 1885.

Monnet, Histoire de l'administration provinciale, départementale et communale en France; 1885.

Challamel, Histoire de la liberté en France depuis les origines jusqu'en 1789; — 1886.

Viollet, Histoire des institutions politiques et administratives de la France, 1889.

Viollet, Droit public, 3 томи; 1890—1903.

Fustel de Coulanges, Histoire des institutions politiques de l'ancienne France, 6 томів; 2. вид. 1892—1904.

Babeau, La province sous l'ancien régime, 2 томи; 1894.

Mayer Ernst, Mittelalterliche Verfassungsgeschichte, 2 томи; 1899.

Holtzmann, Französische Verfassungsgeschichte von der Mitte des 9. Jahrhunderts bis zur Revolution.

Desjardins, États généraux; 1871.

Lucay, Des origines du pouvoir ministériel en France — Les secrétaires d'État depuis leur institution jusqu' à la mort de Louis XV; — 1881.
 Normand, Étude sur les relations de l'État et des communautés aux XVIIe et XVIIIe siècles; 1881.
 Thomas, Recherches historiques sur les droits du roi aux 17. et 18. siècles; — 1883.
 Jalliffier, Histoires des États généraux 1302—1614; — 1885.
 Boulainvilliers. Étude de droit public au 18. siècle; — 1888.
 Valois, Le Conseil du Roi au 14., 15., 16. siècle — 1888.
 Lemaire, Les lois fondamentales de la monarchie française, d'après les theoriciens de l'Ancien Régime — 1907.
 Wilson, Der Staat; 1913.

III. Англія.

Крім літератури, поданої під § 8 г).
 Ranke, Englische Geschichte; 1859.
 Smith, History of the English Institutions; 2. вид. 1876.
 Dale, The principles of English constitutional history; 1902.
 Creasy, The Rise and Progress of the English Constitution; 17. вид. 1907.

 Clarendon, The History of the Rebellion; 1705.
 W. Massey, History of England under Georg III., том I, II; 1855 і д.
 I. Langton Lanford, Illustrations of the Great Rebellion; 1858.
 Th. Erskine May, Constitutional History since the accession of Georg III; — 1861.
 Vaughan, Revolutions in English History; 1863.
 Brodie, Constitutional History of the British Empire from the accession of Ch. I. to the restauration, 3 томи; 1866.
 Ch. Duke Yonge, The Constitutional History from 1860 to 1860; — 1882.
 Rothschild, Der Gedanke der geschriebenen Verfassung in der englischen Revolution; 1903.

IV. Україна.

Крім літератури, поданої під 8 д):
 Грушевський, Історія України — Руси — дальші томи.
 Грушевський, Очерк історії українського народу.

V. Росія.

Владимирскій-Буданов, Обзор історії русского права. Пор. також літературу, подану в сьому творі.

б) Історія і теорія конституції.

John Locke, The works; 6. вид. 1759.
 Schärer, John Locke, seine Verstandestheorie und seine Lehre über Religion, Staat, Erziehung; 1860.

Blackstone, Commentaries on the laws of England, 4 томи; 1. вид. 1765—1769; нове вид. 1885—1887.
Blackstone, An analysis of the laws of England; нове вид. 1880.

Montesquieu, De l'esprit des lois, 2 томи; 1748.

Jean Jacques Rousseau, Du contrat social, ou principes du droit politique; 1761.

Musset-Pathay, Histoires de la vie et des ouvrages de J. J. Rousseau; 1827.

J. Vuy, Origines des idées politiques de Rousseau; 1889.

Haymann, J. J. Rousseaus Sozialphilosophie; 1898.

Liepmann, Die Rechtsphilosophie des J. J. Rousseau; 1898.

Del Vecchio, Su la teoria del contratto sociale; 1906.

Stammler, Notion et portée de la volonté générale chez Rousseau; 1912.

Sakmann, J. J. Rousseau; 1913.

Peretiatkiewicz, Rechtsphilosophie des Rousseau; 1916.

Zweig, Die Lehre vom Pouvoir constituant; 1909.

Redslob, Die Staatstheorien der französischen Nationalversammlung von 1789; — 1912.

Крім цього пор. передконституційну і революційну літературу Америки і Франції нижче під в) I і IV.

в) Конституційні держави до всесвітньої війни.

I. Сполучені держави Північної Америки.

Kent, Commentaries on American law; 14. вид. 1896.

Andrews, American law, 2 томи; 2. вид. 1908.

Towle, A history and analysis of the constitution of the United States; 3 вид. 1871.

Sterne, Constitutional history and political development of the United States; 1882.

Bancroft, History of the formation of the Constitution of the United States, 2 томи; 1882.

Noailles, Cent ans de république aux États Unis, 2 томи; 1886—1889.

Kalckstein, Zur Verfassungsgeschichte Nordamerikas; 1890.

Thorpe, A constitutional history of the American people (1776—1850); 1898.

Landon, The constitutional history and government of the United States; 1900.

Taylor, The origin and growth of the American constitution; 1911.

Wilson, Der Staat, 1913.

Rüttimann, Das nordamerikanische Bundesstaatsrecht, verglichen mit den politischen Einrichtungen der Schweiz, 2 томи; 1867—1876.

Holst, Das Staatsrecht der Vereinigten Staaten von Amerika; 1885.

Hare, American constitutional law, 2 томи; 1889.
 Rentner, Die Verfassung für die Vereinigten Staaten von Amerika; 1901.
 Bryce, The American commonwealth, 3 томи; 3. вид. 1903.
 Smith, The spirit of american government; 1907.
 Stimson, The American Constitution; 1908.
 Freund, Das öffentliche Recht der Vereinigten Staaten von Amerika — b: Das öffentliche Recht, XII.; 1911.

Lacaze, Des rapports de la souveraineté fédérale et de souverainetés locales aux États Unis; 1898.
 Bosse, Einzelstaat und Bundesstaat in der Nordamerikanischen Union und im Deutschen Reich; 1907.

II. Швейцарія.

Bluntschli, Geschichte des schweizerischen Bundesrechtes von den ersten ewigen Bünden bis auf die Gegenwart; 1849—1852 (2. вид., 2 томи 1875).
 Pfaff, Das Staatsrecht der alten Eidgenossenschaft bis zum 16. Jahrhundert; 1870.
 J. Meyer, Geschichte des Schweizerischen Bundesrechtes, 2 томи; 1875—1881.
 Plauta, Die Schweiz in ihrer Etnwicklung zum Einheitsstaate; 1877.
 Guye, Die Schweiz in ihrer politischen Entwicklung als Föderativstaat; 1877.
 G. Kohn, Die Bundesgesetzgebung der Schweiz unter der neuen Verfassung; 1879.
 Orelli, Grundriss zu den Vorlesungen über Schweizerische Rechtsgeschichte; 2. вид. 1884.
 Curti, Geschichte der schweizerischen Volksgesetzgebung; 2. вид. 1885.
 Altwegg, Beitrag zur rechtlichen Erklärung der Entstehung des schweizerischen Bundesstaates im J. 1848; — 1908.

 Blumer, Handbuch des Schweizerischen Bundesstaatsrechtes, 3 томи; 2. вид. 1877—1887.
 Orelli, Das Staatsrecht der schweizerischen Eidgenossenschaft; 1885 — b: Marquardsen Handbuch IV, 1. 2.
 Adams-Cunningham, The Swiss Confederation; 1889.
 Schollenberger, Das Bundesstaatsrecht der Schweiz; 1902.
 Salis, Schweizerisches Bundesrecht, 5 томів; 2. вид. 1903—1904.

III. Англія.

Пор. загально-історичну і історично-правничу літературу до § 8 г) і § 9 а) під. III.
 Крім цього:
 Bagehot, The English Constitution; 1878.
 Amos, Fifty Years of the English Constitution 1830—1880; — 1880.
 Preuss, Die englische Staatsverfassung; 1894.

Anson, The law and custom of the Constitution; 3. вид. 1897—1908.
Ridges, Constitutional Law of England; 1905.
Hatschek, Englisches Staatsrecht — b: Handbuch des öffentlichen Rechts (Marquardsen), 2 томи; IV/2, 4. 1.
Hatschek, Das Staatsrecht des vereinigten Königreichs Grossbritannien — Irland — b: Das öffentliche Recht XXV.
Dicey, Introduction to the study of the law of the constitution; 7. вид. 1908.
Wicks, Britische Verfassung und Verwaltung; 6. вид. 1909.

IV. Франція.

Lavisse-Rambaud, Histoire générale, VIII—XII.; 1904, 1905.
Крім загальної історично-правничої літератури до § 8 г) і § 9 а II — пор.:
Batbie, Traité théorique et pratique de droit public et administratif, 8 томів; 1885—1894.
Lebon, Das Verfassungsrecht der französischen Republik. — b: Das öffentliche Recht, 1909.
Duguit, Traité de droit constitutionnel; 1911.

Challamel, Histoire de la liberté en France depuis 1789 jusqu'à nos jours; 1886.
Muel, Précis historique des assemblées parlementaires et des hautes cours de justice en France de 1789 à 1895; — 1896.
Simonnet, Le gouvernement parlementaire et l'Assemblée constituante de 1789; — 1899.
Berton, L'évolution constitutionnelle du Second Empire; — 1900.
Perny, Le pouvoir constituant sous la monarchie de juillet; 1901.
Trappe, Le pouvoir exécutif dans la Constitution de l'an III; 1901.
Garnier-Duparc, La constitution girondine de 1793; — 1903.
Deshamps, Le pouvoir législatif dans la Constitution de 1848; — 1905.
Thuveny, Le droit électoral de 1789 — à l'an VIII.; — 1905.
Collas, L'exercice du pouvoir exécutif dans la constitution de 1791; — 1906.
Belot, Le pouvoir exécutif sous le gouvernement de M. Thiers; 1908.
Gozzi, L'interpellation à Assemblée nationale; 1909.

V. Німецька Держава.

v. Sybel, Begründung des Deutschen Reiches, I.
Treitschke, Deutsche Geschichte, I.
Lamprecht, Deutsche Geschichte, I, II, IV, V.

Mejer, Einleitung in das deutsche Staatsrecht; 2. вид. 1884.
Laband, Staatsrecht des Deutschen Reiches, 4 томи; 4. вид 1901; 5. вид. 1911.
G. Meyer-Anschütz, Lehrbuch des deutschen Staatsrechts; 6. вид. 1905.
Anschütz, Deutsches Staatsrecht, — b: Kohler, Enzyklopädie der Rechtswissenschaft, IV; 1914.

Weil, Quellen und Aktenstücke zur deutschen Verfassungsgeschichte; 1850.
Heusler, Deutsche Verfassungsgeschichte; 1905.
Hubrich, Deutsches Verfassungsrecht in geschichtlicher Entwicklung; 1913.

Klüber, Öffentliches Recht des Deutschen Bundes und der Bundesstaaten; 4. вид. 1840.
Zachariä, Deutsches Staats- und Bundesrecht; 3. вид. 1865, 1867.
Hahn, Zwei Jahre preussisch-deutscher Politik; 1868.
Packisch, Geschichte des Zollvereins; 1869.
Binding, Die Gründung des Norddeutschen Bundes;
Pohl, Die Entstehung des belgischen Staatsrechts und des Norddeutschen Bundes; 1905.
Triepel, Zur Vorgeschichte der Norddeutschen Bundesverfassung. — b: Festschrift für Gierke; 1911.
Grosch, Die Gründung des Norddeutschen Bundes und des Deutschen Reiches. — b: Archiv für öffentliches Recht, XXIX.

VI. *Росія.*

Латкин, Земскіе соборы древней Руси, 2 томи; 1885.
Pasudrin, Das heutige Rußland und die Frage der ständischen Entwicklung; 1888.
Конституція графа Лорис-Меликова; 1893.
Росса, Les assemblées politiques dans la Russie ancienne; 1899.
Середонин, К столетью Комитета Министров (1802—1902); — 1902.
Рожков, Происхожденіе самодержавія в Россіи; 1906.
Demeu, De l'institution sous le tsar Alexandre III des „земскіе начальники“; 1908.

Engelmann, Das Staatsrecht des Kaisertums Rußland; 1889.
Oettingen, Abriß des russischen Staatsrechts; 1899.
Weber Max, Rußlands Übergang zum Scheinkonstitutionalismus. — b: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik XXIII; 1906.
Слонимскій, Конституція Россійской Имперіи; 1908.
Salkind, Die Russische Reichsduma, ihre Geschäftsordnung und deren Zusammenhang mit den Geschäftsordnungen anderer Volksvertretungen; 1909.
Chasles, Le parlement russe; 1910.

г) *Історія та система льокальної самоуправи в модерних державах.*

а) *Німецька система.*

Пор. літературу до § 8 під а) б) в). — Крім цього:
Loening, Lehrbuch des deutschen Verwaltungsrechts; 1884.
Stengel, Lehrbuch des deutschen Verwaltungsrechts; 1886.
O. Meyer, Deutsches Verwaltungsrecht, 2 томи; 1895, 1896.

G. Meyer, Lehrbuch des deutschen Verwaltungsrechts; 3 вид. 1910.
Fleiner, Institutionen des deutschen Verwaltungsrechts; 2. вид. 1912.
Schoen, Deutsches Verwaltungsrecht, — b: Kohler, Enzyklopädie der Rechtswissenschaft; IV. 1914.

Bähr, Der Rechtsstaat; 1864.

Gneist, Der Rechtsstaat; 2. вид. 1879.

v. Sarwey, Das öffentliche Recht und die Verwaltungsrechtspflege, 1880.

Bornhak, Geschichte des preußischen Verwaltungsrechts, 3 томи; 1884—1886.

Cavaignac, La formation de la Prusse contemporaine, 2 томи; 1891—1898.

Lehmann, Freiherr von Stein, 3 томи; 1902—1905.

Bornhak, Preußische Staats- und Rechtsgeschichte; 1903.

E. v. Meyer, Französische Einflüsse auf die Staats- und Rechtswicklung Preußens im 19. Jahrhundert, 2 томи; 1907, 1908.

E. v. Meyer, Die Reform der Verwaltungsorganisation unter Stein und Hardenberg; 2. вид. 1912.

β) *Французька система.*

Пор. літературу адміністративного права, зазначену до § 8 під г) і § 9 під а) II.

Schmidt, Die französischen Provinzialstände zur Zeit Ludwigs XV; 1875.

Flandin, Des assemblées provinciales dans l'empire romain et dans l'ancienne France, des conseils généraux de départements; 1879.

Radke, Verwaltungsgeschichte Frankreichs unter Ludwig XIV; 1883.

Babeau, Les assemblées générales des communautés d'habitants en France du XIIIe siècle à la Revolution; 1893.

Haurion, De la formation du droit administratif français depuis l'an VIII.; — 1893.

γ) *Англійська система.*

*Пор. літературу адміністративного права, зазначену до § 8 під г), та § 9 під а) III і в) III. Крім цього:

Thompson, An essay on english municipal history; 1867.

Gneist, Selfgovernment, Kommunalverfassung und Verwaltungsgerichte in England; 3 вид. 1871.

Leroy-Beaulieu, L'administration local en France et en Angleterre; 1872.

Valframbert, Régime municipal et institutions locales de l'Angleterre; 1873.

Valframbert, La commune en Angleterre; 1873.

Arminjon, L'administration locale de l'Angleterre; 1895.

Shaw, Municipal government in Great Britain; 1895.

Gomme, Lectures on the principles of local government; 1897.

Matbie, English Local Government of To-day. A study of the Relations of Central and Local Government; 1897.

Maitland, Township and borough; 1898.
 Hatschek, Die Selbstverwaltung in politischer und juristischer Bedeutung; 1898.
 Odgers, Lokal government; 1899.
 Ashley, English local government; 1905.
 Webb Sidney and Beatrice Webb, English local government from the revolution to the municipal corporations act, 3 томи; 1906—1908.
 Harris, Problems of local government; 1911.
 Simon, Englische Stadtverwaltung; 1911.
 Spencer, Municipal origins. An account of English private bill legislation relating to local government 1740—1835; — 1911.

δ) *Американська система.*

Крім літератури адміністративного права, зазначеної до § 9 під в) I:
 Howard An introduction to the Local Constitutional History of the United States; 1889.
 Bayles, The office of Mayor in the United States; 1895.
 Goodnow, Municipal Home Rule; 1895.
 Deolin, Municipal Reform in the United States; 1896.
 Eaton, The government of municipalities; 1899.
 Goodnow, City government of the United States; 1904.

ε) *Швейцарська система.*

Крім літератури адміністративного права, зазначеної до § 9 під в) II. пор.:
 Wolf, Der schweizerische Rechtsfreund; 1884.
 Ryffel, Die Schweizerischen Landsgemeinden; 1903.
 Bolle, Das interkantonale Recht; 1907, 1908.
 Pflüger-Hüpp, Handbuch des schweizerischen Gemeindesozialismus; 1910.

η) *Росія.*

Крім літератури, що торкається також адміністративного права, в § 9 під в) VI. пор.:
 Schwanebach, Die russische Städteordnung vom 16. Juni 1870;—1874.
 Schieman, Russische Semstwo und baltische Selbstverwaltung; 1878.
 Besobrasow, Die Landschafts-Institutionen und die Selbstverwaltung; 1879.
 Витте, Самодержавіе и земство; 1901.
 Алексеев, Местное самоуправление русских крестьян XVIII — XIX в.; — 1902.
 Довнар-Запольскій, Страница из истории крепостного права в XVIII—XIX в.; — 1906.
 Rousset, L'autonomie provinciale en Russie; 1907.
 Кауфман, Русская община в процессе ея зарождения и роста; 1908.

Весоловскій, Історія земства за сорок лет, 2 томи; 1909.
Крепостное право въ Россіи и реформа 19. февраля; 1911.

г) *Політичні та суспільні течії.*

Важніші твори провідників соціалізму:

1) Robert Owen;

A new view of society, or Essays on the principle of the formation of the human charakter and the application of the principle to practice; — 1812, 1813. Report to the Committee of the House of Commons on the Poor Law; — 1817.

The book of the new world; 1820.

2) Claude Henri Saint-Simon:

Réorganisation de la société européenne; 1814.

L'organisateur, — 1820.

Système industriel, 3 томи; 1821, 1822.

Catéchisme des industriels; 1823.

Nouveau Christianisme; 1825.

3) Louis Blanc:

Organisation du travail; 1840.

4) Francis Marie Charles Fourier:

Traité d'association domestique agricole, 2 томи; 1822.

Le nouveau monde industriel et sociétaire; 1829.

5) Pierre Joseph Proudhon:

Qu'est ce que la propriété? — 1840.

Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère, 2 томи; 1846.

Organisation du crédit et de la circulation; 1848.

Le droit au travail et le droit de propriété; 1848.

Philosophie du progrès; 1853.

6) Ferdinand Lassale:

Das System der erworbenen Rechte, 2 томи; 1860.

Arbeiterprogramm; 1862.

Die Wissenschaft und die Arbeiter; 1863.

Die indirekte Steuer und die Lage der arbeitenden Klassen; 1863.

Offenes Antwortschreiben an das Zentralkomitee; 1863.

Zur Arbeiterfrage; 1863.

An die Arbeiter Berlins; 1863.

Macht und Recht; 1863.

Herr Bastiat-Schulze v. Delitsch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit; 1864.

7) Karl Marx:

Die Idee des Kommunismus als die Idee des neuen Weltzustandes; 1845.

Discours sur le libre échange; 1847.

Misère de la philosophie; 1847.

Marx-Engels, Das kommunistische Manifest; 1848.

Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte; 1852.

Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln; 1853.
Zur Kritik der politischen Ökonomie; 1859.
Das Kapital; Kritik der politischen Ökonomie; I 1867, II 1885,
III 1894.

8) Friedrich Engels:

Die Lage der arbeitenden Klassen in England; 1845.
Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft; 1878.
Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft; 1890.

§ 10.

До а)

Дністрянський, Самовизначення народів — і
Зв'язок і сполука народів — в віденській
„Волі“ 1920.

Uljanow (Lenin), Staat und Revolution, 1918.

по українськи:

Ленін, Держава і революція; Комуністична бібліотека ч. 1. — 1920.)

Constitution de la Republique des Sovjets; 1918.

Ленин, Государство и революция; 1919.

Bucharin, Vom Sturze des Zarismus bis zum Sturze der Borgeoisie;
1919.

Бухарін, Програма комуністичної партії; Комуністична бібліотека,
ч. 3.; 1919.

Lenin, Sověty při díle; 1919.

Bucharin, Od diktatury imperialismu k diktatuře proletariátu; 1920.

Ленин, Велика ініціатива; 1920.

Trockij, L'Avènement du Bolvschevisme; 1920.

Конституція Російської Соціалістичної Федеративної Советської
Республіки; 1920.

Lenin, Nový typ vlády; 1920,

Materialien zur Geschichte der proletarischen Revolution in Russland
— від 1920.

Kelsen, Sozialismus und Staat; 1920.

Архив русской революции; 1922.

Rosa Luxemburg, Die Russische Revolution; 1922.

До в)

Христюк, Матеріали до української революції.

Лозинський, Галичина, 1920.

Устрій Української Держави; Тарнів 1920.

Ейхельман, Проект конституції основних державних законів Укра-
їнської Народньої Республіки; 1921.

До з)

Arndt, Verfassung des deutschen Reiches vom 11. August 1919;
— 1919.

Quarck, Der Geist der neuen Reichsverfassung; 1919.

До r)

- I. Kelsen, Verfassungsgesetze der Republik Oesterreich, 5 tomib.
- II. Tobolka, Ústava československé republiky; 1919.
Spiegel, Die Verfassung der Tschechoslovakischen Republik; 1919 etc.
Hoetzel, Ústavní listina Československé republiky; 1920.
Hoetzel, La constitution de la République tchécoslovaque; 1920.
Feudenberg, Verfassungsgesetze der Tschechoslovakischen Republik; 1920.
Vavřínek, Základy práva ústavního; 1920 — 1921.
Weyr, Soustava československého práva státního; 1921.
Janka, Die Verfassung der Tschechoslovakischen Republik; 1922.
Vernet, Le pouvoir exécutif en droit tchécoslovaque; 1922.

З М І С Т.

Перша книга. Генеза та основи права.

	Стор.
<i>Вступ.</i>	5
§ 1. <i>Суспільні зв'язки</i>	9
а) Органічні зв'язки	10
I. Родина	10
II. Рід	17
III. Племя	19
IV. Держава	21
V. Народ	24
б) Організаційні зв'язки	32
I. Церква	33
II. Стани	33
III. Кляси	34
IV. Партії	35
V. Товариства і стоваришення	36
VI. Примусові стоваришення	37
§ 2. <i>Соціальні основи права</i>	37
I. Звичай	38
II. Авторитет суспільного зв'язку	39
III. Воля членів зв'язку	42
§ 3. <i>Соціальне поняття права</i>	45
§ 4. <i>Основні форми права</i>	56
I. Звичаєве право	56
II. Закони	59
III. Наука права (т. зв. право юристів)	61
IV. Судова практика	71

Друга книга. Історія державного права.

§ 5. Орієнтальні держави старинних віків	76
§ 6. Грецькі держави	79
§ 7. Римська держава	94
I. Початки римської держави аж до республіки	94
II. Римська республіка	101
III. Римське цісарство	115
IV. Загальна характеристика	123
§ 8. Середньовічні держави	124
а) Старогерманська епоха	124
б) Стріча германського світа з римським	126
I. Февдалізм	127
II. Франкійська держава	131
в) Німецька Держава	134
г) Франція	135
г) Англія	138
д) Україна	144
§ 9. Держави нових віків аж до всесвітної війни	152
а) До французької революції	152
I. Німецька Держава	152
II. Франція	155
III. Англія	160
IV. Україна	175
V. Росія	181
б) Історія і теорія конституції	186
I. Історія	186
II. Теорія	193
в) Конституційні держави до всесвітної війни	195
I. Сполучені Держави Північної Америки	195
II. Швейцарія	202
III. Англія	207
IV. Франція	213
V. Німецька Держава	223
VI. Росія	230
VII. Українські проекти конституції	236

	Стор.
г) Історія та система льокальної самоуправи	239
I. Історія льокальної самоуправи до французької революції	240
II. Від французької революції до всесвітної війни	255
а) Франція	255
б) Німецька Держава	258
в) Англія	264
III. Америка й Швайцарія	274
IV. Росія	281
г) Політичні та суспільні течії від французької революції до всесвітної війни	285
I. Наслідки політичної, економічної та соціальної свободи	285
II. Націоналізм	289
III. Соціалізм	293
§ 10. Від всесвітної війни до теперешної доби	297
а) Вплив всесвітної війни на нові проблеми державного права	297
б) Радянська система в Росії	305
в) Розвиток державного права на Україні	309
Українська центральна рада	309
Гетьман Скоропадський	316
Трудовий конгрес	318
Проект всеукраїнської національної ради в Кам'янці	319
Закон про тимчасове верховне управління	322
Закон про державну народню раду У.Н.Р.	323
Проект ради республіки	323
Проект конституції проф. Ейхельмана	324
Основний закон Укр. Соціалістичної Радянської Республіки	329
Західно-українська Народня Республіка	331
Проект основ державного устрою Галицької Держави	334
Проект конституції Дністріянського	337
г) Нова конституція Німецької Держави	344
д) Новий державний устрій Австрії та Чехо-Словаччини	349
I. Австрія	350
II. Чехо-Словаччина	365

ВАЖНІЙШІ ПОМИЛКИ ДРУКУ.

Ст.	5 вірш	4	замість: „ним“	має бути: життям.
„	16	„ 32	„ „почину“	„ „ початку.
„	17	„ 30	„ „зверх“	„ „ зовні.
„	19	„ 27	„ „між“	„ „ ніж.
„	19	„ 29	„ „зверх“	„ „ зовні.
„	20	„ 41	„ „республікан-ська“	„ „ республіканська.
„	21	„ 8	„ „республікан-ська“	„ „ „
„	22	„ 8	„ „зверх“	„ „ зовні.
„	22	„ 23	„ „ворожних“	„ „ ворожих.
„	22	„ 26	„ „зверх“	„ „ зовні.
„	23	„ 20	„ „республікан-ськими“	„ „ республіканськими.
„	24	„ 24	„ „республіки“	„ „ республіки.
„	26	„ 18	„ „сільним“	„ „ спільним.
„	26	„ 38	„ „визволення“	„ „ визволення.
„	34	„ 12	„ „кругом“	„ „ в.
„	36	„ 11	„ „республіку“	„ „ республіку.
„	38	„ 4	„ „відповідні“	„ „ відповідно.
„	40	„ 34	„ „побіджений“	„ „ побіджений.
„	42	„ 9	„ „республікан-ськими“	„ „ республіканськими.
„	43	„ 3	„ „третім“	„ „ третім.
„	46	„ 28	„ „ріжниця“	„ „ ріжниця.
„	48	„ 30	„ „зверхня“	„ „ зовнішня.
„	50	„ 26	„ „правним поста-новленням“	„ „ правним постано-вленням або при-писом.
„	50	„ 10 марг.	„ „наших“	„ „ інших.
„	52	„ 3	„ „матеріалу“	„ „ матеріалу.
„	52	„ 4	„ „опирався“	„ „ спиравсяби.
„	56	„ 39	„ „не се“	„ „ на се.
„	57	„ 27	„ „на зверх“	„ „ на зовні.
„	62	„ 6	„ „республіки“	„ „ республіки.

Ст. 63	вірш 13	замість:	„старо-германського“	має бути:	
„ 63	„ 39	„	„германський“	„	германського.
„ 71	„ 8 марг.	„	„Завданн“	„	германських.
„ 72	„ 5 марг.	„	„пр“	„	Завдання.
„ 81	„ 37	„	„релігійно го-культу“	„	право.
„ 86	„ 8	„	„юрисдикція“	„	релігійного культу.
„ 88	„ 19	„	„висвободжування“	„	юрисдикція.
„ 88	„ 7 марг.	„	„кінця“	„	визволювання.
„ 91	„ 22	„	„переводив“	„	кінця.
„ 92	„ 4	„	„біля“	„	проводив.
„ 101	„ 19	„	„прийшли значіння“	„	приблизно.
„ 102	„ 19	„	„о здобуття“	„	прийшли до значіння.
„ 103	„ 19	„	„на зверх“	„	за здобуття.
„ 105	„ 13	„	„о політичні“	„	на зовні.
„ 113	„ 23	„	„самоволодіння“	„	за політичні.
„ 115	„ 13	„	„республіканських“	„	до самоволодіння.
„ 115	„ 15	„	„реформами“	„	республіканських.
„ 119	„ 27	„	„о опінію“	„	формами.
„ 127	„ 11	„	„германці“	„	за опінію.
„ 128	„ 6	„	„другою“	„	Германці.
„ 130	„ 14	„	„стануло“	„	других.
„ 130	„ 15	„	„станув“	„	стало.
„ 133	„ 19	„	„доодиноких“	„	став,
„ 135	„ 4	„	„зверх„	„	поодиноких.
„ 137	„ 20	„	„Etats“	„	зовні.
„ 138	„ 7 марг.	„	„сакських“	„	États.
„ 142	„ 38	„	„удержаная“	„	сакських.
„ 144	„ 1	„	„е“	„	удержання.
„ 144	„ 3	„	„г) Україна“	„	є.
„ 148	„ 25	„	„(Київського князя),“	„	д) Україна.
„ 149	„ 28	„	„дружинни“	„	(Київського) князя.
„ 156	„ 8	„	„але“	„	дружини.
„ 160	„ 31/32	„	„зажигав“	„	тільки.
„ 161	„ 4	„	„До кінця“	„	зажадав.
„ 163	„ 35	„	„короліприсвоїли“	„	До кінця.
„ 164	„ 26	„	„починається“	„	королі присвоїли.
„ 165	„ 1	„	„зверсталися“	„	починає.
„ 155	„ 12	„	„суда“	„	зверталися.
„ 166	„ 3	„	„ріжниці“	„	суду.
„ 169	„ 28	„	„конвенцій-нальних“	„	ріжниці.
„ 170	„ 3/4	„	„1640—1641.“	„	конвенційних.
„ 172	„ 10	„	„спинали“	„	1679.
				„	спиняли.

Ст. 172	вірш 16	замість:	„висвободження“	має бути:	визволення.
„ 172	„ 6 марг.	„	„біку“	„	„ віку.
„ 173	„ 29	„	„до кінця“	„	„ до кінця.
„ 175	„ 22	„	„висвобожуються“	„	„ визволюються.
„ 175	„ 25	„	„впливом“	„	„ впливам.
„ 175	„ 27	„	„selfgoverne- ment“	„	„ selfgovernment.
„ 179	„ 11/12	„	„висвободилися“	„	„ визволилися.
„ 181	„ 2	„	„багато“	„	„ багато.
„ 182	„ 16/17 марг.	„	„Московських князів“	„	„ Московські князі.
„ 189	„ 4	„	„по тиранські“	„	„ по тиранськи.
„ 189	„ 35	„	„сторій“	„	„ старий.
„ 189	„ 36	„	„висвободитися“	„	„ визволитися.
„ 193	„ 26	„	„на якій“	„	„ в якій.
„ 194	„ 37	„	„державного права“	„	„ державного права.
„ 195	„ 25	„	„система“	„	„ система.
„ 196	„ 26	„	„поштовий“	„	„ поштовий.
„ 196	„ 30	„	„зв'язку“	„	„ зв'язку,
„ 197	„ 20	„	„во уневаж- нює“	„	„ вона уневажнює.
„ 202	„ 18/19	„	„висвободилися“	„	„ визволилися.
„ 203	„ 2	„	„на зверх“	„	„ на зовні.
„ 205	„ 38	„	„виходити без- посередньо“	„	„ виходити безпосе- редньо.
„ 208	„ 41	„	„позиції“	„	„ позиції.
„ 213	„ 11	„	„осові“	„	„ основі.
„ 219	„ 23	„	„навпакі“	„	„ навпаки.
„ 222	„ 11	„	„скликає“	„	„ скликає.
„ 222	„ 26	„	„généralaux“	„	„ généralaux.
„ 231	„ 25	„	„революції з 1907 р.“	„	„ революції з 1917 р.
„ 236	„ 1	„	„робляно“	„	„ роблено.
„ 237	„ 15	„	„ідея“	„	„ ідея.
„ 238	„ 23	„	„Драгоманов- ської“	„	„ Драгоманівської.
„ 240	„ 14	„	„Markt-Genos- schaften“	„	„ Mark-Genossen- schaften.
„ 240	„ 16/17	„	„Marktgemeinden“	„	„ Marktgemeinden.
„ 241	„ 32	„	„економічного“	„	„ економічного.
„ 242	„ 13	„	„аристократія“	„	„ аристократія.
„ 242	„ 32	„	„в 1216 р.“	„	„ в 1215 р.
„ 244	„ 24/25	„	„десяти“	„	„ десяти.
„ 245	„ 18	„	„Февдальні“	„	„ Февдальні.
„ 245	„ 23	„	„висвободитися“	„	„ визволитися.
„ 246	„ 2	„	„деформи“	„	„ реформи.
„ 248	„ 19	„	„сповнювала“	„	„ сповнювали.
„ 255	„ 31	„	„ділання“	„	„ ділання.
„ 257	„ 2	„	„відновлюється“	„	„ відновлюється.

Ст. 259	вірш 33	замість:	„оскільки“	має бути:	оскільки.
„ 260	„ 32 i 41	„	„окружного радника“	„	„ краєвого радника.
„ 261	„ 2	„	„окружного радника“	„	„ краєвого радника.
„ 266	„ 23	„	„підпарляментн“	„	„ підпарляменти.
„ 267	„ 2	„	„почувати“	„	„ помагати.
„ 268	„ 37	„	„початку“	„	„ податку.
„ 271	„ 24/25	„	„присяглих“	„	„ присяглих.
„ 271	„ 36	„	„суддіг рафства“	„	„ судді графства.
„ 272	„ 29	„	„старівля“	„	„ старівлю.
„ 273	„ 3	„	„противляється“	„	„ противляться.
„ 280	„ 6/7	„	„управлялагро-мадським“	„	„ управляла громадським.
„ 285	„ 13	„	„висвободила“	„	„ визволила.
„ 291	„ 16 i 23	„	„висвободження“	„	„ визволення.
„ 294	„ 27	„	„снстему“	„	„ систему.
„ 294	„ 38	„	„пришло“	„	„ прийшло.
„ 295	„ 24	„	„до модерної“	„	„ для модерної.
„ 302	„ 6	„	„можа“	„	„ можна.
„ 308	„ 4	„	„догорів“	„	„ договорів.
„ 309	„ 30	„	„б) Розвиток“	„	„ в) Розвиток.
„ 309	„ 31	„	„післа“	„	„ після.
„ 313	„ 16	„	„порядкувння“	„	„ порядкування.
„ 317	„ 4	„	„закондонними“	„	„ закордонними.
„ 320	„ 2	„	„робітників“	„	„ робітників.
„ 322	„ 4	„	„міністрів“	„	„ міністрів.
„ 323	„ 20	„	„Вд ругому“	„	„ В другому.
„ 326	„ 11	„	„громадяням“	„	„ громадянам.
„ 331	„ 16	„	„Советьської“	„	„ Советської.
„ 332	„ 1	„	„власти,“	„	„ власти, другий про адміністрацію,
„ 338	„ 6	„	„на річю“	„	„ над річю.
„ 338	„ 10	„	„економічного“	„	„ економічного.
„ 338	„ 25	„	„народні комори,“	„	„ народні комори),
„ 344	„ 17/18	„	„означувати-метсся	„	„ означуватиметься.
„ 345	„ 16	„	„безпосеред нього“	„	„ безпосереднього.
„ 350	„ 3 марг. „	„	„Австрі“	„	„ Австрії.
„ 351	„ 22	„	„іменуваги“	„	„ іменувати.

ДР. СТАНИСЛАВ ДНІСТРЯНСЬКИЙ * ЗАГАЛЬНА НАУКА ПРАВА І ПОЛІТИКИ